

MIKSZÁTH KÁLMÁN
ÖSSZES MŰVEI 14.

MIKSZÁTH KÁLMÁN ÖSSZES MŰVEI

SZERKESZTIK:

BISZTRAY GYULA KIRÁLY ISTVÁN

14. KÖTET

REGÉNYEK
és
NAGYOBB ELBESZÉLÉSEK
XIV.
1900

1960

MIKSZÁTH KÁLMÁN

KÜLÖNÖS HÁZASSÁG

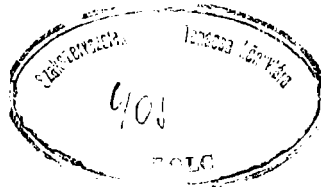
II. KÖTET

1960

Sajtó alá rendezte :
BISZTRAY GYULA

Lektor :
RUBINYI MÓZES

© *Akadémiai Kiadó, 1960*

A költőnő Csillag Vera munkája

A kiadásért felel: Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztésért felelős: Zrinszky Lászlóné Műszaki felelős: Horváth Tibor
A kézirat beérkezett: 1960. IV. 10. Példányszám: 8200
Terjedelem: 15 (A/6) lv

60.51888 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ELSŐ FEJEZET

NAGY BAJ GYÓGYÍTJA A KICSIT

Bernáth szabadabban lélegzett, csak a visszamaradt csizmája bosszantotta szörnyű módon, nevetséges figurának tartotta magát mezítelen lábbal, mert most már a másik csizmát se veheti föl, nehogy úgy lépkedjen, mint az ars poeticában a jambus vagy a trocheus. Vakarta a fejét. Ej, ej, malum omen. Most már mi az ördögöt csinálhat ő János javára? Rongyos ruhában, lyukas kalappal még mindig valaki az ember, de ha csizma nincs rajta, még Napoleon is csak egy mezítlábos ember. Végiggondolt az emberiség történelmén és csak egy vigasztaló momentumot talált, mikor Teleki Mihály uram futván a csatából, siettében nagy sárba lépik vala, ahonnan csak nehezen húzta ki egyik lábát; kihúzta pedíglén nemcsak a sárból, hanem a csizmából is.

Már mindegy, megtörtént, megvan. Most már csak ki, ki innen! Nesztelenül lépkedett az Izsépy-kerten végig, s anélkül jutott a házig, hogy valaki látta volna.

Az udvaron nem volt tanácsos menni, mert ott cselédek hemzsegték, tehát a ház háta mögé került, szorosan meglapulva a Dőryék magas kőfalkerítése mellett. Egyetlen ablak nyílt innen Dőryék felé, éppen ki volt világítva. Zsiga bepillantott s az egyik Izsépy-kisasszonyt látta, aki az asztalon egy kis fehér mopszlivál hancúrozott, hempergette, simogatta s egy kék pántlikát kötözgetett a nyakán. Zsigának akaratlanul eszébe jutott a csimpánz kalandja, bizonyosan ez az az ablak. Ellenállhatatlan pajkosság nógatta, hogy a megmaradt és már hasznavehetetlen csizmáját az ablakába tegye, csodálatos találgatások magvát vetve el ezáltal.

Még csak egy-két lépés és künn találta magát az országúton. Szabad volt már, mint a madár. De mihez kezdjen? Kinek panaszkodják? Kit lázítson föl? Hiszen itt mindenki

respektálja Dóryt és félti tőle a bőrit. Elmosolyodott, hogy mint Ovidius, ő is versben gondolkozik, aztán megindult, egyenesen a Tóth uram korcsmája felé. Az utca göröngyei, kavicsai átkozottul szúrták a lábát, de csak ment, ment lihegve (futni csak azért nem akart, mert feltűnést keltene), egy csomó emberrel találkozott szemben, akik utána néztek a sötétben, s minthogy a lába alatt nem kopogott a föld, mindjárt eltalálták, hogy valami mezítlábas vándorlólé-gény.

Tóth uramnál csak az egyik ablak volt világos, éppen vetkőzödni készült már őkegyelme, mikor bekopogott az ablakán. A vendéglősné az ágy szélén feküdt és csibukozott, a fal melletti helyet tartotta fenn az urának.

— Ki az odakünn? — s kinyitotta félig az ablakot.

— Én vagyok, az egyik diák.

— Oh, no! Ezerből is megösmerem a hangját. Megyek már, nyitom már. Add ide, Johanna, a kulcsot, ott van a vánkösod alatt.

Tóth uram magával vitte a gyertyát s bebocsátván a diákot a nagy ivóba, felette csodálkozék, hogy az mezítláb van.

— Hja, nagy dolgok történtek, rettenetes dolgok!

S elbeszélte sorjában Tóth uramnak az eseményeket. A derék férfiú ámult-bámult s a mimikájával, nagyra kimeredt szemeivel, fejkavarásaival és csóválásaival, ökölbe szorított kezeivel jelezte belső érzéseit.

— Hát a papok, mindig ezek a papok! — pattant föl haragosan, de aztán hirtelen a szájára ütött. — Csendesebben beszéljünk, rogo, mert meghallja a feleségem, aki bigott asszony, bomlik a papokért, és ott alszik most a szomszéd szobában. Pedig ebben az egész dologban a pap a diabolus rotae. Nem hiába tiltották ki a házból. A pap valami csinýt követett ott el. Azért volt minden olyan sietős. Majd kisül, majd meglássuk, ha élünk. Mert az ilyen nem sokáig maradhat titokban. Három fertály évig se, hm.

— Mit beszél ön? — kiáltott föl Bernáth, s égnek meredtek a hajszájai. — Csak nem gondolja talán?

— De bizony gondolom, rogo. Mert az emberek nem követnek el bűnöket ok nélkül. A violák violamagból támad-

nak, a káposzták káposztamagból, a kolompérok kolompérból nőnek, a bűnök is bűnből nőnek. Ha még a báró meg is teszi kapzsiságból, mi indította a papot egy ilyen veszéllyel járó tetterre? Aztán higgye meg, rogo humillime, hogy a barone-szek is éppen olyan hamis bordából teremnek, aminőből Éva lett. No, csak jobb lett volna rogo, ha a múltkor az én csirkéimet eszik meg. Ejnye, ejnye, és mit akar most már az úr csinálni?

— Mindenekelőtt ki akarom a barátomat szabadítani.

— És hány katonája és ágyúja van az úrnak?

— Nincs nekem egy sem. Hanem azért jöttem, hogy adjon alám egy lovat, amin én bevágtassak Patakra, a Butler gyámjához, Fáyhoz, aki hatalmas ember és tudni fogja, mit kell csinálni. Aztán, ha lehet, kölcsönözzön egy pár csizmát.

Tóth uram elkomolyodott erre és a fejét rázta.

— Csizmát pedig nem adok, noha most hozott haza a tálljai csizmadia, Gibara uram, egy új borjúbőr-lábbelit, egy herceg is fölvehetné, hanem ha azt megtudná Dőry úr, hogy én az úrnak csizmát adtam, holnap engem minden pereputtyostul kikergetne a faluból; lovat se adok az úrnak, hanem mondok egy okos szót: lopjon el egyet a lovaim közül, a nyereg is ott van felakasztva a szögön, az istállóban.

— Hogy én lopjam el a lovát?

— No, tudja, mi ketten, nemesemberek, egymás közt tudni fogjuk, hogy volt, és az úr vissza is küldheti a lovat, de a faluban úgy kell lenni, hogy ellopták a nyerges lovat. Hiszen ért engem? Én majd mindjárt behívom a kocsist, hogy majd útban ne legyen, jöjjön a hátamat megkenni, úgysis ez az egy élvezet van már csak a világon, mikor a hátamat kenik, az úr addig elbújik a söntésbe, aztán kimegy, gyertyát visz, háborítlanul megnyergeli a vasderest, és köd előtte, köd utána... Hanem, rogo, igazán próbálja meg egyszer, hogy micsoda élvezet az, ha az embernek a hátát dömöckölik. No, persze, egy kis csömör, egy kis gyomorterhelés mindig kell hozzá. Sine qua non. De az nekem mindig van. Ej, ezek a papok, ezek a papok! Nem megy ki az eszemből.

Bernáth ráállt a tervre, de hogyisne állt volna rá: beszóltattván a kocsis, sikerült látatlanul kiosonnia az istál-

lóba, ahol mindent megtalált, ami csak kellett, fölnyergelte a lovat s néhány perc múlva már vígan kocogott lovasával a Petrahó felé vezető úton.

Petrahón túl a mostani Józseffalva következett. Akkor másképp hitták. Általában egész Zemplénnek más formája volt. Most úgy néz ki a mappán, mint egy nagy karimájú lovagszisza (aminőt Rákóczi viselt Bécsújhelyen); a múlt század elején egy pólyába burkolt csecsemőt mutatott a figurája. Bécsi ollóval szabdalták szét a dombos-völgyes bűvös kertet, melyben kurucok teremnek. A Tiszán-túli részt, Visst, Kenézlő, Zalkod környékét, lejjebb Csobajdot, Ladányt, Tardost Szabolcshoz csapták. Ung is kapott valamit, az igaz, hogy cserébe a szinnai járásért. Hiszen az emberek ott is megmaradtak, ott is éreztek, búsultak, gondolkoztak, de legalább nem jártak az újhelyi megyegyűlésekre. Mert az a nagy sárga megyeház a rossz fészek. Ottan költ a turulmadár.

Bernáth egy ismerős pataki szekeresrel találkozott Józseffalván, üres méhkasokat szállított valahová és ott etetett a korcsma előtt.

— Mi újság Patakon? — kérdezte a fuvarostól.

A fuvaros elmondta az összes friss híreket, hogy egy embert ma virradóra leszúrva találtak a Bodrog partján és emiatt kijött Patakra a tekintetes vicispán, Szirmay Tamás úr is és hogy még most is ott van (no, ezt az isten küldte oda, örvendezett a diák).

— Talán éppen Fáy István uramnál van szállva? — kérdezte a diák Cserepes uramat.

— Nem, mert az uradalmi tisztartóhoz szállt, mivelhogy a Fáy István uram nagy bánatba vagon merülve és nem is hitta.

— Csak nem történt valami baja? — tudakolá Bernáth ijedten.

— Ahogy vesszük — dünnyögte Cserepes uram —, mert hát a tekintetes úr valami ezerforintos tulipánhagymákat hozatott külső országokból.

— Tudom, Hollandiából. Én írtam a rendelő levelet még húsvét előtt.

— Hát jól van, megjöttek a hagymák, a postán, vattákba, skatulyákba burkolva. Ma reggel elkezdte ültetni a

tekintetes úr, kivitte őket a kertbe és a kertész-ház ablakába letette, míg a nekik való földet elkészíti. Míg ő ott piszmogott, lekuporodva, volt ott egy csomó tót munkása, akik éppen reggeliztek, s íme az egyik szemet vet a hagymákra, odasompolyog az ablakhoz, elemeli onnan, fölosztják, fölmetélik bicskával és megeszik isten nevében.

— No, hogy az ördög vigye el a gyomrukat!

— Képzelteti mármost, lelkem ifjúuram, micsoda patáliát csapott erre a tekintetes úr. És hát az a furcsa — csodálkozók Cserepes uram —, hogy a tótok ették meg a hagymákat és mégis a tekintetes úr kapott gyomorgörcsöket, de oly rosszul lett kérem alásan...

— Persze a méregtől.

— Hogy orvosért futottak s melegített zabzacskókat kellett a gyomrára rakni, s mert híre ment a városban, neveték is, sajnálták is a jó urat. Hogy ím értesült az alispán úr a betegségről, inkább másüvé szállt. Ugyan szép négy lova van, a kirielejszomát!

— Tudniillik a vicispánnak van az a szép négy lova?

— Ühüm. Tyűh, jaj, hogy hányják azok a fejüket! Széles rétről esznek ugye?

— Meghiszem, Cserepes uram.

— Ugyan mekkora lehet?

— Van olyan, mint például innen Patakig.

— A kirielejszomát annak a »vörös ráknak* — fakadt ki Cserepes —, hogy bírt annyit összeollózni.

Bernáth elnevette magát s megbiztatván a derest, vágatva iramodott Patak felé, meg sem állva, csak a Fáy-kúrián. Ugyancsak sebesen jött, még éjfél sincs, némák a kakasok mindenütt.

Az öregúr még nem aludt, fönn ült könyves szobájában a karosszékében, sóhajtozva, nyöszörögve bújában a tulipán-hagymák miatt. Oly szenvedélyes kertész volt, hogy azt hitte, belebolondul ebbe a csapásba.

Hallván a lódobajt, kitekint vala az ablakon, de minthogy a szemei gyengék voltak, nem ösmeri fel Zsigát.

— Én vagyok, kedves bátyámuram! Én vagyok.

* Vörös rák a Szirmayak címere.

— Ilyen későn — mondá panaszos, szenvedő hangon. — No, hát feküdjetek le, ne háborgassatok, mert beteg vagyok, két pióca van most is a hasamon. Ha éhesek vagytok, költésétek fel a szakácsnét. Szegény nénétek most feküdt le.

— Csak magam jöttem, Pista bácsi.

— És János?

— János bajban van.

De már erre egyszerre meggyógyult Fáy István, mert azok közé tartozott, akiket a kis baj megbetegít, a nagy baj megacéloz, talpra állít; nyöszörgő hangja ércessé vált, felugrott és ráripakodott Zsigára:

— Ugorj hát hamar, ebadta és beszéld el.

Zsiga leugrott a lóról és benyitott a szobába, melyet gyéren világított meg két faggyúgyertya. Az öregúr homlokán zöld ernyő volt, gyenge szemeivel így is csak alig látott.

— Forgós teremtette — kiáltott rá —, mi történt a lábaddal, nebuló? Nem hallom a lépteidet.

— Meztláb vagyok, Pista bácsi.

— Hát megvesztél?

— Dehogy, csak egyszerűen nincs csizmám, elvesztettem, mikor a fogságból szöktem.

— Micsoda képtelen csacsogás ez? Miféle fogságból? Beszélj hát sorjában, röviden, értelmesen.

Hát csak el kellett mindent beszélni, elejétől végig, mindazt, amit én már föntebb megírtam, — csakhogy a Zsiga sokkal rosszabbul mondta el, mint én, ami nem is csoda, mert az öreg tüszkölt, káromkodott, közbe öklével verte a bútorokat, neki-nekirohant Zsigának, hogy nyakon üti.

— Hát minek mentetek oda? Szamarak. Úgy kell. Hát nem vettétek észre a csapdát? Ne mentegetőzz nekem egy szót se! Neked kellett volna okosabbnak lenned, mert te nem vagy gróf. Mert te szamár vagy. Már mikor azt látom, hogy két pandúrral várat az úton, már akkor nem kellett volna odamenni, mert már akkor gyanús az a nagy vendégszeretet. Aztán a pap odaérkezése, akivel előbb össze volt veszve, (a bolond is kitalálhatja, miért), a leitatási szándékatai, a János félrehívása... Ah, igazán ostoba vagy. És a csizmádat se tudtad inkább valami madzaggal kötni össze, ha már a

fára másztál, hogy most megfázol és elpatkolsz még te is. De nem nagy kár érted. Eredj, húzz hamar csizmát, indulunk. Ez horribilis dolog! Országgra szóló violentia! Istenem, micsoda botrány, milyen mocsár ez!

S ezzel kezdte az öregúr kikapcsolni a nadrágját és lehajigálni pohos hasáról egymásután a melegítő kendőket és mindenféle zabzacskókat, míg utoljára egészen karcsú úr lett s eljutotta a piócákig, akiket kegyetlenül letépett a hasáról: elég volt a szopásból, amicie s úgy vágta ki őket a nyitott ablakon át az udvarra, mintha nem is volnának most már vérszerinti rokonai, hanem ellenséges, idegen férgek. Azzal újra begombolkozott, fölhúzta a zöldes krispinjét, föltette a kalapját, előkereste az ezüst kacsafejet ábrázoló sétatbotját, beleszúrt a krispinje mind a két zsebébe egy-egy pisztolyt.

— No, hát most már gyerünk az alispánhoz, mert periculum in mora; még most az éjjel brachiumnak kell kimennie Röszkére.

Künn az előszobában a saját csizmáit avas hájjal kenegetvén, az öreg inas, Baksa Máté, egykori inszurgens, nagy csodálkozással nézi urának távozását, elébe áll mogorván:

— No, már abból pedig semmi se lesz, tekintetes úr, hogy most éjnek évadján elmenjen a városba flangirozni. Azt már én meg nem engedhetem. Aki beteg, feküdjön, vagy különben nyomban megjelentem a tekintetes asszonynak.

— Azt pedig nem fogod tenni, ilyen-olyan vén csontja — kiáltotta Fáy István, mert a vén inas szörnyű nagyot hallott ágyúszóhoz szokott füleivel —, mert ez katona-dolog, érted-e? Hadat viszünk az éjjel valaki ellen. Ez nem tulipánhagyma, érted-e? No, hát mi ez?

Mindig ismételtetni kellett vele a dolgokat bebizonyosodás okáért, hogy jól hallotta-e?

Máté édesdeden mosolygott, hogy ura immár maga humorizál a tulipánhagyma miatt. (Kigyógyult kis bajából a nagy baja miatt.)

— Hogy ez katona-dolog — felelte —, és hogy már nem megyek be rapportra a tekintetes asszonyhoz.

— De ha becsöngetne éj közben és kérdezne felőlem, mondd azt, hogy nyugodtan alszom az ágyban. No, hát mit csinálok én most?

— A tekintetes úr most nyugodtan alszik az ágyban.
— Kiváltképpen való értelmes ember vagy, Máté. De mit kapkods a kabátomhoz, mint Bernát a mennykőhöz? Hogy be akarod gombolni? Hozzám ne nyúlj a zsiros kezeiddel, mert nyakon ütlek.

MÁSODIK FEJEZET

A BRACHIUM

Sietve mentek végig a főutcán. Fáy úr ruganyosan lépkedett, mint egy gránátos, már a köszvényét se érezte.

Úgy látszik, még fenn vannak az alispánék!

1 Sok jel mutatta. A tisztartói lak táján tömérdek viháncoló nép hemzsegett. Messziről lehetett látni, hogy az ablakok még világosak. Menyecskek, leányok, legények, s mindenféle léhűtő népek verődtek össze a ház előtt, egyrészt, hogy eleven vicispánt látni, habár csak ablakon keresztül is, nem adatik mindenkinek, másrészt, mert a muzsika szólt odabenn, s a nyitott ablakokon csak olyan szépen, tisztán kijött a nóta a nép felé, mintha még szűz lenne, mintha még keresztül nem szaladt volna az urak fülein. Természetes ennél fogva, hogy a legények szíve megbizsergett a hegedű pajkos, ingerkedő szavára, s uccu neki, derékon csíptek egy-egy asszonyi személyt, csak úgy látatlanban, mivelhogy sötétben minden üsző fekete, megperdítették, megforgatták, ott az úti porban, míg csak valami arra menő szekér szét nem tolt a »szálát«. Az uradalmi épület kapujában nyalka huszárok, pandúrok és hajdúk ácsorogván, vidáman dévankodának a bátrabb fehérszemélyekkel, kiknek szívét a cifra egyenruha jobban húzta, miért is közelebb lépegetének, ahol már több értelme vagyon a csintalan pajkosságoknak, mert az ablakokból kiszűrődő fénynél immár látni lehetett az ábrázatokat, ami pedig főbenjáró segítség az incselkedésekhez és a szerelmi indulatok fölpiszkálásához.

A téres udvar azonfelül tele volt hintókkal, bricskákkal, csészákkal és mindenféle urasági kocsisokkal, inasokkal, — akik ott az egész vármegye úri szennyesét mosták pipaszóval az istállók körül. Nagy úr volt a zempléni alispán, nem lehetett azt kisebbhez hasonlítani, mint magához a naphoz; mindenütt

utána húzódik egy csomó bolygó csillag, hogy udvarát képezze. Nem pusztán a gyilkosság hozta most Patakra, az csak összeesett az eljövetelevel; minden év tavaszán, őszén meglátogatta a nagyobb helyeket, Patakot, Homonnát, Tokajt, meg a premontreieket Leleszen, ahol mindenütt óriási traktamentum volt, még tarackok is durrogtak némely helyen. Nagy pompával járt, négy almásszürkén, elől kocsis, vadász, hátul két huszár és kengyelfutó a kocsi mellett. Utána jött másik kocsin a doktor, mert mindig praesente medico ivott és evett, a gutaütéstől tartván (hadd legyen felelős a doktor), a doktor kocsiján volt két commenciós lengyele, azokat is mindenütt magával hordta, mert szeretett velük tréfálni, bolondozni. A többi urak is, akik kísérték vagy eljöttek az ilyen összeröffenésekre, a legjobb lovaikat fogták be, mert ez volt egyszersmind a lókiállítás, a fölnevelt csikó-bakfisek első bemutatója. Folyt bezzeg aztán egész nap a csiszárság az udvaron, csaklízás, válogatás, cserebere, összepárosítás; befogták, kifogták száz mutációban, megjáratták a lovakat.

Hát ma is odagyűlt a közeli nemesség, a Melczerek, Dókusok, Bónisok, Jantók, Ghillányiak, Szemerék, az óriás természetű Bodó-ikrek (de jobban el lehetne hinni, hogy két anya szült egyet-egyet, mintsem hogy mind a kettőt egy anya), a szép nyalka Sennyey, csengő-bongó sallangos szerszám a lovain, mely szinte muzsikált, amerre vágattak, de úgy muzsikált, hogy még a dagasztóteknő mellől, könyökig téstás karral is kiszaladtak a kapuk elé a fehérnépek. A csörgők osörögtek, az asszonyi szívek dobogtak. Aztán erre húztak, mint ősszel a snepfek, az inkarnátus kártyások is. Az ilyen összejöveteleknél mindig nagy játék van, a kártyások szimatja minden szimatnál tökéletesebb, tudták ők már, hogy a vicispán Patakon lesz. Vandernath gróf, az Ibrányiak, Pilisy, Vékey már tegnap kezdtek volt gyülekezni, de Pilisy, azt mondják, visszafordult, mert egy nyúl szaladt el a kocsija előtt Borsinál, amiből nagy pechet jósolt és inkább hazament pasziánszt játszani. De voltak a vendégek közt lelki élvezetek szempontjából való érdemes tudós táblabírák is, mint például Szirmay Antal és Kazinczy Ferenc uraimék, akik rápírtának kire-kire, amennyiben vét a scitha idioma ellen.

Persze most éjjel mi is folyhatott volna egyéb, mint kártyajáték? A nagy fehér asztalt, mely lucullusi tehertől roskadozék, már rég elhagyták s szétszéledének apró kártyasztalokhoz. A Breczenheim hercegek tisztartója, tekintetes Balásházy Ambrus, aki az uradalom kontójára vendégelte meg a megye urait, váltig mentegetőzött:

— Bocsássatok meg, urak, hogy csak egyszerű ételek voltak szerény házamnál és nem adhattam nektek olyan drágaságokat, aminőket a tótok reggeliztek ma Fáy uramnál.

A tekintetes urak böfögtek és megbocsátottak neki. Aztán nevettek is egy nagyot a tulipánhagymák esetén, kivált akiknek jó kártyájuk járt.

Akiknek pedig nem járt jó kártyájuk, azok számára is a gazdánál volt a panacea. Kinyitotta a nagy vasládát a zöld szobában, amelyben az uradalom pénze volt aranyokban, tallérokban és bankó-kötegekben, tárva-nyitva hagyta és így szólt maga is whisthez akarván telepedni a legutolsó szobában:

— Akinek pedig elfogy a pénze, innen kölcsönözzön magának!

No, bizony, könnyű volt gavallérnak lenni. Akkor még nem voltak szegény rangbeli emberek, se sikkasztók, se szélhámosok, szerencsétlen játékosok azonban már akkor is voltak és sűrűn járultak a ládához, ahonnan kivettek annyit, amennyit éppen akartak, illetlenség lett volna ellenőrizni. És dacára ennek, esküszik Balásházy Ambrus uram mint a vereshagyma, hogy mindig olyan pontosan visszarakták, vagy elküldték, hogy egy árva poltura se hibázott a végszámadásban.

Éppen javában folyt a játék, erősen lecsüngtek már az üstökök a homlokokba és a bajszok is kajszára konyultak, mikor váratlanul megnyílt az ajtó, és Fáy uram, mint éjjéli vendég, belépett Bernáth Zsigával.

Mindannyian fölgráltak nagy örvendezve, mert Fáy rendkívül népszerű volt a megyében. Nagy potentát. Kétszer választották meg egyhangúlag alispánnak, s mind a kétszer kijelentette, ha csak egy ember van, aki nem akarja, tartsa föl az ujját és ő semmisnek fogja tekinteni a megválasztást. Persze sohase akadt ilyen ember a tekintetes KK. és RR.-ek

közül, — mert attól félt, hogy a gálszécsi nemesek menten agyonütnék. Nem azért mintha a gálszécsi nemesek nagyon szerették volna Fáy, de mert nagyon szerettek valakit agyonütni.

Maga az alispán is lecsapta a kártyákat és rohant Fáy elé, hogy atyafiságosan megölelje, minthogy közeli atyafiságban is voltak (Fáy István és az alispán anyja testvérek voltak), de az öregúr komolyan intett a kezével, hogy maradjon távol, s magát alázatosan meghajtván az alispán színe előtt, így szólott kemény, mennydörgő hangon:

— Tekintetes első alispán úr! Nem ölekezni jöttem én ide beteggyamból éjnek éjszakáján, hanem igazságot kérni a vármegye fejétől, igazságot egy infámia ellen. Igazságot és megtorlást egy gonosztevő ellen, aki gyámfiamat, gróf Buttler Jánost, erőszakkal letartóztatván, összecimborászkodva egy lelkiismeretlen lelkipásztorral, akarata ellenére fraus-szal et vi coacta összeesketteté a saját hajadon leányával, holott annak már más eljegyzett mátkája vala.

— Ki az? — kérdik egyszerre tízen is, kik elfojtott lélegzettel hallgatták a csövestől hulló friss híreket.

— Akárki is, a fejével játszik — vágott közbe az alispán. Szavai fönségesen csengtek a teremben, mintha pallosok ereszkednének alá a terem boltozatáról. Olyan nagy volt egy vicispán szavának a nimbusza.

De Fáy nem hagyta magát kizavarni az egymásutánból.

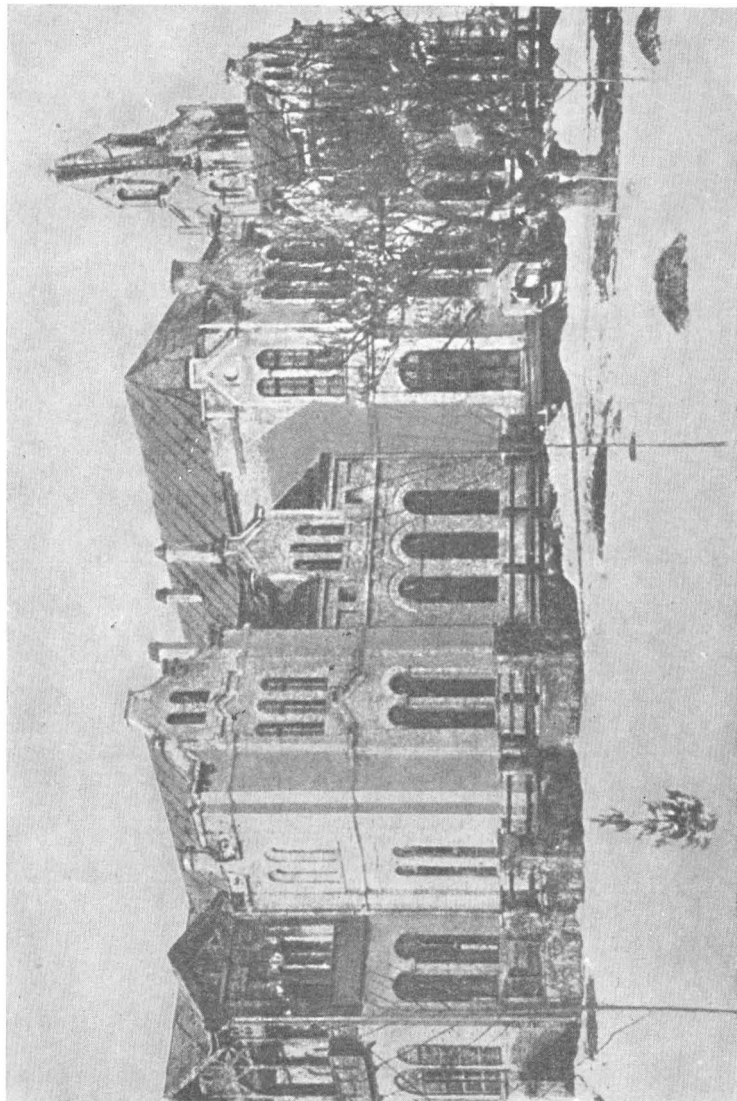
— Nevezett gyámfiamat, dacára, hogy ezen szentségtelen esküvő már lefolyt és foganatosított, dacára, hogy ő immár nagykorú és törvény szerinti tagja a mágnások táblájának, fogságban tartják ez éjjelre is, hogy azt a reá erőszakolt menyasszonnyal közös hálókamrában tölteni kényszerítsék.

— De hisz ez szörnyűség! — kiáltott fel az alispán. — Ki tette ezt?

— Történik pedig ez az istentelenség Röszkén, Dóry István házánál.

Általános szörnyülködés és meglepetés követte e szavakat. A vicispán maga is tanácstalanul vakarta a fejét. Dóry, hm Dóry. Hja, hát Dóry. Hatalmas, rossz ember és nagy atyafisága van.

— Hát mit csináljunk?

A bodrogolaszi kastély
(A *különös házasság, regénybeli színhelye)

— Brachiumot kérek, mégpedig rögtön, mely elindulván, nevezett gyámfiamat kiszabadítsa.

— De éjjel, Pista bácsi — aggódik az alispán —, egy mágnás háza ellen!

— Az isten éjjel is ébren van, alispán úr, tehát az igazságnak se szabad aludni.

Az alispán valóságosan megszeppent, kifogásokat kezdett keresni, amire dühbe jött Fáy István, elvörösödött, mint a Szirmayak rákja, és az asztalra csapott hevesen.

— Hát vagy lesz brachium, vagy pedig az úr nem lesz többé alispán. Ezt én mondom, öreg Fáy István.

Erre aztán beadta a derekát az alispán, elkezdte csitítani, békíteni.

— Ej, ej, Pista bácsi, hiszen nem úgy értettem. Hiszen csak arról próbáltam meditálni, hogy a kedves bátyám azt tettszett mondani, miszerint az isten éjjel is ébren van; hja, könnyű űneki ébren lenni, mert őt nem három évre választják, lévén örökkévaló. Hanem hát inkább nem szoltam, nem gondoltam semmit, csak ne haragudjék! No, ne vágjon morózus képet. Hiszen nem én ettem meg a hagymáját. Hiszen hogye mennénk, ha megyünk. Magam is rögtön indulok. Pandúrok, huszárok, üljenek lóra! Éppen itt van a megyei fiskus is, azonfelül két szolgabíró, Kandó és Palóczy, meg az esküdtek, Puky, Draveczky. Legott fogassanak!

A sors — az igazi rossz gibic — egészen összerontotta a kártya-partikat, innen is, onnan is kilépven egy-egy partner, összeomlott az egész osztó, keverő és gusztáló instrumentum, még hetek múlva is szidták némelyek, izlésük szerint vagy Fáy, aki beavatkozott, vagy Dóryt, aki cselt szőtt, vagy Buttler, hogy mit akar, hiszen a Mariskából is elég szép grófné lesz, mert hát éppen akkor kezdett volna fordulni jobbra a kártyajárásuk, vagy akiké jó volt, azon sopánkodának, hogy mennyit nyerhettek volna, ha Dóry Mariska még legalább egy napig nem kívánja meg a főköttöt olyan nagyon. Általában rettenetesen lehangoló az, hogy a kártyázók milyen önző, cinikus teremtmények.

A brachium tehát megindult. Vagy húsz pandúr, huszár ülhetett nyeregbe. Egész kis seregnek látszott. A föld szinte nyögött a hajnali csöndben a lovak patái alatt.

Az urak kocsin mentek. Fáy az alispánnal ült, az előülésen, de befelé fordulva Zsiga gubbaszkodott, elbeszélve útközben Szirmaynak terjedelmesen a történeteket, aki szomorúan konstataálta, hogy micsoda hosszú protokollumot kell majd erről holnap fölvenni. Gondolkozott, melyik esküdttel csináltassa? Melyikre haragszik a legjobban?

Szép tavaszi éjszaka volt egyébiránt, a föld a szerelemről látszott álmodni, a minden évben megújuló mézeshetek, a nap első csókjai, bizonyos méla hangulatba ringatják a földet, melyet ő aztán átönt az emberekbe, mért nem irigy, jó és szelíd. Az erdők is a szerelemről zúgtak, rügyek fakadnak a fákon. A szél akácillattal telítve szállt, szállt és pajkosan megittatta az orrokat. Minden édes volt és lágy. Az ég is változni kezdett keleten, mire Petrahót elérték, a sötét firmamentum meghasadt. Mintha a hajnali szél hajtotta volna fel egyik szélét. Fehérlő lángszövet bújik ki egy darabon. Ünnepi érzésben reszket meg a lélek. Isten palástjának egy kicsillant szárnya. Pedig csak a hajnal terítgeti a fehér abroszt, mert arra jön aztán nemsokára az arany tányér.

— Pirkad — mondta az alispán.

— Siessünk, siessünk! — türelmetlenkedett Fáy.

Vágtattak a lovasok, de a fogatok se vesztegeltek. Hol ezek voltak elől, hol amazok.

Eközben mind jobban kezdett a világ fehéredni. Ahol ni, látszik már a Dóryék kastélya a fák között.

— Ott jön, ott jön! — kiáltá most lelkendezve Bernáth.

A zöldelő búzákon át, melyeken tünedező fehér pépszerű párák ültek, egy úrias külsejű alak futott feléjük, hol a barázdán, hol a vetésen, néha meg is botolva a rögökben.

— Ki az? — kérdé az alispán.

— Ez Buttler. Bizonyisten, Buttler!

Bernáth fölemelkedett a kocsin s a kezével és a zsebkenőjével integetett.

— No, ez derék! — szuszogott az alispán nagy lélegzetet véve. — Deo gratias.

Tetszett neki, hogy így tán elkerüli a beavatkozást.

Csakugyan Buttler gróf volt. De hogy nézett ki szegény! Halaványan, összetörve, kuszált fürtökkel, kalap nélkül. Egész teste remegett.

A megyei urak egyszerre leugrottak a kocsikról, maga az alispán is eleibe sietett és messziről kiáltá latinul, hogy a cselédek ne értsék:

— Cosummasti ne matrimonium, domine frater?

Az ifjú bágyadt szemeiben megjelent a gyűlölet fénye.

— Non, domine vicecomes — felelte tompán —, nec corpus tetigi. (Nem alispán úr, meg se érintettem.)

— Dicsőség adassék az istennek az égben — fohászzkodott föl megkönnyebbülve Fáy István, ki a nagy szurkolásban meg se tudott addig a helyéről mozdulni. Csak ott ült a kocsiban, meredt szemekkel, mint egy fa.

— Rendben vagyunk — jelenté ki az alispán olyan megelégedett gesztussal, mint mikor tárgytalan aktákat csap össze. — Nincs itt semmi nagyobb baj. A meg nem kezdett narancs egész narancs, és amíg bele nem harap az ember, még a görög is visszaveszi. Ezt a házasságot egy szóra fölbontja a szentszék. Lári-fári az egész. Nem vészett itt el egyéb, csak a kalapod, János öcsém. Ide ülj az én kocsimra, elférsz még a Zsiga mellett, itt van a gyámatyád is... De nini, mi baja Pista bátyámnak — tette hozzá ijedten —, hiszen vér szívárogoz át a ruháján?

— Ahát Hát ez fáj? — kiáltott föl Fáy a fölfedező élelkségével. — Kutyateremtette, föl nem foghattam, mitől vagyok olyan gyenge. Persze most már értem. Piócák voltak rajtam az éjjel és rosszul dugtam be siettemben a léket taplóval. Ugyan kerítsetek valahol egy kis taplót!

Tapló iszen volt akkor minden rendes embernél, kováját, taplóját, ládája kulcsát, acélos bicskáját senki sem hagyta otthon. Fáy uram hamar segített magán, miközben az alispán kiadta a visszafordulási rendeletet. A brachium most már tárgytalan lévén, mert a gróf, akit a poklok mélyéből is kihozatott volna (szerette a tekintetes úr a nagy szavakat, ha nem jártak felelősséggel) szabadon találtatott, miről is otthon hivatalos protokollum léssen fölveendő, mivel előrelátható a dolgok simán való elalvásának kizártsága.

Mielőtt Buttler felült volna, első gondja volt egy lovasembert kérni az alispántól, akitől levelet küldhetne.

Szirmay odaintett egy huszárt, Buttler egy testes levelet adott át neki, melyen ez az ódon címirat állt: »Ezt a levelemet

ajánlom tekintetes és nemzeti Horváth Piroskának, szeretett mátkámnak — Bornócon.«

— Mikor írtad ezt a levelet? — kérde Fáy.

— Az éjjel.

— Ott a fogságban?

— Ott.

— Hát nem voltatok együtt? — vallatta tovább.

— De.

— Ne olyan röviden felelgesz, mintha a patikában vennéd a szavakat; mondj el mindent. Hogy történt?

Buttler se tett másképp, mint más ember, kinek rendetlenül kavarnak elméjében az egymásra gyömösölt események. Ádámon, Éván kezdte az elbeszélést, hogy érkeztek meg, hogy itatta őket Dóry arany billikomokból, stb.

— Ezt már tudjuk nagyjából, erre majd kiterjeszkedünk később, most csak azt mondd el, ami az esküvő után történt.

— Minden zsinórra ment ott. A betanított személyzet hirtelen elpárolgott, és én azután is fogva maradtam a földszinti úgynevezett kancelláriában, egyetlenegyszer jött be az inas, vaosorát hozott és ágyneműt, torkon ragadtam a gazembert, meg akartam fojtani, mert mint tanú fungált a komédiánál. De láttam, hogy fegyveres pandúrok künn őrködnek és nincs a megszabadulásra remény.

— Nem tudod a nevüket? — tudakolá Szirmay.

— Nem.

— Nos aztán?

— Hát eleresztettem a torkát s mikor elment, folytattam a levélírást. Notabene mindjárt a bolondos ceremónia után leültem megírni az eseményeket Piroskának. Ezzel töltöttem az időt vagy féltizenegyig; kiöntöttem lelkem minden keserűségét. De a búbánat is olyan, mint a verem, minél többet és belőle az ember, annál nagyobb, mélyebb. Egészen elbódultam a kétségbeejtő gondolatoktól s fáradtan dőltem be egy karszékre. Félig ébrenlét, félig dermedtség volt az állapotom. Szemeim nem voltak behunyva, de mégsem láttam velök. Öntudatom nem volt normális, de mégis tudtam mindenről; úgy rémlett egy pillanatban, mintha levegőbe emelkedném, de

ez csak álomszerűen érintett, nem láttam benne semmi különöst. Csak akkor eszméltem föl teljesen, midőn zokogást hallok mellettem, fölugrom és elképedek a kibontakozó látványra. Két gyertya ég egy tüllel bevont éji asztalon, mely megvilágítja a szobát, és a bárókisasszony egy felbontott ágyra borulva, keservesen sír. Vizió ez, káprázat ez, vagy álom? Az én szobám ez? De hisz a gyertyák az íróasztalon égtek. De hisz az én szobámban nem volt ilyen ágy. Végre pedzeni kezdem a valóságot, hogy ez nem az én szobám, s hogy valamely emelőgéppel juttattak ide, mert ez a folytatás szükséges volt nekik, mint kiegészítő rész az eljátszott maszkarádéhoz.

— Canis mater — csettent a szájával a viceispán. — Ez elég érdekes konstelláció, és hát mit csináltál a leánnyal?

— Semmit. Rá se néztem.

— Megállj csak, és le volt vetkőzve vagy hogy?

— Nem, teljesen felöltözve zokogott, az ágy vánkósához szorítva fejét.

— És szép-e, he? Mert mikor én utoljára láttam, akkor még csak palánta volt.

— Elég csinos — felelte Bernáth Zsiga.

— No, már kutya hideg vér folyik az ereidben, János öcsém.

— Jóféle ír vér — szólt közbe Fáy István —, mert a Buttlerék Irlandiából származnak. És a kecskék dajkálták őket valamikor. (Ezzel a tréfával szokott az öregúr ingerkedni a gyámfiával.)

— Hát a leány se szólt hozzád? — kíváncsiskodék az alispán, aki szeretett a misztériumokban kotorászni, ha nem járt személyes felelősséggel.

— Igen, vagy kétszer hozzám fordult összekulcsolt kezekkel, és igazán mondhatom, valóságosan meghatott, ha ugyan nem volt egész magaviselete átgondolt színjáték. »Bocsásson meg, rebegte, bocsásson meg, engem kényszerítettek erre, nekem nem lehet akaratom.« Én elfordultam tőle, rákiáltottam: »Soha, soha, kisasszony; ne szóljon hozzám, nem ösmerem önt, nem akarom hallani még a hangját se, soha, soha!« És aztán egész éjjel kinéztem az ablakon. Próbáltam a vasrostélyokat feszegetni.

— Furcsa kis nászjé, mondhatom! — csóválta a fejét Szirmay.

— Tehát a rostélyokat feszítetted ki? — folytatta Fáy a vallatást.

— Dehogy. Nagyon erősek voltak.

— Nos, hogyan menekültél meg ezek szerint?

— Igen egyszerűen. Hajnalban kinyílt az ajtó, s bejött lábujjhegyen egy ősz komornyik, akit azelőtt sohase láttam a háznál, megkérdezte, hogy a ruhát kiviheti-e? »Hiszen látja, hogy föl vagyok öltözve.« Nyomában egy kackiás komorna dugta be kandi fejét: »Az ágyba parancsolja-e a méltóságos grófné a reggelit?« Most már tisztában voltam, hogy miért kellett engem az emeletre emelni. Nem egyébért, mint hogy ez a két új tanú *együtt találjon bennünket*. Ravaszul építette meg tervét a vén róka, de egyszersmind azt is sejtettem most már, hogy az én szerepem körülbelül befejeződött ezzel s hogy most már szabad vagyok. A nyitott ajtón kiléptem, átmentem az ebédlő mellett, ott lejöttem a lépcsőkön, az udvaron nyitva találtam a kaput s illa berek nád a kert, úgy ahogy voltam, kalap nélkül igyekeztem toronyirányban menekülni.

— Én a te helyedben legalább a komornát megcsipkedtem volna egy kicsit, hogy bosszút álljak a kényszermenyaszonnyon — mondá Szirmay. — A bosszú úgyis mindig édes, de ilyen formában különösen.

— Jól van az, ahogy van — fejezte be Fáy. — Most aztán csak utána kell látni, hogy megmelegítsük a katlant a Dóry uram bűnös lelke alatt. Ezt a csínyt nem viszi el szárazon.

— Félek, kedves gyámatyám, hogy sok galyibánk lesz.

— Ne félj semmit. Csak türelem, türelem. Ha egyszer én a kezembe veszem a te dolgodat.

— De ehhez mégis idő kell — aggódék Buttler és a fejét lehajtottá szomorúan. — Nekem megvan a türelmem, de mit mond majd Piroska? Lesz-e őbenne is?

— Ha szeret, lesz benne, ha nem szeret, annyi lány van Magyarországon, hidd meg, mint ahány marmancs van a réteken.

Attól a szótul még csak szomorúbb lett Buttler János. Mit ér neki a világ minden rétje, minden marmancsa, mikor az ő szíve e mellé az egy mellé eresztette le a gyökereit.

Az öreg Fáy pedig nem bírta sokáig elnézni a gyámfia bánatát, felhős homlokát, szívettepő szelíd tekintetét, nagy tenyereibe vette a fejét, simogatta rajta az összecsapzott szőghajat, aztán tréfásan meglóbázta, mintha a hintó oldalához akarná paskolni, s ekképp vigasztalta:

— No, ne légy hát ilyen szomorú. Mindig úgy tűnsz föl előttem ilyenkor, mintha szegény anyádat látnám magam előtt. Nevezz már egy kicsit a kedvemért. Ne így, te csacsi! Hisz ez olyan szomorú nevetés, hogy megríkatsz vele. Nevezz nekem becsületesen. Mert hidd meg, hogy az egész dolog bolondság, — múltó baj, permeteg eső. Aztán ide hallgass, mondd én neked valamit.

— Hallgatom, kedves gyámtyám.

— Hát tudd meg, hogy a báró Fischer, az egri érsek nekem per tu-barátom.

Buttler nem bírta hirtelen megérteni, hogy mi nevetni való van ezen.

— És ha én azt mondom neki, hogy így meg úgy, hát úgy szótfűjja ezt a röszkei komédiát, mint egy szappanbuborékot.

De Buttler mégis szomorú maradt, mire Fáy uram megint kivágott egy tromfot.

— Azonfelül meg olyan ember vagyok, aki amit föltesz, meg is osinálja, elmegyek én, fiam, ha arra kerül a sor, még a római pápához is, mert az nekem izé... mert az nekem...

Csakhogy megvigasztalja, valami nagyot akart mondani, olyasféle akart kicsúszni a száján, *hogy az neki atyafia*, de aztán mégis csak odáig devalvált:

— Mert az nekem nem derogál.

De már akkor éppen be is értek Patakra, egész közelről mosolygott rájuk felséges hárs- és vadgesztenyefáival a Fáy-kúria. A nap is már lerázta égi útján reggeli álmisságát s igazi tüsszel szórta be aranyos sugarakkal a kúria pléhtornyait, csak a kapuban mutatkozott némi felhő, amennyiben ott állt tekintetes Fáyné asszonyom egy kis kézi-seprővel s fenyegetőleg gesztikulált vele az ura felé.

Az öreg ijedten dugta be fejét a váll-lapockái közé, a váll-lapockákat pedig a krispinjébe.

— Lesz itt mindjárt nemulass, kedves öcsém — suttogta szepegve az alispánnak. — Mármost te vágj ki valamivel, ha istent ösmersz.

— Hát mért haragszik az Anna néni?

— Tudod, a piócák miatt, hogy betegen szöktem meg az ágyból. Hiszen tudod: hosszú haj, rövid ész.

HARMADIK FEJEZET

A HÍRES KÖVY PROFESSZOR ÉS PEREVICZKY

Állj meg csak, kis darázs, aki apró szárnyaiddal verded az ablakot. Értem én, mit csinálsz.

Az ablak ki volt nyitva tegnap, tegnapelőtt és azelőtt. Az ablakban egy virág nyílik, rátaláltál, odaröpültél a kelyhébe és ott fürödtél illatban, édességben, ringattad, hempergetted magadat.

Neked is jól esett, a virágnak is jól esett. Most aztán becsukta egy kéz az ablakot és nem mehetsz be. Pedig fáradt vagy, éppen most volna ott jó megpihenned, az idő is morcos, kellemetlen, nagy esőcseppek hullnak alá, az az egy hely volna, hol szárazon, boldogan lehetnél, de egy kéz becsukta az ablakot, és nem mehetsz be.

Hát vered, vered szárnyaiddal az ablakot. Ej, de bolond vagy, kis darázs. A te szárnyaid hamarabb kopnak el, mint az üveg. Ostromlod, kérleled, pörölsz vele, zümmögsz neki: »Eressz be, ablak, eressz be!« De az üveg be nem ereszt-het. Milyen értelmetlen lény vagy, bohó kis darázsam! Ne itt kopogtass, ha ide akarsz jutni! Nem azért esik künn, mert az ablak be van zárva, hanem azért van be-zárva, mert esik. Szállj, szállj a felhőn túl, föl a naphoz, kérd meg, eressze le sugarait. Ha a nap kisüt, az ablak is újra megnyílik.

De beszélhetsz te a daráznak, bánja is az! És az ember-nek nincs több esze a daráznál, kivált a szerelemben.

Legalább a mi Buttlerünk szakasztott így tett. Hazaérve diákszobájába, könyvei közé, egész nap levelet írt Piroskának. Eltéppte, másikat írt, aztán megint harmadikat, negyediket. Legalább vele volt, mindig ővele volt.

Estefelé valaki kopogtatott az ajtaján:

— Szabad — morogta szórakozottan.

Az ajtó megnyílt, és belépett Horváth Miklós. A fürge, eleven öregúr meg volt törve, évekkal látszott idősebbnek. A levelet már délben megkapták (jó lova lehetett a huszárnak), azonfelül a tisztartató éjjel szétszaladt vendégei is vitték a hírt (a rossz hír siet), négy vármegye tudta már a röszkeli nászt, négy vármegye tízezer öregasszonya mind ezen szörnyűködött e percben. »Hát érdemes élni a világon, ha ilyesmi is történhetik?«

Piroska szegény elájult, mikor a levelet elolvasta úgy kellett felloccsolnia Frida kisasszonynak, rögtön útra akart kelni, de az öregúr nem engedte, maga fogatott be s jött lóhalálba, etetés nélkül Patakra.

Buttler fölviszonyozva rohant elébe.

— Oh, kedves bátyám, kedves bátyám! Hol veszi itt magát?

Az öreg meghátrált az ölelése elől.

— Nem tudom, édes fiam, hogy vagyunk. Most már te adtál föl nekem egy nagy találós mesét, és én nem tudom megfejteni. Magyarázd meg előbb, mi történt.

— És hol van Piroska? — kérdezte mohón.

— Azt egyszerűen megöli ez az eset.

— Oh istenem, istenem!

— Ne óbégass most, hanem beszéld el a dolgokat, hadd lássam, hogy mit lehet itt csinálni.

Buttler tehát újra apróra elbeszélte mindent, eleitől végéig. Közben értesülvén Horváth ittlétéről, bejött Fáy, Fáyné, és vége-hossza nem volt az atyafiságos ömlengéseknek és az eset fölötti sopánkodásoknak.

Horváthot meglehetősen megnyugtatta a dolog lefolyása.

— Ezt meg fogják semmisíteni, igenis. Ez nagy ostobaság, igenis.

— Én is abban a nézetben vagyok — mondá Fáy.

— Isten se volna az égben, ha ez megmaradna — erősödött Fáyné.

— Jó, hogy eljöttél — folytatta Fáy, újra meg újra megrázva a Horváth kezét —, estére vacsorára meghívtam Kövy Sándort, a híres jogi professzort, és Pereviczky Kristófért, a legfogasabb prókátorért küldtem be kocsit Új-helyre. Egy kis konziliumot tartunk együtt.

— Éppen magam is ilyenformát akartam indítványozni, igenis.

— Már csak ne hagyjuk ezt a gyereket — mondá, kisugárzó szeretettel tekintve gyámfiára.

Az szinte éledni látszott, mint fonnyadt fű a harmattól, a hozzátartozók biztató szavaitól, midőn Fáyné előhozta:

— De nagy kár, öcsémuram, hogy nem hozta el mindjárt magával kis Piroskánkat is.

Amire azt felelte Horváth hasonló udvariassággal:

— Jaj, tekintetes öcsémasszony, én szigorú ember vagyok és Piroskát nem szabad a János grófnak meglátnia addig, míg ez a köd el nem múlik. Igenis, ez a köd.

Ezzel aztán megkapta János gróf az utolsó kenetet. Míg ez a köd el nem múlik! Olyan volt ez, mintha a rab celláján befalazzák az utolsó lyukat, amin a napsugár besurranhatott. Mi lesz öbelőle, ha a Piroskát nem láthatja — míg ez a köd el nem múlik? Hátha soká el nem múlik?

Horváth uram és Fáyné asszonyom most már szokás szerint azon ereszkedtek nagy disputába, hogy melyik az öregebb, ki a jogosult a másikat lefiatalozni: hisz ez bizony kiszülhetett volna mindjárt, mert becsületesen bevallották a születési éveiket mind a ketten, de az udvariasság arra a kijelentésre készítette őket, hogy ezt lehetetlen elhinni, minél fogva nemes vetélkedéssel szólíták egymást folyvást per öcsémasszony és öcsémuram, — míg végre megérkeztek sorba a várt kapacitások, úgymint Kövy Sándor uram és kevés-vártatva Pereviczky Kristóf is, aki nagy bolondja vala — mint azon időkbén nem kevesen — az óráknak, hármat, négyet is hordván e ketyegő kis jószágokból a mellénye külsejére külön e célra alkalmazott zsebekben, amelyeket a nap minden szakában összehasonlított, megregulázott, s általában úgy tekinté őket, mint más az agarait vagy a lovait, amelyek összetanítva, az ő akarata szerint ketyegnek, élnek, mozognak, járnak.

Ha valahová bejött, rögtön nézte az óráit, aztán ha az illetőnek órája volt, akihez jött, attól is kérdezte, hogy hány óra.

Ezt a szokást most se hagyhatta el. Az volt az első szava Fáyhoz:

— Hány óra önnél, tekintetes uram?
— Öt perccel múlt nyolc.
— Teringettel — kiáltott föl. — A tekintetes úr mégis szerencsés ember.

— Miért, carissime? Ugyan miért?
— Mert tökéletesen úgy jár az órája, mint az enyéme. Ez nagy dolog. Mondhatom, hogy nagy dolog. Tegnap voltam Töketerében az Andrássyknál, hát mind rosszul mutattak az óráik: olyik egy fertállal, olyik egy félórával is siet.

— Hja, a drágább órák és a drágább lovak sebesebben járnak, mint az olcsóbbak.

— Hahaha — nevetett a prókátor. — Nem rossz vicc. De azért gratulálok az órájához teljes szívemből, lelkemből, és ha talán eladó volna valamikor...

— Tudja mit, carissime, ha megnyerjük a perünket, magának ajándékozom a honoráriumon felül. Ha már az egyik hagymámat elvitte az ördög, a másikat már magam adom oda az ördögnek. Mert hát mi már csak ördögnek tartjuk a prókátort, nem igaz, Kövy uram?

Kövy kedvesen pislogott az ősz pilláival és vidám mosolygás játszadozott beretvált bajsza fölött. Pereviczky ellenben kézdörzsölgetve hajtogatta magát.

— Gratias ago, domine spectabilis. Szolgálatjára állok.

Az urak most elvonultak tanácskozni, a tekintetes aszszonynak ügyis dolga volt a konyhában, mert jó vacsora kell az ilyen nagytekintetű férfiaknak, akik az eszükkel dolgoznak.

Fáy beszólította Bernáth Zsigát, ki először vett részt komoly konferencián férfiak közt, pirult is szörnyűképpen, mint egy kisasszony.

— Azért kérettük alázattal Kövy uramat és önt is, Pereviczky uram — kezdte Fáy István —, hogy tanácsot adjon egy kellemetlen ügyben. Talán hallották is már, hogy mi történt?

Pereviczky uram már tudta.

— Persze, hogyne hallottam volna a röszei nászt, a párdányi gróf öméltóságával, akit itt tisztelni szerencsém van. Nagy slamasztika, kutya egy slamasztika.

— Ne ijesszen meg bennünket, domine Pereviczky, hallgassa meg talán előbb a tényálladékokat.

— Az éppen nem szükséges — jegyzi meg a prókátor.

— Hogyan? — vágott közbe Kövy. — Hisz ön eddig csak mende-mondák után hallhatta az esetet. Anélkül, hogy az igazságot ösmernénk, lehetetlen volna nyilatkozni.

— Az igazság mellékes — makacskodott Pereviczky —, de azért mindenesetre meghallgatandó, mert abból tudhatjuk meg, hogy az ellenfél mit bizonyíthat be a hazugságaiból.

Most tehát János gróf, ki tudja már hányadszor, megint elmondta az összes részleteket; amit Zsiga tudott, ő azzal külön járult hozzá.

Pereviczky dudorászott, hümmögött közbe és valamit följegyzett néha egy előtte kiterített papirosra, egypárszor közbe is szolt: »nagyon szépe«, »ej no«, »ho-ho«, szóval látszott rajta, hogy jól mulat és úgy nézi az egész anyagot, mint a szabó a posztót, hogy mit lehetne abból csinálni, míg ellenben Kövy, a nagy jogtudós, kiről Kazinczy azt mondja, hogy minden szavát kőbe lehetne vésní, kékült-zöldült, nyugtalanul feszengett székén és a lábával topogott a padlón.

Mikor vége volt, minden szem feléje fordult. Úgy lesték mint az órákukumot.

— Hát ez se nem borjú, se nem pálinkás hordó, se nem házasság — kezdé az ő szokásos széles, képektől duzzadt előadásában —, mert a borjúnak négy lába van, a hordónak abroncsa van és dongái, a házasságot pedig két különböző nembeli személy egybehangzó akarata hozza létre. Igaz, hogy a pap jelenlétében történt. De hiszen pap jelenlétében főztük meg a tekintetes úréknál tavaly a szüreten a birkaprikást is, de azért az se volt nevezhető házasságnak, pedig voltak benne részletek anyabirkából és apabirkából is. Különben igen jó volt. A Döry főztje ellenben igen rossz coctum, mely nagyon meg találja feküdni az ő gyomrát. Indítható pedig ez alkalomból kettős pör. Ugyanis az egyik retorzionális a tekintetes vármegyénél, a János gróf személyes szabadságának megsértése és a házasságra való kényszerítés büntette miatt, a másik pedig a szentszéknel, de nem a házasság fölbontása iránt, mert házasság nem történt,

hanem csak a kötelék érvénytelenségének kimondása iránt, mivelhogy a stólával a pap, habár erőszakosan, habár az egyházi szertartás valóságos parodizálásával, de mégis összekötötte a kezeiket.

Pereviczky beleegyezőleg bólintott a fejével.

— Igaz, ez úgy van.

(Fáy és Horváth egyszerre kérdezték:

— És hát mit gondol, tekintetes tudós professzor úr, milyen foganatja leszen a processzusnak?

— Nos, hát kimondják, hogy a kötés érvénytelen, a papot becsukják börtönbe. (Notabene én még a kezeit is levágatnám, amelyekkel a stólát csavarta.)

— Hát Dóry?

— Azt is becsukják. (Notabene én a javait is konfiskálnám.) Mindenkit becsuknak. A pandúrokat, a tanúkat. (Notabene én még a füleiket is levágatnám, mert gyapotot dugtak beléjük.)

Pereviczky Kristóf a fejét rázogatta ezalatt, a kezeivel pedig úgy tett, mintha legyeket kergetne, amelyek mind az orrára, homlokára akarnak ráülni, de minthogy légy nem volt a szobában, ez a viselkedése baljóslatúnak ítékezett.

— Nekem, sajnos, nem az a véleményem — sápogta különös sziszegő hangján. — Nem minden óra mutat egyformán s nem minden koponya gondolkozik egyformán. Különösen nem úgy, mint a tekintetes professzor úr koponyája. Utique, ilyen koponya csak egy van az országban! Az bizonyos. Azt a verebek is csiripelik. Bár mind ilyen volna, de nem ilyen. Következésképp ezt a pört csupa nem ilyen koponyák fogják ítélni. Hát akkor mit ér nekünk olyan koponya véleménye, mint a tekintetes professzor úré? Semmit. Tessenek tehát egy könnyebb, egy rosszabb, egy léhább, szóval egy butább koponyát elővenni. Itt van az enyém. Ebben a koponyában úgy rajzódik le ez az esemény, hogy igen nehéz boldogulásunk leszen. Az igazság penecilususa arra jó, hogy lúdtollat hasítson vele az ember, vagy a körmét megkaparja, de nekünk az ördög buzogánya kell, — mint-hogy ördögökkel kell majd harcolnunk. Ha Dóry ilyen merényletre szánta magát, bizonyára jól megrágtá a maga dolgát

és jól magához láncolta a tanúkat is. Azok a tanúk nem azt fogják mondani, amit a párdányi gróf öméltósága. A tanúk azt fogják mondani, hogy minden a legnagyobb rendben történt, a pap azt fogja mondani, hogy a vőlegény »igen«-t mondott, »szeretlek«-et mondott; sőt új tanúk is lesznek, akik reggel együtt találták a menyasszonyt a vőlegényével, és mikor ezek a tanúk megjelennek a szentszék előtt s elmondják, amit »láttak«, — akkor tessék aztán a mi igazságunkat megnézni, hogy milyen igénytelen kis poloska lesz belőle, hiába vittük oda, mint ordító oroszánt.

No, erre az előadásra aztán egyszerre ugrott fel a két öreg.

— Hát nincsenek ebben az országban törvények? — kiálta Fáy István az asztalra ütve.

— De igenis vannak törvények, és ezek erősek is, hanem éppen ebben az ügyben a papok ítélnék és a papok a törvényeknél is erősebbek.

Kövy fitymáló mosollyal hallgatta a prókátort; nagy peccsétgyűrűjét, melyben ama számtalan színekben játszó nemesopál tündökölt, amit a burkus királytól kapott Berlinben egy tudósokkal való vitájáért, lehúzva ujjáról, fölhangította a levegőbe és elkapkodta leesőben, ami szokása volt, mikor nem ő beszélt, hanem a discipulusok.

— Ohó — szólt azután. — A tanúkat iszen lekenyerezhetette Dóry báró, de a fölhúzó gép fog beszélni az erőszakról.

— A fölhúzó gépet majd eltünteti Vidonka.

— Akkor Vidonkát vesszük elő.

— Vidonkát majd eltünteti Dóry.

Buttler pedig nem volt ezalatt se eleven, se holt, mintha a saját temetésén venne részt, mintha minden évvel egy szöveget verne be a koporsójába Pereviozky. Ingerülten ugrott föl a székéről:

— Lelövöm azt az embert, mint a kutyát — lihegte —, és sorba a bírákat is, aztán magamat lövöm föbe, ha ezt a pört elvesztjük.

— No no — csitítá Horváth Miklós —, kösd meg a szádat, öcsém. Az ilyen fenyegetések, ha kiszivárog a híruk, csak elmérgesítik a dolgot. Hallgatni és cselekedni, ez a jelszó.

— De ha azt mondja, hogy elvesztjük a pört.
— Azt én nem mondtam — mentegetőzött Pereviczky.
— Én csak azt mondtam, hogy a mi igazságunk nem sokat ér. Tündöklő szép az arca, de nem elég hosszú a keze, következőképp meg kell toldani.

— Hogyan?

— Arannyal, hehehe. Arannyal kell megtoldani.

Buttler a gyámjára nézett, még nem mert vagyónával rendelkezni, csak egy hét óta tudta magát nagykorúnak, de még nem élt a jogával. Kérdő tekintetét elérte Fáy.

— Úgy gazdálkodtam neked, fiam — szólt kevélyen —, hogy akár színaranyból öntött székekbe ültetheted a bíróságot.

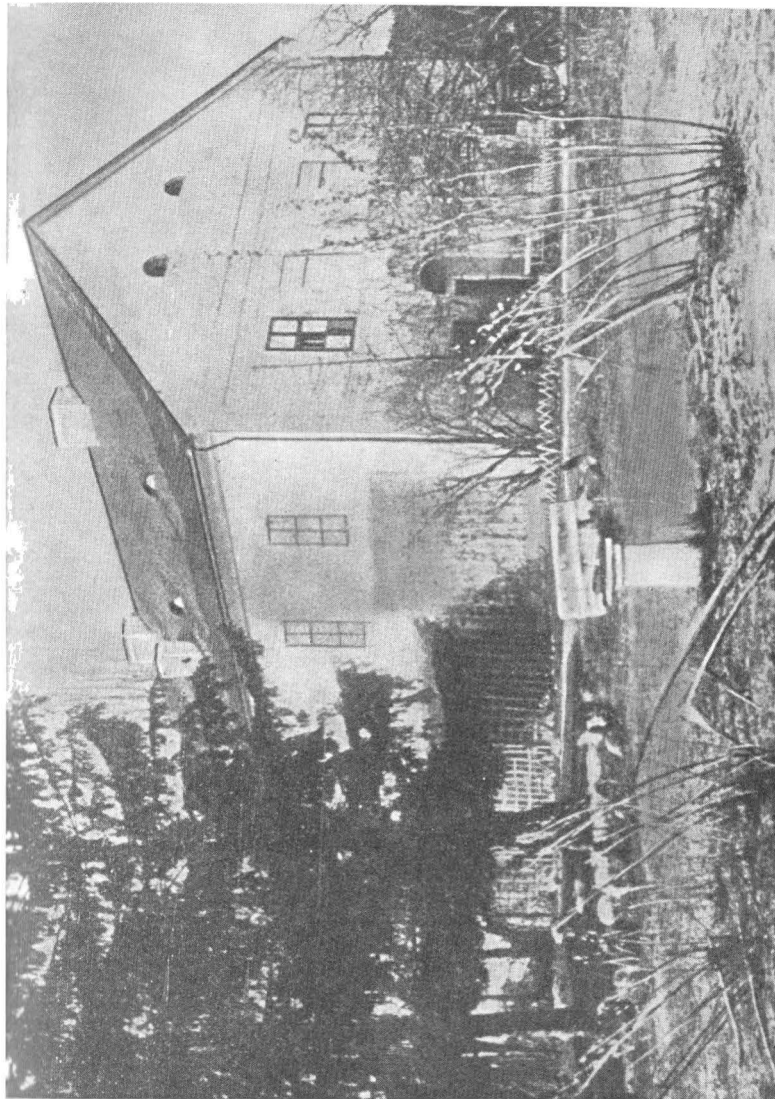
— De úgy, hogy a székeket aztán a hátukon hazavigyék — jegyzé meg maliciával az öreg Horváth. — Hát én magam is látom, hogy az úrnak egészséges észjárása van, és hogy minden eszközzel küzdenünk kell, befolyással, informálással és pénzzel. Én ezt helyeslem is, mert a pör csata. S a csatához már megírta a receptet Montecuccoli generális. Hát jól van, nálam is akad egypár garas. Küzdünk rogyásig... Így vagy úgy, de győznünk kell.

Az öregember kipirosodott, szinte szép is volt. Buttler hozzáugrott s önkéntelenül megölelte.

Kövy uram azonban dühbe gurult s úgy vágta az asztalhoz a híres király-gyűrűt, hogy szinte zúgott, aztán fölugrott, hogy ő hazamegy innen. — Fáy uram csak úgy bírta visszatartani, hogy megfogta a hosszú professzoros kabátja gallérját és nem bocsátá ki a markából. »De teremtygyse nem megy innen.«

— Ti engem azért híttatok ide — mennydörgé sértődötten —, hogy mondjam meg nektek a sasok röpülését, s ti most azon tanácskoztok, hogy mivel kell a rókák gyomrát megtömni. Eresszetek engem hazal!

Valahogy lekérelték, de nem úgy, hogy egy kis csipkelődéssel ne éreztesse a lelke mélyére leülepedett megvetést, s midőn Buttler arra kérte az ügyvédet, hogy csak siessen, siessen a pörrel, mert minden óra egy év, amely őt igazi menyasszonyától elszakítja, Kövy gúnyosan szólt a tanítványához:

A bozosi Buttler kastély

— Ebben ne is reménykedjél, carissime amice, mert tudd meg, hogy a tüske egy szempillanat alatt megy be a talpba, de órákig kell piszmogni, míg kiveszik. S ez meg a becsületes, jámbor felcser dolga. A felcser még szerencse, comes Joannes. De ha a fiskálissal véteted ki a tüskét, akkor az előbb mélyebbre veri be néhányszor, hogy tovább tartson a kivétele.

Buttler nem tudta, mit feleljen, az öreg Horváth oda-intette magához és azt súgta neki:

— Ne hallgass Kövyre, az nem ebből a világból való ember. Ő bölcs és egyenes, nekünk azonban egy furiangos impostor kell, aki mindenféle zsírral meg legyen kenve. S ez a Pereviczky olyan firma. Meg kell becsülni. Ami azt illeti, hogy siessen, azt csak bízd rám, majd teszek én arról.

NEGYEDIK FEJEZET

FEGYVERKEZÉSEK

Ezzel fölkelte, az ablakmélyedésbe vonta Fáyot, egy darabig halkán tanácskoztak együtt, aztán közölte a prókátornal, hogy őt bízzák meg a pör kivitelével, mégpedig úgy, hogy ha egy év alatt elvégzi, kap ötezer körmőci arany honoráriumot, amennyivel azonban hamarább végezné egy évnél, minden hónapért kap ezer-ezer aranyat, ha pedig később végzi el egy évnél, minden hónapért levonódik kétszáz arany. Vállalja, vagy nem vállalja?

Pereviczky vállalta. Élelmes, ügyes ember volt, akinek egész Felső-Magyarországon nem akadt párja: szemtelen, cinikus, vakmerő a rettenthetetlenségig s azonfelül furfangos és nagy pszichológus. Egész legendák keringtek Pesten informálási praktikáiról, mikor egy-egy pörben bejárta a septemvireket. Mindnyájukat lefőzte s igen egyszerű eszközökkel. Amelyiknek szép fiatal leánya volt, annak ritka virágmagokat gyűjtött s vitt föl egy skatulyában. Ahol sok apró poronty volt, oda egy csomó gyermekjátékkal állítgatott be. Az apróságok ösmerték már, nagy örömmel, nagy hancúrával rohantak elébe: »Itt van, itt van a Pereviczky bácsi«, fölmásztak a térdére, hátára, a vállaira, mikor a méltóságos papa kijött a nagy lármára az előszobába, úgy kellett neki őket leszedgetni a prókátorról, mint a hernyókat a fáról. Amelyik septemvir családjára tartott sokat, annak régi penészes, elöbukkant okmányokat hozott az újhelyi fiskális, melyek Csák Mátéval, Garával vagy Omodéval való rokonságát dokumentálták (egy öreg adjunktusa gyártotta a beccses okmányokat), ha pedig nagy kujon volt a septemvir, arra is tartott Pereviczky arkánomot. Három csinos távoli nőrokont hajkurászott föl Turócból, ahol nagyterjedelmű atyafiság rágicsálta a »repkát«; egy elvált asszonyt (valami remek volt annak

a termete), két özvegyet (gyönyörű lenhajú mind a kettő) vett a házához ezekből, s egy mindig vele ment Pestre. Hát persze, hogy az illető septemvirhez is elvitte. Mert bélyeget akkor még nem kellett ragasztani az okmányokra, de egy takaros asszonyszemély az akták mellett sohasem ártott a pörnek. Mentegetőzött, hogy bátor volt a hűgát idehozni a méltóságos úrhoz, de nem tudja ebben az idegen városban hol hagyni. Denique így informált, s míg ő elmondta argumentumait, a menyecske azalatt a szemjátékával segítette a septemvirt azoknak a megértésében, aminthogy az aztán rendesen eltalálta ebből, milyennek kell lenni az ítéletnek. De ezeket csak úgy pletykázták. Ki tudná? Rossz nyelvek mindig voltak. Igaz, hogy rossz asszonyok is mindig voltak. Erényhős prókátorok ellenben sohasem voltak. Különben nem is ide tartozik ennek a firtatása (van most nekünk elég saját bajunk ezzel a kötelék-feloldási pörrel), bizonyos csak annyi, hogy az iroda pompásan ment, és hogy Pereviczkyt úgy tisztelték Újhelyen, mint aki szegény rokonainak gyámo-ltója, sőt valóságos kényeztetője, mert Pestre is elcipeli őket. De hogy *asszonya*, maguk a menyecskék is szeretnek Pestre járni.

Szóval, jó kézbe tették le a Buttler sorsát. Ezt a végén még Kövy Sándor uram is elősmerte, kinek nagyon tetszett a Horváth siettetési skálája, úgyhogy a vacsorához már teljes egyetértésben telepedhettek le. De ezúttal a holt malac és kappan se bírt életet lehelni a társaságba, még kevésbé bírta a témát elcseréltetni, az asztalnál is egyre a pörről tanács-koztak és a röszei eseményeken rágódtak (tudom, csuklik most eleget báró Döry István uram odahaza), csak a bornak volt az a fönséges ereje, hogy legalább bizonyossá tette a szerencsés kimenetelt. Ej no, ha a vége jó, minden jól Érdemes rá koccintani.

Meghányták-vetették az eszközöket, kiosztván a szerepeket egymás közt. Pereviczky hazamegy és mindjárt hozzá-lát a pör instruálásához (a pénzmagot egy csöppet se kímélje, spektábilis), Fáy uram még e hét folytán Egerbe utazik méltóságos nagyszalutnyai báró Fischer István érsek uram-hoz, hogy őt informálja, Horváth Miklós a nádori udvarhoz megyen Budára, hol számos összeköttetései vagynak, melyek

útján a fenséges palatinust lehetne megnyerni, akihez pedig most nehéz hozzáférni, mert ilyenkor pepecsélni szokott a kelenföldi kertjében. Maga Kövy uram pedig önként arra vállalkozott, hogy még ma éjjel egy szép episztolát írkanat az excellenciás gróf Széchenyi Ferenc aranygyapjashoz, ki is jelenleg Bécsben lakik és benyaltos a császárnál. Kövynek nagy tisztelője az öreg gróf, hát az majd csak beadogatja ezt az eseményt szépen kávéskanállal a Franciscusnak.

— Jaj, csak az a jólelkű Ludovika császárné is meghallaná! — fohászzkodék föl Fáyné.

Végezetett továbbá még ennél a vacsoránál, hogy ami Buttlert illeti, ő holnaptól kezdve átveszi birtokait, sutba hagyítván a corpus jurist, mert megél ő anélkül is.

— A diákéletnek vége, öcsém. Te reggel úgy ébredsz föl, mint Magyarország egyik leggazdagabb főura — tanítgatta Fáy István. — Kinyújtod a derekadat, érted-e? Levedted azt a lányos szerénységedet. Az valami aljegyzőnek áll csak jól. Aztán ha a nagytiszteletű Kövy professzor uram, akit úgy szeretsz, hozzád megy deputációba, hogy a kollégiumnak kérjen valamit, hát egy óráig várakoztatod az előcsarnokban és orrhangon felelsz neki. No, mit pirulsz el? Az úgy szokás, amice. Hiába haragszol. Ha én látogatlak meg, behunyod az egyik szemedet, hogy a másikkal nagy nehezen rám ösmerhess. Már szinte hallom, hogy fogsz nyafogni: »Na wie geht es, Alter?« Mert hát »ki vagyok, mi vagyok, mágnás vagyok, tehát kevely vagyok«. Azért beszélek most hozzád így, mert most még tudsz magyarul, megértesz, de egy idő múlva már elfelejtesz magyarul és meg nem értesz. Ah, nini, hát te meg mit pityeregysz itt, kis oldalborda? (Fáy úr észrevette, hogy a nagyasszony a szemeit törülgeti a kötényével). Hogy mert a gyereket szidom? Hát persze. Azt gondolod, hogy mindig a kötényedbe lesz fogózkodva. Én most szárnyra ereszttem és mint a közönséges tyúk, aki a kis vadludat fölnevelte, megmagyarázom neki, hogy nem a mi fajtánk, hogy ő magasabban repülhet a vizek fölött, sőt a mocsarakban is lakhatik, ha a többit akarja utánozni. Sok földed, réted, malmod van és tömérdek jobbágyod, édes fiam. Ezeket mind ez a haza adta neked. Hát mármost azon gondolkozz egész életedben, hogy te mit adtál

ezért a hazának? Törlessz, fiam, örökké törlessz, csinálj egy rovást a szívedben, és ha egyszer odajutnál, hogy te többet adsz neki vissza ezért, akkor az én porló csontjaim azt megálmódják.

Buttler maga is elpityeredett ezekre az ünnepélyes szavakra, valamit akart mondani, de hangja elfúlt a sírásban.

A nagyasszony most is az ölébe vette a fejét, mint annyi százszor, és simogatta és korholta hol őt, hol az öreget.

— No, ne légy gyerek, ilyen nagy gyerek. Szégyeld magad a leendő apósod előtt sírni. Mit szól hozzá Horváth öcsémuram? Te meg mit prédikálsz, vén salabakter? Jobb bizony, ha a vendégeidnek töltenél, semmit se isznak.

De az öreg Fáy csak kiadta, ami benne volt. Hogy holnap reggelre ide van rendelve Bozosról inasa, komornyikja, huszárja és négyes fogata. De Bozoston csak annyi időt tölthet, amennyi éppen az ünnepélyes átvételre szükséges, azután rögtön indulnia kell Pozsonyba az országgyűlésre s ott vagyonaéhoz méltó fényt kifejteni, mert akinek sokja van, attól sokat várnak. A diétán egybegyűlt rendek és karok közt sok atyafia van, kik közt nagy faktorokat nyerhet meg pöre számára, s esetleg az egész országgyűlés figyelmét fölébresztheti a röszkői injuria iránt.

Reggelre csakugyan ott állt a sallangos szép fogat a Fáyház előtt, s Buttler nagy könnyhullatások között vált meg gyámszüleitől. Fáy uram a következő szombaton (mert pénteken nem akart kálvinista létére se útrakelni) Egerbe utazott, úgyszintén híre jött (Bernáthné nagyasszony írta meg sógornőjének, Fáynénak,) hogy Horváth uram is megindult Budára, végrendeletet tévén az elutazás előtt, melyben a középső lányát kizárja s a testamentuma végrehajtójául szegény jó lélek — tette levele végére a nagyasszony — »az én jámbor uramat nevezte ki, mert e néhány nap alatt felette összebarátkozának«.

Minden mozogni kezdett. Csak Röszke volt mélységes csöndben. Pedig a kíváncsi közvélemény váltig leste a húzásokat az érdekesítő játszmánál. Hogy Buttler megindítja a pört, az kiszivárgott, de hogy mit szándékoznak tenni Dóryék? Aranyat adtak volna olyan embernek, aki az új

asszonyt látta azóta, ha csak az ablakon keresztül is, hát olyanért, aki még beszélt volna is vele! Ingerlő fátyol takarta a röszkői kastély lakóinak életerveit, magukviseletét. A kapu be volt zárva azóta, a redőnyök leeresztve az ablakokon, mintha lakatlan volna a nagy épület.

Pedig a közvélemény oly falánk volt, hogy a megyei nagy dámák néhányának (a szép Sztárayné- és a csengő nevetésű Ketzler Pálnénak) az az ötlete támadt, hogy Röszkéről fogadnak szolgálókat, akik aztán mesélgessenek nekik egyetmást a »grófnéről«. A bokorugrós szoknyájú piros parasztleányok igen keveset tudtak, de az is nagy csemege volt, s az asszonyok éppen olyan hangon mondogatták: »az én röszkői szolgálóm mondta ezt vagy azt«, mint ahogy a férjeik flancoltak, hogy »az én cseh jágerem«. A bohókás ötletből szenvedélyes divat lett, úgyhogy a vármegye minden finom asszonya jogot formált férjével szemben három dologra: egy flórenci szalmakalapra, egy svédkesztyűre és egy röszkői szolgálóra. Fizették is a röszkői leányokat kétszerte drágábban, mint a többit. Sőt ez a nagy keletük meg nem csappant még húsz-harminc év múlva se, mikor már a Dóry-család nem ott lakott, mikor már azt sem tudták, hogy miért különb a röszkői lány, csak azt tudták, hogy igen előkelő dolog, ha a sèvres-i findzsákat röszkői lány rakogatja a lócsei damasztabroszra.

Természetesen folyik ebből, hogy a röszkői lányok keresett cikk lévén, mint a dohánypalánták közt a gálócsi, a férjhezmenetelnél is előnyben voltak; kántorok, módos mesteremberek, kurtanemesek, az egész vármegyéből Röszkére jártak háztűznézni s már tizenöt, tizennégy éves korában eljegyeztek egy-egy kis fruskát, valóságosan marakodván rajtok.

Amiből viszont az következik, hogy rögtön főköttő alá kerülván a leánykák, szolgálót közülök csak nagy nehezen lehetett kapni, és csak a Sennyey, Andrássy és Majláth családok engedhették meg magoknak azt a luxust, hogy egyet-egyét ijesztő összegeken megkaparíthassanak a konyhájukba.

Szerencse, hogy ez az örült licitáció is véget ért, mint sok egyéb örültség, mert azóta már csupa trónokon ülnek a ringós csípőjű, szépen termett röszkői hajadonok.

Míg Döryék hallgattak, Pereviczky uram lázas tevékenységet fejtett ki.

Elkészítvén és beadván a pöriratot a szentszékhez, amelynek tagjai kanonokok voltak, Turócba tett egy utat, új nőrokonokat fölfedezni és hozni. Mert a kanonokok is emberek. Vérből és húsból valók, — mégpedig meglehetősen sok húsból. Ők is jobban ellágyulnak, ha egy szép asszony informál, mint egy dohányfüstös fogú vén prókátor.

Mindenre kiterjedt a Pereviczky figyelme, ágenst tartott Bécsben, aki a nunciust informálta, hogy miképp írjon a dolgokról a Vatikánnak; ugyancsak bizalmas emberét (az említett Kifika adjunktusát, aki az okmányokat hamisítottta) küldé Bécsbe, hogy ott hangulatot csináljon a jezsuita papok közt, akik benyavalatosak a földi hatalmasok palotáiban, különösen a főhercegnőknél. De a többiek se pihentek azokban, amelyeket fölvállaltak. Fáy sok szép ígéretekkel jött haza Egerből, Horváth Miklós nemkülönben biztató híreket írt Budáról Fáyhoz intézett leveleiben.

»Itt egy hatalmas patronusra akadtam — referálja a többi közt —, bizonyos Lascy grófban, nyugalmazott generálban, ki a palatinusné asszonnyal mindennap whistezni szokott s aki nekem illo tempore consolarisom vala. Ő elmondá vala palatinusnének Döry úr pogány gonoszságát, amelyen felette felháborodék a fenséges Asszonyszemély s urának megjelenté, mondván: „Mitsoda palatinusa volnál Te ezen országnak, ha ezt szó nélkül hagyni engednéd.” E Lascy igen jó emberem és igen nevezetes, híres hadvezér vala. Bólts magyar hazafiak azonban betsmérlik, hogy örök időkre megrontá tsászár armádiáját. Mert hogy ő volt az első, ki a katonákat szépeknek, nem vitézeknek lenni kívánta.

Szállva vagyok Sieben Kúr-fürsten vendégfogadóban Pesten, stb.◊

Csak Buttlerrel nem volt Fáynak semmi híre. Már hetek múltak el, és a delizsáncon nem jött se levél Pozsonyból, se üzenethozó. (A nagy urak inkább üzentek, mint írtak.) Alszik ez a gyerek vagy mit csinál? De ügyet se vetne rá, ha véletlenül haza nem jönnek a megyei sedriákra a zempléni követek, s beszélgetés közben ki nem hámlik a Fáy kérdézősködéseire, hogy Buttler János nincs Pozsonyban és nem

is volt. Megdöbbsent az öreg, s bár éppen Kazinczy Ferenc uram tette le a garast, s annak a beszéde alatt nem szokás »evaporálni«, befogatott nyomban, Bozóság meg sem állva.

— Hol van a gróf?

Jelentik a tisztok, lakájok, hogy a méltóságos gróf itt volt ugyan négy hét előtt, vagy három napig, de azután elutazott.

— Nem tudják, hová ment?

Dehogyan tudták. A kocsis, aki vitte, elbeszélte, hogy Kaposig mentek, ott a piacon leszállt az ifjú gróf.

— Hát aztán?

A rutén fickó, aki különben is orrhangon beszélt és túlságos nagy duzzadt nyelve észrevehetőleg nehezen forgott, nem felelt, csak a lefityegő alsó ajkát mozgatta és vállat vont.

— Beszélj hát, te belga* — förmedt rá Fáy.

— Hát csak leszállt, egyebet nem tett.

— De csak mondott valamit?

A rutén gondolkozott, vakarta fejét.

— Nem, semmit.

— Hát akkor aztán mit tettél?

— Hazajöttem.

— És miért jöttél haza?

— No, mert azt mondta, hogy menjek most haza.

— Látod, számár, hogy mégis mondott valamit.

Fáy eltűnődött. Hátha kedve jött a párdányi kastélyát megnézni, vagy a rozmálit, vagy az erdőtelekit? Az ilyen fiatalember abban falánk, amihez hozzáfér. Hát most a birtokai nézésében tobzódik.

S ezzel annyi csatlóást ültetett lóra, ahány kastélya volt abban az országrészben Buttlernak, hogy keressék meg az urokat és itt legyen az egyik lábuk, mert türelmetlenül várja őket. Azonfelül Bernáthékhoz is küldött Mándokra lovasembert.

Másnapra, harmadnapra visszazálingóztak a lovasok, hogy a gróf nincsen sehol. Mindebből a nagy sürgéssből-for-

* A hibás nyelvű embert *belgának* híják az ország sok részében.
M. K.

gásból, keresésből ezenközben a közvélemény is fölszippan-
totta, ami abban érdekesítő találtatik. Suttogni kezdték,
hogy a fiatal gróf elveszett. S ha elveszett, akkor bizonyosan
a báró Dóry révén veszett el. Elemésztették azt valahol.
Szegény, szegény fiatal Buttler! De, persze, ők jól jártak,
mert így már nem lehet semmi a válópörből s megmarad
a Dóry kisasszony özvegy grófnéának.

ÖTÖDIK FEJEZET

KROK APÓ MEGJELENIK

Mikor ezeket a híreket megtudta Fáy, halálos ijedelem szállta meg; nemcsak őt, de Buday uramat, a tiszttartót is, ki babonás ragaszkodást érzett a család iránt, melyet ősei is szolgáltak. A személyt alig ismerte, de elég volt tudnia, hogy ez az utolsó sarj. Mikor ezt leteszik a dobóruszkai sírboltba, akkor felfordítják a címerpajzsot és sohase látja többé élő szem, se a lovak kantárján, se a kastélyok homlokzatán, se a hintók ajtain, sehol, sehol. Ezek a földek persze itt maradnának és azért mindig lennének valakié. És ez olyan furcsa volt neki.

— Valamit tennünk kellene — vélte a tiszttartó és a fogai vacogtak.

Fáy rámereszté a megüvegesedett szemeit.

— Hát mit tegyünk?

— Talán jelentést kellene tenni a vármegyéhez?

— A vármegyéhez? Ugyan menjen vele, domine, a pokolba! — fakadt ki Fáy. — Ha a vármegye már a világ kezdetekor meglett volna, higgye el, még ma is nyomozás alatt lenne, hogy ki ölte meg Ábelt. Sőt a megyei fiskus annyira összezavarja vala, hogy ezután se lehetne többé konstatálni. Hanem tudja mit, fogasson rögtön és hozza ki nekem Ungvárról a doktort, mert érzem, hogy beteg leszek. Ez egy.

— Igenis, értem.

— A másik az, hogy keressen ott föl egy Krok Mátyás nevű öreg polgárt, akinek valahol az orosz templom mögött kell laknia a saját kőházában. Ezt az öregembert is hozza ki Bozosra.

A tiszttartó elment és uzsonna-tájbán már vissza is jött. A két kívánt urat felültette a hintóba, ő maga ott fogadott

föl egy parasztszekeret; azt mondta, hogy egészségi szempontból teszi, mert csömör van a hátában és a parasztszeker kirázza. Váltig erősködött a doktor, hogy majd ír ő az ellen valamit, mert a kocsirázás nem föltétlenül biztos szer, de a tisztartó még le is torkolta; »Már engedje meg, kérem, de én csak jobban tudom az úrnál, hogy nekem mi kell.«

Hanem annyi esze volt, hogy a parasztszekerbe a négy urasági lóból a két jobbat fogatta be s így egy félórával hamarább ért Bozosra náluknál.

Fáy csalódottan förmedt rá:

— Hát mi ez? Hát nem mondtam én magának, domine, hogy két személyt hozzon ki?

De most az egyszer meg nem juhászodék a tisztartó, sőt neki állott fölebb, olyan piros volt a haragtól, mint egy pulykakakas.

— Hát azt mért nem mondta a spektábilis, hogy ki az a Krok? No, én azzal nem ülök egy kocsin, inkább megyek gyalog, mezítláb, tüskés bokrokba lépkedve. Különbem mindjárt itt lesznek az urasági hintón.

— No, no — kérlelte Fáy, megbecsülve benne a nemzeti virtust. — Hiszen jól van, jól van, de azért ne egye meg mindjárt az embert. Mikor ez a görcsös állapotom van, tudja, milyen ingerlékeny vagyok. Ami pedig a Krokot illeti, ugyan látott-e maga, domine, ürgét önteni?

— Hogyne láttam volna.

— És kik öntötték?

— Többnyire oláheigányok.

— No, ugye? Mert lássa, nagy ritkaság az, hogy megyéspüspökök öntöttek volna ürgét. Azért hát grácia a Krok szegény fejének.

Ugyanis ez a Krok Mátyás volt az, aki egykor Martinovics apátnál inaskodék Pesten. Akkoriban két inast tartott Martinovics, kik forró nyári estéken, ha az úr nem volt otthon, meztelenre vetkőzve, az apát szellős ruháit öltötték föl s úgy ütötték a durákokat. Tetszett nekik a szituáció, melyet a tükör visszavetett: két durákozó apátúr. Egyszer váratlanul hamarább jött haza többedmagával Martinovics és zörgetett az ajtón. Az egyik inas, aki nem volt begombolkozva, gyorsan átförmálódott és ajtót ment nyitni, a másik, az a

bizonyos Krok, zavarában bebújt az ágy alá, kihallgatta az összeesküvők terveit és elárulta Bécsben. Ahol aztán titkosrendőrnek alkalmazták, amely szakmában nagy hírességre tett szert, míg végre öreg napjaiban szülővárosában, Ungváron vett birtokot és házat, itt azonban csak az »elátkozott ember« néven ösmerték a lakosok és nem érintkeztek vele.

Apró kis emberke volt ez a Krok Mátyás, úgy a hetven év körül, csupa fehér volt azon minden, a haja, a szakállja, a szemöldjei és szempillái, még a szeme is fehéres vízsínű volt, de úgy villogott, mint valami fényes üveg, és úgy szúrt, mintha két gombostű fúródna a testébe, akire ránéz.

Fáy már régebbről ösmerte őt, és bár szokott gyomor-görcei kezdtek jelentkezni s arca szinte vonaglott a kintől, mégis nyájasan fogadta, mikor belépett a doktorral.

— Jó napot, öreg Krok. Hát hogy állunk az úr színe előtt, mi? Még elég fürge, hé. Az ördögbe is, az apám lehetne, és hogy néz ki. Köszönöm, doktor, hogy eljött. Jó útjuk volt, mi? Kutyaúl vagyok, kedves doktor. De csak foglaljon helyet. Elsőbb az embernek a lelke. Az is beteg, de azt most a vén Krok fogja megkúrálni. Csak majd azután térünk át a hitvány testre.

S ezzel beintette Krokot egy hunyorítással a belső szobák egyikébe.

— Tudja-e, miért hívtam, Krok apó? Azért hívtam, hogy az én gyámfiám, Buttler János gróf, bizonyos gyanús körülmények közt eltűnt, vagy legalább nem oda ment, ahova én küldtem.

Krok egy szót se szólt, csak hunyorgatott azokkal a fehér pilláival, néha-néha megnyomogatta nagyujjával a homlokát, melyen ezer ránc volt, de ezek a ráncok az ő simítása alatt megmozdultak, mint a pacal fodrai, és más-más kifejezést adtak arcának.

Fáy elmondta a körülményeket, hogy Kaposról visszaküldte a kocsiját, és nem hallgatta el azt sem, hogy a fiatal gróf még zöld egy kicsit, túlérzékeny, habozó jellemű, de becsületes, igaz lelkű és tiszta életű, sem nem korhely, sem nem kártyás, sem nem parázna, erről az oldalról nem érhetne tehát semmi veszély, hanem van egy más oldal, egy kis katasztrófa, amely e napokban történt.

Krok apó bólintott a fejével.

— Ősmerem az esetet. Ez a Döry-dolog. De csak tessék elmondani.

Mikor aztán Fáy mindent elmondott, amit jelentékeny-
nek tartott, akkor Krok apó tett néhány kérdést.

— Megígérte-e Buttler gróf, hogy Pozsonyba megy?

— Igen, abba maradtunk. De égő érdeke is, mert nagyon szereti a menyasszonyát.

— Nincsen-e a menyasszonyánál Bornócon?

— Hogy nincs; oda is küldtem volt csatlóst. De különben is meg van mondva, hogy addig nem találkozhat a menyasszonyával, míg a pör le nem folyik. És ebben ő tökéletes gavallér. Nem fog vele találkozni.

— Mit gondol a tekintetes úr?

— Én nem merek semmit se gondolni.

— A tekintetes úr az öngyilkosságot gyanítja — mondá Krok, szúrós szemeit rászegezve.

— Fájdalom, nem lehetetlen. A fiú ábrándozó, a Werther keserveit könyv nélkül tudja.

— Bolondság bolondság — dünnyögte Krok úr —, a jó könyvek nem ölik meg az embert, a rosszak már hamarabb. De ha az ember százötvenezer holddal van beoltva az öngyilkosság ellen, akármilyen könyvet kihever.

— Maga tehát azt hiszi?

— Én azt hiszem, hogy az egész dolog bagatell. Az egyik szememet és az egyik fületem bizvást otthon hagyhattam volna a feleségemnek, aki süket és rövidlátó.

— Nem értem önt.

— Azt akarom ezzel mondani, hogy a tekintetes úr a műsztergályossal faragtat egy fejszeyelet, amit az öregbérés is meg tudott volna csinálni.

S önérzetesen szippantott a burnótszelencéjéből.

Fáy szemlátomást élede, hogy az élesesű rendőr kezébe veszi az esetet. Azon gondolkodott, hogy nem adná tíz aranyért, ha most belenézhetne a koponyájába Krokknak. Vajon olyan ráncos-e az belülről is? És mi lehet ezekben a ráncokban? Próbálta kiszedni.

— Ugyan apó, mondja meg nekem, mire állapítja, hogy oly csekélybe veszi az esetet?

- Mert nincs is eset.
- Hogy-hogy? — csodálkozik Fáy úr.
- Hát úgy, hogy most például azt kérdezem én a tekintetes úrtól, hogy nincs-e valamelyik kulcsa elveszve?
- Nem tudnám, hogy el volna veszve.
- No, jól van, hát ugye nincs elveszve? De ha elkezdi keresni valamelyiket és nem találja abban a pillanatban, mindjárt el van veszve? Igaz-e, vagy nem?
- Ez bizony igaz lehet.
- Hát lássa, ha a grófot nem keresné, a gróf nem volna elveszve. Ellenben ha engem most Ungváron a Lepiczky komám próbálna keresni és nem találja, mit gondol a tekintetes úr el volnék-e én azért veszve?

Fáy valószínűleg bele kezdett zavarodni ebbe a különös logikába.

— Úgy ám, Krok apó — tört ki nagy bosszankodással —, de ne tartson engem bolond embernek, akinek aggódó lelkéből mint a repedt sírból kísértetek kelnek ki ok nélkül; nem magamtól gondoltam én ezt ki, hanem az egész környék sottogja, hogy Dóry pusztította el Buttlert cinkosok által.

Krok apó nevetett.

— Hogyne sottogná, mikor a tekintetes úr nagy sebbel-lobbal kereszteti és föllármázza az egész környéket? A tekintetes úr elhullajt egy kis semmit, egy kis magot, a pletyka fölszedi és visszahozza, mint megnövesztett palántát. Hát persze, hogy most megrémül tőle. Pedig alapjában nem történt egyéb, mint hogy Buttler gróf nincs Bozoston és nem tudni, hol van.

— Mégis derék ember maga, szinte meg tud engem vigasztalni. Már nem is érzem a kólikámat. Az ördög vigye azt a doktort, hogy kihozattam, — mármost mit mondjak neki? (S kedvetlenül kezdte a fejét vakarni.) Hát ugye elvállalja, hogy kinyomozza a grófot, de tudja, csak titokban, föltűnés nélkül.

- Én mindent elvállalok, ami pénzt hoz.
- És azonnal belefog?
- Azonnal, de engedje meg, hogy a kastély személyzetét kihallgathassam.

— Mindenben kezére járok. Rendelkezzék a cselédséggel, a fogatokkal és csak siessen, siessen.

— Kétszer huszonnégy óra múlva tudni fogja, hol van a gróf.

— Nagyon hálás leszek . . . Nagyon meg lesz elégedve Krok apó. Ejnye, ejnye, mit mondjak én mármost annak a doktornak?

Krok apó mindjárt a munkájához fogott kihallgatván a belső cselédeket. Kedves, nyájas és mégis imponáló modora volt, mely mindjárt megvesztegeti és közlékennyé teszi, akit megszólít. Azonfelül nagyon tisztességes úrnak látszott, igazi patriarcha benyomását tette, szelídség, jóság van a tekintetében. Isten is néha szorultságból a jó emberek garderoberéből veszi a gonoszok számára az ábrázatokat. Ruházata sem volt megfelelő lelkéhez, tetőtől-talpig magyar ruhát viselt, még sarkantyú is volt a kordován csizmáján. Az ördög sem gondolná, ha nem éppen őbele volna bújva, hogy ez valaha detektív volt Bécsben és hogy vérpadra juttatott egy csomó rajongó magyart.

A cselédek nem tudtak semmi lényegeset. A gróf ott volt három-négy napig és azalatt nem érintkezett idegennel. A kastélyban sem tett látogatást senki.

— Hol lakott a gróf?

— A park déli részére néző lakosztályban.

— Vezess csak oda, édes fiam — kérte a komornyikot.

Krok apó fölturkált mindent a szobákban, de nem talált semmit.

— Ki szokott itt söpörni?

— Egy nőcseléd.

— Szép-e, fiacskám?

— Csúnya.

— No, hála istennek — mondá Krok apó a jóízűség kedvéért nagy megkönnyebbülést színelve —, mert így legalább nem veszedelmes reám nézve, ha beküldi.

A komornyik röhögött és kisvártatva betuszolt az ajtón egy hatvan felé járó asszonyt, valamelyik elhalt béres özvegyét.

— Nos, húgocskám, hallom hogy te szoktál itt takarítani?

A vén portéka erre egy hirtelen mozdulattal megnyálazta ujjait és a haját kezdte velök illőbb rendbe megtapasztalni a homlokán.

— Én.

— Nem söpörted ki, szívem, a gróf után, mikor elment, a papírokat? Holmi eltépett kis papírokat, tudod, amelyekre írva van valami?

— Hát az bizony meglehet.

— Nem tudnád azokat megtalálni? Ejnye, de derék menyecske lennél akkor.

— Bizonyosan megtalálom. Egy nagy ládába hányjuk innen a szemetet. S oly ritkán kell söpörni, hogy a régi szemét mind bent van most is.

— No, szaladj hát, lelkem, eszem a szentedet.

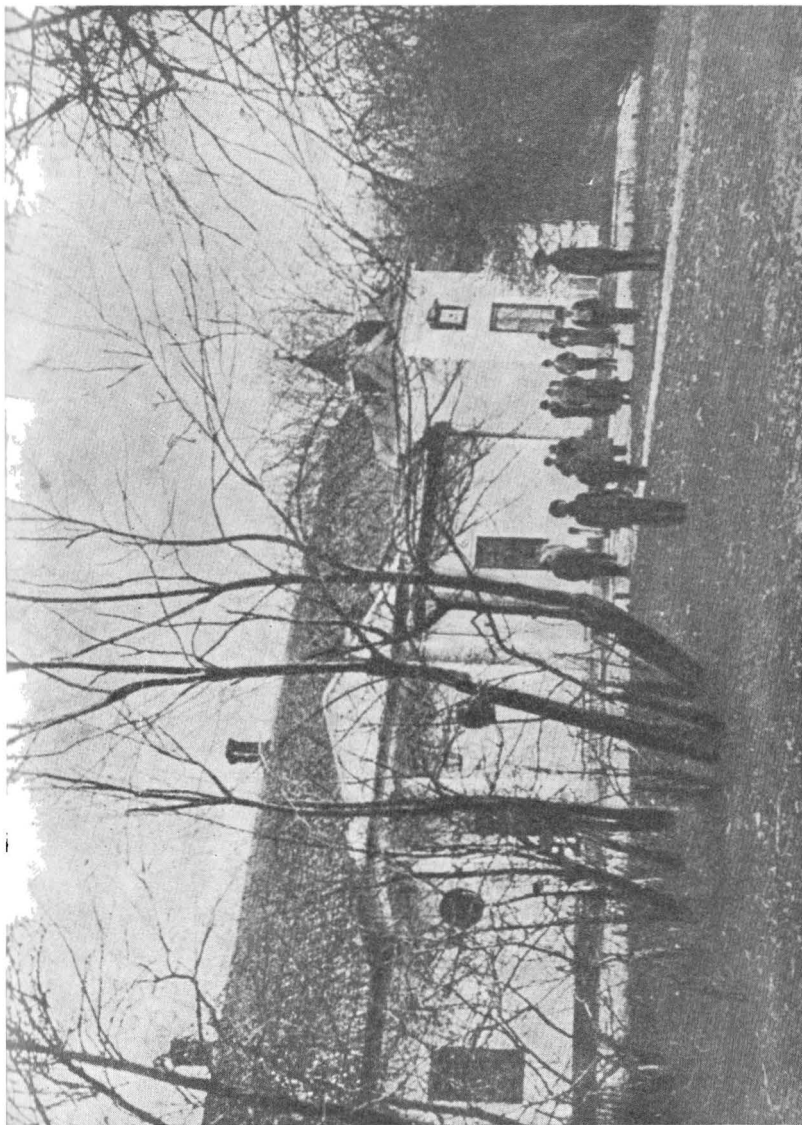
S ki is perdült a vén csoroszllya, most már olyan fűrgén, mint egy orsó, nem győzvéen útközben a folyosókon eldicserni az ott ácsorgó cselédek előtt azt a megenni való kedves öreg urat. Maga a becsület minden szava, minden mozdulata.

Hozta is a kötényében mindjárt a tömérdek eltépett papírkockát, amelyekből Krok apó, elzárkózáán, csakhamar összerakott egy fragmentumot: »Kedves Piroskám! Csodálkozom, hogy nem írsz. Talán csak nem tiltották el a levelezést is, mert az borzasztó lenne...« Itt véget ért a levél. Azután összerakott egy másikat: »Kedves Piroskám! Az a sejtalem kínoz éjjel-nappal, hogy nem szeretsz, mert ha szeretnél, írtál volna. Tudnád, hogy más vigasztalás mostani bánatomban nem lehet. Vagy talán eltiltották a levelezést, ami borzasztó lenne...« Ez a levél is töredék maradt. Úgy látszik nem volt megelégedve a kezdettel, elcsapta. Még vagy hat ilyen levélkezetet talált, mindegyikben ugyanaz a panasz jobban-rosszabbul kifejezve.

Valószínű azonban, hogy egy levél mégis sikerült és hogy azt innen elküldte. De voltak e szemétben más, mégpedig női írással befirkált papírszeletek is. Ezeket hasonlóan összeragasztotta Krok apó és nagynehezen elolvasta a következőket:

»Kedves öcsém!

Kívánom Istentől, hogy ezen levelem legalább friss jó egészségben találjon.

Bernáth Zsigmond ternoői kúriája

Piroska beteg, leveleid tsak összeráznák az idegzetét. Tudod, szegényke milyen filigran. Kíméld őt, ha szereted és szeresd betsületes szerelemmel. Ne haragudj, hogy ezt megmondom, édes Janikám és hozzá intézett leveledet felbontatlanul visszaszármasztatom bizodalmas szolgálégényed által; én nénéd vagyok neked, tőlem fölveheted a szót, ki a te javadért imádkozom Istenhez, mivelhogy tégedet nagy megpróbáltatásba taszítani méltóztatott, de azt nem akarhatom, hogy annak a szelíd báránykának, aki úgyis eleget szenved érted (mert érted beteg ő, kedves fiam) még jó hírnevét is felt érje abból az árnyékból, melyet Isten balkezvet szerentsétekre. Ám a szerentse megfordulhat és meg is fog fordulni, mert hiszen két keze van az Istennek, a másik, ne félj, nem fagyott el és mozdítja majd azt is, de a hírnév, édes fiam, minden hajadonnak a legfőbb kintse és meg sem fordulhat a hírnév, mert ha elől rossz volt, sohase lehet az utána valóval tökéletesen jó. Mit szólnának az emberek, ha ő most veled levelezne vagy ha együtt találkoznátok? Épen tsak ti ketten vagytok mindenek közt, akiknek egymást kerülni illendő léssen, így kívánja azt a jámborságba oltott úri erkölts, nemkülönben a leány atyjaura, ki reám bízza őt, míg ő maga te érted fáradozik Budán, mihez Isten adjon neki erőt, egészséget, szerentsét, és szabadítson meg mindnyájatokat a Gonosztól, hiszen tudod, kit gondolok. Az is nagyon fáj, hogy hozzánk se hívhatlak emiatt, pedig mily szép most a kert a tegnapi eső után. Egyéb jó azonban kerül most bennünket. A gyümöltsfák egy része elfagyott, a Zsiga fiunk hátaslova, a „Lepke” pedig ugrásközben beleszúrta magát a karóba. Jaj, milyen felfordulás, patália van most emiatt a háznál, szinte könnyebbség, hogy én most itt lakom Horváthéknál. Jó volna, ha kíméletesen tudatnád Zsigával, mert sem én, sem az öreg nem merjük neki megírni. Ezerszer csókol szerető édes nénéd

Bernáthné

P. S. Légy erős és türelmes, kedves ötsém, és gondold meg, hogy más emberek is szenvednek; hertzegek, Királyok, sőt Tsászárok, istennek kicsiny férgetskéi mind és mindgyárt meg nem tehetnek némelyeket azokból, amelyeket szeret-

nének megtenni. Gondolj énrám is, mikor most hat éve abban a nagy vakbélgyulladásban feküdtem és utána két álló esztendőig nem volt szabad gyümölcsöt érinteni, pedig majd meghaltam az utána való epekedésben.

Évésről jut eszembe, hogy a Vidonkánének orbánca van, szegény jámbor, aligha el nem patkol.

csókol
Ugyanaz.»

Krok uram nem talált semmi vezérfonalat a levelekben, amelyen elindulhatna. Kedvetlenül vette magához a ragasztmányokat, hogy megmutassa Fáynek, ki ezalatt szerencsésen oldotta meg dolgát az ungvári Griby doktorral. Míg ugyanis bent tárgyalt Krok apóval, keserves sírással rohant fel a kertész, bizonyos Kapor András, hogy a felesége haldoklik, hallotta, hogy itt van a doktor, hátha talán beadna neki valamit, ha a tekintetes úr ideengedné.

— No, hogyne! Bizonyosan bead neki. Nekem úgysem igen van szükségem. (Szörnyen idegessé tette a doktor jelenléte, ha egészséges volt, és a hiánya, ha beteg volt.) Milyen szerencse. Akarom mondani, milyen szerencsétlenség. Csak menjen, menjen, édes doktorkám!

HATODIK FEJEZET

A GRIBY RUHÁI

A hosszú, vézna ember savanyú képet vágott a váratlan betegséghez, a váratlan meggyógyulás miatt, de azért készséggel ment műszereivel és tarisznyájával, melyben bizonyos generális szereket hordott. Nemsokára visszajött, nagy léleknyugalommal.

— Hát adott be neki valamit?

— Semmit, nem kellett már.

— Csak talán nem halt meg?

— De bizony meghalt ú, nem vér a pulzusa többé.
(Dr. Griby ungi önkénnyel élezte, tompította és csereberélte a magánhangzókat.)

Fáy nem győzött sopánkodni: »Ej, ej, szegény Kaporné, szegény Kaporné, pedig milyen jól tudta csinálni a lekváros derelyét.« Aztán, hogy a doktort kiengesztelje, fejedelmi uzsonnát hordatott fel neki, minthogy szép, langyos estefelé volt, a verandára, ahol a hosszú idő alatt, míg Krok a levelekkel pepecselt, sok mindenféléről beszélgettek, de kivált az istenben boldogult Medve doktor nagy tudományáról és csodálatos gyógyításáról.

— Hja! Hja! Sokat tanultunk egymástól — ismételte Griby újra és újra.

Már unalmas is volt, mikor végre kip-kop, jött az ő tipegő, de fürge lépéseivel Krok apó, kezében hozva a leveleket.

Fáy élénken ugrott fel:

— Talált valamit?

— Alig. Mindössze annyit tudtam meg, hogy a gróf úrfi nem a legjobb hangulatban távozott innét.

— Ah, istenem! Történt vele valami?

— Méltóztassék elolvasni!

Átfutotta a leveleket, aztán csüggedten, szomorúan eresztette le a kezzeit.

— Mondtam ugye, hogy búskomorság, életuntság...

— Eh, patvarbal! Nem kell mindjárt a legrosszabbat gondolni. Én most rögtön indulok Kaposra.

— Az isten is megáldja! Fogassak?

— Igenis, de még egy pár kérdésem van. Nincs meg itt valahol a fiatal gróf arcképe, mert én nem ismerem, nem láttam őt sohasem, és különben is szükségem volna a képre.

— Egy képem ugyan van róla a medaillonban, az óraláncomon, de igen piciny.

— Az nem baj. Melyik időből való?

— Most márciusban leszaladtunk volt Enyedre, a Buttler egyik nagynénje halálos ágyához, kitől örökölt is. Ott festette le elefántsontra, miniatűrben, képzelje csak, egy tizenkét éves fiúcska, nem nagyobb, mint az öklöm. Valami Barabás Miklós nevű. Mondtam is a főkirálybírónak, hogy csukassa be ezt a kölyköt, mert abból, ezzel az irdatlan talentummal, okvetlenül bankócsináló lesz.

— Szabad megnézni?

Fáy lekapsolta a kis arany zsuzsut, mely XVI. Lajos lenyesett fejét ábrázolta, egy rugót kellett megnyomni, szétnyílt a királyi koponya, amelybe agyvelő helyett (no, az ugyan az eredetiben is kevés volt) kis elefántesont-lap volt betéve a Buttler email-arcképével.

— Hm, a gróf gyönyörű fiatalember, bár a termetet nem lehet kivenni.

— Szikár jegenye gyerek.

— Ha én ilyen volnék — pislogott Krok apó —, teremtségységéljen, nem adnám alább hercegnőknél.

— Gondolom — felelte Fáy gépiesen.

— Nincs más arcképe?

— Nincs, és azt hiszem, nem is lesz soha.* Roppant szerény és timid, ugyancsak erősen kellett föllépnem, hogy mégis üljön annak a Babszem festőnek.

— Magammal vihetem a képet?

* Buttler János gróf életnagyságú olajképe megvan a nógrádi megyeház dísztermében. M. K.

— Nem bánom, öreg, de lélekre, hogy visszaadja — fenyegette meg Fáy uram —, mert ha maga ezt a kedves emlékeimet elsinkófalja, *hasat ereszt a jövő télen.*

(A nem nemes ember t. i. csak a börtönben juthatott annyira, hogy hasat eresztessen.)

Krok apó szeretetreméltóan mosolygott.

— Mindenesetre megőrzöm. Hanem most még egyet szeretnék bizonyosan tudni. Miképpen volt a gróf öltözve, mikor elment?

— No, ez a legkönnyebb, a komornyikja bizonyosan tudja, meg a kocsis is. Sok ruhája úgysem volt, azokat én varrattam Patakon. Hóha, valaki! (Tapsolt a kezeivel, míg megjelent a kulcsárné.) Küldje, kérem, ide a komornyikot!

A komornyikot nem volt nehéz megtalálni. Ott fülelt a kőoszlopokhoz lapulva, igen kíváncsi teremtés volt és szerette volna tudni, mi történik.

— Hé, Márton, miféle ruha volt a grófon, mikor elment? De jól összeszedd az eszedet és úgy beszélj ennek az öreg úrnak.

Márton elgondolkozott előbb, aztán nagy akadozva kezdte a képzeletéből előszedegetni:

— Hát mi is volt? Mit is vittem be? Volt kérem alásan egy szürke pantalló, abból a mellény... igenis, abból a mellény és és... Mondtam már a kabátot, kérem alásan?

— Nem mondtad.

— És egy szürke mellény...

— A mellényt már mondtad, ostoba... Ne kapkodj, mint a csuka a levegő után.

E pillanatban Griby doktor kabátjára tévedt a Márton szeme, s hirtelen szétcsapta kezeit a levegőben, mint a lúd a szárnyát, ha a madzag, mellyel lekötötték, váratlanul föloldózik.

— Szakasztott ilyen kabátja volt — rikkantott föl mohón —, vagy hogy éppen ez az.

A doktor egész fülig pirult, Fáy pedig megkorholta a komornyikot.

— No, ne légy mamlasz, ilyen lehetett, fiam, mert csakugyan van ilyen kabátja, magam is ösmerem, de ne

mondj olyat, hogy ez volt, mert akkor aztán a többi bemon-
dásodat sem meri elhinni az ember.

De Márton csak egyre nézte nagy gyanakodással a dok-
tor kabátját, szinte kidülledtek bele az ostoba szürke szemei.

— No, hát mindjárt meglátjuk, tekintetes uram, ha
nem az — védte magát Márton. — A gróf kabátját én kefél-
tem, míg itt volt; a túlsó könyöke alatt egy lencse nagyságú
kiégetett helynek kell lennie. A méltóságos gróf egy a pipából
kiugrott égő dohánygyökérre könyökölt, s aztán a bélése is
el van szakítva belül. Lássuk hát, no!

S ezzel se szó, se beszéd, megkerülte Griby doktort és
nagy szemtelenül fölemelte a könyökét.

— No hát mit mondtam? — kiáltá diadalmasan. —
Ehol a lencse nagyságú kiégés! Amit én egyszer megmondok,
tekintetes uram! De most már nézzük meg a bélést is.

A doktor vérvörösen, dermedten állott ott magával
tehetetlenül, mint egy darab fa. A komornyik felhajtotta a
kabátot alól.

— Tessék csak, kérem alásan, megfordulni!

A szegény Griby megfordult gépiesen s a komornyik
megmutatta most, hogy a bélés össze van varrva hátul,
mintegy tíz hüvelyknyi darabon.

Krok apónak egyszerre leesett orráról a pápaszeme:
szerencse, hogy össze nem tört a köveken.

— Teringettét — kiáltá —, miből lesz a hegy. Fejlődik,
nagyon fejlődik. Ez már nem tréfa többé. No, ez gyönyörű.
Itt már az igazi Krokra van szükség. A nagy Krokra, a fur-
fangos Krokra. Hol vette ön, doktor, ezt a kabátot?

Az öreg Fáy sápadt volt, mint a halott, egész teste
reszketett. Ő emlékezett erre a szakításra, hisz a felesége
varrta be, Jánosnak a kertben akadt be a kabátja egy gallyba.

A doktor ötölt-hatolt, kapkodott a fejével ide-oda, sös-
telkezett, nem is igen értette a dolgot, de most Fáy is egyszerre
nekirohant és megragadta a gallérját.

— Ember — mennydörgé —, hol vetted ezt a ruhát?

No, hát ez már mégse lehet tréfadolog, mikor Fáy
István, a hatalmas úr, számtalan vármegyék táblabírája,
áldoz haragban veti magát a szegény jámbor Gribyre, aki
a légynek se vét. Itt most már meg kell mondani az igazat.

— Ezt a ruhát — dadogta —, most egy hete a testvér-bátyám hozta, aki Kaposon vendéglős és igen kövér ember, nem vehette hasznát. Hogy ő hol vette a ruhát, nem tudom.

Annyira őszinte volt a megszeppent Griby arca, hogy lehetetlen volt kételkedni a mondottakban.

Fáy mélységes sóhajjal hanyatlott egy kerti székbe.

— Megölték — hörgé és kezeivel eltemette arcát, úgy tartotta egy percig, az ujjak közötti hasadékok e becsületes szőrös kezeken egyszerre csak csillogni kezdtek a kiszivárgó könnyecsöpektől.

De a másik percben erőt vett gyöngeségén, kitörülte szemeit, dacos, férfias akaratával megrázta magát s megint olyan lett, aminőnek már egyszer láttuk: csupa acél. Parancsolta a komornyiknak kemény, ropogó hangon:

— Rögtön fogjon be a kocsis. Én is önnel megyek, Krok. A tisztartó pedig hadd jöjjön ide, hogy megadhas-sam a szükséges rendeleteket.

A kocsis is befogott, a tisztartó is előporoszkált kövér, húsos lábaival a kertész-lak tájékáról.

— A baj nagyobb, Buday, mint gondoltuk — mondta kurtán. — De történt legyen bármi, rendben kell tartani mindent és nem beszélni semmit. A tavaszt, ami még hátra van, el kell vetni, a levezető árkot a Berenice dülőben helyre-állítani. A doktor urat vigye be Jóska kocsis Ungvárra. Aztán itt van az a szegény Kaporné. Azt is temettesse el szépen diófiakoporsóban, két pappal. A tort is tartsák meg az uraság költségén. Megérdemli, nagyon jó lekváros derelyét tudott csinálni.

— Ki tudja, tekintetes uram — mondta jámbor arccal a tisztartó —, hátha még kiheveri a dolgot.

— De hiszen már egy óra előtt meghalt.

— Ki mondta?

— Hát a doktor.

— Ejnye no, kérem alásan — botránkozék meg a tisztartó —, hiszen ebben a szent pillanatban beszélt velem.

Gribyt szegényt mégis föllázítja a sorsnak ez az üldözése. A kabátját nem bánta, elnyelte a szégyent, ami vele járt, de hogy a tudományát leszólta egy laikus, erre már fölforrt

a vére, s megvető tekintettel, de azért mégis a tudomány önuralmával jelenté ki:

— Beszilhet ú, mégis csak meghalt ú, mert nem vért a pulzusa.

A kocsi előállott, Fáy barátságosan megrázta a tisztartó kezét: »Mindönre ügyeljen, édes Buday uram, én, meglehet, nem jövök vissza hamar, de ha Ezsaiás átjönne Debrecenből a pünkösdi ünnepekre, akkor üzenjen nekem Patakra.« (A híres Buday Ezsaiás testvére volt a tisztartónak.)

Aztán ruganyosan pattant föl a kocsiba.

— Hej, doktor, doktor! — kiáltá le onnan. — Milyen hebehurgya vagyok. El is felejtettem megkérdezni, melyik a bátyja vendéglője Kaposon? Maga meg, Krok, üljön föl a kocsishoz, itt majd csak magam ülök.

— A »Griff«, tekintetes uram — felelte Krok az orvos helyett.

— Hajts!

HETEDIK FEJEZET

LAKODALOM A »GRIFF«-BEN

Az a kis gőg, hogy Fáy a bakra ültette a »megenni való« öregurat, nagy feltűnést keltett a háziaknál, mert jó kenyeres uraság hírében állott, kinek házánál, ha nem volt vendég, mindig együtt ebédelt a családdal egy-egy meghittebb cselédje.

Nem volt ez ritkaság a középbirtokosoknál, többnyire valamely öreg nőszemélyt ért a kitüntetés, a gazda vagy a háziasszony vagy a gyerekek egykori dadáját, szóval aki egyszer valamely helyes oknál fogva került az asztalhoz, és azután a szokás erejével (amit a magyarok minden időben tiszteltek) örökké ott ragadt s azonfelül, hogy szimbolizálta a jó viszonyt az uraság és a cselédek közt, egyszersmind hasznos volt a háznál, mint olyan perszóna, aki egyaránt forogván az urak és a cselédek közt, itt is, ott is ösmeri a dörgést, s jó ésszel, ügyes kézzel oszlatja a felhőket, enyhíti az elszigeteltség ridegségét.

Röpült a négy ló, bár csak úgy csicsorgott, frecsegett a sár a sok esők után. Az útsínálást nem jól értették, »sarat rakának a sár fölé a régi magyarok«, száraz időben por volt, nedves időben hasig érő lucok. De hát a legjobb út is hosszú lett volna most Fáynak, kinek színes fantáziája lázasan dolgozott az úton s örök szorongásban tartotta szívét. Hiszen az is puha volt, mint a sár, de arany-sár, minden érintés belenyomódott. Elgondolta, mi minden történhetett Jánossal, ez érhetne, az érhetne. Látta holttestét a Tisza fenekén feküdni. Harcsák, kecségék úszkálnak fölötte fűgén. Azok tudnák megmondani, hogy hol van, de nem Krok. Majd egy másik képet bontott ki izzó agya: látta, amint leteríti orgyilkosok golyója, — amint összerogy, azok hozzáugranak, lehúzzák a ruháit, hogy még azokból is pénzelhessenek . . . Eh, a legrosszabb bizonyosság is jobb ennél!

— Hej Péter, Péter, messze van-e még az a Kapos?

— Éppen a szélső házaknál vagyunk már.

Sötét volt. Az égen felhő, a földön is felhő: köd, két lépésre nem lehetett látni. Pedig kár, érdemes volna más-különbönb leírni a városkát. Mert akkor még nem voltak a városok uniformisban, sem klasszisokra osztva. Most már háromszáz egyforma Kapos van, vagy száz Losonc, vagy húsz Kassa, és van a végén a városok anyja: Budapest. Csakhogy ez nem olyan anya, aki szoptatja a gyerekeit, ellenkezőleg őt szoptatják a gyerekek s maradnak mellette örökké satnyák, kicsinyek, vérszegények.

Azelőtt nem voltak ezek a sablonok. Minden város különbözött a másiktól. Csupa gyönyörűség volt ide-oda utazni. Aki sok várost ismert, ugyanaz az érzése volt, mintha sok atyafia volna szétszórva a világban s az mind igen kellemes lenne valamely oldaláról. Újhelyen jó bort kap az ember, Tiszaújlakon fölséges bajuszpedrőt, Körmöcön olyan csipkét, mint a hab, Miskolcon foslós cipót, Rimaszombaton csutorát vehet, Gácson olyan posztót, mint a bőr, Léván olyan bőrt, mint a posztó, Esztergomban nyeret, Szabadkán katrincát, Selmeceen pipát, Eörben bicskát, Libetbányán boroviczkát.

Most ezeket minden városban megkapja az ember a sarki boltosnál, nem kell értük eljárni messze, de az is igaz, hogy nem olyan jók és nincs meg az az öröme bennük, mint mikor sok úti kaland közt ő maga gyűjtötte.

Ami Kapost illeti, ő a sziták és rosták városa volt. A kaposi szitáért csókot adott a szép asszony, ha messziről hozták neki ajándékba, — ma már csak 80 krajcárt adna érte. Hát nem volt az egészen rossz világ! . . .

— Tudod-e a »Griff«-et, Péter?

— Tudom, tekintetes uram.

Kövezett utcákra fordult be a kosi, a sárban még csak meg lehetett ereszteni a gyeplőt, de ezeken a kőberetvákon csak lassan dőcöghettek. Egész örökkévalóságig tartott, míg végre leszállhattak a Griff boltozatos kapuja alatt, hol egy kölyökharang lógott a falon, melyet idegesen rántott meg Fáy úr. A kapu alját egy gyérfényű lámpa világította meg. A szegény »Griff« különben nem sokat mutatott. Hosszú, alacsony, keshedt épület volt, mely erőnek erejével a földbe

kíváncskozott. De csak a külseje látszott olyan szomorúnak, belül pezsgett az élet: muzsikaszó, duhaj lárma, víg kurjongatások hallatszottak ki a nyitott ablakon.

A csengetésre megjelent egy nyalka vőfély-alak, fekete posztó magyar nadrágban, mellényben, lobogós ingujjban, a bordazsinórzatú dolmány lazán, panyókán lógott a hátán, a pörge kalapján bolti rózsák, a nadrágellenzón keresztül pedig egy mályvaszín falú, apró fehér virágos kendő volt húzva.

— Szoba? Mi? — kérdé, hetykén illegetve magát az urak előtt.

— Azt még nem tudjuk. A vendéglőssel akarunk előbb beszélni. Hol a vendéglős?

— Azzal nem lehet most beszélni.

— Hát maga kicsoda?

— Én csak a csapos vagyok.

— És mért nem lehet beszélni a vendéglőssel? — avatkozott közbe Krok apó. — Talán megnémult?

— Nagyon is hangos.

— Vagy talán megbolondult?

— Ohó! Éppen most kezd eszón lenni.

Krok apó szükségesnek ítélte az erélyesebb föllépést:

— Ne mókázz itt, lékás, nem látod, hogy nagy úrral van dolgod. Veszed le mindjárt a kalapodat, ilyen-olyan teremtette?

A csapos engedelmesen kapta le a kalapját, jó fiú volt, megröstellte a pironogatást.

— Hiszen nem mókázom, csak ittam egy kicsit — védekezett ártatlan, édes mosolygással —, hiszen igazat beszélek, mert úgy áll a dolog, hogy ókelme éppen táncol most, mégpedig a Hadasiné asszonyommal, akiből olyan vendéglősné lehetne új borra, mint a pinty.

— Hát mi van most odabent?

— Lakzi van, kérem alásan. (Csodálkozott, hogy azt valaki nem tudja.) Az bizony, lakzi. A nemzetes úr férjhez adta a mostoha hűgát, aki eddig a konyhát vitte és most a Hadasiné asszonyom derekába van csimpezkedve, mint-hogy az még jobban tud főzni és amellettt özvegyasszony és amellettt igen jó húsban van és amellettt maga se idegen:

kedik, megkövetem alásan, a férfiebertől, hát a dologból könnyen kerekedhetik egy másik lakzi, ámbátor a nemzetes úr túlságosan jó húsban van, ámbátor hirtelen kezű, ámbátor igen jó szívű, ami azt jelenti, hogy igen préda, ami megint azt jelenti, hogy minden lefoszlik-oszlik, mint a Csáky szalmája, ami megint azt jelenti, hogy sok éhenkórász testvérei vannak, akik mindenét elharácsolják, mindazonáltal...

Amilyen nehéz volt szóra hozni, éppen olyan nehéz volt megállítani a vidám csapost.

— Ne locsoj már annyit, atyámfia, hanem eredj be és mondd meg a gazdádnak, hogy csak egy percre jöjjön ki. A csapos vállat vont.

— Nem jön ám az ki.

Krok apó a lábával toppantott. Szerencsére odajött most az udvarról a tarsolyos, kardos huszár is, aki eddig a kocsisnak a lovak körül segített, ezzel is lehet ijeszteni.

— Egy szót se többet. Ugyan vágassa le, kérem, tekintetes uram, a fejét ezzel a huszárral, ha még egyet nyikkan.

Erre aztán csakugyan ment a csapos, mint a nyíl, befelé, de nem maradt sokáig, visszajött diadalmas, ragyogó arccal.

— No, ugye tudtam, hogy nem jön ki? Azt mondja, ha maga a József palatinus hívatná se.

— Hát akkor mi megyünk be hozzá — jelenti ki Fáy határozottan.

— Ez már beszéd! — kiáltá a csapos örvendezve. — Ezen kellett volna kezdeni. Így már persze, hogy beszélni fognak a gazdával.

Ezzel maga vezette a jötteket az épület hátsó részébe, ahol a vendéglős magánlakása volt.

A csaoska Krok apó útközben is kérdezősködött:

— Kihez ment férjhez a vendéglős húga?

— Bizonyos Vidonka József nevű asztaloshoz, aki Lengyelországban nyit majd műhelyet, még ma éjjel után kocsira ül az új asszonnyal és elköltöznek.

Fáy uram megtorpant, ez a név homlokba ütötte. Ez a Vidonka lesz az, aki az emelőgépet csinálta Dórynek. Tehát kezdenek kibontakozni a szálak. Itt a bűnfészek. Jó helyen jár.

— Nem Újhelyen volt ez asztaloslegény? — kérdé tompán, alig hallhatóan.

— De igen — felelte a csapos —, régen ösmerem, szegegy ördög volt idáig, de most egyszerre sok pénzre tett szert valahol s elvette a Katuskáját, mivelhogy ez régen motoszkál már a fejében, mivelhogy ez az újhelyi gazdájának a lánya, mivelhogy az én gazdám anyja, özvegy Gribyné, egy újhelyi asztaloshoz, Ondrejovicshoz, ment másodszer férjhez és szülte ezt a Katuskát.

— Szépen vagyunk — dünnyögte Fáy egy keserű sóhajjal.

De már éppen be is értek a folyosón keresztül, a bútorok közt botorkálva (mert oda hordtak ki ágyat, asztalt, almáriomot, mindent a szobákból). Az ajtónál megállt az előkelő nemesúr s úgy érezte, hogy a szoba forog vele a sok felhevült, kipirult asszonnyal, csizmaszárát veregető mesteremberrel együtt. A szoknyák ropogtak, suhogtak, szelet vertek, asszonyi testek illata belevegyült a kihült pipafüst nehéz, fojtó párájába, az izzadság szaga és a virágoké, melyekkel tele voltak tüzdelve a nők fejei és keblei, együtt gomolyogtak a faggyúgyertyák gőzével s egész pokollá tették a helyet.

Akárcsak Belzebubnál volna lakzi. Egy-egy duhaj kiáltás hasítja meg élesen a rendes lármát. Ihajla, csuhajla! Valakinek a jó kedve csordult ki. Majd vékony, szemérmes sikoltás vegyül közbe. Hm, valami kényes helyen csípte meg valaki a táncosnéját. No, semmi az. A lábak tovább dübörögnek, dobognak a padozatlan földön, fölverve annak a porát. Egyik-másik keszkenőjét lebegteti a füle mellett és a port mások felé hajtja vele. Valaki krampampulit éget egy szögletasztalkán cseréptálon, egy kényes táncosné, aki ott riszálódik, rezeg az asztalka mellett, meglök valaki, a pántlikája tüzet fog az égő szesztől, mire megint fölkap valaki egy kupa vizet és végigönti vele, de úgy, hogy a tizedik asszony pillangós főköttője is csupa lucsok lesz. De hát ez is semmi. Azért csak mégis jól mulatnak.

A vendégek közt ögyeleg a két házőrző kutya is, és nem lehet segíteni, mert az ajtót a nagy hőség miatt nyitva kell tartani. Kikergették őket, de visszajönnek. A kutya is szereti a lakzit. Annak a dacára, hogy minduntalan vagy a lábukra

vagy a farkukra hágnak. Az igaz, hogy ők se hagyják szó nélkül, vonítanak, a fogukat vicsorgatják, sőt az imént a Bodri beleharapott a Lányiné asszonyom lábikrájába. (Hogy ki tudja válogatni az ilyen oktalan állat is, hogy mi a szép.)

A Lányiné lábát épp most borogatják a konyhában (a selyma Nagy Pista is nézi — hogy vakuljon meg). A szoba legközepén a vőlegény rakja, aprózza lélekszakadtig. A Katuska csinos, ejnye, de csinos. Hajlik a dereka, mint a kígyóé, még talán sziszeg is. A koszorú egyik vége leoldózott a fejéről s messze eláll, mint egy szarv, de így is illik neki. Elszabadul a vőlegénytől, illegeti-billegeti magát előtte, majd nekiszilajodik, úgy megforog, mint egy karika, s ilyenkor a koszorú is forog a fején s az elálló vége megkarmolja, megcsiklandozza a közellevőket. Forog, forog, majd megint tovasiklik, elfonódik a párok közé, bolyong, előbukkan, megint eltűnik, a vőlegénye pedig topogva kergeti, üldözi, hol eléri, már elfogja, hopp, megint elvesztette. No, semmi, majd elfogja, ugrik előbb egyet, mint a kecske, megütögeti a combját s ölelésre tárva a két karját, kergeti, kergeti, kurjantván:

Jaszom pan, velki pan,
Toto je moj tulipan.
(Úr vagyok, nagy úr vagyok,
Ez pedig az én tulipánom.)

Megcsörgeti pénzét a zsebében s aztán kihúz belőle egy-két tallért, megcsorikálja kezében, fölveti a levegőbe, meg elkapja, aztán odahagyítja a cigánynak:

— Ez se még nem az utolsó. Értsél, more!

A pénz átröpül a fejek fölött, némelyik alantabb a fejek között. Jószerencse, hogy ki nem üti valakinek a szemét. Ámbár annyi szép szem van itt most egy rakáson, hogy szólni sem volna érdemes egy szemért.

Fáy István szédült e rossz levegőben, e zsvajban, ez emberforgatagban. A csapos már eltűnt mellőle, hát egy tisztos kékbeli urat szólított meg, aki éppen mellette állt és csattogtatta pipáján az ezüst kupakot, melyre, úgy látszik, sokat tartott.

— Melyik, kérem, a házigazda?

A kérdezett tisztos egyéniség a túlsó agyarára toltá át a pipaszárt, aztán a balkezével átmutatott a táncosok hóna alatt:

— Amott ni, az a kövér sertés.

Csakugyan kövér volt a házigazda, lehetett testvérek közt vagy két mázsás. Hanem valami olyan jóságos, kedves buta pofája volt, hogy Fáy föllélegzett:

— No, ez nem lehet egy gyilkos arca.

Gondtalan vidámság ömlött el lényén, s apró, szürke szemei az ártatlan boldogság fényében csillogtak, amint alá-nézett, kinek a derekát két kezével fogta, a pajkos szemű habvállú Hadasiné asszonyomra. De iszen legény még a talpán Griby uram. Birja még ökelme. Ha nem is táncol lippenősen, mint a városi írnek amott jobbról, azért megadja ő a módját, még ugrik is egyet-egyet a rettentő testével, hipp-hopp, hipp-hopp, táncosnőjét megforgatja, általfogja, magához szorítja, emelgeti, mártogatja . . .

De most egyszerre int egy kéz, a cigányok vonója megcsuklik, mindenki elereszti a párját.

Griby uram haragosan fordul meg, hogy ki tette azt. Egy ismeretlen úr áll előtte. Tartása előkelő, hangja parancsoló. A kocsmárosnak jó szeme van. Az megösmeri a nagy urat, ki tudja miről, de megösmeri.

— Beszélnem kell magával, Griby uram, rögtön, most.

— Tessék! — felelte a vendéglős elfogulatlanul.

— Ez a hely nem alkalmas. Talán, ha egy külön szobát nyitna.

— Ahogy tetszik. Nekem, magamnak, nincsen ugyan semmi titkom, az utasoknak sem állok ma glédába, ma a magam ura vagyok, de minthogy a nagyságos úr . . .

— Tekintetes vagyok.

— Minthogy a tekintetes úr szegény lakásomra fáradt, ahol mindenki kedves vendégem, bizony azt cselekszem, amit parancsol. Tessék utánam jönni!

NYOLCADIK FEJEZET

KROK APÓ KOMBINÁL

Levett egy kulcsot a falról, egy gyertyát gyújtott, s elől menvén, Fáy a folyosó túlsó végére vezette, ahol a vendégszobák közül nyitott ki egyet. Krok apó, mint valami kis mókus, utána sompolygott a selyem talpával, mert úgy tudott lépkedni, ha akart, hogy a csizmái semmi hangot nem adtak lépés közben. Griby uram tehát nagyon meg volt lepetve, mikor a gyertyát letéve az asztalra, megfordult és két idegent látott maga előtt.

— Az én emberem — magyarázta Fáy.

— Kihez legyen egyébiránt szerencsém? — kérde Griby uram.

— Fáy István, Patakról.

— Ah, hallottam. A párdányi gróf tútora. Mivel szolgálhatok, kérem alásan?

Fáy és Krok feszülten figyelték minden arcizmát, minden mozdulatát, szemeinek kifejezését, de várakozásaik vagy aggodalmaik egyre jobban fogytak. Hanem iszen a nagy bunkó majd csak most következik.

— Mondja meg nekem — kezdte Fáy úr ünnepélyes, emelt hangon, nem tudván menekülni a vádlók szokásos pátoszától —, hogyan jutott ahhoz a ruhához, melyet testvéröccsének, az ungvári doktor Gribynek adott?

Krok a pápaszemét is megtörülgette előre, hogy jobban lássa, mi történik a beszélő lelkében.

Griby uram ásitott.

— Ej no, hányszor kell elmondanom ezt a kis históriát. De persze, minálunk, Kaposon, nem történnek nagy dolgok. Kis bögrékben főzünk. Azaz, hogy semmilyenekben sem. Nem történik itt semmi. Még haláleset sincs hetekig. Most ment el innen a Griffből egy tudós német úr, aki azt mondja,

Nagy Mezősgy. Érsek
 Kérem Uram!

Kezeltetésed Parancsolására Helyem Döggel
 tisztelettel kérem Egerben meg fogadást
 mivel az múlt Egerben a levestem meg birtok
 egységemnek avar vektorára nem engedé el
 avaratos Tiszteltemet meg tenni Csak is jón
 vagyok

Kezeltetésed

Erdő Felka Január 19te
 1821

avaratos Döggel
 J. Buttler János

Gróf Buttler János levele az egri érsekhez
(1821. január 19)

rutén temetést szeretne látni. Mondom neki, most nem szolgálhatok, de várjon, amíg meghal valaki. Hát várt is a szegény pára vagy két hétig, mondhatom, bőven költekezett. Megfoghatatlan, hogy hol veszik ezek a németek a pénzt. Aközben azonban mindennap szemrehányást tett nekem, hogy hát mi az, még mindig nincsen halott? A jámbor németnek olyan sora jött ki, hogy azalatt csupa kálomisták haltak és római katolikusok. Utoljára már goromba lett, hogy bolonddá teszem, üres ígéretekkel hitegetem, hát tegnapelőtt aztán méregbe jöttem, kidobtam a Griffből, elküldtem Ungvárra a doktor öcsémhez, hogy az tud élőből halottat csinálni, de én nem.

Jóízűen nevetett ehhez az ötletéhez, rengett a nagy tokája, mint a kocsonya.

»Egy gyilkos nem tud így nevétni« — gondolta Fáy és elmosolyodott ő is. Eszébe jutott a Kaporné esete Bozoson.

— Jó, jó kedves uram — állítja meg vidám kacajában a Krok úr szűrő szeme és fagyos hangja —, de a ruha, a ruha?

— Persze. Igaz a. Pedig meglehetősen különös eset. Beszállt hozzám vagy tíz napja egy igen előkelően öltözött fiatalúr. No, ebben még nem volna semmi különös, mert a Griffben már herceg is hált, a Breczenheim herceg, mégpedig személyesen.

Krok úr ideges lett.

— A kakas csípje meg a dolgát, ne szaporítsa ilyenekkel is a szót. Hiszen annyit már mi is tudunk, hogy az alvásban a hercegek se szokták magukat helyettesíttetni mások által. Beszéljen már egyszer a ruháról. Nem látja, hogy égünk a türelmetlenségtől?

— Pedig annyira már nem érdekes az eset. Mondom, az az egy különös van benne, hogy a fiatalember megvacsofált, lefeküdt, reggel pedig kijött a szobájából mesterlegénynek öltözve, holott megfordítva szokott történni, a mesterlegény öltözik át egy reggel előkelő úrnak. Hallani ilyeneket Pestről, ahol azok a nagy traktérok vannak.

Fáy a fejét csóválta.

— Megfoghatatlan! Hát azután?

A csöndben, mely beállott, hallani lehetett az öregúr szívének dobogását.

— Hozzám jött, éppen a söntésben voltam. Katuska is bent volt, kérdezte, hogy mivel tartoznak a Szabó Mihályék, adhat-e még nekik, hát a rovasok közt keresgéltem (azóta se akadtam rá, az isten verje meg), odajön, mondom, a fiatal-ember és kifizeti a szoba árát, az egy huszast, hogy azt mondja, elmegy. Gondoltam, rápirítok egy kicsit, hogy ne tartson ostobának. »Ehe — mondom —, az úr más ruhát szerzett tegnap óta.« Rám nézett haragosan, hogy ő azt teszi, ami neki tetszik. »Ez tökéletesen igaz — veszem fel megint a szót —, nem is azért kérdeztem, de látom, hogy az úr a levett ruháit nem viszi magával, hát hogy mi történjék velök?« »Bánom is én — felelte —, csapja el vagy csináljon velök, amit akar.« Ezzel több szó nem is volt. Ő elment, én pedig a ruhát, minthogy igen takaros, de az én testemre nem való, odaajándékoztam az öcsémnek.

— Jól tette! — helyeselte Fáy úr a Griby eljárását. (Szinte látszott rajta, hogy szívesen levetné a saját kabátját is, hadd küldje el Griby uram azt is az öccsének.)

— Hát ez az egész — végezte be Griby uram a különös esetet.

Fáy önkéntelenül megkapta a nagy vörös kezét, meg-
rázta magyarosan, olyan jó kedve lett, mintha új vért eresztettek volna ereibe valami láthatatlan csapon.

— Nem is tudja, Griby uram, mennyire megvigasztalt. Már valami nagyobbtól félttem. No, ez legfeljebb egy kis ostobaság. Ördögadta fattya, csak legalább tudnám, miben töri a fejét? Az isten áldja meg a történetéért, Griby uram.

— Szívesen elmondtam, amit tudtam — felelte az egyszerűen.

— De hol vehette a mesteremberes habitust?

— A biz a Bodolyi szabó komámtól vette. A koma eldicsekedett vele másnap.

Fáy a mély gondolatokba merült Krok felé fordult:

— Hallotta, Krok? Ezt a szabót föl kellene keresni. Hátha előtte elárult valamit a terveiből?

Krok apó összerezzent, mint akit hirtelen felköltenek.

— Dereng már a fejemben, dereng már — motyogta és a tubákos szelencéjéhez nyúlt, hogy megsarkantyúzza az agy-velejét.

— A szabó itt van a lakodalomban — jelenté ki Griby —, akár ideküldhetem mindjárt.

— Ez már szerencse — szólt Fáy, megelégedetten petygetve az ujjait. — De most jut eszembe, hogy egy kis vacsorát is bevennénk, azért hát küldjön be, kedves gazdám, valami enni és inni valót, a legjobbat, ami van. Azonfelül Vidonkával is lesz egy-két barátságos szavam, de majd csak később. Egyelőre csak a szabót kérném, meg a vacsorát.

Griby uram sértődve rázta a fejét e beszéd alatt: hogy nem lehet az. No, még mit nem kívánnak tőle? hogy ide küldje a vacsorát? Nem biz ő! Az urak ott voltak a násznép közt, következképp ott isznak és esznek a násznép közt. Úgyis mindjárt kezdődik a tálalás és legalább pénzbe se kerül, holott itt a külön szobában meg kellene méregdrágán fizetni, és amellett mégse volna olyan jó se a bor, se az étel.

— Köszönöm a hozzánk való szivességét, gazduram, de ha jót küld, akkor itt is jó lesz.

— Ami jó van, odaát elfogy — felelte Griby uram mogorván —, mert tudom én, mi a becsület, hogy más az olyan vendég, aki híva, vagy nem híva az emberhez jön, meg más az olyan vendég, aki csak úgy bevetődik a Griffbe. Különbséget tesz ám az ember.

Valósággal össze kellett szednie Fáynak minden elokvenciáját, hogy megengesztelje a jóízű vendéglőst, (mennyire más ember ez, mint a doktor-öccse, mivelhogy a tudományok nem rontottak rajta). Hogy így, hogy úgy, nekik még itt tanácskozni kell, nekik még nagy soruk van. Aztán, hogy törődött, öreg emberek, stb. Végre nagynehezen megígérte, küld nekik valami harapni valót és komáját is földirigálja, »ámbar — mondá — ki tudja, át akar-e jönni, mert tetszik tudni a közmondást: „mihelyt szabó, mindjárt báró.”

De ezt a közmondást éppen nem osztották a kaposi nemesek, sőt apprehendáltak Bodolyira, hogy a Griffel átellenben levő házára a következő hivalkodó címtáblát tétette: »Nemes Bodolyi Máthé de Bodoló et Réna szabómester.« Szerintük a szabóság derogál egy nemesembernek. Ők is csak szítások, rostások, de az nem lealacsonyító. A szita végre is asszony-személyek játékszere, egy királyné is a kezébe veheti, de nadrágot varrni... meg befoltozni. No, már ez az utolsó mester-

ség. És még kiíratja a predikátumát is! Bizony isten szégyen! Merő csúfságból toldtak hát a két predikátumhoz még kettőt és hitták egymás közt «de Bodoló et Réna, de vasaló et cérna».

Kisvártatva kopogás hallatszott az ajtón. No lám, mégis átjött Bodolyi uram. Mikor belépett, éppen annak a tisztes tekintélyes személynek bizonyult, akitől Fáy a gazdát kérdezte odaát. Nem tudott egyébiránt semmi főbenjárót. De azt a semmit, amit tudott, nagy prozopopeával adta elő. A fiatalúr eljött hozzá úgy estefelé, éppen mikor a tehenek jöttek, (egy kis dolgom is volt, mert hat darab van hála istennek), kiválasztott egy fekete mándlit, finom gombkötő munkával, apró dinnyegombokkal, aminőt a fiatal mesteremberek viselnek, ugyancsak egy fekete nadrágot és mellényt. Csak annyit mondhat, (mivelhogy az urak a teljes világságot akarják), hogy úgy állt a ruha, mintha ráöntötték volna, és hogy tisztességesen kifizette.

— No, ezzel nem sokat okosodtunk — jegyzé meg Fáy, midőn eltávozott —, hanem hallja, Krok apó, maga okos ember, tapasztalt rendőr, mit gondol most már ezek után?

— Azt, hogy a grófot nem ölték meg és nem lett öngyilkos. Mert az öngyilkossághoz nem kell ruhacsere.

— Én is azt hiszem. Hála istennek, hogy már ennyire is vagyunk.

— Ami engem illet, én már tovább vagyok, én már azt is tudom, hol van és mit csinál most.

— Ne mondja! — kiáltott föl Fáy egy kétkedő oldalpillantással.

— De bizony mondom, csak még előbb egy kérdést teszek a tekintetes úrhoz. Van-e Bozoson a kertésznek segédje?

— Nincs.

— Bizonyosan tudja?

— Bizonyosan.

— Egy Veres Mihály nevezetű?

— Nincs, ha mondom.

— No, hát akkor a macska egyen meg engem, ha a párdányi gróf ebben a szempillanatban nem kertészlegény, Veres Miska név alatt.

— Ugyan, ugyan, Krok apó! Mi bújt volna a kölyökbe? És honnan tudhatná ön azt?

Valóságos bámulattal nézte a kis embert, amint ugrál, hadonászik, körbe kering a szobában, fontoskodásában föl-lúzva szemöldkeit a homloka tetejére.

— Azért tudom, mert a szemetes papírok közt találtam egy Veres Mihály kertészlegénynek kiállított bizonyítványt a gróf írásával és az uradalom pecsétjével, de mert a pecsét rosszul nyomódott ki, a gróf nyilván eltépte, másikat írt magának. Én azonban akkor még semmi súlyt se fektettem erre a firkára, tehát össze se ragasztottam.

— Ez bizony igaz lehet, de hol van hát és hogy tudja, hol van?

— Mert csak két helyen lehet. Vagy, hogy a pörét elő-mozdítsa, Röszkén állott be kertészlegénynek Dórynél és áruhában titkokat fürkészt a »feleségéről«, vagy hogy csak ügyeli áruhában az ellenfél mozdulatait.

— Hm. Ez nem is volna rossz. De juvenus ventus, annyi furfangot, ilyen okosságot, nem tennék fel róla.

Krok apó fölényesen vigyorgott, orrára téve a hüvelyk-ujját.

— Vagy pedig elolvassván a Bernáthné levelét, arra a hírre, hogy Piroska kisasszony beteg s az öreg Horváth Miklós úr nincsen otthon, elhatározta, hogy mint a mesebeli királyfiak, szolgálatot keres imádottja udvarában, s haját, szakállát lenyiratván, nehogy fölismerjék, ott epekedik éjjelente az elérhetetlen bálvány ablaka alatt, kovácsolva a terveket, lesve az alkalmas percet, hogy legalább távolról láthatná.

Fáy élénken ugrott föl, az asztalra csapván nagy tenyerével.

— Elég, elég, Krok apó! — kiáltá elragadtatással. — Maga mégis roppant okos ember! János gróf olyan bizonyosan Bornócon van most, mint amilyen bizonyos az, hogy én most mindjárt táncolni fogok örömben. Mégpedig azzal a Hadasinéval. Eb, aki meg nem teszi.

Ezzel fogta kalapját, ment, de még az ajtóból beszólt:

— Vacsoráljon hirtelen valamit, Krok, aztán upre púpos, vágtsasson ki a kocsimon Bornócra és hozza ide János urat, parancsolom neki, hogy azonnal jöjjön. Én pedig most átmegegyek a lakziba, nekem ott még fontos dolgom van.

Odament a sötét folyosón föltekintett hálásan az égre, melynek miriád csillagja biztatóan ragyogott a főséges boltozaton.

— Szamár fiú — sóhajtá —, olyan, mint a darázs, ostromolja, veri a csukott ablakot, mely mögött a mézes virág van. Hej, pedig nem onnan kell azt kinyitni.

KILENCEDIK FEJEZET

A VALÓSÁGOS TEHÉNKE

Fáy ravasz dolgot forgatott elméjében. Biztos volt, hogy Vidonka Józsinak Dőry adott pénzt, s ő meneszi külföldre, hogy Buttlerrel elüsse a legjobb tanújától. Szóval, Vidonkában nem bízik Dőry. Ebből aztán az is kitetszik, hogy Dőry se vesztegeti az időt hiába, és ami tanú majd megjelenik a szent-szék előtt, az mind zsinórra fog vallani amellet, hogy a szent esküvő rendben folyt le.

Nagy gyámoltalanság volna ily viszonyok közt ezt az egy jó tanút elbocsátani Lengyelországba, vagy esetleg Amerikába. Sőt ellenkezőleg, mindenáron meg kell Vidonkát szerelni, úgy hogy körmeik közt tartsák. Isten különös rendelése — gondolta Fáy —, hogy éppen útjába vetette ezt a Vidonkát.

Azért sietett oly mohón a lakodalmasokhoz s eresztő egyedül az öreg Krokot. Griby uram megörült, amint meglátta (tudtam én azt, hogy a tekintetes úrnak derék embernek kell lenni), mikor pedig később belevegyülván a mulatók közé, egy csárdást is elaprózott Hadasiné asszonyommal, akkor meg már éppen a vérét is ontotta volna érte.

Alig várta, hogy alkalmat kerítsen egy szögletbe vonni a vőlegényt és egy kicsit szondirozni a talajt.

— Azt hallom, fiatalember, hogy maga elhagyja az országot.

— Van ez nem különben; mit tudja csinálni szegény ember?

— Mégis nagy kár, hogy ilyen derék ember, ilyen nagytehetségű mester idegenbe megy.

— Bizony nagy kár — hagyta rá Vidonka elérzékenyülve.

— Én igen sok szépet hallottam magáról.

— Igazat mondták. De mit éri? Muszaj elmenni. Ha muszaj, muszaj.

— De lássa, én olyan bolond ember vagyok, aki szeretek arra áldozni, hogy a hazai erőket támogassam. Mit szólna ahhoz, ha én azt mondanám, hogy én magát uradalmi asztalosnak alkalmazom tisztességes fizetés mellett, ahol kedvére kifejthetné tudását, tehetségét.

— Sírnám, de mégis azt mondanék, muszaj menni . . . Daj te mi pokoj! (Hagyjatok békét.)

Fáynak szárnyakat adott a küzdelem hevülete. Tudta, hogy most Dóryvel áll szemben, hogy ez csata. És a csatában minden eszköz jó.

— Lássa, pedig milyen jó dolga lenne, kastélyban laknék a kis feleségével, olyan úr volna, mint a tisztartó, nemzeti uramnak szólítanák az uradalmi huszárok is.

Vidonka sóhajtott.

— Az uradalomnak erdeje van százados diófákból, olyan diófákban turkálhatna, hogy három férfi karja összevéve nem éri be.

Vidonka hörgött. Minden arcizma vonaglott a keserűségtől.

— Aztán más az, polyák parasztnak ládákat csinálni, meg szuszékokat és más, aranyozott szekrényeket alkotni, amikben hercegnők, grófnék tartogatják a selyemszoknyáikat.

Vidonka reszketett. A fölkorbácsolt dicsvágy a hátgerincét hasogatta.

— Nagy fizetést kapna készpénzben, zsírt, gabonát, tüzelőfát, kiköthetnének minden elkészült remekért még külön néhány aranyat, azonfelül tehéntartása lenne a felesége számára.

Micsoda? Egy tehén a Katuskának? Egy igazi, valóságos tehén. Amelyik nem az ő szénájukat enné, de nekik tejelne az istállóban. Még talán tarka is volna. Persze, nagy tőgye lenne neki és gombok a szarvain, hogy a Katuskát meg ne döfje . . .

De már ez sok volt Vidonkának. Elkezdett előbb könyneezni, mindig jobban-jobban, míg végre nagyon ellágyítván őt a sok bor is, valóságosan bőgött, mintha ő lenne az a bizonyos tehén.

— Nem lehet, semmi se nem lehet — kunkogta fuldokló hangon. — Én már vagyok eladva.

Fáy uram erre se mutatott meglepetést.

— Nem baj az, visszafizetnék a pénzét az illetőnek.

Vidonka elgondolkozott egy kicsit. Látszott a rettenetes lubozás az arcán. Aztán csak a kezével intett szomorúan:

— Az se nem érne semmit, vége van. Aki engem megvette, az nagyon hatalmas ember, és amit mondta, mondta, az jönne flintával és bum, lőne rám és fuk, kiröpnülne belőlem lélek és mégsem volnék nemzetes asztalos uradalomban és Katuska se lenne enyim felesig.

— No hát, az nem úgy van. Mert az az illető hatalmas úr hatalmas lehet otthon a maga szemetjén, vagy még a környékén is, de ahová magát tenném, ott már megint más hatalmas ember van és pedig százszor hatalmasabb ennél, aki ott már annyira semmi, hogy a kutya se ugatja meg.

De iszen, mester Fáy uram a persvadeálásban (nem hiába volt olyan híres viceispán), teljesen megrendítette a szegény Vidonkát, úgyhogy az ettől fogva úgy járt-kelt, fölögött a társaságban, mint a szédiült légy. De mindez még nem látszott elégnek. A mérték még nem billent Fáy felé, csak imbolygott ide-oda. Fáy érezte, hogy még egy verdungot be kell tenni a serpenyőbe. Elővette Katuskát is, meg Griby uramat is az ajánlataival, ugyancsak nagy bolhát eresztett a füleikbe, mire sűgás-bűgás támadt hármajok közt, hol az egyik puhította Vidonkát, hol a másik, valóságos fölfordulást okozván a násznép közt is. Nyomasztó a kedélyekre, ha látják, hogy a családban valami zűrzavar uralkodik. Egy-mástól kérdezik a vendégek: »Mi az ördög van ezek közt? Nem hallott valamit, komámuram vagy sógorasszony?« Maga a Vidonka vőfélye a Dóry báró Gergely nevű kancsal hajdúja is (de itt úrias öltözetet viselt és megyei esküdtnek mondta ki magát) neszelni kezdett, mint a vizsla, teringette, itt foly valami, de ha odalépett, ahol együtt beszélgettek, tárgyaltak, egyszerre közömbös dologra fordították a szót. Szóval, ingadozott a serpenyő, míg végre ráesett a Katuska szóp szeméből egy könnycsepp, az első könny az új asszony szeméből; kicsoda rettenetes sziklamozdító ereje van annak. Nem egy verdung az, de sok mázsa. A könnycsepp kibuggyant

a lecsukott fekete pillák alól, és a mérleg fölbillent a Fáy uram javára.

Ejféltáján visszavonult Fáy a szobájába, de nem vetkőzött le, várt, tudta ő, hogy meg fog érni az ő gyümölcse. Egy csöppet se volt meglepve, midőn nagy óvatosan megnyílt az ajtó és Vidonka besuhant, aztán térdre vetette magát előtte:

— Eljöttem, kedves patronuska, és vállalok mindent, tetszett amit mondani. Isten nem adta nekem bátorságot, de felesigem adta ide az övé bátorságot és most van bátorság, vállalok uradalmi nemzeti asztalosság és tehinkét. De aztat még nem elég. Mert még van itt a lidérc nyakamon. Az a fenesig. Eztet nem birja a Vidonka lerázni. Van eskü is. De aztat vagy hallotta vagy nem hallotta istenke, ha nem hallgatta oda. Isten meg is bocsátja. De lidérc, az nem ereszt.

Vidonka aztán bevallotta, hogy Dóry ezer forintot adott neki és még kétezeret ígért, amin majd Lengyelországban házat, műhelyt vesz neki a Gergely hajdú, ki ma éjjel kíséri el egy fölfogadott tót szekéren, mely már ott áll az állás alatt. A kétezer forint is még a Gergelynél van a mellényzsebébe bevarrva. Vidonka azt se hallgatta el, hogy a feszületre tette le Dóry előtt az esküt: isten megbüntesse, föld be ne vegye a csontjait, ha húsz esztendeig visszatér Lengyelországból, ahol idegen név alatt fog élni. (De ha eszerint nem menne el Lengyelországba, hát akkor vissza se térhetne onnan és nem szegné meg esküjét.) Csakhogy ha az ő esküje nem baj, nagy baj ám a Dóry esküje, mert ő meg arra esküdött meg, hogy ahol meglátja, ott lövi le (t. i. Vidonkát). Persze, ha sehol se látja, hát sehol sem lövi le. Ezt is még ki lehet kerülni. De a lidérc, a lidérc, akit melléje adott, az a nagy veszedelem. A gonosz hajdú mindenütt vele megy, minden mozdulatát lesi, hát a lidérc ellen kellene még valamit kigondolni a tekintetes patrónuskának és akkor mindjárt nyele volna a fejszének.

Fáy gondolkozott egy darabig. Bosszantotta, hogy elküldte a fogatát.

— Van-e a vendéglősnek kocsija? — kérdé.

— Van.

— No hát, az egész dolog egyszerű. Le kell egy kicsit itatni a gonosz Gergelyt, azalatt a vendéglős befogat és a kocsija megáll valami kitűzött helyen a városban. De előbb már itthon ráteszik a menyasszony ládáját, dunyháit. Akkor aztán egyszer csak senkitől se búcsúzva, kimegy a menyasszony, mintha le akarna nagy álmosan dőlni valahol, de voltaképpen a kocsihoz megy, az én huszárom künn fogja várni a Griff előtt és elkíséri.

Vidonkának megvacogott a foga.

— Jajajaj! Éjjel? Huszár? Fialtal asszony? Ebben nem belegegyezem. Ami nem lehet, nem lehet.

— Ej, micsoda bolond féltékenység, ne legyen képzeletdőlő. Hiszen a huszár öreg fickó!

— Hol ötlet lehetne előbb megnézni?

— Hát akkor csináljunk más tervet. Tűnjenek el mind a ketten, mintha csak csókolózni mennének a pitarba, vagy a konyhába, ahogy ez már szokás ilyenkor.

— Szokás, szokás — hagyta rá Vidonka csillogó szemekkel —, izz már voltunk máma vagy kétszer.

— Nos, most harmadszor nem oda mennek, hanem elvezeti a huszár a kocsihoz, felülnek, aztán köd előttük, köd utánuk, meg se állnak a bozosi kastélyig, ahova a tisztartónak levelet visz a hajdú, hogy mindenekkel ellássa, szállításukat rögtön berendezze és mindenki ellen megvédelmezze.

— És Gergely? — kérde Vidonka aggodalmasan.

— Gergely pedig egyszer csak keresni kezdi, de már akkor hült helyük lesz. Üresre koppan a foga.

— De hátha utánunk jön?

— No, csak azt próbálja meg, tudom lepedőben viszik onnan haza, mert olyan huszonnégy botot rendelék számára a tisztartónál, hogy holta napjáig el nem felejt. A tisztartó pedig annyira pontos ember, hogy a kamatokat se tartja vissza.

Erre aztán röhögött a Vidonka, tetszett neki ez a vidám bepillantás a jövőnkbe. Mire elszántan nyújtá a kezét:

— Így már jó. Itt az enyim becsületes marka.

Parolát fogtak, s Fáy arcáról a diadalmas megelégedés sugárzott. Nagyot fúj, mint aki valami nagy munkát végez. Édesdeden fűzőgette gondolatait. »Most már megnyertük a

pört. Szeretném, ha Pereviczky látná, mire képes egy volt vicispán.« No, de most már szó sincs a lefekvésről. Még sok eligazítani való dolga volt, megállapodni a kocsi nézve Gribyvel, aztán a huszárjával kellett beszélni, meg a levelet megírni Buday uramnak:

•Domine dilectissime!
Bizodalmas barátom uram!

Vidonka nevű asztalost fogadtam uradalmi asztalosnak, ki is a pörben tanúnk lesz, s őt Döry uram gonosz praktikaival elsikkasztani akará szemeink előtt.

Legyen rá gondja, dilectissime, hogy asszonyostul együtt elláttassék, tejbe-vajba fürösztessék, nemzetes uramnak szóltassék. Kit is fölvenni immár de jure nekem nem lehetett, de mégis fölvettem őt, mert úgy kívánja a prudentia.

Vigyázzon is rá, mint a két szeme világára, mert meglehet, üldözni fogják, az is meglehet, elcsalogatni próbálják.

Obligatus servus
Stefanus Fáy de Fáj.

P. S. Comes Joannes in amore proficiscens offensus est, ebadta. (János gróf szerelemben utazva megtaláltatott, ebadta.)«

És még azután se tudott lefeküdni, míg csak minden úgy nem történt (vagy két óra tájban éjfél után), ahogy ő azt provideálta és eligazítá.

Akkor aztán magára zárta az ajtót, bedugta egy vánkossal az ablakot, hogy a zene ne hallassék át, levetkőzött és csakhamar csöndesen elaludt, azt álmodván, hogy fiatal gyerek volt és egy vadgalambtojást szedett ki, vitte, vitte haza nagy örömmel, nagy lihegve és hogy volt, hogy nem volt, ott találta Pereviczky uramat, csakhogy mintha nem Pereviczky lett volna, hanem egy kotlós tyúk; a tojásba belezsibbenti a csőrét, kettérepeszti a héját, hát csak kiugrik a tojásból egy kis csúf fekete macska, Fáy felé futott nagy miákolással, a lábai pedig úgy kopogtak, mintha négy kis kőbuzogány lenne, nem macskaláb. Ettől aztán úgy megijedt Fáy uram, hogy fölébredt.

A nap már magasan fönn járt az égen és besütött a vánkos végeinél az ablakon.

Odakünn az ajtót kopogtatta valaki. Ah, milyen jól Hát mégsem a kísérteties macska kopogott.

— Szabad!

— Én vagyok, kedves gyámatyám.

— No, csak hogy itt vagy, fintyi-fantyi! Hadd diskuráljak a fejeddel. Megyek már, nyitom már, szép mákvirág!

Kinyitotta az ajtót, s előtte állt egy olyan mesterlegény, mint a patyolat, aminőt csak a mézeskalács-szívekre festenek, de a valóságban igen ritka, mert a mesterség valahogy megváltoztatja az arcokat. A mézároslegény kövér lesz, tokát ereszt, fénylik az arcbőre, azt mondják, a meleg állati testek gőzölgésétől, nyúzás közben veszi föl magát ennyire. A szabólegény vézna lesz, szeme beesik, háta kidudorodik, a kovácslegénynek a homloka ráncosodik meg és az arccsontja széjjel nő a hatalmas pöröly-ütésektől. Szóval, minden mesterség rányomja a maga bélyegét az illetőre. Éppen tegnap este beszélte valaki a lakodalomban, hogy Debrecenben abban való töprengésében bolondult meg a múlt hetekben egy tudós professzor, hogy miért víg minden csizmadiainas és miért szomorú minden csizmadiamester?

Buttler csinos volt az abaposztós ruhában, a kordován csizmákban, napbarnított arccal. Fáy valóságosan megijedt, hátrahőkölt. Az jutott eszébe, hogy ha ez most így megy Bozosra, Vidonka »nemzetes urat« mindjárt kileli a hideg féltékenységében és még talán meg is szökik a Katuskájával.

— No, hát gyere be és ülj le!

Se meg nem ölelte, se kezet nem adott neki, mint egyébkor.

Hozzáfogott a mosakodáshoz, az öltözködéshez, miközben egyre pörölt, egyre korholta:

— Már megint micsoda ostobaságot cselekedtél? Ha az öreg Horváth megtudja, még megharagszik és cserbenhagy. Tudod, milyen különös ember. Általában mindenki előtt gyengeségszámba megy az ilyen. Az a vélemény lesz rólad, hogy puha karakter vagy, hogy nincs benned férfiaság. És mennyit mulasztottál azóta? Mit mondtam én neked? Azóta már ott kellett volna lenned Pozsonyban, fút-fát megmoz-

gatni az összegyűlt főpapok és dignitáriusok közt. Te ahelyett elmégsz sóhajtozni, gitárt pengetni, s míg őrzöd a lányt ott, azalatt itt elveszted a pörödöt, meg a leányt. Hja, pajtás, így nem lehet ezen a világon boldogulni.

Buttler lehajtotta a fejét, mint egy bűnös, és nem felelt semmit.

— Most már üthetjük bottal a követek nyomát. Azaz hogy nyomuk sincs, hacsak az nem, amit a bütykös ujjak hagytak a pozsonyi kártya-asztalokon. Most már a mezei munka szétugrasztotta őket. De ettől eltekintve is, hogy lehet ilyet tenni? Hát illik ez magyar mágnáshoz? Hát komédiás vagy te, vagy hegyi rabló, vagy az Aesopus farkasa, aki annyiszor cserél alakot és bőrt, ahányszor kívánatos? És ami a legcsúnyább, nem gavallér dolog egy ártatlan szüzet infesztálni, gyanúba keverni! Ej, ej, János fiam, hogy ezt egy nemesembernek a lelke meg nem súgja! Miféle elnémult lélek az?

— Nem bírtam a szívemmel — hörögte Buttler. — Megírták, hogy beteg, éreztem, meghalok, ha nem lehetek közeleben.

— Ej, ostobaság. Mitől halnál meg? Láttál már te valaha bögrét azért eltörni, mert nem lehetett a rezedás virágcserep-hez közel?

— Esküszöm, gyámatyám, hogy nem volt szándékom vele találkozni, csak tudni akartam percről percre, hogy van. Hisz oly boldogtalan vagyok!

Szép szemeit fölemelte Fáyra's azokban annyi bánat, annyi fájdalom volt, hogy az öreg megsajnálta — és kezdett csöndesen megrepirálni.

— Csak képzeled azt a nagy boldogtalanságot! Vele jár az a szerelemmel. Hiszen a szerelem nagy gazdagság, te csacsi. Csak nem elégít ki alaposan. A szerelmes sohase boldog annyira, hogy ne hiányoznék valamije, és soha nem lehet annyira boldogtalan, hogy ne maradjon olyan valamije, amit a világ minden aranyáért oda nem adna.

Buttler lelkére úgy hatottak a táblabíró bölcs szavai, mintha balzsam csöpögne a szájából, szelíden ingatta útiportól szürke fejét.

— Hát ugye igazam van? Mi? Mennyiért adnád oda, hé,

azt a tényt, hogy az a fityfirty Piroska a világon van, azzal szemben, hogy ne született legyen a világra? Vagy azt, hogy téged szeret és nem más? Mi? Nem szólsz semmit. No, látod, fintyi-fantyi, hogy voltaképpen boldog ember vagy.

Ezzel amint a mellény ujján átbújtatta karját, egyúttal kinyújtá messzebbre egy kicsit s olyan kedélyes barackot nyomott a Buttler fejére, hogy az egyszeribe elkezdett mosolyogni, mert ez a teljes kiengesztelődés jele, másrészt, mert már beledisputálta Fáy, hogy nem boldogtalan.

— Aztán láttad-e legalább? — faggatta későbbben, inkább csak tréfálkozva.

— Dehogya. Azóta mindig fekvő beteg, ma lett volna először szabad fölkelnie egy félórára és az ablakhoz ülni, előre ábrándoztam erről a napról, — de hát a Buttlerok útka — éppen ma küldte értem gyámatyám azt az embert.

— Krokot. Nini, az igaz! Hol hagyta az öreget?

— Bement reggelizni az ebédlőbe.

— Vékony mulatságod lehetett, hékás, nyestél, ültetted, kapáltál, ábrándoztál, csodálkozom, hogy meg nem szöktél.

— Ellenkezőleg, megelégedett voltam, mert mindig hallottam felőle a bejáró leánycselédektől. Ezek elmondták, hogy éjjel lázálmáiban a vőlegényét emlegeti, vele utazik hajókon, tutajokon, felhőn ülve, a naptányérba kapaszkodva. Édesség czekeket hallani.

— Ugye, kujon, és hogy híreket kapj, persze, udvaroltál a bejáró frajláknak?

— Hogy teheti föl? — tiltakozott János gróf.

— Nono, ne haragudj, egyiptomi József. Nem azért mondom, nem azért; ámbár minden kutyában van kutyaság — ezt a nézetemet fönntartom —, viszont nem minden kutya eszi ki a velőt a csontból, csak megnyalogatja, tudod, csak úgy játszik vele. Nem igaz, mi?

Buttler a fejét rázta, hogy nem igaz, és fülig pirult czekeken az istentelen beszédeken.

— Jó, jó, hát hagyjuk el. Már semmit se bánok. Csak azt röstellném, ha valaki fölismert volna.

— Közel se mentem a főépülethez, csak éjjel, mert a Bernáthné néném mindig ott rezsgett, félttem, rám ösmerne. Csak egyszer szállt meg a kísértés.

- Ugyan ne beszélj! Hát mégis?
- Mióta Piroška lábadozik, mindennap egy bokkrétát kellett neki kötni és fölkülteni a szobalányától. Egyszer aztán én akartam kötni a kertész helyett, hogy egy levélkét csempészhessek bele, de a gazdám félrelökött: »Eredj, te tökfilkó, mit tudnál te?«
- És nem ütöttek pofon?
- Mindent túrtem, csak ott lehessenek, hogy el ne csapjon.
- Hát most hogy váltatok el?
- Nem akart elbocsájtani azzal az indokolással, hogy most, mikor már betanított, töltsen ki az esztendő. De ez a Brok vagy Krok ördögösen ravasz fickó, megsúgta a kertésznek, hogy ő titkos rendőr s mutatta az iratait is, és hogy én meg a híres Bavtya Demeter vagyok, a Jánosik rablóbandájából. Erre azután megrémült a német, mert egy Müller nevezetű a kertész, és mindjárt kifizette a béremet, ami arra az időre esett, négy huszast.
- Megvan-e a négy huszas? — kérdé Fáy, ki éppen a választékával bibelődött a tükör előtt, két egyenlő részre osztva ezüst haját a feje közepén.
- Itt van a zsebemben.
- Jól tedd el, fiam, és majdan add oda a menyasszonynak — mondá Fáy meghatva —, mert bizony, mondom néked, jobban meg lesz ő neked véve, ha szíve jó, ezzel a négy huszassal, mint az összes Buttler-uradalmakkal.
- Oda fogom adni, gyámatyám.
- Ohó! Hohó! Majd csak akkor, ha én mondom, előbb nem. Általában egy komoly szavam van hozzád, Párdány grófja! (Arca ünnepélyes, szinte fölségesen méltóságos jelleget öltött, s hangjának érce mélán csengett, mint egy templomi csöngettyű.) Ígérd meg nekem nemesi szavadra, hogy semmi alakban nem igyekszel többé Piroskádhoz félni, csak mikor én megengedem. És azzal aztán szent a béke, ne emlegessük többé ezt a kis ellágyulást, és ne szóljunk róla senkinek.
- Buttler odanyújtotta kezét.
- Hogy reszket! — mondta Fáy.
- Mindegy. Amire nyújtom, megtartom.
- Tudom. Talán nem is sokáig kell várnod, mert mi nem vesztegettük el az időt úgy, mint te. Csak láttad volna

az éjjel is, micsoda perverzus fufangokat vittem véghez, hogy azt a tót fickót, aki az emelőgépet csinálta a Dőry-kastélyban, itthon tartsam tanúbizonyságnak. Majd elbeszéltem otthon részletesen. Ígértem én annak mirhát, tömjént, mennyországot, még nemességet is adtam neki, pedig gondolhatod, mennyire utálok a tótokat, mióta megették a tulipánhagymámat. De meg kellett lenni, és azóta már, hála istennek, otthon van Bozoston. Egyebekben sem állunk rosszul. Fischer érsek nekem ígérte meg, hogy részeden lesz, a leendő apósod a palatinust nyerte meg. Pereviczky járkel Pontiuától Pilátusig s azt írja, hogy három-négy hónap alatt ítéletet várhatunk. Egyszóval, ne félj, amíg engem látsz!

Buttler felvillanyozva ugrott fel, új lelket öntött bele az öregember, hozzálépett, lehajolt, megcsókolta a kezét.

— Egész életem rövid, hogy mindezt meghálálhassam.

— Ugyan eredj! Nem vagyok én pap — tiltakozék az öregúr elkomolyodva. — Mit is hálálgatnál te nekem? Ne higgy te engem számárnak, aki a te háláért töröm magamat. Megvan nekem azért a külön jutalmam. Mert látod, ha egy olyan virtuscselekedetet vágok ki, mint ez a Vidonka-féle, mindig azt képzelem, hogy a Mari testvérhúgocskám, a te édesanyád, néz engem az égből és mondja apádnak: »Mégis nagy kutya az a vén Pista.« És ezen a gondolaton aztán úgy kacagok, de úgy kacagok . . .

Próbálta is legott megmutatni, hogy miképp kacag azon a gondolaton, és addig-addig húzogatta a száját meg a szemöldökét nevetésre, hogy egyszer csak előszivárgott a szeméből egy könnyösepp.

TIZEDIK FEJEZET

A LÁTHATATLAN KEZEK

Még zúgnak az erdők az ungi dombokon, de már nem úgy, mint mikor a Buttler sóhajai vegyültek az erdőzúgás közé.

Sok fa kivesszett azóta és kevés nőtt. Öregszik a föld; hűl. Kezdi itthagyni a nagy állatok, a nagy fák és a nagy szenvedélyek.

Hiszen még rakja fészket a madár és csicsereg a szerelemről. Hiszen még szállnak a Katalinka-bogarak Bozos felül Bornóc felé. De figyel is már arra valaki!

Még látni egy-egy kidőlt határkövet imitt-amott nagy, belevésétt »B« betűvel. De jelent is az már valakit? A bozosi ekék alatt ki-kicsillan valami fényes gomb vagy csat, némelykor kifordul a szöszeke anyaföld fölhasogatott emlőiből egy úrias csizmasarok. Az ekeszarvát fogó rutén paraszt fölsóhajt: »Hej, ez talán még a János grófé volt!«

Aztán megindulnak a mesék a régi jó világról. Hogy volt, mi volt akkor! Hogy rajzottak erre a hintók fullajtárokkal, kengyelfutókkal. A király se jár most olyan ruhában, mint akkor a Buttler huszárjai. Aztán az, aztán ez . . . mikor az a nagy pör folyt . . . és a többi, meg a többi.

Úr volt még akkor a rutén is. Kivált tüzelés dolgában. (Most már fánk sincs.) Hevert akkor a kivágott urasági fa mindenütt. Már Buday uram kezdte irtani az erdőket. Akinek kellett, bevonszolt a házanépével egy-egy irdatlan tölgyet az udvarára, azzai mindjárt az övé lett; nem kérdezték, hol vette. Csak annyi volt, mintha most egy szalmaszálát vesz föl valaki az uraság földjén, hogy a szópókáját kiszurkálja.

A nagy fát aztán az udvarról betaszították valahogy a pitarba, a pitar közepén, szembe az ajtóval volt a kemence, oda tolták be a több öles faderék egyik végét, ott meggyújtották, zsarátnok lett, melegedtek, ételt főztek mel-

lette, ha kihamvadt egy darabon, beljebb taszították, amennyi megint befért belőle. Így ment ez napokig, hetekig, úgy fogyott el lassan-lassan a nagy sudár tölgy, ahogy az asztalosok plajbásza szokott elfogyini. Addig azonban természetesen nem lehetett a ház külső ajtaját becsukni, míg a fából tartott, mert keresztül feküdt a küszöbön. Biz ez egy kicsit alkalmatlan volt, de hát a fa felvágása is alkalmatlan lett volna, s a rutén paraszt a két alkalmatlanság közül az ajtó be nem csukását választotta. Ez mégis kevesebb fáradságba kerül.

A pad a ház előtt, az eperfa alatt az udvaron megint egy pad, aztán még szanaszét egy-két ülőke. És hétköznapon is minden ülőkén ül egy katrincás asszony, mintha kötélös tyúkoks volnának.

Bent a házban tornyos ágyon, dunyhák közt hempereg a menyecske egész éjjel jó öreg reggelig. Fölötte a padlásból kezdődő köteleken egy teknő lóg, abban fekszik a kis rusznyák, az a bölcsője. Ha fölír, nincs vele sok teketória, csak a lábával rúg egyet fölfelé az anyja, és rengeni kezd a teknő. Lusta volna a bölcsőt ringatni egész éjjel, de a 'rúgást álmában is megcselekszi. A ringatás munka, a rúgás passzió. És hát ha a teknő nagyon meg találna lódulni, a kisgyerek vagy kiesik, vagy ki nem esik. Ha ki nem esik, jó, nincs az anyjának baja, ha kiesik, jó, nincs a gyermeknek baja, mert akárhogy az anyja ölébe esik. Ha pedig se ki nem esik, se el nem hallgat sírásával, arra is megvan már a fülbemászó kis danácska, amit félemben, féllalomban eldudorász a kicsikének:

Aludj, csöppkém, aludj már,
Gyönyörűket álmodjál.
Istenke küld madárkát,
Apa farag kalitkát,
Mamácska főz maconkát,*
János gróf hoz cukorkát.

Csupa fogatlan, vén asszonyok, vagy őszhajú aggastyánok már azok mind, akik egykor azt a cukorkát ropogtatták vagy majszolták. A »nagy pörről« is csak hallomás után ha tudnak valamit.

* *Maconka* a rutének kedvenc eledele, torma tejföllel keverve.

Pedig akkor föllármázta az egész országot, Béctől egész Munkácsig, és távol másfele, a brassói öreg templomból hazaszéledő száz asszonyok is arról beszéltek: »vajon mi lesz a vége.«

Protestánsok, katolikusok, papok, polgárok, nagyurak, apró urak mind kotériákba oszlottak; az egész ország azt a pört leste, mintha egy szenzációs színjáték volna — s végétől függne a vetések állása.

Mikor II. József meghalt, bár nagy fölügyelet alatt volt, a ravatalnál valamely istentelen kéz (a rendőrség nem bírta kinyomozni) mégis egy nyomtatott pasquillust ragasztott a szarkofágra, melynek az utolsó két sora így szól:

Sein Kopf und Herz wird nicht verwesen,
Denn sie sind von Stein gewesen.

(Amit a jó Dugonics András universitász professzora itthon Pesten a »Három arany alma« extrájában így fordított le magyarra:*)

De szíve és feje bizony meg nem hala,
Mert az mind a kettő kősziklából vala.)

Hiszen éppen az! Mindenki attól tartott, hogy a József hagyományai még meg nem haltak. Annyira frissek voltak.

A papság vigyázott magára s óvatos volt az egyház belső életének szellőztetésében. Inkább elleplezték a papi bűnöket, mintsem hogy földerítsék, nehogy egyesek hibája az egész papságnak ártson. A világi nagyok pedig egy nagy falláciában szenvedtek. Józsefet ugyanis akként ábrázolják egykorú gúnyképek, hogy két tarisznya lógott a nyakában, az egyikben volt a papság, a másikban volt a magyar alkotmány. A hadonászó kezével aztán hol az egyikre ütött, hol a másikra.

A világi nagyok úgy rászoktak erre a műveletre, hogy azután is, mikor József itthagya már a két megpaskolt tarisznyát örökre, még mindig összerendezték, ha valaki az

* Dugonics András följegyzései. Franklin-társulat.

egyik tarisznyához nyúlt, mintha attól tartanának, hogy akkor mindjárt rákerül a sor a másikra is. Pedig az egyik tarisznyában rákok voltak, a másikban élesztő, és sehogy se lüggtek össze egymással.

Mindegy. A világi nagyok mégis úgy okoskodtak, hogy a röszkei házasság ügyét *nagy tapintattal* kell kezelni.

... Ah, ez a *tapintat!* Ez a lompos kutya, ez mindig ott ógyelgett a mi országunkban az igazság lába alatt.

Láthatatlan kezek mozdultak meg. Ki tudja hol, s egyszerre valóságos sáskaserege indult meg a mindenféle közbenjáróknak részint Patakra, részint a bozosi kastélyba.

A hatalmas Zichy Ferenc grófnak, a nagy befolyású Mária Erzsébet főhercegnő intimusának egyszerre csak eszébe jut, hogy ő voltaképpen rokona Fáy Istvánnak, minélfogva térszen nála egész házanépével atyafiságos látogatást, amidőn a pipatóriumban kilöki a begyéből, hogy Mária Erzsébet főhercegnő öfensége igen jó néven venné tőle, ha inkább oda-hatna, hogy az ifjú Buttler gróf béküljön ki nejével, — ahelyett, hogy meghurcolnának neveket, családokat és meg-tördelnék az egyház nimbuszát.

— De hiszen nem neje, édes Ferencem — felelte Fáy savanyú arccal.

— Hát éppen az, ösmerje el, hogy neje.

— De ha nem szereti.

— Ej, hát nem tud magán erőt venni, ha a közérdek úgy kívánja?.

— De melyik az a közérdek?

— A béke, a csend, az egyházi funkciók iránti tisztelet, melyet nem szabad lerombolni a közhitben.

— De ha mást szeret.

— Ugyan eredj! Ez egy vargához való gondolkozás, aki elveszi a maga Zsófikáját, és az aztán igavonó barma, édessége, szolgálója, barátja, élettársa, tanácsadója. Hát persze, hogy ragaszkodik ahhoz, akit egyszer erre kiszemelt. De más egy úrnál, egy nagy úrnál, aminő Buttler. Annak a felesége csak reprezentál. Arra pedig csak az kell, hogy valakin jól álljon a ruha. Ami aztán a szerelmet illeti, istenem, iszen annyi virág nyílik a világon, azt tépi le egy Buttler, amelyikre éppen vágya támad.

Mindezt kellő mártásban tálalta fel Zichy Ferenc uram, kicsillogatva a mártásból, hogy bizonyára el nem maradna egy magasabb kitüntetés Fáy részére, ha ez a dolog ilyen simán menne, amire mind komorabb, hallgatagabb lett a házigazda, a végén már nem is disputált, egy szót se szólt. Mikor elbúcsúztak, még egyszer megkérde Zichy uram:

— Hát mégis mit üzensz a főhercegasszonynak? Mit mondjak?

— Azt, hogy én *varga* vagyok.

Ugyanekkor látogatta meg Buttler Jánost Bozson gróf Cziráky Antal Mózes, a későbbi országbíró, gratissima persona a bécsi udvarnál, a Ludovika császárné kedvence. Úgy volt mondva, hogy a Schönborn gróf vadászatára jött Ungba, de mint a vadászok közül megjegyze az elmés Lónyai György: »Vaddisznó-vadászatra jött, de egy galambot akart agyonlőni.« Mert innen aztán Bozosra rándult, megbarátkozott Buttler Jánossal és két hétig mulatott ott, egy diplomata ravasz finomságaival persvadeálva új barátját, hogy ne törődjék Piroskával, hagyja az egész dolgot úgy, ahogy van. A véletlen úgy akarta, hogy éppen ebben az időben utazott arra főtisztelendő és méltóságos Rudnay Sándor erdélyi püspök úr is, ki éjnek idején beszáll vala a bozosi kastélyba, hol is véletlenül legkedvesebb barátját, egykori iskolatársát, Czirákyt, találja. No, hát most már ott rekedt a püspök is, és ketten összefogva beszéltek János gróf fejével, az pedig nagyon ingtag fej volt: hajladoxott, mint a fiatal almafa koronája a szélben.

De ebben az egyben mégse mehettek semmire. Mert hajlik az almafa, török is, levelét is hullatja, de azt az egyet mégse tudják belebeszélni, hogy ne rózsaszín legyen a virágja...

Haj, még ezzel se lett vége. A láthatatlan kéz mindent megpróbált. János gróft megkínálták az ungi főispánsággal, de ára lett volna, nem fogadta el.

Eközben történt, hogy a fiatal gróf Schönborn Pál, aki rendszeren Bécsben lakott, ungi kastélyába jött nyaralni a feleségével, magukkal hozván az akkor híres színésznőt, Clareton Erzsébetet, akit a császár per »kedves macskám« szólított. Clareton kisasszony állítólag énekelni tanította Schönborn grófnét. Buttler természetesen meghítták magukhoz, s

Clareton kisasszony halálosan beleszeretett, amit a szilfid termetű, bájos szíren egy második találkozásnál szemérmetesen be is vallott neki a parkban nagy pirulások között és — harmadszor már visszautasította a meghívást Buttler gróf.

Mindezeket pedig jó jelnek vették a »Piroska-pártiak«. Az öreg Fáy, ha Bozosra jött derelyére, mint ő szokta mondani (mert Kaporné asszonyom, dacára, hogy Griby doktor szerint már meghalt, még mindig főzte a derelyét, ha Fáy odajött), vígan beszélte meg ezeket a kísértéseket:

— Érzik, hogy a szentszék megsemmisíti a házasságot, különben nem szemtelenkednének. Csak tudnám, hogy ki mozgatja ezt a sok közbenjárót? Dóry? Annak nincs rá elég ereje. A jezsuiták? Meglehet, valaki mindenesetre mozog. A páva tollait látjuk csak, magát a pávát nem.

Így telt el a nyár, tervekkel, reményekkel. Pereviczky bejárta a szentszéki tagokat, hat kanonokot, a causarum auditor generalisnak éppen a múlt héten küldött két színarany tálat a Buttler-kincsekből, azután megtalálta madame Malipaut Nógrádban, Ludányban, a Gyürky-familiánál nevelősködik; azt beszéli, hogy a röszei pap, Szucsinka, szerelmes volt a Dóry kisasszonyba s reggelenként mindig maga tett egy virágcsokrot az ablakába. A madame meg is pirongatta ezért, hogy nem illik a tanítónak a tanítvánnyal szemben az ilyesmi. De valami nevezetesebbet nem tudott a madame mondani a Dóry Mária terhére.

Gyakran folytak tanácskozások Bozoson, az öreg Horváth is eljött vagy kétszer. Azonfelül a nagy Buttler-rökonság mindig ott rezgett: a Majláthok, Sztárayak, Perényiek, Lónyaiak, Korláthok, akik mind a házasság megsemmisítésén dolgoztak. A szakács nem győzött főzni néha, Kapornén kívül még a szép Vidonkánét is befogták, aki igazán takarosán festett ropogós fehér kötényében, finom erezetű csipke-főlkötőjében. Ilyenkor ezek a hatalmas főurak maguk jártak be a konyhába parázsért a csibukra és meg is csipkedték Katuskát, nem törődve vele, hogy ott künn a kiharapott szájú asztalos dühöt fúj ki és keserűséget nyel be.

Csupa zaj, csupa nyüzsgés volt az ős kastély. Az udvart hintók egész sora lepte el, dologtalan úri kocsisok végigudvarolták a falu menyecskeit, ámbár az előrelátó rusznyáktól,

aki a fehér portyánkira* már újkorában vettet foltot a térdek-
nél, sőt már úgy varrják meg neki mindjárt folttal, hogy a folt
szakadjon el, ne a fundamentum, nehéz az asszonyt elszeretni.

Nemcsak a rokonság, de a megye előkelő nemesei, az
Oroszok, Petrovayak, Ajtayak, Szerencsyek, Bóthok is észre-
vették a nyitott kaput. Jöttek a gazdag nábobhoz, körüldong-
ták, mint a legyek a mézes fát, megszoktatták a vadászathoz,
a kártyához és az iváshoz. Ez pedig jó volt neki. Ha ivott,
felejtett, ha felejtett, boldog volt.

Így lett lassankint jó cimborá. Játszott, vadászott, dő-
zsölt velők, részt vett mindenben. Még a megyei közügyekbe
is becsalogatták, úgyhogy az őszi megyei gyűlésen föl is szólalt
falrengető vivátok közt. A nagy úr mindig nagy úr volt,
könnyű annak. Nem valami nagy kérdésben beszélt, csak egy
országút megcsinálásáról volt szó. De mindegy, azért ő mégis
elérte már Kölceyt. Akik Kölceyt hallották Szatmárban,
meg őt, most habozva töprenkedének: »Nem tudnám meg-
mondani, melyik az erősebb.«

A megyegyűlés után is még folyton tartott az ováció. Sőt
csak most kezdődött. Úgy ahogy voltak, a tettes KK. és
RR. felültek a bricskákba, csézáikba, hintaikba és elkísérték
a »nagy szónokot« Bozosra. Ott lesz aztán a hétvilágra szóló
áldomás.

De volt is; öt termen keresztül nyúltak el a csupa ezüstre
terített, megrakott asztalok: ökröket vágtak le, nagy raj liba,
kacsa lett a halál martaléka, a falu összes főzni tudó asszo-
nyait hirtelen összekurjantotta Buday uram, s lett hevenyében
olyan lakoma, aminőről Esterházy Miklós mesélt, aki a cár
koronázásáról jött haza a múlt héten.

Hamar készült, de sokáig tartott, még éjfél felé is ott
ültek az urak, kipirosodva, nekilendülve »szálltak« egymásnak.
Szó még a bornál is több folyt, és minden tószt az ifjú gróft
ünnepelte. Nincs egy nagy kertben annyi virág, amennyit
összehordtak a beszédekben, se annyi méz száz méhkasban.
Kikerestek mindent, ami a gazdát csiklandozta.

Ittak a pör szerencsés kimenetelére, melyben hír szerint
egy hét múlva kezdődnek a tanúkihallgatások. Ittak a Fischer

* Portyánki — a rutének szokásos fehér nadrágja.

érsek egészségére (egy kis előleg nem árt a papoknak). Egy pohos úr (Viczmándy) ellenben arra emeli poharát, aki innen hiányzik az asztalfőről. Egy liliom, aki most egy bornóci kertben sóhajtozik, illatozik és várja a napfényt, melyet fellegek takarnak el. De a napot, uraim, elsikkasztani nem lehet.

A tekintetes vármegye tombolva éljenzett. Mert akkor még csakugyan nem lehetett a napot elsikkasztani; az igaz, hogy ma sem lehet, de ma már ennek a rideg ténynek nem éljenezne a vármegye.

Míg bent a liliomok sóhajáról és illatáról volt szó, addig künn hatalmas eső ömlött és csípős orkán csavarta a százados fákat, rázta az ablakokat. A víz beszivárgott az ablakon, s egy csomó inas azzal foglalkozott, hogy törőrongyokba fogta föl. A vendégek váratlan sokasága miatt az összes házi nép segédkezett, még Buday uram is személyesen hordta föl hóna alatt a boros palackokat. Katuska fekete kávéát szolgált föl, Vidonka pedig a dugókat húzta ki hallatlan ügyességgel a fogaival.

E percben bevilágítá a villám a parkot s óriási mennydörgés rázta meg utána a hatalmas falakat, az asztalon táncoltak a csészék és poharak.

Mély csönd támadt, a háziúr megjegyzé:

— Valószínűleg ide a házba ütött be a villám.

Ugyanekkor élesen megcsikordult a kapu, s minthogy mindenki figyelt, hallani lehetett, hogy valami nehéz kocsi járt be az udvarra.

— Menjen csak ki, Vidonka — parancsolá a gróf. — Nézze meg, ki érkezett. Szállást és vacsorát kell neki adni, akármilyen utas ember. Kegyetlen egy idő ez! Hallja csak, Vidonka, ha valami úrféle, ide vezetheti.

Vidonka visszatért tíz perc múlva s olyan sápadt volt, mint a halott, reszkettek a térdei, vacogtak a fogai.

— Hát ki jött? — kérdezi Buttler. — Magának hideg-lelése van, Vidonka! De miért nem felel?

— A méltóságos grófné van itt — hörgé Vidonka.

— Miféle grófné? — firtatja a gróf kíváncsian.

— Hát a méltóságod övé neje, a Dóry Mária.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

KÉT SZÉP SZELÍD ASSZONY A FALON

Kriptai csönd támadt e szavakra, csak a nagy bronzóra ketyegett méltóságosan, ünnepélyesen, tik-tak, tik-tak. A gyertyák kísértetiesen lobogtak a luszterekben, remegő bokréta-alakzatokat vetve a falra, mely tele volt agancsokkal, ökörszarvakkal és mindennemű vadász-trófeákkal.

Gróf Buttler némán bámult Vidonkára, mintha valami elijesztő jelenést látna a levegőben, a tele pohár kiesett reszkető kezéből, diribdarabra tört, szilánkjai szétfrecsegtek, a nemes nedv pedig, amely benne volt, sárgás foltot képezve az abroszon, egyenesen feléje vette folyását. De most elmaradt a szokásos pajzán fölkiáltás: »Ohó, hohó, ez keresztelőt jelent.« Senki se szólt. Féltek a szörnyű csendhez hozzányúlni, mely száz ember ajkán fagyasztott meg mosolyt, röpke élcet, csak a szomszéd termekből hangzott be a mulatozók moraja. Ott még nem tudott a minorum gentium semmit.

Buday uram most szakította föl az ajtót, s ez okozta az első zajt. A tisztartó kiment volt a kocsizőreje Vidonkával együtt, de volt annyi esze, megértvén a történeteket, hogy Vidonkát küldte be elsőnek a hírrel, ő csak most kullogott be megnyúlt, ijedt arccal, de az ajtó vidékéről nemigen mert beljebb menni, onnan nézte Buttlert, annak vonagló arcán a tanácstalanságot, a habozást.

A szegény jó úron, aki igyekezett uralkodni ismeretes rossz szokásán, hogy néha hangosan gondolkozik, most lelki fölindulásában kitört ez a baj, s míg feszülten várta, hova dől el az úr elhatározása, halkán mondá önmagához — de a sír osöndben tisztán meghallotta mindenki:

— Pedig beteg a szegény úrnő.

Talán éppen ez a szó dönté el a Buttler válaszát ebben a végzetes pillanatban.

— Nos, hát mit bámulnak — pattant föl indulatosan, hangja rekedt volt, s egyenest Buday uramra irányítá dermedt tekintetét. — Mit jelentenek nekem efféléket? Adjanak szállást a boldogtalannak, ha idejött. A Buttlerek nem szoktak elkergetni senkit, aki a födelük alá jön, legyen az idegen, rabló, koldus, vagy ellenség. És nem kérdezik senkitől, hogy ki és hogyan kívánja magát neveztetni.

Ezzel fölkapott egy butéliát s egy lélegzetre ürité ki az egésztestet.

Buday uram közelébb jött bizonytalan, tántorgó lépéseivel s így szólt tompán:

— De az úrnó nincs egyedül, méltóságos uram.

— Hát ki van vele?

Habozott egy percig, hogy megmondja-e ilyen nyíltan az egész világ fülébe.

— Vele van . . . igenis vele van . . .

— Ki?

— Hogy is mondjam csak? Vele van az úgynevezett sokos asszony, Újhelyből.

De erre szedte is az irháját Buday uram, mert ezeknek a szavaknak a hatását már nem akarta átélni. Jobb lesz, ha csak hallomásból tudja meg.

Szentséges ég! Micsoda zűrzavar támadt erre! Milyen recsenéssel roppantak össze egyszerre az összes illedelmi korlátok. Ilyen eset! Ilyen hallatlan eset! Ide mert jönni! És ilyen állapotban! A frappáns hír egyszerre kicsiklandozta az emberekből az állatot, az ir gyet, aki titkon örül a más bajának, a farizeust, aki sopánkodással rontja a levegőt, a kíváncsit, aki most még többet akar megtudni, a fecsegőt, akinek az oldalába a közlékenység ördöge feszíti bele a fúróját. Némelyek fölugráltak, hogy megvigyék a hírt a többi termekbe, mások összevigyoroztak titkon és ismét mások ujjaikon kezdték számítani a hónapokat, a finomabb érzésűek csak az asztal alatt, de a cinikusabbak már aperte: május, június, július, augusztus, szeptember, összesen öt hónap. Hehehe, öt hónap! A szél még mindig rázta a fák koronáit odakünn s néha besüvítette az ablakon: Hehehe, öt hónap! Az óra is megváltoztatta a ketyegését: tik-tak, tik-tak, öt hónap!

Maga Buttler hátrahanyatlott székén, homlokán a halálos

verejték gyöngyözött. Mint a becsapott villám fényénél egyszerre megvilágosodott a sötét háttér; a Dóry merényletének indoka, a siettség, az örült erőszak és minden, minden. Oh, gyalázat, örök gyalázat! Az ósapák, a páncélos, sisakos Buttlerek a nagy ebédlő faláról fenyegetően integettek feléje, haragos szemeikkel, mintha mondanák: »Hát mit szólsz ehhez?« Az óriási termetű Buttler György megmozdította dárdáját, egyenesen az ő testének irányozva.

Reszketett, behunyta szemeit, hiszen csak képzelődés ez a látomány. Oh, istenem, hiszen csak képzelődés. De ha fölkelne az a mocsoktalan György vitéz a sírjából, bizonyára igazabb lenne a szúrásra hegyezett dárda, mint a képen, ahol nyugodtan, függőlegesen viszi fehér lován, ahogy kell egy királyi heroldnak a koronázáskor. A rézharsona is ott van a másik kezében. Bizony az se mozdul, az is csak festve van. Oh, bohóság, bohóság, hiszen minden csak festve van. De vajon ha minden igazi lenne és ha fölemelné azt a rézharsonát, ha belefújna most, mit kiáltana? Azt kiáltaná, hogy: »Öld meg!«

Vére szilaján nyargalt ereiben, melle hörgött, feje zúgott. És az ósapák a György szavára egyszerre csak unisono elkezdtek kiáltozni a falakról: Öld meg! öld meg! Kop, kop. Minden egyes hang egy kalapács volt. És a sok kalapács csattogott a Buttler János koponyáján. Verték, egyre verték be a gondolatot: öld meg, öld meg! Jól van, megölöm — végezte el magában és gyorsan fölkel.

Minden szem feléje fordult. A lovagteremből hevenyészett ebédlő falai tele voltak fegyverekkel, puskákkal, buzogányokkal, pisztolyokkal. Csak le kellett volna venni egyet. De ezek az urak kicsavarnák a kezéből.

— Engedjétek meg, urak — mondá csendesen, de hangja úgy jött ki, mintha a föld alól beszélne —, egy levelet írok szobámban az ügyvédemnek erről a kellemetlen esetről. Mulassatok csak.

Egyenesen a szobájába ment. Két szolgálta vitte előtte a gyertyát.

— Távozzatok!

Kinyitotta az íróasztal fiókját, abban mindig volt egy töltött pisztoly, azt akarta megkeresni. Mélyen alul hevert

írárok közt, izgatottan turkált, míg végre kiemelte. Nézi, hát a kakasa alatt begabalyodva fehér pántlika van, meg valami száraz haraszt.

Morzsolja a kezében, mi lehet, talán be is dugaszolta törmelékje a puskaporvezetéket. Főlemeli, megfújja, hát amint kifúj egy szilánkot, egyszerre csak fölépül ebből az egy színehagyott, csipkézett pehelyből az egész harasztnak a hajdani alakja. Oh, istenem, ez az a fehér szegfű, melyet az első papírhajó hozott a Horváth-kertből, a bornóci kis patakon, ez az a fehér pántlika, amellyel az első levél volt összekötve. A komornyikja ide rakosgatta be Patakról elhozott írásait, ereklyéit. Lelke megolvadt a kedves emléken, nem állhatta meg, hogy meg ne szólítsa:

»Hát mért jössz te mostan ide? Hát mit akarsz te most, mikor én ölni megyek? Az utamba akarsz állni? A pisztolyomat akarod elrontani? Hát mondd meg, mit akarsz?«

A fonnyadt szegfű pedig megmondta neki:

»Akkor arra intettelek, hogy ne mozdulj, maradj otthon, ne menj az erdőbe, mert ott baj ér. Most sem mondhatok mást. Fehér voltam, sárga lettem, de a jelentésem csak most is az lehet: Ne mozdulj, mert baj ér.«

Egyszerre összerezett. Valaki kopogott az ablakon. Remegve tekintett oda. Ah, semmi. Csak egy madár. Egy lucskos, megázott fecske, aki itt késett, a társai tegnap, tegnapelőtt kerekedtek már nagy rajokban délre. Hogy didereg szegény az őszi csípős hidegben. Az ablakba menekült, de az eső ott is paskolja, belül szeretne lenni. Buttler megszánta. Be kellene eresztetni. Hiszen a Mária madara. A szent anyáé.

Letette a pisztolyt, kinyitotta neki az ablakot. A madár besurrant és ott röpködött a szobában. A csatagos szárnyairól apró vízcseppek potyogtak le a padozatra, a bútorokra, míg végre ráült a nagy, aranyos tükör tetejére, Buttlerék címerére és ott csipogott kedvesen.

Amint utána pillantott a gróf, meglátta a tükörben önmagát, földült, szomorú arcával, kidülledt, vad szemével, homlokára lecsüngő hajával. A háttérben pedig látott egy szelíd, jóságos női arcot, melyet az átellenes falról vitt át oda a tükör, az édesanyját, Fáy Máriát, akinek piros ajka mosolyra

látszott kihatni az ő fölizgatott képzeletében, és hallani vélte az édes hangját is:

»Oh fiam, fiam, hogy akarnál te valakit megölni, aki beeresztetted a didergő madárkát?«

Ez ígézet alatt megfordult, hogy az eredeti festményben mélyedhessen el, hogy kipanaszolja magát előtte. Leült vele szemben az íróasztal előtti székbe és onnan nézte, nézte, míg csak meg nem látszott elevenedni. Fehér selyemruhája csipkái suhogtak, páncélszerű, hosszú derekán a gyöngyök csörögtek.

Mellette egy másik kép függött, a Szűz Máriáé. A Tizián madonnájának hű másolata. Éppen az a fönséges homlok, az a tiszta szem, ami a másik asszonyé.

A két kép úgy volt fölakasztva, hogy egymás felé van az arcuk fordítva, mintha látnák egymást, mintha néha beszélgetnének is.

Vajon mit mondanának, ha csakugyan beszélgetnének egymással?

A szűzanya, hiszen azért isten anyja, bizonyosan csak vigasztalna a másikat; azt mondaná:

— Az én fiam viselte a keresztet. Erős volt.

Erre Buttlerné azt felelné:

— Az én fiam is viseli. Ő is erős lesz.

Így dicsekedne a két anya.

Az ifjú gróf szeméből kibuggyant erre a gondolatra a könny, megnyílt a fájdalom forrása s ömlött, fogyott, mint ott künn az ég felhője.

Leborult az íróasztalra. Sírt, sírt sokáig keservesen, a pisztoly is nedves lett, az elfonnyadt szegfű harasztja is. Mikor kisírta magát, megkönnyebbült. Isten megalkuszik az emberrel, nedvért nedv. A könnyekért a vallás üdítő harmatja. Istennel jó cserélni.

Kitörülte szemeit, eszébe jutottak vendégei. Sietett vissza hozzájuk majdnem meggyógyulva, de már akkor néptelemek voltak a termék, a vendégek úgy elszállingóztak onnan, mintha kisöpörték volna őket.

A gróf csengetett.

Egy huszár jött be.

— Mind elmentek a vendégek?

— Mind.

— Nyergeltesse meg a lovamat!

Egypár peró múlva már ott nyertett a »Parázs« ló az udvaron, a gróf átment szürke köpenyegében a folyosón, egy szögletben ott pipázgatott nagy szomorúan Buday uram; mikor urát meglátta, felkelt tiszteletteljesen.

— Maga még fent van, Buday bácsi?

— Igenis, méltóságos úr. Gyönyörködöm a fergegben. Nem tudok aludni.

— Pedig csak feküdjék le. Öreg csontoknak pihenés kell.

— Mikor jön vissza a méltóságos úr?

— Meglehet egy hét múlva, meglehet egy esztendő múlva, meglehet, sohasem. De maga csak úgy tegyen, Buday bácsi, mintha minden órában rám várna.

— Igenis, értem. Nincs valami egyéb parancsa?

— Nincs. Azaz, hogy mégis. Egy fecske van bezárva az írószobámban, legyen kérem gondja rá, hogy réggel kieresszék.

— Hát »arra nézve«?

— Arra nézve nincs. Isten áldja meg!

Föl pattant a nyeregbe és ellovagolt. Két napig lovagolt egyhuzamban, csak enni, inni, lovat megetetni állt meg néhol a falvakban, kis nemesi kúriákban. A nagyúri kastélyokat kerülte s meg se állt, csak a saját illeházi kastélyában. Ott se tudott megmaradni, csak két napig. Kergette a gond, a bánat. Befogatta ménese legszilajabb lovait, s elhajtattott Patakra, Fáy Istvánhoz.

Az öregúr nagy pulykaméreggel fogadta:

— Már megint micsoda szamárságot tettél? Miért nem dobtad ki azt az asszonyt? Most már mehatsz vissza a bozosi kastélyodba, ha szereted a gyereksírást vagy ha meg akarod csókolni az *egynapos Butler-kisasszonyt*. Eppen ma reggel hozta hírül Buday uram.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

LÁZAS NAPOK EGERBEN

Ami ezentúl következik, az egy végnélküli vergődés és küzdelem.

Beborul az ég, mindjárt reggel, a napot, mely bíbor ruhában egy kis ideig vidáman lépeget friss harmaton, egyszerre eltakarják felhőfoszlányok, nem látni fényét, melegét nem érezni, de tudni lehet, hogy ott bujdosik a felhők alatt. Hiszen most mindjárt kibukkan és sütni fog. Mihelyt az a felhő nem előlget neki. És milyen hitvány felhőcske! Egy ökor szuszogása is szétkergetné, ha közelébe férköznék.

Ez dióhéjban az egész szomorú történet.

A felhő csakugyan szétfoszlik, már van remény, hajl megint új felhő tornyosodik . . . s ez úgy megy folyton, míg végre megjön az este, a nap leszáll . . . itt az éjszaka.

Még szerencsés a meseíró, aki olyan eget fest a meséjéhez, amilyent akar. De én krónikát írok. Buttler itt járt, itt szenvedett közöttünk, és még élnek emberek, még lépten-nyomon találkozom olyanokkal, akik egykor kezet fogtak vele és belenéztek szomorú arcába.

A pört tárgyalásra tűzte ki a szentszék október negyedikére, de a tárgyalás nem volt megtartható, mert az elnöklő érseknek hirtelen megfájult a hasa. Azt mondják, valami rossz gombát evett. A kanonokok ijedtükben, hogy az érsek meg van mérgezve, elhalasztották a tárgyalást. A szegény Pereviczky a fogait csikorgatta dühében:

— Pedig minden elő volt készítve! Úgy ment volna minden, mint a karikacsapás.

Az új tárgyalást most már januárra tűzték ki.

Ebben az esztendőben azonban igen kemény tél következett. A történelem két furcsaságot jegyzett föl róla: hogy a rá következő évben kétszer szüreteltek Tokajban, ami úgy

Rajzok a Buttler—Déry-pőr iratainak egyik lapján

értendő, hogy már október elején leesett a hó a Hegyalján, mikor még a termés a tőkén volt, s a fehér hóbunda csak márciusban olvadt le róla, úgyhogy a termést tavasszal szedték le — ősszel aztán a másik termést. Ez volt az egyik furcsaság.

A másikat az egész világ tudja. Hogy Napóleont megverte Oroszországban a legnagyobb muszka hadvezér — *December*. A fölséges sereg elpusztult, megfagyott a tél szigorúsága miatt.

De amit a történelem nem jegyez föl, csak amit a krónika föntartott, Egerben is nagy tél volt, mely elpusztítá a város összes öreg embereit, — úgyhogy az akkori szokás szerint minden húsvétkor asztalához híván a város aggastyánait az úgynevezett »fehér ebédhez«, nem találta a városban elegendő számú fehér hajú embereket, a szomszéd falvakból hozatá magának közönséges renden levő vén matyókat és barkókat.

Hja, biz ez gyilkos tél volt! És az egri öregek között három kanonokot is lekaszált, ezek között a Causarum Auditor Generalis, főtisztelendő Jablonczy József uramat is, — mind a hármat a Buttler pártjáról. Jablonczy meg éppen mozgató lelke vala a kötelék fölbontását helyeslő papságnak, ekképpen korteskedvén: »Aki valamely tüskét kivesz a lábból, az meggyógyítja a lábat és istennek tetsző dolgot cselekszik; aki azonban beljebb veri a tüskét, hogy ne látszassék, az nem gyógyítja meg a lábat, hanem megbetegíti az egész testet és még a saját lelkiismeretét is.«

Mikor Pereviczky uram ezt a hírt vevé, újév reggelén Újhelyen éppen a templomba készült a nőrokonaiival, és a kolmizó vassal maga szedé fodrokba ingének elejét, melyet abban az időben »sápodli«-nak neveztek. Átfutván a levelet, fölkiáltott:

— Megcsaltak, kiraboltak, futnak az ezreseimmell!

Azután a szívéhez kapott, a kolmizó vas kiesett a kezéből, és még egy kiáltást hallatva, olyat, mintha kergetné őket, holtan rogyott össze a padozatra.

Nagy felindulásában nem tehetett többet, mint hogy utánaszaladt a három kanonoknak, akiknek túlvilági nyugalma nem lehet immár többé irigylésre méltó: mert ha

Pereviczky uram egyszer elment, nem ingyen ment, rájuk akad és persequálni fogja, bárhova jutottak volna is a túlvilág három ismeretes osztálya közül.

Hanem ezzel a könnyelmű lépésével ugyancsak elrontotta a Buttler dolgát. A pör összes számai a Pereviczky kezében voltak, ő építette föl nagy gonddal és művészettel, az érvek csoportosításával az egész támadási tervet, ő állapította meg a stratégiát, ő tudta a követendő taktikát. Ő ösmerte a fogantyúkat az egyes bírákhoz, tanúkhöz, hol kell valamit megcsavarni, hol kell valamit megnyomni. A nagy kerék megállt és a hatalmas óramű se járt többé.

Egy Szűcs Mihály nevű ungvári ügyvéd vállalkozott hirtelen, hogy átveszi a pör vitelét. Annyi ideje is alig volt, hogy az aktákkal és a tényekkel megösmersedjék, minek következtében maguk Buttlerék kérték a tárgyalás elhalasztását.

Így maradt megint a nyárig. Ezalatt Buttler folyton búvársdit játszott Döry Máriaival, aki sorba látogatta a Buttler-birtokokat. Egyszer meg is lepte Párdányban, magával hozván a kis Máriaát is pólyákban.

Buttler éppen a hársfák alatt ült az udvaron és a kutyájával játszott, mikor a saját bozosi hintaja begurult. A gyászruhás Mária leugrott a kocsiról ruganyosan, átvette a gyermeket a dajkától, és ott az udvaron a kavicsban bocsátkozék térdre Buttler előtt.

— Oh, uram — rebegte —, bocsásson meg nekünk

A gyermek sírt. Mondják, ő is megcsípte, mint a meszerint Mária Terézia a kis Józsefet Pozsonyban.

A gróf hidegen fordult el tőle.

— Nem ösmerem önt. De azt hiszem, hogy örült.

S ezzel sietve ment az istállók felé, befogatott s még abban a negyedórán elszaladt a vukici vadászkastélyába. A kocsira felülve, keserű humorral szolt a párdányi prefektusához, Nogáll Ferenchez:

— Mégis jó, ha az embernek annyi kastélya van; többször válthat tisztát.

És ebben jobban van kifejezve mindaz a mélységes utálat, melyet e frigy iránt érzett, mint a prókátorok mázsaszámra menő irkafirkáiban.

A következő nyáron azután csakugyan megkezdte a szentszék a tárgyalásokat.

Rekkenő, valóságosan tropikus meleg napok voltak, — talán éppen azért, mert olyan hosszú és kegyetlen volt a tél, és mert azt tartja Fáy István uram, hogy se a hideget, se a meleget nem eszi meg a kutya, ki kell annak jönni valamikor.

De a nagy meleg dacára is óriási érdeklődés volt a városban a pör iránt. Az utcán zsúfolva állott a nép az érseki palota előtt, hogy a pör egyes személyeit lássa érkezni. Azok a vitéz asszonyok, akik innen a törököket elkergették, már régen elhaltak, a mostani asszonyok már csak kíváncsiak voltak. Minden ablak tele volt velők. Aki nem jutott ablakhoz, az lejött az utcára, inkább kitette magát a napszúrásnak. Szóval, zsúfolva volt az utca úgy, hogy lovas pandúrok tartották fönn a rendet.

Legelőbb jött maga az asszony, négy csellengős lovon, fekete ruhában, csinos, nyúlánk teremtés, az arcán leeresztve a fátyol, de nagy szemei vakmerően villogtak, mint két kárbunkulus.

Nem a vidékről jött most, már tegnap megérkeztek a Dóry pártján levők s különböző vendégházakban szálltak meg. De a sokaság miatt most is kocsin kellett jönni. Mária mellett az öreg Dóry ült, fehér szalmakalapját lehúzva a szemére. Tavaly óta erős szakállat eresztett, mely teljesen ősz, sárgába vegyülő, mint a kanári tollazata.

Mély csöndben nézte a tömeg, míg egyszerre egy tímárlegény elkiáltotta magát:

— Ez ám a gyönyörűséges menyecske!

Erre a tömegek elkezdtek püsszegni.

Egy hang közbekurjantott:

— Vivát Horváth Piroska!

Száz hang utána dörögte:

— Éljen a Piroska! A Piroska!

— Kutykuruty! — sziszegte az apa, a szakállát rágcsálva.

— Ez a csöcselék téged püsszeg. Vedd le a fátyolodat! Kacagj a szemükbel!

— Hallgass apám, hallgass! Inkább volnék én most négy lábnyira mélyen a föld alatt.

A koci megállt az érseki palota előtt, ahol a szentszék

ülése volt. A szép asszony leszállt, fekete szoknyáját fölemelte kissé, látni lehetett a hintó hágsóján apró fekete topánkáit, még azonfelül a lábaiból is valamit a szemvakító fehér harisnyákban.

Egy szakállas jogász, ki az érseki kapuhoz támaszkodék, megigézve kiáltott fel:

— Hát mi a fityfenét akar az a gróf, ha még ez se elég neki.

Dőry Mária már roskadozott, mikor ez az önkéntelen bók visszaadta erejét. Abból a sok gyűlöletből, melyet a bevonuláson tapasztalt, a pisszegésből, a zúgásból, a gorombáskodásból, a bántó röhejekből ez az egy szó vált ki rokonszenvesen. Ezt kapta meg s hegyibe kerekedett a többinek. Mintha egy szál virágot húzna ki valaki egy szemétboglyából, a tetejére tenné, és az lenyomná, láthatatlanná tenné az egész boglyát. Őrült neki. Megdobogott tőle a szíve. Hiszen asszony volt. Elmosolyodott s olyan kevélyen lépkedett föl a lépcsőkön, mint egy páva.

A nép ezalatt megrohanta künn a kocsiját és letépte az ajtókról, a hámokról az ezüstös Buttler-címereket. És a nép ezzel meghozta a maga ítéletét a Buttler-ügyben. A kocsis röhögve nézte a bakról.

Azután egyenkint szállingóztak a többi idézettek. Jött egy bricska-kocsiban Gergely hajdú, Szimáncsiné asszonyom; egy másik kocsiban ama tűzrőlpattant szobaleány és komoruyik, Biró Nina és Tományi József, kik a nászjé hajnalán léptek be az újházások szobájába, a harmadik kocsin a két pandúr, Kázmári és Jeszenka, a negyediken a Dőryék ügyvéde, Kalmár Pál ült, nagy beszélgetésbe merülve a rőszkei plébánossal.

Ezeket nem ismerte a nép. Azok is, akik az ügy részleteibe jobban be voltak avatva, legfőlebb találgatták, hogy ki mi lehet. Mindössze csak a papot hajította meg valaki egy záptojással, ami a vállát érte és széttörvén, végigfolyt a reverendáján.

— Legyetek átkozottak, sátán patkányai! — kiáltá őket megfenyegetve.

Kisvártatva Buttlerék érkeztek, de más úton. Ők faluról jöttek, mert Buttlernek itt a közelben is volt uradalma.

Kiráyi pompával jött Párdány grófja, mely elvakítsa Eger városát és imponáljon a papoknak. Így akarta Fáy István.

Elöl nehéz társzekerek dübörögtek, ágyneművel, ládákkal, mindenféle pléhedényekkel megrakva; hatalmas zsírbödönök, oldalszalonnák, puttonyok, dézsák. (Buttlernek saját lakatlan palotája volt Egerben, abba szállt.)

Négy ilyen társzekér után két szekéren kukták, szakácsok szorongtak az ő fehér habitusaikban, a lepény-sapkáikban.

A következő két szekéren az urasági banda vonult be tizenkét cigány ezüstsujtásos, vérvörös ruhában.

Azután következtek a gróf nyerges paripái egy csomó csatlóssal és lovással.

Ezzel megszakadt a sor. Valamivel messzebb feltűnt egy lovas vitéz, sárga selyemdolmányban, hasonló narancsszínű nadrágban, az oldalán egy rézkürt, ez volt a harsonás, aki ha belefújt a kürtjébe, azt jelentette, hogy minden élő lélek térjen ki az útból, mert nagy úr közeledik. Azután jött két lámpavívő, apró mokány lovakon, hosszú búzavirágszínű köntösökben, kercesentollakkal a kalpagon. A nyereghez hátul keresztbe egy csomó fáklya volt erősítve. Őket követte nyolc lándzsás, rézveretes sisakokban, csillogott-villogott a sisakok ére a perzselő napfényben. Majd huszonnégy sárgacsizmás huszár alatt járta a táncot huszonnégy kényes paripa, mind a huszonnégy ló hófehér, mind a huszonnégy huszár piros zsinóros zöld mentében. Hatalmas kemény fickók, nagy bajusszal, sok sebhellyel. Ott voltak nemrégén Napóleon ellen az insurrekcióban, csak hogy többedmagukkal: kétezerilyent állított ki a párdányi gróf gyámja.

Szörnyű porfelhőt vertek fel. De hát akkor az volt az úri dolog. A nagyobb por. A legnagyobb úr is úgy nyelte, mint az ambróziát. Jó lehetett, mert nagyon sokba került.

A porfelhőbe beburkolva, végre jött a gróf öt fekete csöddörön; a három elsőt nyeregből hajtották. A kocsi mellett egy kengyelfutó loholt, nyurga, sovány fickó, sáfrányszínű ruhája csuromvíz a verejtéktől.

A kocsi után ismét huszonnégy huszár nyargalt, fehér dolmányban, fehér sörényű sárga lovakon. Olyan egyformák

voltak, mintha egy kanca ellette volna őket; a lélegzete állt meg az embernek a gyönyörűségtől.

Maga az uraság kocsija azonban teljesen elütött a pompától, egyszerű, használatban levő bricska volt, Buttler Fáyval ült benne, szokott hétköznapi kabátját viselte s puha begyűrt kalapot. Az egész öltözete nem ért annyit, mint egy huszárhoz mentéjén a gombok. De éppen ez volt a nagyurak.

Közvetlen a kocsi mellett egy apród lovagolt, két kulacs-csal a nyakában. Az egyik kulacsban forrásvíz volt, a másikban bor. Az elsőt néha útközben is meg kellett töltenie ily nagy hőségben a kutaknál és forrásoknál s mégis utolérni az urakat. Ezért kapta az apród a leggyorsabb lovat.

Ily feudális menetek most már ritkák voltak, kivált ezen a vidéken. Fönt a hegyek között, Nógrádban, Nyitrában még így jártak a nagyurak: Czobor, Illésházy, Balassa; de itt már csak ünnepélyes alkalmakkor, főispáni vagy püspöki installációnál fejtett ki ekkora fényt egy-egy nagyúr.

Még két négyesfogat jött: Bernáth Zsiga ült az egyikben a hevesi uradalmi prefektussal, és éppen arról beszélgettek, hogy kevesebb huszár kellene és több tanú. Ami igaz is volt, mert a Buttler tanú elférték egy kocsiban: Vidonka és Madame Malipau. Ők is beszélgettek valamiről, örökké járt a szájuk s hozzá hevesen gesztikuláltak, de minthogy a madame csak franciául tudott és németül, Vidonka pedig csak tótul és magyarul, örök titok maradt kettőjük közt is, hogy mit mondtak.

Közel a városnál a baloldali kukoricásokból egy nyúl ugrott ki és keresztülfutott az úton éppen a Buttler kocsija előtt, a fehér lovas huszárok közt. Hogy meg merte tenni a szemtelen!

A babonás Buttlernek meglúdbőrzött a teste.

— Az ördög van benne, kedves gyámatyám.

— Ne félj tőle! — nevetett Fáy. — Nem az ördög az. Bizonyosan mondhatom neked. Én ugyan még nem láttam, de van egy barátom és druzsám Debrecenben, bizonyos Hatvani István. professzor, aki már állítólag beszélt az ördöggel. Azt kérdezte tőle: »Mi vagy, férfi vagy nő? Milyen alakban jelensz meg?« Mire azt felelte az ördög: »Mindig olyanban, aminőre nem is gondolsz.« No, márpe-

dig a nyúlról emberemlékezet óta gondoljuk, hogy rosszat jelent, — tehát nem jelent rosszat. Van az ördögnek elég esze, édes fiam, hogy ilyenkor ne a nyúlba bújék, ha nekünk ártani akar. Inkább belemegy valamelyik kanonokba.

Eközben beértek a városba, s amint a Hatvani utcába befordultak, ahol már tömegekben állott a nép, felösmerték Buttler, fölharsogott az éljen-zúgás és lázas morajlással hömpölygött tovább-tovább. Szinte reszketett bele az érseki palota. A szentszék tagjai odafönn kitalálhatták ebből, hogy most érkezik Buttler.

Némelyek a kalapjaikat lengették, a nők az ablakokból a kendőiket lobogtatták. Az egész város ittas volt a pompától.

Buttler levette a kalapját s hajadonfövel ülve, gépiesen integetett köszönetet jobbra-balra, midőn egyszerre egy kis elhajított bokréta szállt, szállt feléje a fejek fölött és bepotytyant a kalapba. Kivette, hát három piros szikrácska volt összekötve egy szőke női hajszállal.

Hátrafordult, oda nézett, ahonnan a virágot dobták, és egyszerre fölkiáltott:

— Piroska!

Az az ismerős édes arc villant meg egy percre, azok a szemek, az a mosoly, de milyen különös keretben. Egy kis sugár parasztleány állt fehér babos kendővel bekötött fejjel a torkolatnál, ahol a Hatvani utca a Németi utcába olvad. Amint odapillantott Buttler, a tündéries fej hirtelen alábukott, mintha készakarva történnék, és eltűnt a sokaság között.

— Ne beszélj! — szólt Fáy. — Csak talán nem?

— De ő az! Parasztleánynak öltözve — szólt megdicsőült arccal. — Meg mernék rá esküdni.

— Képzeldöl.

TIZENHARMADIK FEJEZET

A SZENTSZÉK TÁRGYAL

Most megállt a kocsi az érseki palota bejáratánál, Szűcs uram, a prókátor, várta őket.

— Mindjárt kezdődik a tárgyalás, méltóságos uram.

— Ki az előlülő? — kérdé Fáy.

— Az auditor.

— És nem az érsek?

— Az érseknek a lába fáj, valami pattanás támadt rajta, meg van dagadva, nem tud csizmát húzni.

— No, hát itt az ördög! — fakadt ki Fáy uram káromkodva. — Ez egyszer pattanás képében jött.

Csakugyan kapóra jöttek, éppen kezdődött a tárgyalás. A bírák együtt ültek, hat kövér kanonok, csak úgy sercegett rajtuk a zsír az izzó hőségben: pedig el voltak látva mindenféle praeservatívákkal, az ablakok rácsai közé friss gallyak voltak rakva, hogy a forróságot enyhítsék, az asztalon jégbe-hűtött víz s a reverendáikban három-négy zsebkendő, melyekkel felváltva törülgették a verejtéket tarkóikról és a homlokaikról.

Elöl a Causarum Auditor Generalis, Jekelfalussy Ferenc ült a hosszú zöld asztalnál, melyen a feszület állt, hátul a két házasságvédő, a fiskus és a két nótárius.

Elsőnek Buttler Jánost hallgatták ki, aki az őszinteség meggyőző erejével mondta el az esküvő történetét, nagy izgatottságot és fészkelődést keltve a szent székeken.

Utána Döry Máriát szólították. Rokonszenves, előkelő megjelenése volt. Hús szellő látszott besurranni vele és virágillat. A kanonokok szeméből egyszerre elröppent az aluszékonyosság, amint ezek a finom csipkeszoknyák megsuhogtak.

— Mi a neved? — kérdé az auditor.

- Gróf Buttler Jánosné született báró Dóry Mária.
- Mi a vallásod?
- Római katolikus.
- Hány éves vagy?
- Tizennyolc.
- Van családod?
- Egy gyermekem van — mondá halkán.
- Felelj nekem, leányom, igaz hitedre, hogy amaz esküvőnél, mely téged Buttler János gróffal egyesített, azt felelte volna-e Buttler gróf az eskettető plébános kérdésére, hogy nőül akar-e téged venni, hogy »nem akarom«?
- Dóry Mária elpirult, — de még csak szebb lett ezzel.
- Mért nem felelsz, leányom?
- Mert nem tudom — rebegte.
- Hogyan? Nem emlékeznél ilyen fontos dologra?
- Annyira meg voltam indulva.
- Az lehetséges — szólt a fiskus.
- Igaz-e, amit a vádlevél mond, hogy Buttler János gróf arra a kérdésre, ha szeret-e, azt felelte volna: »nem«?
- Nem tudom, nem hallottam sem azt, sem ezt.
- Hát az igaz-e, hogy az esküvőnél jelen volt tanúk füle gyapottal volt betömve?
- Én nem láttam!
- Hát az igaz-e, hogy midőn az eskető lelkész kezeit össze akará kötni a stórával, ellentállott, úgyhogy édesatyádnak kellett őt erőszakkal lefogni?
- Mária elsápadt, lehajtotta fejét, mintha szégyenlené magát, aztán halkán rebegte:
- Nem igaz.
- Hogyan magyarázod mégis, édes leányom, hogy gróf Buttler János ezeket a vádakat emeli és fenntartja?
- Mária fölemelte fejét.
- Mert ő hallucinációkban és látományokban szenved, mélyen tisztelt szentszék.
- Mire alapítod ezt az állításodat, lányom?
- Bozosi cselédjei mindnyájan vallani fogják, hogy sokszor sokáig beszélgetett hangosan szobájában anyja képével, s annak akképpen felelgetett, mintha az előbb kérdéseket tett volna hozzá.

— Kiket nevezel meg erre tanúknak?

— Vidonka Józsefnét, Kapor Ferencnét, Gulyás Istvánt.

Az auditor intett a vicenótáriusnak, hogy ezek beidézendők.

Majd ismét a kihallgatandó felé fordult:

— Egy kényes kérdést teszek még hozzád, leányom, szedd össze minden erődöt, hogy felelhess nekünk, kiket nem léha kíváncsiság vezet, hanem a kánoni törvények tiszteletben tartandó szentsége, hogy általuk az igazság forrását megízlelhessük.

De az igazságnak ezen megízlése előtt még egy kis burnót megízlése sem látszott megvetendőnek, mire kivette a praeses tubákos szelencéjét és szippantott. A többi kanonok is előszedték a piksziseket és általános prüszkölés következett; a vicenótárius nem győzte ismételtetni a sok Conducat sanitati-t.

Hm, kényes kérdés! A kanonokok már ismerték ezt a vidékét a válópöröknek. Apró, mélyen az^t arcba benőtt szemek villogva kezdtek pislákolni, mint a fölpiszkált kanócok a mécsesekben.

— Mondd meg nekem, gróf Buttler Jánosné, született báró Döry Mária, leányom, mi igaz van abban, hogy őt, gróf Buttler Jánost, erőszakkal, álnok ravaszsággal, emelőgépen szállították föl a te ágyas szobádba?

Döry Mária elhalványodott e szomorú éj emlékére és reszkető hangon felelte:

— Nem tudom.

Egész teste remegett, tekintete megtört, arca a sápadtságból szederjes kék színbe ment át.

— És mondd meg nekünk, mi történt ott azután?

Ajkait kinyitotta, valamit akart mondani, de egyszerre összerázkódott és ájultan esett össze.

A kanonokok rémülten ugrottak föl, csak főtisztelendő Lator Vince uram próbált lehajolni, fölfogá az elalélt testet s fülét lehajtá szívéhez, hogy dobog-e még. De apage satanas, füle rossz helyre került, valamivel följebb, ahol a kebel pihegett, s kellemesen csiklandozá meg ritmikus emelkedésével a szőrös vörös fülét (melyet érdemes lenne ezentúl mint a Martinuzziét, nagy bűneért levágni és spirituszba tenni).

A vicenotárius ellenben egy kis vizet locsolt az arcába, mire a szép asszony bágyadtan kinyitotta szemeit s bánatos, köszönő és mégis elbódító pillantást vetett a főtisztelendő atyára, ki őt egy székhez vezette, hol lassankint magához jött.

— *Nomen et omen* — sziszegte irigyen Szentgályi József kanonok úr, aki szeretett rossz versezeteket faragcsálni, — *vidite Latronem!*

— *Leányom,* — mondá az auditor szelíden — talán térj magadhoz a friss levegőn. A többi részletekre majd máskor kérdezzük ki.

Ezután a röszei plébánost hallgatták ki, aki azt állítá, hogy minden a legnagyobb rendben folyt le és a Pázmány-féle rituale pontról-pontra megtartatott.

A pap kihallgatása felette sokáig tartott, a fiskus mindenféle keresztkérdéseket tett, hogy megzavarja, de nem sikerült. A szentszék túlságosan kifáradt és a tárgyalást másnapra halasztotta.

A tárgyalás eseményei, bár titkos ajtók mellett folytak, gyorsan szivárogtak ki a közönség közé. A Dóry Mária elájulása, (Gubó legyek, ha nem volt betanult komédia — vélte ez is, az is), a pap vallomása, a benyomás, amit feldúlt arca tett, a Buttler rokonszenves modora, a kanonokbíráknak otthon a szakácsnéjok előtt elejtett megjegyzései, néhány óra múlva már ott cirkuláltak a piacon, és folyt a *trics-tracs pro és contra*, disputák keletkeztek, fogadások történtek, szóval az egész város a pör körül forgott. Ugyancsak nagy pezsgést, elevenséget hozott be egyébként is e nevezetes pör. A környékről sok nemes úr jött be, kik részint Dóryékkal, részint Buttlerékkal akartak találkozni. Ezeknek kedvéért viszont olyanok jöttek, akik egy-két vidám estét akartak tölteni, persze kártyával fűszerezve. Thespis kordéja is begördült a városba. Az éhség leleményes. A Miskolcon időző vándorszínészek kiszagolták, hogy a nagy Buttler-pör hetekig eltart s unatkozó nagyurak jönnek ott össze szép számmal.

Nem is csalódtak. Fáy uram, aki nagy mecénás vala, mindjárt az első nap megvásárolta ami a jegyekből megmaradt, s kiosztá a Buttler személyzetének, a huszároknak,

kuktáknak és a kuktákkal jött szolgálóknak, azzal a föltétellel, hogy előadás után otthon kell eljárszaniok a darabot. És minthogy az összes Egerben ügyelgő nemesség vacsora után a Buttler palotába gyült, Fáy uram a nemes uraságok mulattatására csakugyan beparancsolá a színházban volt személyzetet a nagyterembe, ahol is nagy tuszkolásra kiálltak a középre az Erzsi szolgáló meg a Zsuzsika, s Örzi elkezdé az első jelenetet, melyben két hermelinpalástú nemes hölgy beszélgetett a színpadon, mármint Nápolyi Johanna és barátnője.

— Miért vagy olyan szomorú, fölséges asszonyom, Johanna? — kérdé Örzi.

— Nem vagyok én szomorú — felelte Zsuzska.

— De szomorú vagy, nagy bánatod van.

— Van ördögöt, hisz víg vagyok.

— De szomorú vagy, ha egyszer mondom, ne légy számár.

— Isten úgysel víg vagyok, és ha még egyszer összeszamarazol, itt, a tekintetes urak előtt, hát megrázom a varkocsodat.

Szóval a szomorújáték cselekménye e vitás kérdés miatt nem bírt odább menni. — Az urak a hasukat fogták nevetükben, mikor váratlanul belépett az öreg Horváth Miklós.

Kitörő örömmel fogadták, Buttler meg éppen a nyakába ugrott.

— Csakhogy maga is itt van, kedves bátyám!

Horváth hasonló melegséggel ölelte meg Buttiert.

— Akihez én egyszer hozzászegődöm, azt én soha el nem hagyom.

Majd szűkebb kör maradván együtt, elmondta, in camera caritatis, hogy a palatinustól levelet adott át az érseknek ma délután.

— Személyesen adtad át? — kérdé Fáy.

— Igenis.

— Csodálom, hogy fogadott.

— Előre megüzentem, mit viszek. Bepólyázott lábbal feküdt a díványon, igenis.

— Tudod, mi volt a levélben?

— Láttam, hogy mély benyomást tett rá, mikor olvasta.

Együttal egy kémeket szereztem a palotában, igenis, egy kémeket, aki most este jelenti, hogy az érsek elhagyta titokban a palotát s meglátogatta a vikáriust, Jekelfalussyt. De, hogy a levélben mi volt, nem tudom.

— Én már tudom. Jóíféle kenőcs lehetett, mert mindjárt meggyógyult a lába.

Mindezek jó reményekkel tölték el Buttleréket, de János gróf még kíváncsi volt valamire: félrevonta Horváthot egy ablakmélyedésbe s minden teketória nélkül nekirontott:

— Piroska itt van.

Az öregúr zavarba jött, ötölt-hatolt, szavakat keresett.

— Hogy a Piroska? Izé. Már mint a Piroska? Ugyan, hogy jutnak ilyenek az eszedbe?

— Láttam.

— A szemed káprázott.

— Egy babos parasztkendő volt a fején. Hiába erőlködik, bátyám, nem tud hazudni.

— No, hát nem erőlködöm, igenis, bevallom neked, igenis, hogy magammal hoztam, de ne mondd el senkinek. Nem bírtam vele, mindenáron látni akart. Hát megengedtem, hogy parasztruhát vegyenek a Fridával és álljanak ki az utcára. Seregélynek szólón a szeme, hogy megláttad.

— És itt van még? — kérdé suttogva, álmodozó arccal, merengő tekintettel.

Horváth habozott egy percig, aztán mintha meggondolta volna magát, hamiskásan hunyorított a balszemével.

— Mit adsz, öcsém, agyagos, ha titokban összehozlak egy félórára, titokban, igenis?

A Buttler arca kigyúlt, szemei keresztbe fordultak, mint az ittas emberé.

— Nem, nem — szólt azután csüggedten, karjait leeresztve. — Szavamat adtam, nem közeledem addig hozzá, míg Fáy nem mondja.

Horváth barátságosan szorongatta meg a kezét:

— Derék ember vagy. Így már szeretlek, igenis. Csak próbára akartalak tenni, mert már Piroskát útnak indítottam, magam pedig itt maradok, míg a tanúkihallgatások tartanak, hogy leveleket írjak neki. Erősen rám parancsolt, igenis. Nagy zsarnok.

— Szegény kis galambom — röppent el a Buttler ajkairól egy sóhajjal együtt. — Csak legalább jól írhatna neki.

— Majd meglátjuk, mit hoz a holnapi nap, meg a többi ... igenis, a többi.

— Hiszek az istenben — jegyzé meg áhítatosan Buttler.

— A gazdában én is hiszek, de a szolgáliban csak kötve. Igenis, csak kötve.

A következő nap Buttlernek látszott kedvezni. Mindjárt a kihallgatás elején utasítá a vicenótáriust az elnöklő vikárius, hogy berendeltessék a »communis opinio« is, ami csak igen ritka esetben történt.

A communis opinio figyelembevétele kétségtelenül folyik a szentszéki tárgyalások rendjéből. Úgyhogy az esküdt-széki eszméknek harmatcseppje voltaképpen az egyház ítélkezési módján rajta ragyog már a legrégibb időktől, mert az elnök meg szokta kérdezni a tanúktól: »Mi erre nézve a köztudat?« De Egerben a néhai Fuchs Xavér Ferenc érsek (az isten áldja meg halóporában) még tisztábban hozta ki az egyházi törvényeknek ezt a főséges és mély intencióját, amennyiben különös fontosságú vallási és kötelékölbon-tási pöröknél szokásba vette, hogy a két fél által megneve-zett tanúkon kívül (akik be lehetnek tanítva is), két vagy három tanút találomra előrántott a semleges csöcselék közül, mintegy arra a kérdésre adandó válasz okáért, hogy *mit beszélnek a dologról a faluban?*

Mikor a »communis opinio« behívásának híre kiszivár-gott a melléktermekbe, hol elkülönítve ögyeletek a Buttler-és Döry-féle tanúk, minden mozzanatból jósolva és követ-keztetve, Buttlerék vidáman dörzsölgették a kezeiket.

— Íme a nádor levele!

Míg ellenben Döry a fogait osikorgatta és izgatottan súgta a leányának:

— Látogatást kell tenned a kanonokoknál, Mária. Én nem akartam... isten látja a lelkemet, de másképp nem megy. Mária elhalványodott s kezét elhárítólag emelte föl.

— Meg kell lenni, szánd el magad, gyermekem —
— sziszegte —, mert valahonnan rossz szél fúj ránk.

A szentszék ezalatt Varga Gergely hajdút hallgatta ki.

Sokáig nyaggatták, több mint másfél óráig volt benn. (Talán olajban sütik — nyugtalankodék Dóry.) Utána Szimáncsiné asszonyomra, a másik esketési tanúra jött a sor. Mind a ketten azt vallották, hogy Buttler gróf úgy viselte magát az esküvőnél, ahogy a vőlegények közönségesen.

Auditor generalis : Igaz-e, hogy a vőlegény ellenkezett?

Szimáncsiné : Nem volt abban lelkem, szentatyám, semmi hiba. Úgy állt az ott, mint a kezeg bárány.

Auditor generalis : Igaz-e, hogy a jegygyűrűt falhoz vágta?

Szimáncsiné (szörnyűködve): Úgy nem igaz, mint amilyen igaz, hogy az én arcom nem fal. Milyen kótyagos fej gondolhatott ki ilyet?

Auditor : Fürge nyelveddel ne hordj össze hetet-havat és ne kalandozz Tolnában, Baranyában, hanem felelj igennel, nemmel, értelmesen. Igaz-e az, hogy a kezét, midőn a lelkész össze akará tenni, kitepte a menyasszonyéból?

Szimáncsiné : Sőt úgy volt a kezük, kérem alásan, mint mikor két madárka összeteszi a csőrét.

Auditor : Igaz-e, hogy nektek, a tanúknak, a füleitekben vatta volt?

Szimáncsiné : Igenis, láttam vattát a Gergely hajdú egyik fülében, minthogy szaggatása vala.

Fiscus : Hogyan van az, te asszonyszemély, hogy Varga Gergely hajdú meg azt vallotta, miszerint a te fülében volt vatta, mert neked volt fülszaggatásod?

Szimáncsiné (zavarral): Hogy az én fülemben? Nem emlékszem már, kezét-lábát csókolom. Csak azt tudom, hogy valamelyikünknek fülszaggatása volt és vattát tett a fülébe. De hogy az én fülem fájt-e, vagy a Gergelyé, azt most már bizonyosan nem tudom.

Szentgályi kanonok : Ista persona diabolica aberrat a via recta. (Ez az ördögös személy letért az igaz útról.)

— Az ördög botlott meg benne — súgta a vízszemű Marsalkó kanonok a mellette ülő Lator kanonoknak.

— Vigyázz, amice — súgta ez vissza —, mert hozzád találja vágni a kantárját.

Az auditor generális összeráncolta szemöldjeit, átható pillantását rászegezte s mennydörgésszerű hangon kiáltott rá:

— Valld meg igaz hitedre és a boldogságos Szűz Máriára, ki vett rá arra, hogy így tanúskodjál?

— Senki — mormogta a vénasszony összelapulva, mint egy varangyos béka. Az apró szemeit behunyta, mintha azt várná, hogy most mindjárt rászakad a terem boltozatja, melynek faláról mogorván néztek le rá az egri püspökök, egyik-másik páncélban, bajuszosan, szakállosan, közöttük egy ártatlan kisgyerek is teljes főpapi ornátusban, a csecsemő püspök, a három éves Hippolyt, Mátyás király sógora. Különösen ettől a gyerektől reszketett Szimáncsiné. Mintha egyenesen őt nézné az okos, fekete szemével.

Szóval, a mai nap rosszul látszott sikerülni Dóryékre nézve. A tanúkihallgatás is hamar abbaszakadt, mert délben nagy ebéd volt a Buttler palotájában, melyre az érsek is hivatalos volt és a kanonokok mind. Szem nem látta, fül nem hallotta pompát fejtett ki a fiatal főúr, mintha az Ezeregyéj csodálatos lakomáiból varázsoltak volna ide egyet a dzsinek, megrabolva a hatalmas szultán vagy kalifa asztalát, — ki most sóbálvánnyá meredve nézi otthon, a fényes Sztambulban pusztá asztalát s fejezteni rendre a szakácsokat.

A multság a késő éjbe benyúlt, csak maga az érsek ment el mindjárt ebéd után, megcsókolva Butttert, kétfelül az orcáján. »Kedves fiam« szólitotta — amit egy félóra múlva már tudtak a Dóry-tanyán, a »Három bika vendéglőben«, mert éppen úgy voltak kémei Dórynek itt, mint Buttleréknak amott.

— Nekünk nincs olyan éléstárunk — mondá csüggedten Mária —, se olyan boraink.

— Neki pedig nincs olyan édes szája, mint a tied — felelte Dóry —, se olyan mosolya.

A Buttler borai csakugyan jók lehettek, mert másnap nagyon bágyadt és aluszékony volt a szentszék, pedig érdekes tanút hallgattak ki: az öreg Dóryt, aki olyan ártatlan, becsületes képpel tudta elmondani az egész esemény lefolyását, hogy még a követ is meggyőzte volna a maga igazságáról. Néhol kitört belőle a nyers, igazmondó katona, elementáris erővel, kivált, ahol Buttleren üthetett, kit gyáva, ingatag jellemű, puhán nevelt, nyegle mágnásnak festett, akihez

sohase adta volna hozzá egyetlen leányát, ha ennyire ösmeri.

— Húsz csatában voltam, tisztelt szentszék, tizenhét seb van a testemen, melyet a császárért és a hazáért kaptam, de egyik sem fáj úgy, mint a tizennyolcadik, amit ez a nyafka ifjú úr ütött rajtam, ki tisztán egy rábeszélésnek engedett, melyet a ravasz Horváth szít benne; mert olyan gyenge a lelke, mint a kenyérgalacsin, azzá válik kinek-kinek az ujja alatt, amit az éppen gyúrni akar. Igen szomorú, tisztelt szentszék, hogy egy ilyen utólagosan kitalált, a ravasz Pereviczky prókátor által kifundált mese ellen kell idehoznom tisztességben megőszült fejemet, s ráncos arcoknak pirulásával kell leányom és a magam becsületét védelmeznem, mert oly események hurcoltatnak itt piacra s dobálatnak meg sárral, melyek egy család benső életének rejtett emlékei s kincsei. Ha csak magamról volna szó, tisztelt szentszék, megvetéssel fordítanék hátat a megtévelyedett ifjúnak, ki magát Buttler grófnak nevezi; ha csak arról volna szó, hogy ama kalandor lutheránus, Horváth, kaparítsa meg gonosz machinációval a fejedelmi vagyont az ő leánya számára az én leányomtól, arra is vállat tudnék vonni, de a becsület dolgában nem ösmerhetek trélát...

— Ad rem, ad rem — hangoztatta a generális auditor.

— A tárgynál vagyok, tisztelt szentszék, mert lehetetlen ki nem öntenem lelkem keserűségét, becsületek meg-hurcoltatásáért, sőt — fejezé be a ravasz róka, mert tudta ő, hogy mitől döglük a légy — elmegyek annak védelmében a végsőkig, s akik ahhoz nyúlni mernek, legyenek bármily magasan, fegyverem által. hálnak meg. Isten engem úgy segítjen!

A bóbiskáló kanonokok egyszerre felütötték a fejeiket erre a fenyegető, lázas hangra, s ijedten néztek össze, mintha mondanák: Per amorem dei, ez a fránya katona megesz bennünket. Tessék most már szavazni.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

AZ OSTOBA ÓLOM

Még Kázmárit és Jeszenkát hallgatták ki ma, akik semmi lényegeset se tudtak. Ők csak azért voltak odaállítva az ajtóhoz, hogy esetleg felek ne jöhessenek be a kancelláriába, ahol az esketés folyt. Így utasították el Bernáth Zsigmondot, aki be akart menni, de miután a főszolgabíró úr azt a parancsot adta ki, hogy »senki se zavarjon bennünket«, nevezett Bernáth Zsigmondot eltávolították onnan.

— Egyéb indok nem volt?

— Nem volt.

— Igaz-e, hogy a vőlegény kirohant egy ízben és hogy erőszakkal vittétek vissza?

— Nem igaz.

Így ingadozott a mérleg napról-napra, a kedélyek folytonos hullámvásában voltak, mint egy mesterien szőtt színjátéknál, ahol az egyik jelenés elhomályosítja a másikat, s ami tegnap bizonyosnak látszott, az már a másik nap abszurdum. Mert a titkos tárgyalás csak addig volt titok, míg a szentszék föl nem oszlott. Délután már a verebek is csiripelték, mi történt és a figyelő közvélemény rögtön megcsinálta a napi egyenleget.

Ma például annyira felszökött a Döryék esélye, hogy Mária akár hitelbe vásárolhatott volna a boltokban.

De még egyéb érdekessége is volt a mai napnak. Horváth Miklós sértőnek találta magára nézve azokat a szavakat, melyeket állítólag Döry órála mondott a szentszék előtt. Hiába próbálták lebeszélni Fáy meg Buttler, hogy olyan emberrel nem lehet szóba állani, a heves öregúr előkerített valahol a cukrászboltban két zempléni nemest, Barkóczyt és Cselejt, elküldé őket magyarázatot, esetleg elégtételt kérni Dörytől.

Báró Barkóczy János uram komolyra igazítván képét,

egyszerre kihörpinté édes pálinkáját és késznek vállalkozott a vén farkast fölkeresni, de a fiatal Cseley szabadkozott.

— Édes-kedves bátyám, mondjon le, kérem . . .

— Hagyjam a becsületembe gázolni? Nem, soha!

— Hiszen ne a párbajról mondjon le, az semmi, a párbaj nem veszedelmes, hanem énrólam mondjon le, mert egy Cseley mindig veszedelmes. Ahol egy Cseley van, ott mindig a maximális szerencsétlenség történik. Tessék azt nekem elhinni. Ha helyettem egy másik úr megy hozzá, egy nyilatkozat lesz a vége; ha én megyek, halál lesz belőle.

— Mennydörgős adtát, éppen ezt akarom!

— No, ha ezt akarja, elmegyek.

Fölkeresték Dőryt a »Három biká«-nál; éppen egy hideg libát trancsirozott nagy kedvteléssel az ebédlőben.

— Hozott isten! — kiáltá eléjük — Te pedig hozz még két poharat, pincér!

De ezek megálltak előtte ünnepélyesen, marconán, kifejezett nyakkal, mint ahogy illik a kartellvivőknek Magyarországon.

— Komoly ügyben jöttünk, uram!

— Kutykuruty! — szólt a kést letéve. — Hát mi az?

— Ön állítólag sértő kifejezéseket használt felünk, Horváth Miklós irányában a szentszék előtt.

— Én csak azt mondtam, ami nekem tetszik.

— Szándékozik-e azokat megmagyarázni, illetve visszavonni?

Dőry mosolygott és beleharapott egy libacombba.

— Láthatják az urak, hogy a lúdpecsenyét le tudom nyelni, de az egyszer kimondott szavamat nem.

Barkóczy a fejével bólintott.

— Az is álláspont, de akkor mint nemes embernek nemes embertől illendő: fegyveres elégtételt kérünk.

— Igazán? — mondá a báró cinikus hahotával. — Pedig azt hittem, hogy egy-egy rozsólis-palackot hajítunk az egymás fejéhez s az, aki nem talál, megszűnik becsületes lenni. De én így sem bánom és majd küldök az urak után két embert, mihelyt jóllaktam.

A segédek összejöttek estefelé, Dőry részéről Borhy Ádám svadronyos kapitány az Esterházy regimentből és

valami gróf Tige Mihály, egy jól fésült szeladon, aki mindig valami divatos lében úszik. Ezúttal Dóry Mária körül legyeskedett, kísérette az utcákon, virágokat küldözött neki s este odajárt a »Három biká«-ba locsogni, ami meglehetősen nagyra és híressé tette Egernek akkori gavallérjai között.

Némi vita után, hogy a »kalandor« kifejezés olyan becsületsértés-e, amelyért verekedni kell, pisztolypárbajban állapodtak meg, mely másnap hajnalban öt órakor megy végbe a »Szöllőske« nevű pagonyban.

A Buttler-palotában semmit se tudtak ezekről és másnap éppen a reggeli álmát törülte ki Buttler gróf a szemeiből, mikor csikorogva nyílt meg a nagy tömör kapu, melynek ívei alatt bőrvödörök, csáklyák, régi buzogányok és dárdák lógtak, olyanok, hogy mai ember azokat fölemelni sem bírná.

Buttler mindig kedvetlenül ébredt, mert mindig Piroskától szakította el egy durva drabant: az öntudat, aki úgy szólván egyszerre fölmarkolta és kilökte reggelenkint a paradicsomból.

Ma a kapu nyitása gyorsan elkergette álmoképeit, mert van egy szivárványos híd az álom és ébrenlét közt, egy híd, aranyos ködből, tündéries homályból, amelyen az ember még időzik egy kicsit.

Az őseemberek úgy hitték, hogy a lélek minden éjjel elmegy kószálni, reggelre visszatér, ez az ébredés, néha olyan messze megy, hogy nem tud visszatálcálni, ez a halál. Olyan világos és egyszerű volt még akkor a halál.

— Hallod-e, Zsiga? Valaki érkezett. Kocsi gurul be az udvarra.

Zsigával egy szobában hált Buttler. Még mint juristák szokták meg Patakon, hogy együtt legyenek éjjel is. Néha egész éjszakákon át elbeszélgettek a sötétben, mert Fáyiné nem adott nekik elegendő gyertyát, nehogy folytonos világosságban legyen a szemük.

Zsiga nagyot ásított és figyelni kezdett a külső neszre.

— Talán Erdőtelekről jött valaki. (Erdőtelek volt a Buttler hevesi uradalmának a székhelye.)

— Inkább hiszem, hogy valami rokonféle — vélte Zsiga —, aki egyenesen ide száll. Mert gazdatiszt-fajta ember nem merne ilyenkor beállítani. Talán az Anna néni, Fáyiné.

— Úgy dobog a szívem, Zsiga, de úgy dobog . . . valami rossz előérzet.

Beszélgetés zaja, idegen hangok hallatszottak odakünn. Az ablakok üvegtáblái ki voltak nyitva a hálósobában, de a zsaluk leeresztve s ezek megtompíták, fölfogták a szavak értelmét, úgyhogy nem lehetett kivenni, miről van szó, csak annyi volt észrevehető, hogy egyre nagyobbodó nyüzsgés-rezsgés támad, lábcoszogások, belevegyülő izgatott felkiáltások mintegy fölmetélik, megszagatják a zagyva hangzavart, s úgy tűnik fel, mintha az egész háznak lába kelne s minden egyes kő indulni akarna.

Buttler kétszer is megrántotta a csengettyút, de senki sem jött be.

— Hát micsoda dolog ez? — fakadt ki haragosan. — Azért hoz az ember száz cselédet, hogy egy se legyen!

Végre benyitott a komornyik, sápadtan és nevetségesen, mert a rokokó öltözete összevissza volt hányva rajta, a harisnyája lefityegett, a taszli félrecsúszott, a kék quaeker-kabátja pedig alulra jutott, arra volt fölhúzva a rézgombos szürke mellény.

— Valaki érkezett, Márton? — kérdé mohón Buttler.

— Horváth Miklós úr — dadogta és összevacogott a foga.

— Miért nem jön be? — förmedett fel türelmetlenül. — Eressze be azonnal!

— Nem jöhet az be többé, méltóságos uram, mert meg van halva.

Úgy hangzott ez a szó, mintha parittyakő süvítene a levegőben s egyenesen Buttlert ütné homlokon.

Egy megrendítő kiáltással esett össze a vánkosokra.

— Meghalt? Az lehetetlen!

— Döry úr lőtte le duellumban, most, egy óra előtt.

Villámhirtelen ugrott ki most az ágyból Buttler is, Bernáth is, magukra rángatták ruháikat és kiszaladtak.

A szegény öregurat éppen akkor vitték keresztül a nagy márvány előcsarnokon a szolgák, elől ment levert arccal Fáy és mutatta, merre vigyék, hova tegyék. Ruhája csupa merő vér volt, arca fehér, mint az alabástrom, szemei nyitva maradtak, de mégse voltak ijesztők, szinte szelídeknek lehetne mondani, ha nem volnának mozdulatlanok.

— Hát van isten — kiáltá Buttler gróf megrendülve —, hogy ezt túri?

— Csak semmi érzékenység, semmi picogság — szolt közbe az öreg Fáy mogorván. — Azzal nem lehet feltámasztani. Az öreg kemény ember volt. Úgy is halt meg, mint kemény legény. Szép vége volt, punktum. A többi majd következik.

— Éppen a két legfelső borda közt a függő eret érte a pisztolygolyó . . . az a szerencsétlen golyó, s ez okozta a gyors halált — sopánkodott a párbajdoktor, egy penészszemű pufók úr.

— Dehogy a golyó! Mi a golyó? — tördelte a kezét Cseley. — Nem a golyó az oka.

— Hát mi? — fortyant föl a doktor, vasvilla szemekkel méregetve a közbeszólót.

— Hát én. T. i. én, Cseley. — Mert ahol egy Cseley van, ott mindig szerencsétlenség történik. Mondtam neki, könyörögtem neki, hogy válasszon más szekundánst, de nem akarta elhinni. Igaz-e, te Barkóczy? Hiszen hallottad, ugye? Mikor Kis Károlyt leütötte Forgách, egy Cseleytől kérte kölcsön a bárdot; mikor II. Lajos belefűlt a patakba, egy Cseley kalauzolta. Notabene a patakot is Cselének hítták. De hozhatnék föl ezer példát is. Ott van teszem az Attila esete. Attila egy Cseley kisasszonnyal táncolt a saját lakodalmán, amikor az Ildikót elvette, reggelre vérben-fagyban találta maga mellett a felesége.

Hanem iszen jónak beszélt Cseley, ha a doktort akarta distrahálni. Mert a doktor maga volt a bőbeszédűség s még azzal se törődött, hogy hallgatja-e valaki.

— Ez már a harmadik halálos párbajom — mondta a szenvedélyes gyűjtő elégedettségével. — Dehogy, ez már a negyedik. Isten úgyse! Az ám, negyedik. (Mereven nézett a levegőbe, mintha a többi három halálos párbaja gombostűkre volna valahol felszurkálva s most a negyediket helyezné melléjük.) Hiába, hiába, ami pisztoly, az nem pizskafa!

Legtöbben csoportosultak Barkóczy köré, aki az utolsó percet beszélte el Horváthnak:

— Nem szenvedett az két percig se, egészen könnyű halála volt. Isten nyugosztalja. Elfolyt a vére, fájdalmat is

alig érzett. Én emeltem fel a földről, mikor összeesett, karjaim közt tartottam, egyre gyöngébb és gyöngébb lett, míg végre elaludt csöndesen, mint egy bárány. De az esztét és a fullánkját az utolsó percig megtartotta s még haldokolva is megszurta ellenfelét az utolsó mondatával.

— Mit mondott? Tehát mégis mondott valamit? Tehát mégis intézkedett? — kérdezték egyszerre négyen is.

— Csak annyit mondott szegény, minden erejét összeszedve, azzal a célzattal, hogy Dóry is hallja: »Mindjárt meghalok, érzem. Testemet vigyétek el *leendő vömhöz*, Buttlerhez.«

Buttler elérzékenyülve, hangos zokogásra fakadt. Ezalatt a nagy díszteremben hevenyésztek ravatalt. Fáy megint bámulatos erélyt fejtett ki, tett, vett, intézkedett, fölosztotta a munkát, kurtán és hidegen, mint mikor valami hatalmas kéz egy sok kerekű gépet hoz mozgásba.

— Ami megtörtént, megtörtént. Most nincs idő sírásra, sopánkodásra. Itt tenni kell. Te fiam, Zsiga, azonnal indulsz a vikáriushoz és megkéred, hogy még ma délelőtt kihallgassanak, mert te mégysz délután Bornócra, a koporsóval, nyolc huszárt vevén magadhoz. Maga, prefektus úr, egy koporsót szerez valahol, ha lehet, ércből legyen, ha nem lehet, diófából. Én magam egy óra múlva utazom, hogy a szegény leányt előkészítsem a szomorú csapásra, ezt nem engedhetem másnak. A kocsi álljon befogva, a legjobb futólovakkal. Maga, doktor, megkapja a honoráriumát a prefektustól. A titkár menjen lutheránus papot keresni, aki a holttestet megáldja. A koporsót egy szénásszekér belsejébe kell tenni alulra, és a huszárok oly messze menjenek a kocsi után, mintha nem is oda tartoznának, hogy gyanút ne kapjanak a babonás népek útközben. Érted-e, Zsiga?

— Értem, kedves bátyám.

— És velem mi lesz? — kérdé Buttler, könnyes szemeit törülgetve.

— Semmi, itt maradsz.

Buttler dacosan rázta a fejét.

— Érzem, hogy el kell mennem. Egy az, Piroskának vigasztalásra van szüksége, más az, hogy a nemes halott iránt kötelességet kell lerónom. Miattam halt meg szegény. Ilyen-

kor nem szabad gyámtyámnak az ígéretekre hivatkoznia. Ez vis major. Ez mindent felbont. Én megyek.

— Egy tapodtat se mozdulsz innen, Párdány grófja —
tedd meg Fáy komor arccal. — Te magad is halott vagy. Mit kísérelnél te más halottat! Ha a halott iránt kötelességet akarsz leróni, akkor élővé kell válnod, hogy gyermekét boldoggá tehesd. Itt kell maradnod és ellensúlyoznod az ellenfél ármányait és cseleit. Hát már megint nadragulyát ettél, hogy itt akarod hagyni a csatátért, Döryéknek? Mondhatom, szép tisztelet a halott iránt. Nem, János, arra ne is gondolj. A leány kisírja magát. Semmi szükség a könnyekbe rózsacsöppeket vegyíteni. A gyásszal összepárosítani a szerelmet, a fekete színt beszegni pirossal. A fájdalom maga is elég fönséges érzés. Mért akarnád meglopni a halottat, hogy abból a fájdalomból, melyet leánya miatta érez, elcsempészhesd egy részt a viszontlátás édességének a tányérjára. Hadd sírjon a leány, te pedig légy szemfüles, légy résen. Száz füled legyen és ezer kezed . . . Hogy el ne felejtsem, egy lovas ember iziben menjen Bozosra Buday uramért, az még az éjjel megjön. Okos ember és becsületes, járj a tanácsain, míg én megjövök.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET,

AZ ÜNNEPELT TANÚ

Az eset híre gyorsan szétterjedt a városban és nagy fölháborodást, valamint rokonszenvet keltett. Mindenki sietett újságotlani a nagy hírt, hogy a röszkei komédiának új áldozata van, mégpedig éppen a Piroska apja. Minden szív megesett rajta, pedig senki sem ismerte a városban. Látszik, hogy az emberek inkább jók, mint rosszak, mihelyt semmi káruk vagy hasznuk nincsen abból, hogy milyenek legyenek. Szegény kis Piroska! — mondogatták — először a vőlegényét kaparintják el, most megölik az apját. És a papok mégis azt prédikálják, hogy a világ sorja bölcs kerekeken forog.

Nagy néptömegek lepték el a Buttler-ház környékét, hogy meghallják a részleteket. Alig bírtak áthatolni a sokaság között azok a szolgálak és szobalányok, akiktől Eger hölgyei a virágokat küldték a hevenyészett ravatalra. A népsokaság nagy része már a reggeli órákban a Felnémeti utcán hullámozott és a püspöki palota előtt, a mostani Széchenyi utcán, nagy zenebonát csapott, mikor Dóry érkezett, hangos pereátoakat ordítottak a jogászok, a csőcselék közül némelyek követ, rögtön dobáltak feléje, aki erre kihúzta zsebéből a pisztolyt és vakmerően megfenyegette a sokaságot:

— Aki engem megüt, az a halál fia!

Néhány öregember is ott ácsorgott a boltajtókban és szanaszét, nézte a tömegek háborgását, mert éppen csak olyan szép az, mint mikor a tenger fölborzolódik. Köztük vala Korponai Gábor szenátor uram, aki ekképpen szólott, körülötte gyűlvén a kisebb rangon valók:

— Hát nem is a Dóryt kell bántani, hallja kegyelmeitek, mert ennek nem ő az oka. Ámbátor úgy hallom, olyan ember, aki minden rossz lébe belemártja a kanálját. De ez egyszer őt provokálta Horváth uram, hát nem ő a hibás. Ami történt,

történt, nem veréb a golyó, aki röptében is tudja, melyik a tiszta szem, melyik a polyva, ostoba ólom az, megy bolondjába, mint a cserebogár. Nem Dóry a felelős. Nem, nem, mert ez is a papok peccenyéje. Az ő lelkükön szárad. Ha szentszéket tartanak, ha titkos a tanú-kihallgatás, mért nem tartják akkor titokban, ami ott mondatott? De hát pletykások . . .

— Nem a papok a pletykások — védte a papokat Nagy Mátyásné asszonyom, aki egy font húst vitt haza sárga tulipános tányéron, de megállt vala útközben egy-két okos szóra —, csak a szakácsnéik.

Fönn az érseki palotában ezalatt csakugyan Bernáth Zsigmondot hallgatták ki elsőnek. Nagy ékesszólással adta elő a Buttler idilljét Horváth Piroskával. Lelkében ezzel eltelve érkezett meg Röszkére, lehetetlen hát józan ésszel föltenni, hogy Buttler akaratával történt volna meg a végzetes esküvő. Galád erőszak volt az egész. Hiszen a pap már előre oda volt rendelve, mielőtt még Buttler csak egy szót is váltott volna négy szemközt Dóryvel.

Estefelé hallotta a Buttler kétségbeesett kiáltását, s midőn e hangok után rátalált a büntett színhelyére és benézett a kulcslyukon (amit a pandúrok megengedtek neki), látta, hogy Dóry erősen fogja a különben is gyenge, törékeny testalkatú Butttert, ki viszont vergődik, igyekszik kezét kirángálni, mialatt a pap sietve kötözi a stólával.

A szentszéki bírákon meglátszott a mai katasztrófa hatása. Komoran, hallgatagon, lehorgasztott fejjel ültek székeiken, mintha az orruk vére folyna.

Csak a fiskus tett néhány kérdést:

— Utique, hát a pap a bizalmas beszélgetés előtt jött oda? Mire magyarázza ezt a tanú?

— Hogy a pap összejátszott Dóryvel. A motivum nagyon is közelfekvő. Csak kegyeskedjenek egy kicsit gondolkozni a főtisztelendő urak.

— Mit ért ez alatt a tanú?

— Azt értem — felelt Bernáth vakmerőn —, hogy ha valamelyik fa hamarabb hoz gyümölcsöt a rendesnél, bizonyosan hamarabb is virágzott a rendesnél.

Hm, hm. A burnótszelencék csodálatos módon egyszerre kerültek elő a zsebekből.

— Hát az miként van, hogy Kázmári és Jeszenka pandúrok nem említették a tanúnak azt a tényét, hogy a kulcslyukon benézett?

— Mert egyszerűen megvett tanúk, akik a Dóry hatalmában vannak és azt vallják, ami annak tetszik.

— Erre a körülményre még egyszer kihallgatandók — jelentette ki az elnök.

Az alabástrom-oszlopokon álló lábas óra már elütötte a tizenkettőt, de mert ma később fogott munkához a szentszék, tovább is akarta folytatni, s az érseki hajdú kikiáltotta a tanúk helyiségeiben:

— Vidonka József!

Semmi felelet, semmi »itt vagyok«. Szűcs ügyvéd utánanéz a folyosókon »Vidonka, Vikonka«, — de csak a falak visszhangozzák. Keresik, kutatják, Vidonka nincs sehol. Ez is, az is mondja: »Öt perc előtt láttam.« Hasztalan, nincs Vidonka.

A szentszék kénytelen volt megváltoztatni a sorrendet és a két cselédet venni elő, kik a nászjé reggelén az új pár szobájába nyitottak. Pedig ez megint az a bizonyos csiklandozó csemege, melyet az ember akkorra tesz el, mikor jól ki tudja élvezni, nem a mai napra való.

Hiszen még hagyján a szentszéknek, a cukorkát végre is meg lehet szopogatni a temetésen is, de Buttlerékre volt kellemetlen, hogy Vidonka nem került elő otthon az ebédhez sem. Szűcs ügyvéd tűvé tette érte az egész várost. Nincs, hát nincs. Semmi kétség, megszökött.

Nyeregbe, huszárság! Elő kell keríteni mindenáron. Hiszen még ott volt az érseki palotában déltájon, messze nem mehetett azóta.

Szétmentek a keresők a szélrózsa minden irányában: kikutatták a bokros Várhegyet, a Hajdúhegy erdős oldalát, az Eger folyó füzeseit. Buttler egészen letört az új csapás alatt, bezárkózott termeibe. Bernáth sem mert megindulni a koporsóval, pedig ott állott már indulásra készen a megvakott szénásszekér a kocsiszínben, de hát miképpen menjen Fáy elé, azzal a hírrel, hogy Vidonka megszökött? Hisz ezzel vége mindennek. Várt hát egész esti szürkületig, hogy talán csak megkerítik Vidonkát. De hasztalan. Üresen szállingóztak haza a nyomozó huszárok.

Akkor aztán este mégis meg kellett indulni a szomorú szekérrel, melybe négy erős ló volt fogva. Maga Zsiga úrfi fölfeküdt a szekér tetejére, az illatos szénára. Két közönséges szolga lámpákkal mendegélt a szekér előtt, mert az utak rossz karban voltak Hevesben. Távolról a nyolc huszár poroszkált utánuk.

Így ment, mendegélt a szekér, senki se gondolta volna, mit visznek rajta. Csak lépést mehettek, a négy ló ugyan bírta volna a trappot is, de a szénaépitmény, noha rúddal volt egy kicsit leszorítva, nem állja az ilyesmit, romladozik, szétmállik a kátyúknál, ahol a szekér nagyot zökken, minduntalan körül kell járni a lámpásos embernek. Különben is koromsötét éj volt. A hold sarlója hiszen künn járt volna, de eltakarták a lassan kúszó, terhes, fekete fellegek. Zsiga úr néha-néha elszundikált, fent egy teknőt vájva magának a szénában. De minduntalan panaszkodott a kátyúkra, hogy fölébresztik.

— Ne sajnálja, ifjú uram — vigasztalták a lámpavivők. — Az a jó. Bezzeg jobban alszik az a másik, aki alul van.

Nem is történt semmi baj útközben jó éjjelig, hanem akkor egyszerre rémülten ordít fel az egyik lámpavivő, eldobja lámpáját, hogy az ezer darabra törik össze, s ő maga eszeveszetten futni kezd visszafelé.

Bernáth fölrezen a szekéren, a másik lámpavivő utána-kiált:

— Hopp, hopp, Istók! Miaz ördög bajod van? Talán üvegbe léptél? (Mert a meleg nyári éjben mezítláb volt a lámpavivő.)

De az nem felel, csak fut, fut irtóztató jajgatással. A másik lámpavivő fejet csóvál, körülnéz, megvilágítja a szekeret, a környéket, de semmit se vesz észre. Zsiga úr leugrik és megállítja a szekeret, hogy bevárják Istókot, mert bizonyosan megőrült, de a huszárok majd megfogják, visszahozzák rögtön.

Közel is jártak; hogy ím megállt a szekér, hallatszott az éji csöndben a lódobogás, majd később az is, hogy Istók élénken lelkendezve mond el nekik valamit.

— Megbolondult kend, vagy mi? — kiáltá Bernáth, amint egészen közel jöttek.

— Jézus, Mária, József — csodálkozik ez. — Hát még élnek?

A huszárok egyre nevetgéltek, Istók pedig megfogta egyiknek lova kantárját s odalapult a ló mellé, úgy jajgatott fogvacogva.

— Istenem, istenem! Oh, édes istenem! — S folyton vetette magára a keresztet.

— Ejnye, hát mi lelte?

— Mi-e? Hát a tekintetes úr kidugta a lábát.

— Miféle tekintetes úr?

— Hát a meghalt tekintetes úr, a Horváth úr. Esküszöm az élő istenre, láttam a csizmáját, meg a nadrágból is egy darabot.

— Marha vagy — pirogatta az egyik huszár, a vén Bordás József. — Az ugyan ki nem nyújtja többé a lábát, mert azt, szegényt, én magam zártam le abba a nehéz érc-koporsóba, ma délelőtt.

— Bolondság, álmodott kend — csillapítá Zsiga.

— Nem én, ifjú uram. Megesküszöm a feszületre. Észem levő ember vagyok, kérem alásan, aki nem ijed meg a maga árnyékától. Három csatában voltam én. Hadik generálistól van a testimoniumom. Szentírás az, amit én mondok, még azt a helyet is megmutatom, ahonnan a lábát kidugta. Világíts csak oda a szekér hátuljára, Fitying sógor.

Fitying sógor odavitte a lámpát, hát csakugyan látszott olyan nyílás-bontás, amin kiférhetett volna a kísértet lába.

Az egyik huszár erre kirántotta nagy hetykén a kardját és tréfás hányavetiséggel mondá:

— No, hát majd megszurkálom én egy kicsit azt a kísértetet, ámbár nekem nincsen bizonyítványom Hadiktól a bátorságról.

S ezzel zsip-zsup beleszúrt vagy kétszer a szénába.

Tompa nyöszörgés, majd bömbölő ordítás keletkezett a szénában.

Mindenki megborzongott, még Bernáth hátgerincén is keresztülfutott a hideg, a szurkáló huszár meg éppen ijedten ejtette ki kezéből a kardpengét.

Egytől egyik szepegtek, még az egyik ló is mintha értené a dolgot, fölnyerített vészjóslón és elkezdett ágaskodni, csak

az öreg Bordás nem retirált meg, hanem megpödörinté deres bajszát és egyenest magát a kísértetet szólította meg harsány hangon, mint valami parlamenti:

— Hallod-e, lélek! Felszólítlak Atya, Fiú, Szentlélek Isten nevében, ha jó járatban vagy, mondd meg, mit akarsz velünk, ha pedig semmit sem akarsz, menj békén a dolgodra, ahova való vagy, mert tüstént beléd lövök a karabéllyal.

S csodák-csodája, a lélek felelt erre tompa hangon, mely úgy rémlett, mintha messze, a föld alól jönne:

— Oh, jaj, jaj! Nem vagyok in lilek, in csak vagyok a Vidonka.

Ah, a Vidonka! Egyszerre kiderült minden arc, és nevetésre ferdült minden száj. Kedvesebb, mulatságosabb kifejlést kívánni sem lehetett. Az előbbi huszár ugyan röstellte a dolgot, Istók lámpavivő ellenben nagyra volt vele, hogy ugye, mégis csak látta a lábat. De a legjobban Bernáth örült, hogy az értékes tanú megkerült végre.

— Hát bújj ki onnan! — kiáltá.

Nem mondatta magának kétszer, kidugta az egyik lábát, aztán mindjárt a másikat, mire az egész testével kicsúszott, mint a giliszta.

— In vagyok, de valaki megszúrta engem.

— Tudod-e, hogy egész nap kerestünk? Hát hogy kerül-tél oda, te szerencsétlen?

Habozott egy percig, az igazat mondja-e. Végre ezeket mondta, vállát vonogatva:

— Hát csak úgy. A multság végett. Gondoltam, egy kicsit kikocsikázok magamat. Meg az én szívem is hánykolód-ta, hogy kellene az én mámikámat megnézni Mándokon, szekér éppen oda fogja menni. Hát bújtam kocsiba bele.

— De isten csodája, hogy meg nem fúltál a széna alatt. Most sem értem a dolgot. Hogy lehetett az? Honnan kaptad a levegőt?

— Hehehe — nevetett Vidonka. — Hát hiába hívják engem ezermester? Béresek mondták délelőtt: Nemzetes uram, adja tanácsot, hogy csináljuk a szekért? Mondok béreseknek: megcsinálom én. Hát betettük koporsót elől kocsiba, de azonban hátulra kocsiba tettem két zsákot, kiben van a zab, a két zsákok közt maradjon egy lyuk, abba éppen befér a Vidonka,

mert karcú, a kocsideszkán alul nyílás van, luk, mint mikor kutya kiharapja nadrágból egy darabot, — ha mármost a Vidonka fekszi hasra a két zsákok közt, szívhatja alulról levegőt, meg láthatja utat is, ha van nappal.

— De hát akkor miért dugtad ki az imént a lábadat?
— kíváncsiskodik Bernáth. — Bizonyosan el akartál szökni.

— Dehogy, mladi pan. Eszembe jutotta a tanúkihallgatás Egerbe. Mondok, baj lesz, Vidonka. Tekintetes Fáy úr megnyúzza téged. Eredj te csak vissza. Ezért dugtam enyim lábát.

— Én magam is azt akarom. De indulj rögtön. Van valami ennivaló veled?

— Is velem volt tarisznya, egy kis sonkácska meg kenyir.

S ezzel benyúlt a széna alatti barlangjába és kihúzta onnan a tarisznyát.

— Isten áldja meg, mladi pan, in már megyek is.

— Ohó, Vidonka, nem oda Buda! Két huszár is veled megy, hogy valami bajod ne történjék az úton. Vegyen valakit maga mellé, öreg Bordás bácsi, és úgy vigyázzanak rá, mint a két szemök fényére, vagy még jobban.

Erre ijedt csak meg igazán Vidonka. Eleinte hengegett, hogy így, úgy, ő egyedül akar menni, nem gyerek ő, de férfi, aki a pokoltól se fél, de mikor aztán észrevette, hogy a huszárkíséret nem pusztán dísz, a földhöz vágta magát, sírt, könyörgött, Zsiguskámnak, szívemnek nevezte Bernáthot, csak hagyja őt inkább a világba bujdosni, mert őt a Dőry okvetlenül meglövi, ha vallomást tesz, mikor még ilyen nagy urat is meglőtt, mint a Horváth, ne kívánják az ő halálát, mert mit fog csinálni azután a szerencsétlen özvegy Katuska?

Hasztalan esengett, nem volt irgalom, a két huszár közrevette és kegyetlenül visszakísérte Egerbe, mint egy deliquenst. Igaz ellenben, hogy egyébként megadták neki a külső tiszteletet, szólítván őt folyton nemzeti úrnak.

Reggel aztán volt nagy öröm a Buttler-palotában, hogy megkerült, de volt nagy parádé is, míg el bírták vinni az érseki palotába. Sok rábeszélésre csak olyan föltétel alatt volt hajlandó menni, ha zárt hintóban viszik s két fölfeverzett huszár ül jobbról-balról mellette, akik soha el nem hagyják,

csak midőn a kihallgatási terembe lép, ott azután bevárják, közreveszik, hogy a testéhez senki se férhessen, visszakísérik a hintóra s meg se állnak vele, csak Bozoston, átadván őt a szépséges Katuskának, aki azóta már bizonyosan kísírta a két bársonyosnézésű szemét utána való aggodalmában.

Úgy is történt, de vitték legyen bármekkora fénnel *»nemzetes uramat«*, ez volt életének legborzasztóbb napja, reszketett, mint a kocsonya az egész úton, mintha a veszthelyre kísérnék, mikor azonban már benn volt a szentszéki tagok előtt, csodálatos módon elszánta magát, eb az élet, makk a tromf, s dacára, hogy egész éjjel nem aludt és a vállán meg volt sebesítve, olyan bátor vallomást tett a Dóry által rendelt emelőgépről, annak készítéséről, alkalmazásáról és eltüntetéséről, valamint ama kísérletekről is, hogy Dóry őt pénzbeli ígéretekkel külső országokba idegen név alá kívánta rejteni, hogy a kanonokoknak égfelé meredt minden hajaszála.

Milyen új szenzáció volt ez megint! Az egész város föllélegzett e vallomásra. Ez volt a döntő fejszecsapás — mondták. — Most már mehetnek Dóryék a pokolba. Győzött Buttler.

Minden ember Vidonkáról beszélt. Ő volt — úgymond — az a kis gombostű, mely a hazugságok föllújt nagy hólyagát átszúrta. Nevezetes ember lett egy csapásra. Estélig két piktor kereste (mert az érseki udvar körül mindig lebzelt egy osomó festékrontó), hogy az arcképét lefessék, a helybeli lelkes hölgyek valamelyik uzsonna mellett egy babérkoszorút kötöttek hamarjában és küldték neki, de az már nem találta meg, akkor ő már túl volt Ungon-Beregen, azaz hogy éppen Ung felé robogott fegyveres fedezet alatt. Meglehet, ha itt marad, estére fáklyás-zenét is kapott volna a jogászoktól, de hát az igazi érdem szerény, Vidonka elutazott.

Négy parádés ló vitte, mint egy herceget, alázatosan köszöngettek a szembejövők, s a kerekek egész úton vidoran dübörögték: Katuska, Katuska, Katuska.

TIZENHATODIK FEJEZET

A SZENTENCIA

A halról szeretnék hasonlatot mondani, mert az elég ostoba, de attól tartok, ő nem látja, ami a víz tükreben mutatkozik. A vízi poloska már előnyösebb helyzetben van, mert ő a víz felületén úszik, mint az eldobott forgács, s lehetőleg jól látja a víz tükreben a parti fákat. Ha mármost beszélni tudna és okoskodni, arra a kérdésre, milyenek a fák, bizonyosan így felelne:

»A fák zöldek és csodálatosképpen vannak alkotva; alul koronájuk van, fölül a vaskos törzsük s a lombkorona finom, szinte hajszálnyi rostozata tartja az óriási törzsöt, mely olyan vastag, mint egy fürdő asszonyi állatnak a dereka. Mindez persze szinte lehetetlennek látszanék — fejezné be magyarázatát az okos kis vízi poloska —, ha nem győződnék meg, odáig úszva, hol a fák vannak, hogy a fáknek voltaképpen nincsen testük.«

Hasonló csalóka dolog, amilyenről a vízi bogár beszélne nekünk, igen sok lehet az emberre nézve is, csak nem tud róla. Ilyen *vízbe néző észsel* ítél meg helyzeteket és institúciókat. Csak a vízi poloska példájából érthető örök időktől, miért hiszi, hogy a becsület fehérségét az a piros vér tartja fönn, amit párbajban ont.

Embert ölni voltaképpen igen kényelmetlen dolog, még ebben a virtuosos formában is. Azt mondjuk, ha valaki megteszi: ugyan hogy tud aludni tőle? De azért az illető nyer vele világi respektusban. Nem lesz jobb, se tisztább, csak véresebb, a jó emberektől távolabb jutott, a pokolhoz közelebb, sőt félig már benne van az alvilági katlanban, mert az éjszakája már az ördögé. És bár tudjuk mindezt, mindegy, mi mégis úgy látjuk, hogy azóta ő tiszteletreméltóbb.

Így volt Döryvel, mióta lelőtte Horváthot. Bizonyos

nevezetesség és nimbusz vette körül. A mód, amellyel leányát főkéntőhöz juttatta, undort keltett iránta, de hogy most ráadásul a rivális leánynak, a jónak az atyját is meglőtte, a rossz emberből előlépett »fene embernek«. A fene ember pedig nagy hatalom Magyarországon. Annak mindenki a kedvében jár. Nemhogy közös erővel leütnék, hanem egyenkint kitérnek előle. Sőt apránként pártja támad, mert élvezet az erőssel tartani.

A fantázia neveli erejét, bátorságát még nagyobbra. Szárnyaira veszi, segíti. Akciókat gondolnak ki a számára, röpké mondatokat adnak a szájába.

Nagy rémületet keltett az érseki udvarnál egy ilyen nyilatkozata, melyet állítólag a »Három biká«-nál tett egy fiatal káplán előtt, aki ott a röszkői papot látogatta meg s panaszkodott, hogy nem bír előlépni.

— Lesz most elég alkalom, fiatalember — jegyezte meg Döry —, mert biztosíthatom, hogy a legközelebbi napokban eltemetnek néhány kanonokot.

Pruzsinszky kanonok, szentszéki ülnök szakácsnéja szedte föl a hírt a piacon s mondta el a gazdájának, megtoldván még azzal is, hogy Maszly, az asztalos, ennek a kontójára mindjárt megrendelt egy csomó szárított diófát koporsókra.

E naptól kezdve egy hang se szivárgott ki többé a szentszék tanúkihallgatásaiból, sőt az egyes kanonokok se otthon, se társaságban nem ejtettek el többé véleményt a pörről. Ha valaki előhozta, fölhúzták a szemöldjeiket s egy hja, hja, vagy egy hm, hm, volt a legbővebb információ. Mert hát a jó pisztoly még lakatnak is jó.

Pedig a szentszék ülései még eltartottak vagy egy hétig, részint az újra berendelt tanúk, a communis opinio tanúi, részint pedig a már kihallgatott tanúk pótkihallgatása végett.

Akkor aztán hazamentek a famózus dráma személyei, Buttlerék Bozosra, Döryék Röszkére, s elkezdődött az írásbeli pör, a fiskálisok nyelvelése. (Hej, most volna jó kikaparni a sírjából Pereviczkyt.)

A sokféle válasz, viszonzválasz, ellenválasz, végválasz eltartott vagy másfél esztendeig. Ezalatt az elárvult Piroška

Bornócon lakott a Bernáth házában (őt jelölte ki gyámjának egy korábbi végrendelet), Fáy és Buttler pedig Pozsonyban és Bécsben dolgoztak, patrónusokat keresve, akik befolyásukat a papoknál latba vessék a pör kedvező kimenetelére. De ugyanezt cselekedte Dóry is a leányával. Mária még a főhercegeket is sorra járta, s mint egy beavatott kortárs, Szoltsányi udvari ágens írja: »Alig volt akkoriban nevezetes élő ember és potentátus, aki bele ne mártotta volna ebbe a híres és különös processzusba valamelyképpen az ujját, némelyiké egyébiránt (teszi hozzá zárjelben) piszkos is lett tőle.«

A talaj sohasem volt olyan kedvező a közbenjárásokra, mint éppen most (ámbar ez iránt a magyar klíma máskor se mostoha), de most az egri érseknek és a kanonokoknak se főtt egyébben a fejük, mint hogy patrónusokat gyűjtsenek, lévén üresedésben Ambrus főherceg halála óta az esztergomi érsekiség (melynek székhelye azonban ez idő szerint Nagyszombatban van), úgyszintén néhány püspökség is betöltetlen.

Olyan jól esett hát, mintha hájjal kenegetnék méltóságos és főtisztelendő báró Fischer István érsek urom talpát, mikor irányadó hatalmas emberek ajánlták fel szolgálataikat a hercegprímási méltóság elnyerésénél. Halomszámra kapta a leveleket innen is, onnan is. Mégis csak szép az, hogy minden ember óreá gondol. Úgyszintén meg lehetek elégedve a nagyságos kanonok urak, mert őket is felkeresték nagyrangú perszónák az episztoláikkal, reményeket keltve az elnyerendő püspökségek iránt, mintha pásztortüzeket gyűjtésének a fekete betűerdőkben, melyek közel látszottak osilogni.

Míndez igen szép volt, igen kedves volt, — de bizonyos idő múltán kezdett tőrhetetlen lenni, mert az egyik arra az esetre ígerte a támogatást, ha a Buttler—Dóry Mária-féle házasságot megsemmisítik, a másik arra az esetre, ha a házasságot érvényesnek mondják ki. Úgyhogy aztán érsek és kanonok, ha jó hangulatban volt néhány bikavér kvartorka után, azt is mondhatta: »Sok jó barátom van mindenfelé«, de ha rossz hangulatba jutott, abban a sóhajlásában is igazság nyilvánult: »Tele vagyok ellenségekkel.«

Sőt a végén úgy megkonfundálták az érseket a különböző informáló levelek, staféták, nem ritkán udvari kurírok fenyegető és ígérető intervenciók, hogy elkeseredetten kiáltott föl:

— Ha még soká tart ez a Buttler-pör, az örültek házába jutok.

És az bizony még soká tartott, mert a prókátoroknak is meg kellett mutatniok, mit tudnak. A laikus közönség különben is azt hitte, amit a vízi poloska a fákról, hogy az ügyvédek floskulusaira, szillogizmusaira, elmeéllal kifaragott argumentumaira, e vékony, satnya gallyacskákra támaszkodik a hatalmas törzsök: a pör merituma. S nagy érdeklődéssel emlegették négy vármegyében, hogy Szűcs ügyvéd ezt meg azt hozta fel, majd meg a Dőry ügyvédét dicsérték, aki Vidonka vallomását szörnyen megerőtleníté ama hatalmas érvekkel, hogy Vidonka teljesen meg van véve Buttler által, amennyiben oly hallatlan beneficiumokat húz, mint uradalmi asztalos Buttler-től (ahogy azt a becsatolt okmányok mutatják), mely két megyei vicispán javadalmazásával ér fel, s ezzel szemben eddig összesen egy székot csinált az uradalomnak, amelyen a bozosi szolgálok fejni szoktak, a tehén alatt ülve, de amely ezek szerint többre került, mint közönségesebb országokban a királyi szék ... De iszen több ember ez, mint a Buttlerék Szűcse ... Pedig hát Buttler-től azt várta volna az ember, hogy legalább is egy Demosthenest állítson ki. S az nem is nehéz, mert kavics helyett aranyakat rakhatott volna a nyelve alá.

Egyszer azonban mégis vége lett az ügyvédek szószátyárkodásának, s a szentszék egy hideg januári napon összegyűlt és meghozta az ítéletet nagy titokban. Senki még csak nem is gyaníthatta.

Három kanonok szavazott a házassági kötelék fölbon-tása mellett, három ellene (de hogy melyik ide, melyik oda, az sohase jutott a laikusok tudomására).

A generális auditor, azt mesélik, habozott egy percig az egyenlő szavazatokkal szemben, verejték ült ki a homlokára, aztán szippantott egyet a burnótjából és így szólt fojtott hangon:

— Tekintve, hogy a szavazatok megoszlottak, én Atya,

Fiú és Szentlélek Isten nevében és az egyház szokásai szerint, azokhoz csatlakozom, akik a házasság épségben tartását támogatják.

A Buttler házasságát Döry Máriával tehát érvényesnek mondta ki a szentszék. Vége volt mindennek. De a világ azért csak tovább tartott. A téli napfény benevetett az ablakokon, úgy mint azelőtt. Földindulás nem támadt, hogy a palotát rommá tegye. Az ős püspökök nem ugrottak ki a rámáikból. Semmi se mozdult. Mintha isten se lenne az égben. Csak a jogászok tettek meg annyit, midőn a hírt megtudták, hogy éjjel bevették a kanonokok ablakait, azokét is, akik nemmel, azokét is, akik igennel szavaztak. S míg a kanonoki lakokban recsegték az ablaküvegek, s potyogtak kövek és záptojások a bútorokra, addig az érseki palotában mély csönd volt, édesdeden aludt az érsek fehér párnáin, szépeket álmodozva.

Az égből szaladt le egy koronás mókus, piros hámban, picinyke aranysekeret húzva, melynek kerekei sebesen forogtak a tejszínű levegőben, de az olybá tűnt fel, mintha tömör hegy volna, s a szédületesen meredek hegyről rohan le a mókus. Két fehér galamb is repült ott, de a kis járművecské keresztülgázolt rajtuk, tört szárnyal hulltak lefelé, a mókus is csak nyargalt, a korona úgy fénylett a fején, hogy szinte kápráztató volt, és a kis mókus képe szakasztott olyan, mint a Ludovika császárnéé. Aztán egyszerre leért és megállott a filigrán arany jármű az egeri érseki rezidencia előtt. Két érseki huszár, a Pali meg a Gyurka, odaugrott de azok is olyan picinyek lettek, mint a mézeskalács-huszár, levették róla a málhát, egy arany diót. Az érsek fogja, megtöri a fogával (éppen csak az az egy foga volt már), hát valami piros van benne, kezdi nyomogatni, morzsolni, bontogatni, hát nagyobbodik, formálódik, míg egyszer csak . . . egy bíbornoki kalap.

TIZENHETEDIK FEJEZET

RÜGYEK A HÓ ALATT

Hogy miért kellett ennek így történni?

Hát én tudom? Csak gondolom, azért történt mindez így, amiért a folyamok is úgy mennek, ahogy mennek, és nem úgy, amint az emberek szabályoznák őket.

Ezek a siető folyamok hol ide hajlanak, hol amoda, a legszebb vidék következnek, s íme elcsavarodnak zord sziklák közé, vagy átszaladnak virágtalan csúf sivatagra és csak sietnek, sietnek, örökké sietnek.

Néhol aztán egyszerre ok nélkül megfordulnak és jönnek megint egy darabig arra felé, ahol már tegnap jártak... Talán elvesztették valamijöket útközben? Dehogy, hiszen nem abban a mederben térnek vissza, ahol megtalálhatnák.

Hát akkor miért jönnek vissza? Van annak valami értelme? Mert ha nem sietnének, a visszafordulás menthető lenne, ha pedig nem fordulnának vissza, a sietésükben volna logika.

De ők csak mennek-mennek bolond fővel, ahogy *akarnak*.

Ohó! Éppen ez a nagy kérdés. Az ő akaratuk-e az? Vagy a föld titkos erői, hatalmai szabják ezt ki így? Hegyek, sziklák állják útjukat és terelik erre-arra? Isten tudja. Selég is, ha ő tudja. Bizonyos csak az, hogy így vagy úgy, egy napon megérkeznek, ahová sietnek, a mindeneiket elnyelő tengerbe, mely várja a többi vizeket és el nem ereszti a megérkezettek többé sehová.

De ahogy a vizek lázasan sietnek ama hegy felé is, mely majdan útjukat állja (mert ők végre is nem tudják ezt), úgy hömpölyögtek tovább a Buttler-féle pör eseményei. A szentszék ítélete lesújtó volt, de Fáy nem esett kétségbe s Buttler is visszatartotta a csüggedéstől.

— Csigavér, János fiam, most már átvisszük a pört az érseki székhöz.

— Ott is csak papok vannak.

— De ezek különb papok és nincsen mögöttük ez a ravasz róka, ez a Fischer. Aztán, ha elvesztjük, ott van még a pápai szék. Ráérünk. Piroska nem nyugtalan. Hiszen olvastad a levelét.

Piroskához ugyanis azt a kérdést intézte Fáy az ítélet után, hogy kész-e várni Buttlerre, míg a pör minden fórumon lefolyik, mert addig mindig van remény.

Piroska azt felelte: »Várok rá, amíg remény lesz, és várok rá azontúl is, amikor már nem lesz remény.«

Hat egri kanonok írhat-e be annyi keserúséget ezer árkus papirosba, amennyi édesség ebben a három sorban van?

Akármit mondanak a poéták, a bánat nem tör csontot. Szinte hihetetlen, hogy mennyit elbír belőle az ember. Vannak konstrukciók, hogy mindegy nekik, akár egy font a bánatból, akár ezer mázsa. A hangya csak tovább mászik, akár a nagy kő, akár a kavics alatt. Buttler el se bírta képzelni, hogy ő túlélhessen egy marasztaló ítéletet. S íme, még mindig él és tervez.

Pedig most már kellemetlenebb az állapot. Most már nyíltabban lépett föl Dőry Mária; eddig csak taktikából lopta be magát a Buttler-kastélyokba, meghúzódott ott mint egy sajnálatraméltó lény, akit az apja elkergetett otthonról. »Eredj a porontyoddal az uradhoz, hadd lássa a világ, hogy ott lakol.« Ott kuncsorgott, úgyszólván a gazdatisztek kegyelméből, akik restellték elutasítani, így gondolkozván: »Az ördög nem alszik, az igazság alszik, ki tudja, hátha még egyszer úrnónk lesz.« De most már ítélet volt, most ő igazi Buttler grófné, s nagy élat-val, ragyogó pompát kifejtve vonult be a párdányi kastélyba, frájjokkal, komornákkal, udvarmesternővel. Minthogy pedig ez ellen a prefektus, Nogáll Ferenc uram óvást tett, a grófné a nemes vármegyéhez fordult panaszával. A Torontál megyei alispán aztán fölkereste a grófot és rábírta, hogy miután az asszony csakugyan az ő nevét viseli, legalább addig, míg a törvény másképp nem ítél, Magyarország egyik első mánása és gavallérja nem teheti, hogy a saját nevét ne honorálja, jusson az akármilyen rossz helyre.

Buttler erre kijelenté, hogy feleségének nem ismeri el,

de miután a törvény mégis törvény és egy ítélet már van, mindaddig, míg az ítélet meg nem változik, megengedi Döry Máriának, hogy erdőteleki kastélyát lakhelyül használja s az uradalmi pénztárból havonként kétezer rénusi forintokat fölvegyen, de olyan föltétel alatt, hogy a többi kastélyába a lábát be ne tegye.

Mária tehát az erdőteleki kastélyban ütött tanyát. Tige gróf, meg az egeri katonatisztek mindennapos vendégek voltak. Vidám lakmározások zaja verte föl az eddig csendes elhagyatott fészket, mindamellett a Fáy kémjei nem bírtak jeleteni semmi olyat, ami Mária kicsapongásaira mutatna. Pedig a ravasz Krok apó mint kastélyfelügyelő volt ott alkalmazva »Kampós János« név alatt. Krok apó különösen egy dologra vigyázott nagyon, hogy a röszei pap nem fog-e odajönni álruhában vagy egyébként?

De Mária okos volt, minden tekintetben ügyelt magára. Sőt bizonyos női ravaszsággal olyanná varázsolta át Erdőteleket, mintha ez lenne az igazi Buttler-ház, maga Buttler János pedig csak egy elfajzott cinikus, aki becsületes úri családját elhagyva, egy fantasztikus rögeszmével ódög a nagyvilágban.

Németországban élt ugyanis egy csomó Buttler, részint bárók, részint nemesek, szeretetreméltó lovagok, lovak híján. Volt ott egy nagy csomó kisgyerek, egy nagy csomó öregkisasszony, mindentéle bácsi, néni, azokkal Mária levelezést kezdett, rokonságot kötött s ideédesgette Erdőtelekre, úti-költséget is küldvén nekik. Itt azután tejbe-vajba fürösztötte, elannyira, hogy sohase volt úgy a ház, hogy négy-öt Buttler családtag ne ült volna az asztalnál.

És bámulatos volt, mint tudta ő fölcicomázni a maga házát e rezes orrú, pápaszemes, vuklis öreg dámákkal, kik a fejeiket hajporozták és a Buttler nevet viselték. E tisztességes hölgyek többnyire udvarhölgyek valának fiatalabb korukban, ama kis német udvarok valamelyikében, hol a cukros szelencét kulccsal csukja el a fejedelemasszony éjszakára, és ha valamelyik csirke egy lábbal jön be az asztalra, a fejedelem őfensége kirúgja maga alól a széket s a comb-elsikkasztásért drákói rendszabályokkal fenyegeti meg az egész udvart, ha pedig jószívű, hát lemondással ijesztgeti.

A volt udvarhölgyek olyan zománcot adtak az erdőteleki háznak, hogy a hevesi nemesség legelőkelőbb része lassan-lassan szemet kezdett hunyni az úgynevezett »előzményekre« s az Almássyak, Brezovayak, Dobóczkyak, Lubyak, sőt még a puritán Papszászok se átaláltak »vizitába« vinni az asszonyaikat.

Mindezekről pedig azt referálta Krok apó Fáynak:

»Az udvari dámák meglehetősen kopott selyem szoknyákban járnak, de a környékbeli nemes asszonyok szeretik ezeknek a suhogását hallani s rendre jönnek ide Telekre „fusskratz”-ra.

Az Mária Asszony mindamellett nem boldog, valamely titokzatos búslakodása mégis vagyon. Sokszor órákig elbarangol hol egyedül a kertben, ütögeti napernyője nyelével a virágokat. Mikoron pedig az asszony az virágot üti, akkor mindig csókol valakit képzeletében. Probatum est.

Nem tudom kihámozni, ki motoszka fejében. A Tige gróf nem. Mert a múltkor séta közben, mikor az asszonynak egy hajfürtje leomlott a kalapja alól hátul a fehér nyakán, hozzája nyúlván a hajzathoz, pórul járt, mert haraggal megfenyegeté mondván:

— Viselje magát tisztességesen, hallja az úr, gróf uram, mert azért, hogy senki jószága vagyok, hogy van is uram, nincs is, az tíz körmöm minden bizonnal megvagyon, ha nem hiszi, megtapasztalhatja.

A többi officírek irányában szintén valóságos jégcsap, csak unalomból konverzál velük. Csodálatos egy asszony-személy! A kis leánykát, kit „konteszkanak” hívnak, nem szereti. Ebből következik, hogy nem szereti a papot sem, és én hiába lesem jöttét.

Tegnapelőtt óta itt van az öreg Dóry is, ki egy csimpánz-majmot hozott magával. Az majommal sok tréfiát követnek el az öreg Buttler-dámák. Hasonlítanak is egymáshoz.

Apa és leánya közt egy beszélgetést hallgattam ki a kulcslyukon. A leány mondta:

— Oh, apám, ez az élet túrhetetlen rabság nekem, ha sokáig tart.

— Csak türelem, az idő mindent helyrehozhat, amit mi elhibáztunk.

Az asszony könnyezett.

— Még a kő is megfordulhat a föld belsejében, mert a patak vize kimossa és megfordítja más oldalra, de az ő szíve sohase fordulhat felém.

— Ki tudja? Idővel elfelejti a Piroskát.

— Azt gondolod, atyám?

— Biztos vagyok benne.

— Miből merítetted ezt?

— Mert ösmerem az emberi szívet. Lángol, lángol, aztán kialszik.

— Vajon?

— Ej, hát láttál már te még tuskóban is olyat, amely mindig égett és soha ki nem hamvadt? Hol van, mutasd meg, láttál olyat? Nos, ugye nincs? Az ő szíve is közömbös lesz egyszer. És ha aztán közömbös lesz, valami olyan szél jöhet, hogy hozzád fújja a hamuját, kivált, ha ügyes leszesz.

Ezt a beszélgetést csak azért írom meg a tekintetes úrnak, mert az a gyanúm, hogy Mária asszony immár elvette istentől büntetését, mivelhogy titokban a János grófot szereti. De ez csak az öreg Krok kombinációja, amit csak szagol, de nem lát. Pediglen sokszor jobb az orra, mint a szeme. Maradtam a tekintetes úrnak hű vizslája, stb....

Fáy elolvasta ezeket a leveleket, de Buttlernek nem szólt felőlük semmit. Azon volt, hogy Buttler a közügyekbe merüljön, hogy életét elirányítsa a meddő, sorvasztó pörtől más tájakra is. Eltuszkolta a pozsonyi országgyűlésre, hogy kóstolja meg a politikát. Kifestett hölgy, az igaz, s a végén bizonyosan megcsalja az embert, de egy időre nagyon bele lehet bolondulni.

Ezalatt pedig röpült az idő, mint a madár, de a pör csak csúszott, mint a teknősbéka. Egy év telt bele, míg az érseki szék ítél, egy további év, míg a pápai szék döntött benne. Kétszer fagyott be és engedett ki a kis patak a bornóci Bernáth-kertben, míg végre kimondta ez a két föllebezési fórum is, hogy a házasság érvényes.

—No, most már mehetünk az istenhez — fakadt ki Fáy mély keserőséggel.

Leírhatatlan a levertség, ami most beállt a Buttlerpárton. Most már nem volt remény sem. Pedig hát az isten

kamrájában a remény áll a legnagyobb zsákban s mindig ki van a madzagja oldva, hogy mindenki belenyúlhasson: ebben az egyben nincs fősvénység.

Hát most is úgy volt. Nem kellett ott el sem menni az istenhez, önként nyújtott az nekik nemsokára reményt, pedig most az egyszer nehezebbre eshetett, mert magához kellett vennie evégből Szimáncsiné asszonyomat.

Szimáncsiné ugyanis meghalt (azt mondták, hogy a pálinka gyulladt meg benne), a halálos ágyához odakívánta az elöljáróságot és a felső-alsó szomszédokat, Turpis József uramat, a szűcsöt és nemzeti Tóth György uramat, a korcsmárost. A pappal is megkínálták a könnyező unokái, de csak a fejét rázta, hogy nem kér belőle, mert mint jó keresztény akar meghalni; neki csak az elöljáróság kell és a két szomszéd.

Midőn valamennyien összegyűltenek ágya körül, istennek ajánlta lelkét, kinyilvánítván, hogy nagy teher nyomja, melyet nem akar magával vinni a másvilágra.

Töredelmesen bevallotta ezek után, hogy ő Egerben a szentszék előtt hamisan tanúskodott, mert Buttler gróf nem akarta feleségül venni Döry kisasszonyt; a jegygyűrűt őhozzá vágta, azóta szaggatást érez minden holdtöltekor a halántékában, ahova a gyűrű esett; kezét a menyasszony kezéből kitépte és több ízben kijelentette, hogy nem kell se lelkének, se testének.

E vallomás egy darabig a parasztok közt keringett, senki sem merte tovább adni Dörytől való félelmében, de Tóth uram nem sajnálta a fáradságot, fogta a tarisznyáját s elvitte a hírt ahhoz, akit illet, minthogy pedig gróf Buttler messze Pozsonyban volt az országgyűlésen, fölkereste Bornócon a menyasszonyát, ki még most a harmadik esztendőben is gyászruhát viselt az apjáért.

Ah, de szép volt ez a kis Piroska. Soha életében nem feledhette többé Tóth uram. Aztán milyen szíves volt, milyen hálás volt iránta.

Sütöttek, főztek neki, kikérdezték, mit szeret, hogy szereti, mintha valami herceg volna a háznál, el sem eresztették éjszakára, mert már öreg este ért oda, selyem ágyba fektették, s Piroska maga vitte előtte még a gyertyát is.

Eleget szabadkozott szegény Tóth uram, azt se tudta melyik lábára lépjen; minduntalan beleütötte magát valami politúros bútorba, hogy így, hogy úgy, szót sem érdemel a dolog, a fiatal gróf jó ismerőse és most nincs is semmi mezei munka odahaza, hát inkább csak azért jött, hogy kijárhassa magát egy kicsit. Enni sem igen akart; minden egyes tál ételnél felpanaszolta, hogy a rántott csirkét akkoriban nem akarták megenni önála a fiatal urak és hogy minden veszedelem ebből keletkezett.

— Tóth uram az életemet adta most vissza, — hálálkodott a kisasszony és olyan víg lett, olyan pajkos lett egyszerre, hogy beleült vacsora után az öreg Bernáth ölébe, az meg a lábain lovagoltatta, mint a kisgyerekeket szokás. A nagyasszony pedig úgy nevetett, de úgy nevetett, hogy a könnye is kicsordult:

— Ej, mennyi erő van még a lábamban, öregem.

Az pedig úgy nekibuzdult, hogy maga ment le a pincébe, éjnek idején lámpa mellett (nem lehetett róla lebeszélni), hogy van öneki ott, azt mondja, a homokban elásva egy palack tokaji bora, abból az esztendőből, amikor ő született. No, ez ugyan régen volt. Elő is került amúgy pókhálósan, nagy diadallal csoszogott föl vele.

— Úgyse lehetne kedvesebb vendégünk — mondta az öregúr. — Mindig sajnáltam volna, ha nem övele isszuk meg.

Fölbontották, kiosztották. A nagyasszony is ivott, a Piroska kisasszony teleöntötte a poharát és egy köszöntőt mondott Tóth uramra. Isten tudja, mi lehetett benne, a szavakra már nem emlékszik, de amint észrevette, hogy az neki szól, isten tudja mi facsarta meg úgy a szívét, hogy elfakadt sírva, — pedig azóta se sírt, ahogy a bába fűröszötte.

Éjjel aztán, míg a többiek aludtak, a szegény kisasszony levelet írt azzal a harmatos kezével Fáyinak. Majdnem egész éjjel írt. Leírta, mit vallott a haldokló bűnös asszony. Hogy a boldogsághoz vezető lépcsőket gonosz tanúk, gonosz bírák rendre lerontották, isten most ahelyett maga támasztott nekik egy létrát. Most már újra meg kell haladéktalanul indítani a pört.

Nyeregben ülő csatlós várt a levélre, hogy egy pero

se vesszen, s vitte lóhalálban vagy Patakra vagy Kohányba, ahol most Fáy van.

De már azért hajnalban fönn volt Piroska, mikor a vendégtől búcsúzni kellett, s olyan piros volt, mint az alma, és olyan víg, mint a madár, ha cukrot tesznek neki a kalitkarácsba. Attól a cukortól a képzeletében már a gally ringatja.

Elkezdte faggatni, hogy mivel okozhatna neki örömet. Valami kis emléket fogadjon el, például egy órát, vagy egy gyűrűt. S kirakott elébe annyi arany tárgyat, hogy hús csóka se hoz össze annyit egy életben.

— Lássa, gazdag vagyok, csak örömet okoz, ha valami jelét adhatom hálámnak.

Tóth uram elvörösödött, sértődve toltá el az arany marhácskákat.

— Nem azért tettem, kérem alásan. Nemesember vagyok, kérem alásan.

— Pedig mégis el kell fogadnia valamit, vagy különben engem bánt meg.

Erre aztán nagyot nyelt Tóth uram, megadta magát sorsának és elgondolkozott, mi legyen az.

— De aranyból kell lennie — tette hozzá Piroska, kitalálván, hogy valami csekélyebb tárgyat keres.

— Hát ha már éppen aranyból kell lennie — szólott Tóth uram, mialatt megizzadt az üstöke —, adjon a kisasszony négy-öt szálát a hajából, hogy a kisleányomnak az imádságos könyvébe tehessem. Mert én magam, mi tagadás benne, nem igen szoktam imádkozni, mégpedig csak azért, mert a papok javasolják. Nem lehet az akkor jó.

— Ej, ej, Tóth uram — fenyegette meg kedveskedve. — Nem hittem volna, hogy ilyen rossz ember.

Hanem ezzel fogta is már az ollót és a hajából levágott egy fürtöt. A kis olló nyiszogott-csattogott, mintha sírna.

Tóth uram gyönyörködve morzsolta meg bütykös ujjai közt az arany hajakat, aztán, hogy ő is erélyes legyen, nagy szemöldökhúzogatók közt kezdte a kisasszonyt ijesztgetni:

— Hehehe, mit szólna most a méltóságos Buttler gróf úr, ha tudná, hogy mim van?

Piroska mosolygott.

— Nem szólhatna semmit, mert énbőlőlem csak éppen ez a haj nem az övé. Mikor megkért, a másik hajammal kért meg, de az kiment azóta a betegségemben.

Azután még egy darabon el is kísérte, egészen az országútra és az arra menő parasztok szemeláttára azt a piskóta kezét beletette az ő érdes nagy markába.

— No, az isten áldja meg, Tóth uram. Aztán ne kerüljön el bennünket, ha erre jár.

— De maga sem bennünket, ha majd grófné lesz és Röszkére vetődik. Volt már Röszkén?

— Nem.

— Szép falu — de aztán eszébe jutott, hogy voltaképpen Röszkét nem is volna szabad említeni a történetek miatt, hát hozzátette —, bárcsak süllyesztette volna el az Isten a poklok fenekére. Ámbátor, ha akkor azt a csirkét megeszik a diákok — hát most talán nem is beszéltünk volna egymással.

S ezzel mély gondolatokba merülve indult meg hazafelé annyi édes reményt hagyva ott, hogy abból egy szerelmes leány megint csak megél egypár esztendeig.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET

CSÁSZÁRI KIRÁLYI NAPFÉNY

A haldokló vallomása után, mint a fölpiszkált parázs, újra kigyúlt a Buttler-ügy. A két ellenséges tábor a fegyvereihez nyúlt, hogy újra sorompóba álljon egymás ellen. Különösen a rendek közt szült nagy felháborodást a megvilágított háttér. A protestánsok gúnyolódtak, hogy a papság közt mekkora a korrupció. A katolikusok is restellték. Nagy Pál nyílt ülésen akarta fölhozni az ügyet, alig bírták lebeszélni. Egy gróf Esterházy állítólag kinyilatkoztatta, hogy ha reperáció nem történik, ő maga is áttér más vallásra.

A nádorispán bálján Draskovics Miklós egy gruppan, ahol a nádor is jelen volt, hangosan kikelt.

— Kit védelmez a papság ily égre kiáltó hazugsággal? A röszkei papot. Annak a iráternak tövétől kellene elvágni a kezét, amellyel az áldást adta, őt magát lovak farkához kötni és akként tépetni szét, ha komolyan vennék ebben az országban őfelsége jelszavát: *Justitia regnorum fundamentum.*

Általában Buttler sok barátot szerzett magának Pozsonyban, nőies szerénysége, nagy vagyona, melyet két kézzel szórt, nagy bánata, melyet magába zárt, sok szívet nyert meg neki. Annál több ellenszenv gyúlt Fischer érsek ellen, mint aki készakarva engedte meggyaláztatni a házasság szentségét. Az indignáció oly nagy volt, hogy annak nyomása alatt a király, ki őt primásnak akarta, elejté és rudnai és divékfalvai Rudnay Sándort nevezte ki hercegprimásnak.

Ily kedvező kilátások mellett újította meg Buttler a pörét Egerben.

— No, hát ezt már nem lehet elveszteni.

Maga tekintetes tudós Kövy Sándor is így biztatta meg Fáy:

— Azt mondja Seneca, hogy nincs az istenek előtt kedvesebb látvány, mint a fátummal küzdő férfi. Nos, ez a látvány most már megszűnik, mert most már a fátum is a Buttler részén van.

Az ám. Ha a Párkák guzsalyán mindig egyfajta kender volna... és senki se nyúlna hozzá, hogy kicserélje! Az ultramontanizmus is megmozdult, mert az eset nagyon kompromittálta volna az egyházat. A jezsuiták jól megjósolták II. József alatt: »Redibimus sicuti aquilae«, csakugyan visszatértek, igaz, nem mint sasok, de mint vakondok, s elkezdtek munkájukat a sötétben. Hiszen a Buttler-ügy piciny dolog, de a kleine Fische gute Fische-féle principium bizonyosan a jezsuitáktól ragadt a kártyásokra (mert minden egyéb inkább őhozzájuk ragadt). Kis halak, nagy halak az ő horgukra kerültek, semmi se volt olyan nagy, amit ők megmozgatni nem mernének, és semmi se olyan kicsiny, amihez nyúlni restellnének. Ma egy birkát nyomorgatott a jezsuita, hogy gyapjat eressen, holnap egy oroszánt ingerelt, hogy az valakit szétmarcangoljon, holnapután egy bolhával vesződött, hogy esetleg egy asszonynak az ingeráncába csúsztassa.

Leginkább a császári udvar körül rezszegetek, ott szöve finom hálóikat. A legügyesebb róka volt közöttük bizonyos Wirke Lőrinc, kassai születésű páter, a Mária Erzsébet főhercegnő gyóntatója.

Az udvari köröket, különösen a gyöngédebb nemet, nagyban foglalkoztatta az új fordulat, mely a Buttler-féle házasságban beállott. Kedves, izgató pletyka volt ez éveken át, most megint föléledt. Wirke atyának egy jó eszméje támadt, melyen legott igyekezett túladni a hercegné boudoir-jában.

— Addig nem lesz ebben az ügyben béke, fenség, míg az a leány férjhez nem megy.

• — Melyik leány?

— Ama bizonyos Horváth Piroska.

— Azt mondják, szép.

— Hogy igen szép.

A főhercegasszony már nem volt szép, ahhoz a megszégyéhez jutott korára nézve, mikor az asszonyok a szent cselekedeteket hajkurásszák, egy kis útimálhának a másvilágra.

— Persze, persze — szólt elgondolkozva —, ha az illető kisasszony férjhez menne, akkor Buttler gróf talán el is vesztené kedvét a pörhöz.

— Bizonyosan.

— Igen, de nem látom, mit lehetne ebben tenni?

— Fenséged mindent tehet s megmentheti az egyházat a bizonytalan kimenetelű botránytól.

— Félek, Lőrinc atya, hogy ön túlbecsüli erőmet.

— Fenséged udvarhölgyének veheti és rövidesen férjhez adhatja, mert igen gazdag.

A főhercegasszony elmosolyodott.

— Ön ravasz ember, Lőrinc atya, igen ravasz. Majd alszom erre a dologra egyet.

— Az angyal megsűgja fenségednek álmában, mit kelljen cselekednie.

Nyilvánvaló, hogy mit súghatott, mert rá egypár hétre staféta jött a palatinustól Ungvárra, a főispánhoz, hogy Mária Erzsébet főhercegné asszony öfensége látogatást tesz Budán a nádori családnál, amely alkalommal kegyesen venné, ha Horváth Piroska kisasszony, ki iránt a legmagasabb részvétet táplálja, megjelennék személye előtt. Főispán járjon el ebben az ügyben udvariasan és körültekintéssel.

Mit végzett a főispán, mutatja az, hogy Bernáthné nagyasszony és Piroska Budára utaztak pünkösdkor, megszállván Pesten, a »Sieben Kurfürst«-nél. Ott elhelyezkedvén, a nagyasszony a következő parancsot adta ki a huszárnak:

— Azonnal fölveszed az ünneplő ruhádat, aztán keresel valahol a városban egy kenőasszonyt, és azt ide küldöd, mert engem nagyon összetört az út, minden csontom kívánja a kenést. Ennek utána elmegy a palatinushoz, de tisztességesen viseld magad, hogy szégyent ne hozz a nyakamra, ott valami belső embernek megjelented, hogy megérkeztünk, érted-e, hogy megérkeztünk és várjuk a parancsolatot. Aztán amit üzennek, jól eszedben tartsd az úton, hogy értelmesen elmondhasd itthon.

A huszár elment, és mialatt a magukkal hozott ruhákat, csipkéket kirakosgatták a ládákból, addig elő is jött azzal a hírrel, hogy kenőasszonyt nem kapott, mert az csak falun van.

- Hát a palatinusnál voltál-e?
- Igenis, voltam.
- Kivel beszéltél?
- Magával a palatinussal, kérem alásan.
- Lehetetlen! — csodálkozott a nagyasszony. — Csakugyan vele beszéltél volna? És megmondtad neki?
- Igenis, megmondtam.
- És mit üzent?
- Hogy, azt mondja, van szoba.

De még ki sem mondta jól, mikor már — hirtelen keze volt a nagyasszonynak — odakente a jobb tenyerét a szegény huszár képéhez, hogy kék és zöld szikrákat hányt a szeme.

— No, ugye van Pesten is kenőasszony, mi? Hiszen te a »Palatinus« traktérban voltál, számár!

Biz azt még egyszer el kellett küldeni a nádori palotába s melléje adni a »Sieben Kurfürst« kapusát is, hogy odataláljon.

De most el is végezte jól, mert másnap délelőtt aranyos udvari hintó jött az asszonyokért.

Hosszú volna leírni e fogadtatást úgy is, ahogy én gondolom, hát még úgy, amint a nagyasszony elbeszélte vagy ezerszer ezután, mindig hozzátévén a végére: »És amint végighizlaltam a szememet a főhercegnén, a leányain, a palatinusnén, hát mégis csak a legelőkelőbbnek, a legszebbnek tetszett nekem mindezek közt az én lelkem gyönyörúsége, a mi Piroskánk.«

Mária Erzsébet a kelenföldi kerti házban fogadta Piroskáékát, ahova a korán beállott nyári hőség elől menekült a nádori pár.

Mikor a hintó megállott, — hát nem volt ott egyéb, csak egy kert, aminő falun is van akárhány. Nem láttak ott se katonaőrséget, se testőrt, se aranyos portást, se sürgő-forgó udvari népet, egy vén fehér kutya csóválta a farkát körülötük és nyujtogatta ki a piros, meleg nyelvét; a cserjék között pedig egy kopott ruhás, magas termetű öregember piszmogott az ásójával, hosszúkás, ráncos, bajusztalan arcán végigesurgett a verejték.

— Mondja csak, barátom — szólítá meg a nagyasszony németül —, hol kell jelentkeznünk, hogy őfensége Mária Erzsébet elfogadjon bennünket?

Az öregember megemelte erre széles szalmakalapját, lecsapta az ásót, hogy majd ő elvezeti őket. Elöl ment az egyszerű épület felé, míg végre kinyitott egy ajtót s előre ereszté a hölgyeket.

A nagyasszony abban a hitben, hogy itt elmarad, a zsebébe nyúlt és egy fényes tallért nyújtott neki.

Az öregember elmosolyodott és hátra tette a kezét, de Bernáthné barátságosan hunyorított rá: »No, csak vegye el! — mondá.

— A palatinus nem szereti, ha a cselédei borraivalókat fogadnak el — felelte az szelíden. — Következésképp maga se fogadhat el borraivalót. Beláthatja, kedves asszonyom.

— Szent Isten — hebegte most Bernáthné rettenetes gyanútól fölzaklatva —, csak talán nem . . .

— De igenis, én vagyok a palatinus. Semmit se tesz, kedves asszonyom. No, ne restellje. Hiszen maga jót akart velem a tallérral.

De késő volt sopánkodni, már bent voltak a teremben, ahol egyszerűen öltözött hölgyek ültek körbe az asztalnál. Senki se gondolta volna a világon, hogy tejedelmi ágyból valók. Semmi selyem kelme, vagy arany paszománt, még kevésbé brüsszeli vagy valenciennesi csipke rajtok, ami van is, itt-ott a nyak körül, bizony isten párnán kótissal vert, közönséges csipke . . . (de iszen megösméri azt Bernáthné nagyasszony ezer ölről). Az asztalfőn a palatinusné ült és kártyát rakott ki nekik.

— Íme, a magyar kisasszony, kedves cousine — mondá a nádorispán —, akit ön látni akart.

A nádorné abbahagyta a kártyavetést. Nem csúnya asszony, ha az ember jobban megnézi. Az igaz, hogy sokáig kell nézni, míg megtetszik. A főherceg-kisasszonyok kíváncsian fordultak meg s szemök rokonszenvesen tapad a gyönyörű magyar kisasszonyon. Ők maguk is viruló hajadonok és elég csinosak, akinek ízlése a keskeny hosszú arc, csak a mellök ne volna úgy behorpadva. Mindenik egy-egy angoramacskát tartott az ölében és a szőrét simogatta. Bernáthné szerette volna meglökni Piroskát, ha lett volna rá idő és hozzá lélek: hogy bizonyosan ez a legújabb udvari divat.

Mária Erzsébet öreg, ráncos arca egyszerre derültre

igazodott össze, fölkelte és néhány lépést tett a jöttek felé, spanyol frizurás, apró feje ingott, lóbálózott, akár a kakadué, mintha csak úgy oda volna ragasztva és minden lépésnél félni lehetne, hogy egyszerre leesik a válláról és legurul a földre. (Vagy, hogy csak a Mária Antoinette feje miatt képzeli úgy az ember.)

Bernáthné nagyasszony mélyen meghajtotta magát, Piroska pedig, aki ma először váltá föl fekete ruháját hófehérre, az akkori divat szerint a jobb térdét csukta össze, mint ahogy alul a szárán szokott a lilium összetörni.

— Jöjjön közelebb, gyermekem! — szólt a főhercegnő asszony egyszerűen, bátorítón, minden póz nélkül, csókra nyújtván eléje a jobb kezét, miközben a ballal Bernáthnének mutatott széket. — Foglaljon kérem helyet, asszonyom!

De a nagyasszony pihenése nem volt hosszadalmas, mert mihamar hozzája lépett a palatinusné, akinek a bóbitás, csipkés nagy fejdíszje suhogott, ropogott, mikor a fejét mozdította, a kék szemei pedig úgy nevettek a nyájasságtól, édeségtől, mintha a nagyasszony lenne a palatinusné és ő volna a kulcsárnéja.

Látván őt közeledni Bernáthné, legott fölállt és hódolat okáért derekát meggörbítvén (ámbátor éppen reuma volt benne, hát jól is esett), akképpen felelgetett legkegyesebb kérdéseire. Tudakozódott férjéről, fiáról s az idejéről. Megkérdezte: van-e sok apró csirkéje, libája és hogy azokat is szoptatják-e az öreg tyúkok és libák?

A nagyasszony felelt kimerítően mindezekre, mialatt a bécsi főhercegné Piroskához intézett néhány meleg szót.

— Önnek nagy bánata van, gyermekem, nemde?

— Igen, fenség.

— Ne csüggedjen, gyermekem. Az élet tele szokott lenni keserűségekkel, enyhíti azokat a vallás.

— És az olyan kegyes szív részvéte, mint a föntségé — felelte Piroska.

— Igen helyesen mondta, kedvesem. Én valóban nagy részvétet érzek ön iránt. Ön árva leány?

— Igen, fenség. Atyámat párban ölték meg.

— Szomorú eset, melyről már hallottam és mely igen meghatott engem. Már akkor érlelődött meg bennem egy

határozat, melyet ezután szeretnék fogatosítani, ha ön engedni fog szavamnak.

— Parancsolatnak veszem azt.

— Oltalmamba akarom önt venni, az én oltalmamba — tette hozzá némi negédes hangnyomattal —, udvarhölgyemmé teszem önt.

Piroska megremegett, elhalványodék, ajkai mozogtak, de egy szót se bírt kiejteni. A fönséges asszony észrevette zavarát s egyenesen Bernáthnéhoz fordult:

— Ugye átengedi őt nekem, asszonyom? Udvarhölgyemmé akarom őt.

— Oh, én istenkém, mit feleljek? — mondá a nagyasszony szelíden. — A mi házunkban az én uram parancsol. Nekünk mindent tőle kell megkérdezni.

— Hát kérdezzék meg — szólta a főhercegasszony kegyes fejbólintással. — Reménylem, nem kapok tőle kosarat.

— Már nem tudom, fenséges asszonyom, hogy lesz. De az az egy bizonyos, hogy a fenségtek országaiban annyi hölgyet találni erre valót, amennyit csak parancsolnak, míg az én szegény öregemnek csak ez az egy kedvence van.

A főhercegnő erre is csak mosolygott, aztán megígértetvén magának, hogy a családi határozatról legközelebb értesítik, kegyesen elbocsátá a hölgyeket, kiket ismét visszavitt az udvari fogat a »Sieben Kurfürst«-be, hol emiatt nagy becsületük vala.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET

»NE VÁRJ TÖBBÉ, GALAMBOM, ENGEMET«

Így ment végbe ez a magas fogadtatás, melynek következményeit érdekfeszülten várták Zemplénben, Ungban. A kisujjukat hagyták volna elválni a megyei nemesasszonyok, ha egy olyan kis tükröt kapnak érte, aminő a mesékben van, hogy aki belenéz, oda lát, ahova akar, meg az olyan kis szaruért, hogy az ember csak a füléhez teszi és meghallja vele, amit akárhol beszélnek. De tükön ült Fáy is, Buttler is, nemkülönben az erdőteleki kastély lakója, aki szintén tudta, hogy Horváth Piroska a nádorhoz hivatalos. Jaj, mi lesz most ebből?

Fáy kapva kapott a kegyes főhercegnő ajánlatán. Nagy dolog az, hogy most ilyen patrónushoz jut Piroska. »Virrad, öcsém, virrad — írta levelében Buttlernek. Nagy intés lesz ez mindenkinek, hogy az udvari körök szeszélye megfordult, s tudom, inkább leharapják előbb a nyelvüket kanonok uraimék Egerben, mintsem ellenünk voksolnának.«

Buttler is majdnem kiugrott örömeiben a bőréből a Piroska »szerencséje« fölött s egyhangúlag elhatározott, hogy Piroskát a nagyasszony Péter-Pál napja táján Bécsbe viszi s átadja a fenséges asszony kezeibe, ki azután mindjárt nyári palotájába, Tirolba megyen udvarával.

Így is lett, — de az eredményre nézve csalódtak. Az új patróna semmit sem lendített a dolgokon. A pör sehogy se akart előre menni. Az egri szentszék egyre halogatta egy és más ürügy alatt. Két év telt el, míg csak annyira lehetett vinni nagy sürgetéssel, hogy a Szimáncsiné halálos ágyánál megjelent tanúkat kihallgassák.

A háborúnak az a két nagy baja van, hogy sokba kerül és hogy visszalőnek benne — különben egészen kellemes dolog lenne. Ez a nagy baja volt a Buttlerék új akciójának is. Dőryék a Szimáncsiné vallomását bizonyító tanúk ellen olyan

tanúkat állítottak elő, akik viszont azt bizonyították, hogy Szimáncsiné az utolsó időkben delirium tremensben szenvedett és teljesen eszelős volt. Nem lehet annak egy szavát se beszámítani.

A kanonokoknak könnyű dolguk volt. Az, amiben a kihallgatások után legjobban bízott Fáy, hogy a Buttler menyasszonya az udvar légkörében van, egy cseppet se konfundálta őket. Tudták ők jól, miért van ő ott. A jezsuiták megsúgták Fischernek, hogy a szép kisasszony nemsokára férjhez megy. Hisz annyi deli testőr, annyi finom gavallér kering abban a világban, hogy ha száz szíve volna is, elvesztené. Csak várjanak az ítélettel, mihelyt már a leány nem lesz a játékban, akár be is faggyúzhatják Buttlert. Mert a közvélemény, mint a kifáradt méh, ha nem lát többé virágot a füvek közt, könnyen visszavonul a kaptárjába. Azért tehát a virágot kell letépetni mindenekelőtt.

Ezt bizony apránként észrevették Buttlerék is. Ohó, hiszen a Piroska elvitele voltaképpen ravasz taktika: férjhez akarják adni. A Piroska leveleiből világosan kitetszett ez. A következő farsangon majdnem minden hétre volt egy kérése. A kegyes főhercegné asszony valóságos sportot csinált abból, hogy kéréket fogjon neki, de Piroska állhatatosan kikoszorazta valamennyit.

Fáy felháborodott, mikor ezt észrevette, ökleivel ütögette a saját fejét:

— Ej, hol volt az eszem? Mikor én még sohase hittem németnek. A hímjének se. S most egy asszony főzött le így!

Rögtön fogatni akart, hogy Bécsbe megy és hazahozza Piroskát. Buttler lebeszélte!

— Csak maradjon ő ott! Én bízom a jellemében. De ha nem bíznám, még kevésbé volna szabad onnét kivenni. Hát jogom van nékem, hozzám láncolni őt, hozzám, akinek már vajmi kevés kilátása van az ő kezére? Ha nem szeret meg senkit és csak vár-vár ott is, abból én aligha nyerek valamit. Csak tudatnak édes. Ha pedig megszeret valakit és nőül megy hozzá, jól jár szegény. Én pedig semmit se vesztek. Csak tudatnak keserű.

Ezt az érvelést Fáy is elfogadta.

— Nemesen gondolkozol, János gróf. Igazad van.

Valóban kevés volt a kilátás, s miután Piroska csak nem akart férjhez menni s végre a szentszék se halaszthatta ad calendas graecas az ügyet, egy csendes napon kimondta újra a kötelék érvényességét.

Hanem hát ebbe éppen öt év telt bele s a János gróf fekete haja közé ezüst szálak kezdtek már vegyülni.

Laetare vasárnap hozta meg az ítélet híret Bozosra Buday uram, aki ökröket volt eladni az eгри mészárosoknak.

Buttler elfásultan horgasztotta le a fejét.

— Tudtam, — szólt tompán és nem látszott rajta semmi különös felindulás.

Egész nap szótlanul járt-kelt a kastélyban, az istállókban, megnézte a lovait, teheneit, a kertben a kedvenc öreg fáit, mintha egész nap csak búcsúznék.

Estefelé benyitott a Buday uram lakására és játszott egy darabig az unokáival, bevárta, míg Buday leteszi a Szent Bibliát, mert minden áldott vasárnap ebben olvasgatott a jó úr, pedig az egészet tudta már könyv nélkül.

— Maga okos ember, Buday uram — szólítja meg csendesen. — Valamit kérdezek.

— Tessék parancsolni.

— Tud-e olyan országot valahol a világon, ahol nincsenek papok?

Buday uram elgondolkozott.

— Nemigen gondolnám, méltóságos uram, hogy volna valahol olyan nép, amelynek nincsenek papjai. Meglehet, de nem hiszem.

— Ha van, én megkeresem — felelte Buttler.

S azzal elkezdett csomagoltatni és másnap reggel elutazott.

Bécsbe megérkezvén, beszállott a »Stadt Frankfurt«-ba, az volt akkor a magyar urak vendégfogadója. Két vagy három napig kóborgott az utcákon, a Mária Erzsébet palotája körül, valami terven törte a fejét; vajúdott, küzdött, terhes volt valamivel, nyilván találkozni akart Piroskával, vagy mondani akart neki valamit, csak a »miként« iránt nem bírt határozni. Végre megpillantott valami ötvösnek a kirakatában egy kis filigrán ezüst hajót.

Bement, megvette a zsuzsut és rávésette magyarul: »Ne várj többé, galambom, engemet.«

Mikor megvolt, szinte megijedt tőle. Nem elég magyaros a mondat és tele van borúval, homállyal. Valami mást akart ő, valami mást. Mondta az ötvösnek, hogy reszelje le. De míg az a reszelőt kereste, azt határozta, hogy mégis csak maradjon, hiszen úgyis mindegy.

A kis hajócskát becsomagoltatta, elküldte Piroskának és ebben aztán megnyugodott, fölszedte innen is a sátorfáját, nekiindult a nagyvilágnak felejtteni.

Járt, járt egy álló esztendeig. Kereste azt az országot, ahol nincsenek papok. Futott az emlékei elől. Egy helyütt sem tudott megmaradni. Tájakat keresett, melyek semmiben se hasonlítsanak a mieinkhez, egzotikus fákat, melyek ne emlékeztessenek a bornóciakra.

De csak tovább, még egyre tovább. Egyik tájék sem az igazi. A fák nem lehelnek sehol annyi oxigént, hogy szabadon, boldogan lélegezhessék, a füveken nincs annyi harmat, hogy a bánatát lemossa, a tenger nem morog olyan hangosan sehol, hogy szívének fájdalmas dobogását eltompítsa.

A titkáraját, Bóth Istvánt, a feleütről hazaküldte, azt mondván neki;

— Egyedül akarok bolyongni, kedves Bóth. Nem tűrhetek magam körül olyant, aki tudja, hogy ki voltam.

Idegen titkárt, idegen komornyikot fogadott, soha azelőtt nem hallott nyelvű nemzetbelit, s maga is azt a nyelvet tanulta. Futott a saját énje elől. El akarta hitetni magával, hogy nem emlékszik többé Buttler Jánosra.

Az emberekkel, a fákkal még sikerült. A pálmák, fikuszok bambán lógatták lusta leveleiket. De a füvek ránevettek, azok a kis füvek csak olyanok voltak, mint a mieink, azok azt mondták: »ismerünk téged«. A nap is csak az otthoni nap volt. Járt méltóságosan, fönségesen, ugyanazon a helyen, ahol tavaly, megazelőtt. Húzódott, húzódott egyszerre Bécs fölött, Bozos fölött és Konstantinápoly fölött. És ahol egy-egy cserép virág van lányos ház ablakában, azt mind süti, csiklandozza, a bimbóját meghasítja. Hát még a tengerek! Oh, a tengerek! Hiszen ők idegenek, közömbösek, jók, szelídek, csillapítók, de jaj, azok a nagy hajók, melyek jönnek, mennek rajtok, óriás barázdákat szántva, mintha betűket rajzolnának a végtelen ezüst lapra: »Ne várj többé, galambom, engemet.«

HUSZADIK FEJEZET

A KEDVES PYRKER ÉRSEK

Egy év és egy hónap múlva került haza Buttler, nem tudva felejteti. Egész lesoványodva jött vissza, szinte öregen. Rossz hírek várták. A Bernáth-pár meghalt, a nagyasszony csak három nappal élte túl az öregurat. Óriási temetés volt, és a négy vármegyéből összegyűlt nemesek még vissza se jöttek a temetőből, már a nagyasszony is kilehelte nemes lelkét — úgy kellett bevárni a másik temetést. Szolgák szaladtak a temetőbe, hogy nem kell a kriptaaajtót befalazni, mert az asszony is követi urát.

A gyászeseetről értesítették Piroskát is, ki váltott lovakon jött Bécsből s maga is megbetegedett otthon. Mialatt fölépült, isten tudja, mire lesz jó, de egyszerre csak elhatározta, hogy nem megy vissza Bécsbe, mindössze egy mentegető levelet írt a főhercegnőnek. Az bizony most maga gazdálkodik Bornócon és a Buday uram legidősb fiát, Palit tette meg jószágigazgatónak, aki a híres keszthelyi Georgikonban tavaly végezte a gazdászatot.

Igaz, hogy a halál balra is kaszál, mert íme, Dőry uram hasonlóképpen letette örökre a kanalat, gonosz praktikái véget értek (számoljon be értük a másvilágon). De hát mi haszna? Akinek a lábát elviszi az ágyúgolyóbis, kevés vizsgálatás annak, hogy az illető ágyú maga is megrepedt már azóta.

Mondják, hogy a temetésén egy lélek se siratta, csak a csimpánz üvöltözött és nem akart a szertartás után a sírtól elmenni, erőnek-erejével ki akarta a számár majom kaparni a föld alól.

A sötét éjszakában csak egy helyütt csillámlott egy kis fényszikra. Egy csillag. Egy utolsó csillag. Vagy talán csak lidércfény.

Fischer érsek szintén meghalt azalatt, és alighogy hazakerkezett Buttler, a dalmát prímásnak, Pyrker Lászlónak egy bizalmas embere kereste fel, azzal az ígérettel, hogy ha ő (Pyrker) találna lenni egri érsek, pörét újból előveszi és hamarosan megsemmisítteti a házasságot. A homo intimus azt is megmondta Buttlernek, hogy Pyrker és Fáy már ebben a dologban személyesen érintkeztek.

Még egyszer fölpezsdült a Buttler vére. Tehát még van életcél. Föl most még egy utolsó küzdelemre!

Elhajtatott Patakra. Szegény Fáy is nagyon megrokkant, alig ösmert rá.

— Nem beteg, gyámatyám?

— Eszemben sincs. Talán rossz színben vagyok? Tudod, már nincs bennem elég olaj. Olyan vagyok, mint a lámpás, nem vagyok még sehol eltörve, de az olaj, az olaj. Hát te hol kóboroltál, nebuló?

— Kerestem egy olyan országot, ahol nincsenek papok.

— No, én tudok egy olyat. De azt csak hagyd meg nekem. Most különben úgysis találtunk egy derék papot.

— Tudom, a Pyrkert. Azért jöttem.

— Hát ezt okosan tetted. Éredj a nénédhez, ruhákat mángoroltat odakünn a kamrában, csókold meg, mert már régen nem látott, aztán ne is fogass ki, menj egyenesen Pozsonyba és kövess el mindent a rokonainknál, szorítsátok azt a becsületes Pyrkert. Én már úgysis irkáltam-firkáltam mindenfelé. Mikor jöttél?

— Négy nappal ezelőtt.

— Hallottad a szegény öregeket?

— Oh, istenem, hogy mindennek el kell múlni. Mintha üresebb lenne a világ, mióta nincsenek.

Könnyek szivárogtak a szemeiből.

Az öregúr mindjárt le akarta törülni.

— Bornóc azonban még mindég Bornóc, mert a Piroskád most ott lakik.

Buttler szomorúan sóhajtott és kitört szívéből a láva.

— Nem az enyim az már. Hej, dehogyan az enyim. Ezermillió ember él a földtekén, mindeniké inkább, csak éppen az enyém nem, akinek őt még látni sem szabad.

— Persze, persze — tüsszögött az öreg. — Én vagyok az a gonosz zsarnok, aki az utadban áll.

Buttler lehorgasztotta a fejét és egy szót se felelt. Fáy élesztgette:

— Hiszen tudom én, hogy azt nehéz megállni én is voltam fiatal és sok olaj volt bennem . . . Akinek túla nglé ruhája van, éppen azt nem kell a tűzhöz közel eresztetni, mert meggyullad. Mi volna abból, ha átjárogatnál Bornócra s ott ülnétek esténkint egymás mellett a kanapén? No, mit nézel úgy rám a nagy szemekkel? A kanapé nem mozdulna, de a vér igen. Nem is csoda, mert olyan helyes leány, hogy a minap alig egy óráig volt itt nálunk, de a nénédnek úgy megtetszett, hogy odavan azóta érte.

— Nem emlegetett engem?

— Dehogynem. Ő is szeretne veled találkozni, de neki is megmondtam.

— Hátha egyszer ő maga hina . . .

— Azt nem teszi — felelte Fáy komolyan. — Te még mindig a régi kisleánynak képzeled őt. Azóta tíz év szaladt el a fejünk fölött, fintyi-fantyi. Piroska most már kifejlett, komoly hölgy, okos, finom és előkelő, aki meg tudja gondolni, mit tesz.

— Talán már nem is szeret? — kérdé félénk, remegő hangon.

Fáy összeráncolta homlokát s baljóslatú hangon mondá:

— No, te ugyan jól ösmered, fráter. Hiszen éppen a makacsság az ő nagy betegsége. Nem fog az mást szeretni míg ez a világ világ lesz.

Buttler új életkedvvel sietett Pozsonyba s ott az egész hatalmas rokonságot Pyrker mellé sorakoztatta. De az ultramontán had is szemfüles, amint észrevették, hogy Buttlerék Pyrker mellett dolgoznak, legott Pyrker ellen fordultanak. Újra kigyúlt a harc, a contra-Pyrkeristák mozgásba hozták a titkos befolyásokat, a jezsuitákat, a bigott mágnásasszonyokat: a győzelem esélye ide-oda ingadozott. Buttler szenvedéllyel vetette magát e küzdelembe. Most igazán házárd kártyás volt, akinek mindene ezen az egy lapon úszott. Fút-fát megmozgatott, még Kövnyek is írt Patakra, lerajzolván az ellenkező táborok mozgalmát, kérdé, mitevő

legyen, hova forduljon, mert mindenáron győzni akar, győzni kell!

Kövy uram azt írta neki vissza!

»Méltóságos öcsémuram! Minthogy ágyúi nincsenek, amelyeket fölvonultasson ellenök, vasládái azonban vagynak, célikirányos léssen ezeket megszólaltatni.«

Hm. Persze, a vasládákat! Buttler a homlokára ütött. Hogy ez előbb nem jutott eszébe. Hát jól van, hadd szóljanak a vasládák!

— Jöjjön be csak, Bóth uram!

Bóth uram bejött és fejcsóválva nézte, hogy a gróf egy vasládát nyit ki s aztán kezdi belőle kihányani a bankókat, az aranyat, míg egész asztag lesz az asztalon.

— Olvassa csak össze, Bóth uram. Nagyon sok pénz ez?

Ő maga olyan egyszerű volt, oly idealista és oly gazdag, hogy a pénzről nem volt helyes ítélete.

— Hát biz ez sok pénz, méltóságos uram.

— No, hát söpörje össze és vigye el a perszonálishoz, hogy ajándékba küldöm a Ludovika-Akadémiára. Tud maga arról valamit?

— Hogyne, ott van a pesti határban, az Orczy-familia majorján.

— Mit gondol, hány ifjú tanulhat ebből évenként?

— Éppen húsz.

— Mondja meg őszintén, nem kevés ez éntőlem?

— Ellenkezőleg, fejedelmi ajándék.*

Az első vasláda nagy effektust csinált. De hiszen, van ám Kövynek praktikus esze is. A mágnások fölbuzdulva a jeles példán, kezdtek a mélyen varrt zsebükre ráakadni. Eddig is mindig úgy tettek, mintha keresnék, — de mindig kisült utólag, hogy csak vakaróztak. Imitt-amott néhány öreg harisnya is kinyílt. Szóval, a Buttler nevet szárnyára vette a magasztaló hír. Magában a Hofburgban is jó hangulat keletkezett iránta. A császár fősvény volt a lehetetlenségig, de szerette, ha az alattvalói könnyelműek.

* Buttler 126 ezer pengő forintot adott a Ludovika-Akadémiára, ami abban az időben roppant összeg volt, s tényleg még ma is húsz ifjú élvezi évenként a Kövy akkori tanácsának gyümölcsét.

Buttler pedig látván a jó tanács sikerét s belebőszülvén a Pyrker támogatásába, egyszerre mozgósította a többi vasládákat is, az óriási összegeket, melyek évek óta heverték letétben a káptalanokban, vagy kölcsönképpen egyeseknél, bevonta mind, fölvaltá aranyra, s elutazott Rómába a pápai udvarhoz hallatlan pompával, hogy az egész Róma erről beszélt. Oly kísérettel jelent meg az örök városban, mint egy király, ezüstbe, aranyba öltözött huszárainak láttára népcsovédek támadtak az utcákon.

A huszárok azonban csak a fehér népnek imponáltak, ő pedig a fekete népnél akart most sikert. Ahhoz nem huszár kell, hanem valami ügyes *kenőember*, aki okosan szólaltassa meg a vasládákat, melyeket a társzekér hozott. No, hát ebben sem volt hiány. Nogáll Ferenc uram, a párdányi prefektus, úgy beszél olaszul, mint a víz, s olyan ravasz és sima volt a modorában, mint egy nagykövet. Ő járta sorba a Vatikánban befolyással bíró papokat s úgy meg bírta őket nyergelni, hogy mire Buttlerék hazaértek, már a Pyrker kinevezése is útban volt.

Hej, a föld is megrázkódni látszék a kevély örömtől, mikor végre nyilvánvaló lett a Pyrker kinevezése. A klerikálisok fölajdultak és a királyt szidták:

— Kár volt a Buttler szarvát így megnövelni.

Rákövetkező tavasszal be is vonult Pyrker az egri rezidenciába. Maga Buttler rendezte a fogadtatást. Az ő hintaján jött, az ő huszárjai lovagoltak mellette, meztelen kardokkal, a rezidencia kapujában ő fogadta egy eloquens beszéddel, amit végig se hallgatott az érsek, elérzékenyült, könnyekre fakadt, átölelte a szónok nyakát és kétszer megsókolta az összes ujjongó népek szemeláttára.

A palotában újfent a nyakába borult, mondván:

— Ezerszer köszönöm, édes fiam, amit értem tettél. Most már rajtam a sor.

Most már rajta a sor. Hát megint volt remény, még egyszer kibújt a nap a fellegek közül.

Vagy talán nem is a nap volt az, csak az a melegség, ami akkor szokott előállni, ha valaki jól befűt egy kályhát. (Nogáll uram mondhatná meg, hogy mennyit fűtött fel.)

Az ilyen kályha aztán meleg egy ideig, míg végre hűl, hűl és utoljára csak egy közömbös hideg kályha.

Gróf Majláth Károly uram, aki közelebbről ösmerte Pyrkeret, a sok ölelkezés láttára odaszólt Buttlernek, vastag őszinteséggel:

— Jól megnézd most ezt az érseket, János, mert sohase látod többé ilyennek.

Úgy is volt. Buttler kezdte sürgetni a pör revízióját egy idő múltán, Pyrker mindent ígért, de csak halogatta. Buttler nyugtalanzkodott, Pyrker mentegetőzött. Mindig volt vagy ezer oka. Most nem lehetett, az jött, ez jött közbe. Évekig tartott ez a búvósdí, végre elvesztette Buttler a türelmét és egyenesen szeme közé vágta, hogy adós fizess, a megsemmisítés ki volt alkudva.

Erre aztán Pyrker is szint vallott.

— Hát a kérdés úgy áll, kedves grófom, hogy amit ön kíván, az merő lehetetlenség. Ez már többé nem pusztán az ön ügye. Ami az öné belőle, az liliputi dolog, amit meg se lehet többé látni. Ez egy hatalmas harc volt, gróf uram, mely az egyház és a papságot rossz szemmel méregető elemek közt folyt. Igen szomorú, hogy a hadihajón, amelyet elsüllyesztettünk, rajta volt az ön búzája is, de el kellett süllyesztenünk, uram, mert rajta voltak ellenségeink is, akik a mi hajónkat roncsolják vala össze.

— Az én búzám tehát?

— Az ön búzája, uram, a tenger alatt van és ott is marad.

— De hiszen ön nekem mást ígért, érsek úr — szólt a gróf haragosan.

— Bocskássa meg, kedves gróf, de nem voltam kellőleg informálva.

— Ah, értem — szólt a gróf gúnyosan —, én is úgy jártam. Én sem voltam kellőleg informálva az ön jelleme felől.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET

CÉLTALANUL MEGY A HINTÓ

Végtelen keserűséggel hagyta el Buttler az érseki palotát. Mikor kilépett az utcára, olyan üres volt előtte a világ, mintha senki se lakná. Tűnődve állott meg a fogatánál, mint egy hajléktalan ember. A négy lóva ott állt a palota előtt, toporzékoltak, kapáltak, hányták, vetették a fejüket kevélyen. Azok elviszik akárhová. De hová vigyék? Mit mondjon a kocsisnak? Bozosra menjen? Hát mit csináljon Bozoston? Patakra menjen? Kihez? Ott csak szomorúság van. Az öreg Fáyt meglegyintette a múlt hónapban a guta, azóta tehetetlenül fekszik az ágyban és a nyelvét se tudja többé mozdítani. Se beszélni nem képes, sem írni. Vissza sem adhatja már a szavát, hogy Piroskához nem közeledik addig, míg ő nem szól. Hát ő ugyan sohase szól többet. De miért is közeledjék Piroskához? Nincsen annak semmi értelme ezután.

Gépiesen ült föl a hintájába.

— Hova megyünk, méltóságos uram?

Egy percig habozott, hirtelen eszébe villant, amint keresgélt a helynevek közt, hogy van őneki még egy birtoka, amit még sohase látott: az imreghi uradalom.

— Imreghre megyünk, Mihály.

Nem akart ő Imreghre menni, dehogyan akart. Annyit se érdekelt az egész Imregh, mint egy mákszem, hanem iszen úgysis mindegy, Imreghet mondott, hát legyen Imregh.

Mentek, mentek, valahol aztán megálltak etetni. Arra se emlékszik, hol. A komornyikja megkérdezte, hogy akar-e vacsorálni?

— Nem.

— Nem fekszik le?

— Nem.

— Hát tovább menjünk?

A dobóruszakai Buttler kastély

— Tovább megyünk.

Megint mentek, mentek, erdők, mezők jöttek egymás után. Az erdők zúgása jótékonyan hatott izzó fejére. Titokzatos zsongító hangokat vélt kihallani ebből a zúgásból. Egy tó mellett vitt útjok, a hold világított, a tó szélén madarak mosakodtak és ők is hallgatták az erdő zúgását.

Különös gondolatok rajzoltak az elméjében. Az éj jó pajtás ezekhez: festéket ad a fantáziának. A hegyek jární kezdenek, a homályból griffek, szörnyek lépnek ki, a felhők azzá válnak, amivé az ember akarja. Elgondolta magában, hogy milyen érdekes volna a halállal találkozni. . Ha most az a hegy amott a halál volna és ide lépkedne hozzá a kaszájával, szépen meg lehetne vele egyezni. Mert őrajta már csak a halál segíthet. A halál koma. A császár nem ér neki semmit. A nagy atyafiság, a grófi címer mind elégtelen. Hanem ha a komával ki lehetne egyezni. A koma bizonyosan meg se csalná, mint Pyrker. Azt mondaná a komának; »Hallod-e, halál koma, neked adom a fele uradalmaimat, hanem kaszáld le azt az asszonyt, azt az erdőteleki asszonyt.« Hogy meg volna mindjárt oldva minden.

Most ismét egy kicsiny tó következett, tele volt a tájék vadvizekkel. A kis tó olyanba tűnt föl neki, mintha a halál szeme lenne és gúnyosan hunyorítana rá. És fűzte tovább a gondolatait. Hátha azt mondaná a halál: »Én az összes uradalmaidat akarom, mindenedet, címeredet, nevedet, mindent akarok.« Hát jó, odaadok mindent. Azaz megállj csak. Hova beszélsz, koma? Hiszen ha mindenemet odaadom, nevet, címeremet, uradalmaimat, hisz akkor én nem is igen szorulok rád, hisz akkor én magam is hozzájuthatok a szabadságomhoz.

Csak néha rezzenté föl a titkár bolondos gondolataiból valami fölösleges megjegyzéssel.

— Nem álmos még, méltóságos uram?

— Nem.

— Nézze fejünk fölött ezt a csillagot, mióta megyünk már, és még mindig a fejünk fölött van.

— Hm.

— Mégis nagy darab lehet ez a firmamentum.

— Hm. Persze. Nem tudja, hány hold?

Szórakozottan felelgetett, nem is tudta, miről van szó, ha így felrázták, azután megint csak hirtelen belebonyolódott a fantazmaiba.

Virradatkor ismét etettek valahol, le se szállt a kocsiról, nem gondolt a reggelire. Pedig volt elég ennivaló a tarisznyákban, mert akkor még tarisznyákkal kellett utazni.

— Talán beteg a gróf úr? — faggatta Bóth.

— Dehogy. Nem vagyok én még beteg sem.

Hanem aztán déltájban mégis megéhezett, alig várta, hogy valami falut érjenek. A korgó gyomor mégis nagy úr: megtöri a legmakacsabb embert is.

Végre kicsillantak távol, a fák között, kicsike fehér házikók a völgyben, mint valami nevető fogsor a hegy szájában. Buttler gróf megszólalt:

— Itt aztán megállunk, és ha van korcsma, ebédet főzünk. Éhes vagyok.

— Jó korcsma van — mondta a kocsis.

— Micsoda falu ez? — kérde a gróf.

— Olaszröszke.

Összerezzen, de semmit se szólt, nem szeretett gyöngeséget mutatni a cselédek előtt. Közömbösnek tetsző tekintettel kalandozta be szeme a hajdanról ismerős vidéket.

Igen, ez Röszke. Ráösmerek a toronyról, meg a domokról.

Aztán megint bűnnek ereszté fejét, csak akkor pillantott föl, mikor a korcsma kapuján behajtott a hintó és megállott az állás alatt. Minden a régi volt itt, az állás fedele, az oszlopok, a baromfi-ól, még azok a csirkék is ott szaladgáltak az ölfarakás mellett, amelyeket az újhelyi diák akkor leparittyázott. Csakhogy most még egy barát is volt az állás alatt, a lovak kifogva belőle, csak a nyakló lógott a rúdon és a hátrakötött szénacsomó, zabos-zsák mutatta, hogy valami utasé.

Ugyan él-e még a becsületes Tóth György uram? De hogyan élne!

Sietve ment végig az udvaron, a téglával rakott ámbituson s egyenesen benyitott az extrába.

Önkéntelenül kapta hátra fejét, majd lassú, lázas remegés fogta el.

A szoba közepén szépen megterített asztal mellett egyedül ült Horváth Piroska és éppen almát hámozott a késével.

— Ah, Buttler! — rebegte elhalón Piroska, és a kés, alma kihullt a kezéből, szeme mozdulatlanul tapadt az ajtóra, mintha vízió lenne.

Templomi csönd támadt. Csak egy darázs zümmögött hangosan, röpdösve az asztal fölött, a gyümölcsös tál körül. Nem mert leszállani az édes csemegére, csak csapongott, keringett az aromától ittasan.

Buttler se mert közelebb menni. Csak nézte, nézte az édes arcot és érezte, hogy mozdulni se tud.

— Maga megjéjdt tőlem — szólott Piroska szemrehányóan. — Hát kezét se ad?

— Bocsássa meg — dadogta Buttler zavartan és a hangja reszketett —, de oly váratlan az eset... oly váratlan és...

Közelebb jött és a Piroska feléje nyújtott keze után nyúlt. Vére fölbizsergett. Valami édes meleg járta át idegeit, mintha egy puha fészekbe tette volna a kezét.

— Istenem, mennyire megváltozott — sóhajtott föl Piroska és lesütötte gyönyörű szemeit a tányérjára.

— Sok gond ért engem — felelte Buttler szomorúan.

— Mondhatná, hogy: *minket* — igazította ki Piroska szemérmesen.

Arca kigyulladt s ifjú tűzben égett, pedig egy pillanattal azelőtt még ott borongott rajta a hervadás költészete. Szép volt ő úgy is, még tán szebb. De most az ifjúsága is vissza látszott térni az arca pirosságával. A nyitott ablakon besuhant a szellő, körülcirógatta, de az izzó forróságát kiszívni nem tudta.

Kínos és mégis édes szünet következett. Pedig az »udvarhölgy« híres volt Bécsben a könnyed, szellemes társalgásáról. A francia nagykövet, aki sokat járt Mária Erzsébethez, azt mondta egyszer Piroskáról: »Ha megszólítaná a szfinxet, az is fecsegne vele.« Csodálatosan fesztelen és természetes volt, s a kedélynek valami jóleső melege sugárzott ki a szavaiból. De most mégis megakadt a beszéd. Szemtől-szembe voltak ezer mondanivalóval, de egyik sem tudta, hol kezdje.

- Ma szép időnk van.
- Az igaz.
- Hát le se ül?
- Köszönöm, ha megengedi.
- Milyen különös, hogy mi most itt találkozunk.
- Azt hihetnék az emberek, hogy össze voltunk beszélve.

Ilyen banalitásokat mondtak egymásnak annyi év után. Furcsa volt, de nem tehettek róla. A természet rendje ez. A nagy érzések nincsenek a felületen. A hamar elmúló gyümölcsnek: a szamócának, cseresznyének, málnának édes nedve az első érintésre kicsordul, de a nagy maradandóságra szánt fajokat kemény, csontos héjakra zárja a gondviselés. A diónak pláne két tokja is van, azt még előbb szét kell fessegetni vagy megtörni.

- Hol jár maga erre Piroska?
- Hazafelé megyek Patakról, kerülnöm kell a vadvizek, kiöntések miatt.
- Mi is sokszor jártunk erre valaha.
- Bár csak ne jártak volna erre soha.

Ez volt az első vonatkozás. Szinte megijedtek tőle, pedig akarták, várták. Csönd lett utána megint, de csak egy félpercig.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET

A FÖLPISZKÁLT PARÁZS

Tóthné asszonyom egypár vadgesztenyegallyat tett egy pohárban az asztalra, a nagy tisztelet okáért; éppen akkor virágzott a gesztenye, és egyéb virág nem volt a korcsma környékén. Piroska kihúzott egy virágos gallyat, legyezgette magát vele.

— És csak így egyedül van? — kérdezte Buttler.

— Nem, velem utazik a komornám is, de annak egy barátnője van itt a faluban, bizonyos Izsépy nevű öreg kisasszonyoknál, hát Tóth uram oda kísérte egy félóra.

— Mit csinált Patakon?

— A szegény Fáy bácsit néztem meg. Hát maga honnan jön?

— Egerből.

— És hová megy?

— Sehova.

— Nagyon keserű hangulatban van, azt látom. Mit mond az érsek?

— Megcsalt. Mindenki megcsalt — hörögte tompa hangon és sötéten ráncolódtak össze a szemöldei.

Piroska a szemébe nézett, szomorúan, szerelmesen.

— Hát én, Buttler?

Buttler elérékenyült, szelíd lett. Tekintete lágyan simogatta Piroskát.

— Maga egy szent — sóhajtá. — Csak a glória hiányzik a feje körül.

Pedig ott volt a glória is. A vadgesztenyegallyról hajára hullottak a fehér virágok és egész félkörben voltak ott elhintve.

Piroska erre a bókra megtalálta a maga természetes hangját.

— Ej, ne legyen kishitű. Lássa, én is szenvedek, én is csalódtam az életben, éppen csak úgy, az a vihar tépáz engemet is, amely magát, de mindig azt gondolom, hogy még jobban is csalódhattam volna. Nos, a méltóságos gróf úr is csalódhatott volna még jobban.

A Piroska hangja átment az enyelgőbe. János grófot éppen ez bántotta, ez fájt neki.

— Csak olyan az — mondá keserűen —, mintha valakire kétszer lőnek, de már az első lövésre meghal, aztán azt mondják a szakértők, hogy még jobban is meglőhették volna, ha egy harmadik golyót röpítenek bele.

— Nincs igaza, Buttler. Először is maga még nem halt meg.

— Ellenkezőleg, én most már a másvilágon vagyok.

E pillanatban Bóth titkár dugta be a fejét. Buttler kedvetlenül fordult hátra:

— Ön az, Bóth? Rendeljen ebédet nekem is és ne zavarjanak!

Bóth titkár eltűnt, mintha elsöpörték volna.

— A tisztelt kísértet úr tehát éhes? — szólta Piroska pajzánul.

— Tegnap reggel ettem utoljára!

— Oh, már akkor csakugyan el kell hinnem, hogy szellem. És mért nem eszik?

— Mert kétségbe vagyok esve.

— Mit mondhatott hát az a csúf érsek?

— Elvette az utolsó reményt is. A házasság marad.

— No, és mit szándékozik most tenni?

— Hát mit tehetnék? Mit tanácsol? — kérdé bizonytalanul, Piroska arcába vájva be tekintetét, mintha valami felsőbb lény volna, aki megmondja.

— Mindenekelőtt ebédeljen meg — felelte Piroska nyugodtan —, aztán tegye azt, amit én cselekszem. Várjon.

— Én már nem várhatok tovább — mondá bánatos eltökéltséggel, félarcát a tenyerébe temetve.

• Piroska ránézett ijedten. Szép, nemes arc volt ez még most megviselve is.

— Hát mit tesz, ha nem vár?

— Éppen ezen töröm a fejemet tegnap óta s mondhatom, örült dolgokat gondoltam ki.

Piroska elkomorodott, lecsapta a vadgesztenyegallyat az asztalra.

— Mondja meg nekem is, mit gondolt ki? Elhiheti, hogy az engem is érdekel!

— Nem mondom meg — felelte sötéten.

— Miért? — tagoló a leány elhalványodva.

— Mert nem értene meg engem, mert nem szeret annyira, mint én magát.

Melle zihált, hangjában valami szilaj erő lüktetett.

— Hogy mondhatja azt? — rebegte a leány tágra nyitott szemekkel.

— Mert ha szeretne, akkor nem beszélne ilyen közömbösen, szinte vidáman a mi sorsunkról.

Erre aztán kitört a Piroska keserősége, szép fejét föl-emelte kevélyen, halántéka lüktetett, hófehér nyakának édes vonalai idegesen hullámzottak, egész teste forrt, lázadózott, minden izma panaszkodott.

— Ön tesz nekem szemrehányást? Ön, aki megküldte Bécsben az ezüst hajót, hogy ne várjam többé? Ön szeret engem olyan nagyon, aki évek hosszú során megvolt anélkül, hogy csak egyszer is látott volna? Ne szóljon közbe, ne rázza a fejét, tudom, hogy ön ígéretet tett erre nézve. De hát ez-e a nagy szenvedélyek ismertető jele? A nagy szenvedélyek hegyeket zúznak össze, nemhogy a szavak kötnék le őket. Ej, menjen, menjen!

Elfúlt a hangja, nem bírta tovább folytatni, bágyadtan csuklott le a feje, mint a beteg madaré.

S az volt a különös, hogy most a Piroska támadására kicserélődtek a szerepek. Buttler lett most nyugodt. Ez a támadás sokat gyógyított a lelkén.

Ahelyett, hogy védte volna magát, nem szólt egy szót se, a zsebébe nyúlt, kivett egy kis lila selyem erszényt, kiöntötte tartalmát az asztalra, négy darab ezüst huszas volt, azokat szépen odatolta a Piroska elé. Az csak bámult, fokozódó rémülettel, azt hitte, eszét vesztette.

— Itt van ez a négy huszas — mondá csendesen. — Sok esztendő óta hordozom magammal, hogy átadjam egyszer,

mert magát illeti ez. Ez az én egyetlen szerzeményem, Piroska. Kertészlegény voltam vagy két-három hétig, egy úri háznál szolgáltam, türtem szidalmat, durva parancsokat, csak azért a reményért, hogy egy imádott arcot megláthassak, de csak annyit bírtam elérni, hogy hallottam felőle, mert akkor ő beteg volt. Ez az én bérem, Piroska, amit egy bizonyos Müller nevű kertész fizetett nekem arra az időre.

Ez már sok volt. A leány eltemette arcát a kezeibe.

— Istenem, istenem! Hát maga volt az a rejtélyes, szomorú kertészlegény, akiről a bornóci cselédek beszélnek.

Megrezegtek finom ívezetű pillái, előntötték szemeit a könnyek és sírt, sírt, mint a záporosó.

Az egyik dió hát már meg volt törve, látszott már a belseje. Most még a másik dió volt hátra.

Fölemelte a fejét, csipkés keszkenőjével kitörülte a könnyeket a szemeiből; de folytak azok még ezután is, csak-hogy keresztülragyogott rajtuk az öröm. A könnyekbe öltöztetett mosoly pedig a napsugárnál is káprázatósabb.

— Hát most már tudja meg maga is — szólt élenken lázasan, ábrándosan —, hogy ott voltam Egerben, mikor oda bevonult, parasztruhában álltam ott a sokaságban, csak-hogy láthassam.

— Tudom — felelte Buttler.

— Aztán azt a parasztgúnyát nem dobtam el, megtartottam és három év előtt beálltam benne szolgálatba Bozoston Buday uramhoz, hogy titkon ismét láthassam.

— Lehetsz len! Maga, az udvari dáma? — dadogta Buttler grófi és a kezeivel az asztalba fogózott, hogy nem álmodik-e?

— Négy-öt napig voltam ott, de akkor elutazott a gróf úr Rómába, és én szépen megszöktem a gazdámtól minden fizetés nélkül, még tán most is keresnek.

— Piroska! — hörögte. — Igaz ez?

— Hogyne volna igaz. Én takarítottam a dolgozó-szobáját.

Ezzel felugrott az asztaltól, az egyik széken hevert az utazó táskája; lehajolt (oh, milyen szép volt a kigyózó, sugár termete, így ívben megtörve) és az abba gyömöszölt kiskendők, nagykendők, hímzések, kötések közül hirtelen

kihúzott egy bőrbe kötött széles könyvet, abban lapozgattott egy percig, azután odatartá Buttler elé:

— Nézze, itt van, titkon lerajzoltam a skizzkönyvemmel

Hát csakugyan ott volt a bozosi dolgozószoba, minden bútorával, a kanapéja, az íróasztala, a sok mindenféle ezüst- és rézállat az asztalon, a Buttler-címer a falon, koronás aranszas gyomrában az ezüstös puttony, a két kép: a Szűz Máriáé, meg a Buttler édesanyjáé. Ez utóbbi egészen meg volt rajzolva, minden vonás élt rajta.

Nézte, de csak éppen hogy rápillantott, szeme lángot vetett, arca megdicsőült, és amint lehajolt, hogy háladatosan megcsókolja a Piroska kezét és közel járt feje a Piroskáéhoz, megcsapta a haj varázslatos illata, a lihegő száj forró lehelete, ember volt, nem tudott többé ellentállni s a kézre szánt csókkal a könnyeket kezdte lecsókolni a szeméből, s mikor már nem voltak ott könnyek, haját, fejét csókolta szilajan, mámorosan.

— Oh, drága búzám, arany búzám, aki a tenger alatt vagy.

Nevetni lehetett volna ezen, ha nem lett volna az egész jelenet mégis olyan szép, mint a májusi álom. Csak a nap mert benevetni az ablakon. Még a darázs se zümmögött, bebújt a gesztenyevirág kis harangjába és himbálózott benne szótlánul, csöndesen.

— Ugyan, no — ellenkezett Piroska —, eressze el a nyakamat! János, legyen esze! Jaj, mind fölborzolta a hajamat! Üljön hamar szépen a helyére. Hamar, hamar! Nem látja az ablakon, hogy itt jön már Tóth uram a komornával?

Csakugyan ott jött Tóth uram a templom felől, apró, méltóságteljes lépteivel, a ropogós szoknyájú, csinos komorna mellett, a csibukját a levegőben lógatva, a kalapját, melynek pántlikája mögé egy zöld búzakalász van beszúrva, feltolva legényesen a feje búbjára.

János gróf leült a helyére, ártatlan képpel, mint aki valami turpisságban ludas, és belemerült a Piroska vázlatrajzának a szemléletébe.

— Hát hiszi-e már, hogy szeretem? — kérdezte Piroska.

— Hiszem, hiszem és boldog vagyok.

— Hát elmondja-e már, hogy mit gondolt ki?

— Mindent, mindent.

Már éppen mondani akarta, mikor kinyílt az ajtó és bekukkant rajta a komorna, ha vajon nem szundikál-e a méltóságos kisasszony? Csak annak konstatálása után, hogy sőt élénken beszélget valami úrral, sompolygott be Tóth uram, és csak nézi, nézi Buttlert, aki nevet feléje, aztán egyszerre földhöz vágja a kalapját örömeiben, fölrikkantván:

— *Salve domine comes illustrissime!* No ez aztán esemény, kutya fogantotta! Ilyesmit csak a mézeskalácsos szíveken lehet látni.

Azokra a képekre célzott ökegyelme, melyeket a mézeskalácsosok ragasztanak a szívekre. A piruló leányka, meg az ábrándos ifjú olyan szerelmesek ezeken, hogy a hú szíveik kiugranak a kabát és az ingváll fölé.

Buttler vidáman rázta meg az öreg korcsmáros kezét.

— No, hát eljöttem, Tóth uram, hogy megegyem azokat a csirkéket, amiket a múltkor itt hagytunk.

Bizony jó múltkor volt. Azóta már fehér lett a korcsmáros haja és Buttler se fiatal többé.

— Hej, de derék, de derék! Azért álmodtam én az éjjel szarkákkal, meg hogy Napóleon visszajött az Ilona-szigetről. Mert a szentnek se hiszem, hogy meghalt volna. Csak a papok hazudják. De most már az ebéd után látok. Tud már az asszony a méltóságos úrról?

— Úgy hiszem, megmondta neki a szekretárius. De még semmi se mutatkozik.

— *Tyhű! canis mater.* Az asszony bizonyosan nem mer ilyen nagy úr színe elé kerülni. Már úgy van valahogy. Hanem iszen majd csinálók én rendet mindjárt.

Volt is mindjárt látszatja a Tóth uram beavatkozásának. Egyet-kettőt káromkodott odakünn, erre nyomban lőn sürgés-forgás, ajtócsapkodás, azután pedig kezdett beszélgetni az ebéd, az is ami már volt, az is, amivel megszaportították, nem volt annak se hossza, se vége és megehetette volna maga Ferenc császár is.

Tóth uram személyesen szolgált föl, miközben kérdezősködött a Bernáth Zsiga úr felől (az bizony most már követ Pozsonyban), majd a nagypolitikára fordítá elméjét, maka-

csul ragaszkodva ahhoz a nézetéhez, hogy a nagy Napóleon egyszer csak itt toppan.

— Meghalt az már régen, biztosan mondhatom.

Fejet csóvál, nem merte meghazudtolni Buttlert, csak ennyit szólt:

— És ha meghalt volna is, él még a fia! Hallom, ott van Bécsben a nagyapjánál, és mikor a minap a kertben sétálgatott, kis kardját kihúzva, vagdalta a sárga virágokat. Kérdezi a nagyapja: mit csinálsz? »Kaszabolom, nagyapa a németeket.« Mert a piros virágot franciának vette, németnek a sárgát. Hej, lesz még itt »ramazuri«, csak egyszer az a gyerek megnőjön! Mindennap számítom, mindennap gondolom, hogy egy hajszállal megint nagyobb.

Buttler egy kicsit bosszankodott, hogy nem beszélgethet miatta Piroskával, de erőt vett magán, nyájasan felelgetett neki.

Amiért megkapta jutalmát, mert Tóth uram váltig sugdosta Piroskának: Milyen derék, milyen jó ember! Mekkora nagy úr és mégsem kevély! Hogy elbeszélget az emberrel!

Hanem az idő ezalatt rohant, rohant s érkezett az a pont, hogy befogtak az urasági hintóka. Itt a válás perce, az egyik megy balra, a másik megy jobbra.

Buttler megszólítja Tóth uramat:

— Hát mivel tartozunk, kedves gazdám, a jó ebédért?

De csak úgy formalitásból kérdezte, mert képzelte, mi lesz a felelet s előre belecsempészett a tolószekrényen heverő imádságos könyvbe egy ezres bankót. (No, azt ugyan meg nem találja Tóth uram ebben az életben.)

Tóth uram nem is felelt, csak a fejét csóválta haragosan. Ejnye, ejnye! Körüljárta a szobát és folyton morgott, míg végre a falnak fordult, mintha annak mondaná az ő culinarius latinságával:

— Edisti coenam, nunc edere vis amicitiam meam. (Megetted az ebédemet, most meg akarod enni a barátságomat.)

De mialatt a szobában keringett, azalatt azt nézte ki, hogy mivel kedveskedhetnék a vendégeinek. Meg is látta az almárium tetuján a két piros poharat, a ház egyetlen kincsét, melyet meghalt öccse, aki vándorlegény volt, hozott haza

Csehországból. A piros poharakon rajta voltak ezüstben a karlsbadi fürdőházak és mindenféle szarvasok, valami gyönyörűség volt azt megnézni.

Levette a két poharat lábujjhegyen és az egyiket, a kicsikét, odanyújtotta Piroskának, a másikat Buttler grófnak.

— Vegyék ezt el tőlem, rogo humillime, és igyanak belőle néha-néha a mai nap emlékezetére!

Hiába szabódtak, biz azt el kellett fogadni, olyan egyszerűen, olyan szépen kérte. Vége-hossza nem volt az érzékeny búcsúzásnak. Tóthné asszonyom is bejött, de előbb felöltözött ünnepiesen, fekete terno-ruhába, szépen vasalt fehér csipke főkötőjébe.

Piroska föltette a szalmakalapját. Oh istenem, de illett neki! A belseje apró rózsabimbókkal volt szegélyezve. Olyannak látszott az arca, mintha egy bimbókkal kirakott rámába volna betéve. A közepén egy nagyobb rózsza. De a nagy rózsza most fehér volt, halvány, a bimbók pedig pirosak.

Hogy dobogott a szíve, mikor az udvarra kiléptek — most következik a kézszerítés és azután már semmi.

Buttler hozzálépett:

— Piroska — mondá —, szeretnék magával négyszemközt beszélni néhány percig. Nem jó lesz, ha a fogatok előre mennek a személyzettel fel a dombra? Mi meg felsétálunk a fasorban a gyalogúton?

— Jó — felelte Piroska.

A hintók tehát előre mentek, Piroska Buttlerrel pedig nekiindult az árnyas gesztenyefasornak, mely a vendéglőtől kezdődött és az országútig tartott.

Tóth uram elkísérte volna, de észrevevén, hogy egyedül akarnak lenni, megállt a kapuban egész házanépével, és nézte őket, hogyan mennek egymás mellett, mint két szelíd galamb. Várta, hogy talán visszafordulnak és integetni fognak neki, de csak mentek, mentek, nagy élénken beszélgetve. Ah, istenem, olyan az a Piroska járása, mintha nem is a földön lépne, mintha nem is járás lenne, hanem valami muzsika, csakhogy nem hallatszik. Egyszer-egyszer megálltak. No, most mindjárt fordulnak egyet és meglátják Tóth urat. De nem, csak azért álltak meg, mert valami nagyon érdekeset beszélnek. Egyszer a Piroska keze járt élénkebben

máskor a Buttleré. Talán bizony disputálnak. Jaj, csak valahogy össze ne vesznének. No, megindultak. Hopp, most már oda is értek, kezét fognak, Piroska fölszáll a hintóra. Buttler fölsegíti. Oh, édes lelkeim, de sokat szenvedtek még ti is, pedig megvan a sok vagyon, a tömérdek erdő, rét, föld, minden.

Tóthék bevárták, míg a por végképp elnyelte a két hintót, a lobogó fehér kendőket, csak azután vonultak be, éldelegve a mai nap emlékein. Hogy mennyire ízlett Buttlernek a libapecsenye, hát még a fánk, hát még a vesepecsenye. A mártásból kétszer is vett. A Piroska szentem pedig mind megette az almákat. (De derék asszony vagy, anyjuk, hogy idáig eltartottad.) A pitvarban aztán így szólt nagy dölyfösen Tóth uram:

— Mégis csak első mesterség a világon a kocsmároosság. Nagy dolog az, asszony! Micsoda személyek fordulnak meg az embernél. Milyen személyek! Nem volnék szűcs vagy kántor ezért az egész röszkei határért!

HUSZONHARMADIK FEJEZET

VÁRATLAN ESEMÉNY

Gróf Buttler pedig addig ment a másik hintó után, míg az első keresztúthoz értek.

— Fordulj balra, Mihály!

— Bocsánatot kérek, méltóságos uram, de nem itt kell megfordulni Imreghre.

— Nem is megyünk már mi Imreghre, hazamegyünk Bozosra — mondá a gróf.

Ez már tetszett a személyzetnek is, de még jobban megörült Buday uram, mikor a gazdáját vidáman látta megérkezni.

— No, mit mondanak a papok Egerben? — kérdé az aggastyán.

— Megbosszantottak egy kicsit, — nevetett a gróf —, de én is visszabosszantom őket.

S csakugyan hozzá is fogott pár nap múlva. Óriási összegeket ajándékozott szét protestáns iskolákra és egyházakra. Máramarosszigetre és a pataki kollégiumra személyesen vitte nagy alapítványait. Hadd egyenek a papok mérget!

Általában kezdett egészen megváltozni. Vidám volt, mulatott. Összegyűjté ismét a barátait, mint régenten. Tele marokkal szórta a pénzt köztük. Oly pazar fényt fejtett ki, hogy az öreg Buday aggódni kezdett: »Ennek az én grófomnak a Dárius kincse se elég.«

Gyűjtött az mindent, ami sok pénzbe került és ami nem ért semmit. Ügynökei jártak szerte a világrészben, akik régiségeket, Rafael-, Corregio-képeket, ritka porcelánokat vegyenek neki. Az pedig a legnagyobb léhaság a világon, mert minden porcelánnak az a sorsa, hogy egyszer a szobaleány összetöri.

— Vesztét érzi ez az ember — mondák az ismerősei.

Ősszel, mikor fölment Pozsonyba az új párizsi hintáján (a brummer kocsit akkor találták ki), a lábához volt téve egy bőrtokban a magyar ruhájához való ékszer a díszkarddal együtt, mely huszonötezer forintot ért.

A krónika följegyzé róla, hogy elterpeszkedve ült és szundikált az új kocsiiban, de minthogy a lábainak alkalmatlan volt a nagy ékszer-tok, hát szántsándékkal lerúgta a hintórul.

Az úrias kényelemszeretetnek ezt a legendás stiklijét annyira megrigyelte tőle Csernovics Péter, az akkori időeknek második nagy tékozlója, hogy azontúl ellensége lett.

Pedig nem is került ez a bolondság semmibe, mert egy pásztorfiú találta meg a drágaságokat az úton, s a szolgabíró, akihez kerültek, megismervén a gyémántokkal kirakott Buttler-címert, visszaszármaztatta a grófnak.

Pozsonyban aztán még többet lehetett költeni. Három nagy verem volt előtte: kártya, lovak, cigányok. A negyedik verem volna a legköltségesebb, a legmélyebb, de ezzel nem volt dolga. Asszonyra soha nem vetett szemet Buttler.

De ez a három is sok pénzt elvitt, Buttler tehát elkezdett adósságokat csinálni, az imreghi uradalmat eladta, a többiekre pedig roppant kölcsönöket vett föl Bécsben.

Az emberek a fejüket csóválták: »Ha kanállal enné az aranyat, akkor is sok volna az elpocsékkolt pénz.« Némelyek azt jósták, hogy ha ez így megy, négy év múlva alaposan elkészül. Lesz ez még írnok is Ung megyénél. Kezdték már nézegetni, hogy használható-e az írása?

Némelyek azonban érteni vélték:

— Tudja Pál, mit kaszál! A szíve fenekére lerakódott keserűség dolgozik benne. Nem akarja, hogy a felesége, meg annak a leánya örököljenek utána. Azt mondja magában: »A gazdagságomért varrtad magadat a nyakamba, hát majd a végén nézd meg a tarisznyát, mit találsz benne.« Aki olyan nagyon tudott szeretni, gyűlölni is nagyon tudhat.

Valószínű, hogy ez utóbbiak jártak legközelebb a való-sághoz, mert maga is mondta nemegyszer:

— De szeretném pontosan tudni, meddig élek. Olyan pontosan tudnám kiszámítani, hogy az utolsó óram utolsó negyedében váltsam fel az utolsó ezresemet.

Hja persze, ha ki tudná számítani!
Karácsonykor hazamentek az országos rendek tisztát
váltani. Ő maga így szólt:

— Engem nem vár otthon se kicsi, se nagy, én átme-
gyek mulatni Bécsbe.

Azt is mondogatta, hogy nem jól érzi magát, szédüléssel
vannak, hogy orvost meg konzultálni.

Bécsben külön palotája volt a Kohlmarkton, ott állí-
tólag nagy orgiákat csapott néhányszor az ősszel, de most
az egyszer nem oda szállt, mert (s ez már a harmadik verzió)
éppen azért ment fel, mint Bóth mondja, hogy a palotáját
eladja. Hogy mit csinált ott, sohase lehetett megtudni, csak
az a bizonyos, hogy a palotát eladta egy Blind nevezetű
bankárnak, aki mindjárt ki is fizette aranyakkal, aztán csak
az a bizonyos, hogy három királyok napján zúzmarás lovas-
ember hozta a hírt Bóthtól Budaynak Bozosra, hogy
Buttler János gróf meghalt Bécsben, szívszélhűdés érte
vacsora közben.

Az öreg Buday sírt, mint egy kis gyerek, mikor a Bóth
szomorú levelét elolvasta.

Most már hát megtalálta azt az országot a szegény ura,
ahol nincsenek papok.

Zokogva tette meg intézkedéseit a megtört aggastyán:
váltott lovakat küldeni minden állomásra Bécsig, hogy a
koporsó gyorsan érkezzék; lovasembert menesztetni a roko-
nokhoz, Erdőtelekre az asszonyhoz, Patakra Fáyhoz (ámbar
iszen az már élőhalott, tudni nem fog róla, de mindegy),
Bornóóra Horváth kisasszonyhoz, címereket festetni, gya-
szruhákat varratni partecédulákat nyomtatni, az érseket értesí-
teni Egerben (mert ha van benne érzés, maga celebrál a teme-
tésen).

Villámhirtelen terjedt el a haláleset híre a közelfekvő
megyékben, nagy szenzációt keltve mindenütt.

Ki hitte volna ilyen gyorsan a halálát?

Ámbar iszen panaszkodott a szívére. Mondták is a roman-
tikusabb lelkűek: »Szép halála volt, a szíve hasadt meg Piro-
skáért.« A gonosz lelkűek a fejüket rázták: »Bizonyosan sokat
ivott, néha tíz-húsz csésze feketekávéét fogyasztott el, előre-
látható volt, hogy ez lesz a vége.« Az általános nézet pedig

Jelenet a filmből

oda csúcsosodott, hogy jól járt szegény, úgyse nyílt már annak semmi öröm ezen a földön.

Míg a koporsó érkezett, míg jött-jött napokig a döcögős utakon haza, Bozos felé, lopva, szénás szekérbe elrejtve, mint egykor a Horváthé, míg száznegyven faluban, ahol földesúr volt, éjjel-nappal zúgtak a harangok, addig az emberek is csak órála fecsegték, locsogtak. De az ő személye csak az első nap volt érdekes. Oh, az emberek olyan könnyen megszokják, hogy ne legyen a világon párdányi gróf — hiszen annyi mindenféle gróf marad még. A második nap már csak a temetés eseményei érdekelték a közönséget. Dobóruszkan temetik az ősi kriptába. Hm. Eljön-e vajon a »grófné« Telekről? Hát Piroska? No, lesz az spektakulum a koporsónál, ha ezek ott szemtől-szembe találkoznak! Már erre a temetésre aztán érdemes elmenni s megfigyelni, mi lesz ott. Csak legalább ne lenne kemény hideg. Szegény Buttler, de rosszkor halt meg, éppen januárban!

Pénteken délben érkezett meg Bóth, megelőzte a koporsót, azt csak az esti homálynál hozzák be a park túlsó oldalán levő kapun, hogy a bámez népek ne tudhassanak felőle. Ravatal nem lesz fölállítva, a koporsó egyelőre a nagy terembe helyeztetik, másnap, szombaton délben pedig elviszik Dobóruszkára, az apjái mellé.

Bóth elbeszélte nagyjában némi részleteket, hogy a gróf eladta a bécsi házát és annak az árával kártyaadósságokat fizetett, karácsony másodnapján már oly rosszul érezte magát a szívére, hogy végrendeletet csinált, melynek egyik példányát elküldték mindjárt akkor az egri káptalanhoz, a másik példányt Bóth hozta magával.

Este pontosan megjött a koporsó, ércből, arany cirádákkal, arannyal vert betűkkel: »Joannes Buttler comes de Párdány.« Hat erős ember emelte le, nagyon nehéz volt. Bevitték a nagyterembe, óriás viaszgyertyák közé helyezték egy asztalon. Négy kivont kardú, gyászba öltözött huszárt állított melléje Buday uram díszőrségül.

Aztán ő maga is odaborult az asztalra és ott virrasztott a huszárokkal együtt a holt ura mellett. Elhozta a bibliát meg a szoltáros könyvet, azokból olvasgatott, néha pedig a maga szívéből fakadt föl egy-egy sóhajtás:

— Oh, uram, miért nem vettél magadhoz inkább engem, agg szolgálodat, mintsem hogy én temessem el őt?

Sok vigasztaló volt a szent könyvekben kétségkívül, de azért mégis szertekalandozának szomorú gondolatai. Hogy még csak el se búcsúzott tőle, mikor utoljára itt volt, még csak az arcát se nézte meg jól. Csodálatos vágya támadt, hogy még egyszer meglássa és hogy még egyszer szemtől-szembe szóljon ahhoz a semmihez, ahhoz a porhoz, aki Buttler János gróf volt, míg együtt volt.

Megnézte a koporsót, kulccsal volt bezárva. Bizonyosan Bóthnál van a kulcs. De Bóth szegény el van fáradva, össze van törve a hosszú utaktól, lefeküdt, nem volna szép dolog azért fölverni. Hanem nini, éppen az ablaknál mutatkozott Vidonka. Benézett, aztán elsompolygott. Vidonka pedig ki tud minden zárat nyitni.

— Híja be valamelyitek Vidonkát!

Vidonka félt bejönni, azt mondja, borzad a halottaktól, csak nagynehezen tudta behúzni az egyik huszár.

— Vidonka barátom, ki tudná maga ezt a koporsót nyitni és megint bezárni? — kérdé Buday.

— Semmi se nem könnyebb.

— No, hát nyissa ki. Megnézem az urunkat még egyszer.

Vidonka elhozta a mindenféle meggörbült vasait, s egy kis mesterkedés után megfordult a zár, hallani lehetett a kettýenesét.

— Van nyitva! — szólt és hirtelen elugrott onnan, az ajtónak iramodva. Csak az ajtóból mondta: — De van szíve erős, tekintetes úrnak. Hátha felugorja?

— Azt szeretném én, édes fiam!

Buday fölkelt és óvatosan, szent áhitattal emelé föl a födelet, azután bepillantott és haloványan hátratántorodék, rémülten elejtve a nehéz födelet, mely nagy robajjal osapódott vissza.

— Mi az? Mi lelte, tekintetes úr? — kérdék egyszerre a huszárok, halotti sápadtságát látván.

Az öregúr végigsímitotta reszkető ujját ráncos homlokán, mintha az eszméletét szedné össze.

— Semmi, semmi — szólt tompán. — A halál megrendítő. Nem jó látni.

Majd izgatottan, mohón hozzátette:

— Szaladjatok, kérek, Vidonkáért, hadd jöjjön vissza-csukni. Hamar, hamar!

Vidonka bejött, de előbb egy icce szíverősítőt kért, ezt lehajtván, újra becsukta a koporsót.

— Mit ért vele, tekintetes úr? — szólt a vállát ide-oda vonogatva — fogja tőle rosszakat álmodni.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET

AZ UTOLSÓ POMPA

Buday uramat már most is a hideg kezdte lelni, de nem könnyen engedte magát, sebes léptekkel járt fel-alá a nagy teremben. Ez akkor volt szokása, ha nagy dologban tusakodott magával. Sokáig dűnnyögött, dohogott hangos félmondatokat, végre bizonyosan határozott valamit, mert nagyot csapott az ablakrájára, aztán eltökélt léptekkel kisetett és az egyik ispánt hívatta.

— Ön rögtön befogat négy lovat — parancsolta szokott szelíd hangján, de a rögtön szót megnyomva —, vágatva hajtat Ungvárra és még az éj folyamán kihozza onnan a bádogost, aki a koporsót becinkezi. Megértette?

— Nem értem a nagy sietséget, tisztartó úr, mert elég lesz a koporsót, ha egyáltalában szükséges, délelőtt becinkezni, reggel esetleg a rokonság közül még valaki látni akarja a halottat.

— Semmi okoskodás, ispán úr. Dixi.

Talpon volt egész éjjel, várta a bádogost, addig nem mert lepihenni, különben is mozgott, élt az egész kastély. A konyhában kopasztottak, dagasztottak, sütöttek, vaját köpültek, mákot törtek, a tömérdek nép számára, amely a temetés után itt fog ebédelni. Sok pulykának kell meghalni, mikor egy nagy úr születik, a keresztelőre, és megint sok pulykának kell meghalni, mikor egy nagy úr meghal, a torra. A szegény pulykának bizony mindegy hát, akár születik valaki, akár meghal. A kastély minden zegezugában folyt a munka. A kaposi és az ungvári szabók szakadatlanul varrták föl a fekete posztót vagy hét szobában, Katuska is segített nekik, piktorok címeiket festettek nagy papírlapokra, faragómesterek a gyászposztóval bevonandó oszlopokat, állványokat készítettek a

Vidonka felügyelete alatt, aki bosszúsan kritizálta az ércoporsó formáját, arányait.

— Szép cifrácska, iszen, de nem elig kinyelmes. Én faragtam volna fából neki jobbat.

Éjfél után végre megjött a bádogos és hamarosan beforasztotta a koporsót, mire Buday uram nyugodtan ledőlhetett, azzal a fohással: »bár csak ne ébrednék fel többet«, ami azonban nem lón meghallgatva, mert már kora délelőtt felzörgette a folyton érkező kocsik zaja. Még egyszer utoljára begördültek az udvarra a Sztárayak, Majláthok, Sennyeyek, Lónyayak hintói, szánjai, az Ibrányi Pali híres négy szürkéje, a Ghillányi öt fekete csödöre, a Rolly muzsikáló bricskája* (de most a werk meg van állítva). Fogat fogat után jött, s ami virág nyílt az üvegházakban négy megyében, az mind idegyült most a halottat köszönteni.

Megérkeztek a céhek Kaposról, Ungvárról, a deputációk az ország minden részéből, ahol ezt a megboldogult jótékony-sága kötelezővé tette, fagyott orrokkal, fülekkel a pataki diákok, Pestről a Ludoviceum növendékei, a váci némáktól négyen, a nemrég alapított Tudományos Akadémia némáiból hárman, de ki győzné mind elszámolni? Megtelt az egész óriási épület, gyönyörű hölgyek, bárónők, grófnők szálltak le a lépcsőzetnél, drága prémes bundákban. Ki virágot hozott, ki koszorút, csak egyetlen kék bekecses ember nyújtogatott egy elszáradt zúzmarás fagallyacskát a koszorúkra felügyelő Gáll ispánnak.

— Hát ezzel mit akar? — rivallt rá az ispán. — Mi ez?

— Azt én tudom, mi — felelte az öregember —, csak tessék, rogo humillime, oda tenni a többi közé. Ha lát minket a halott, akkor ő is tudni fogja, hogy mi az a gally.

— Kicsoda kend?

— Én nem vagyok kend. Én nemes Tóth György vagyok Röszkéről.

Tóth György uram azokból a fából hozott ágat a koporsóra, melyek alatt János gróf utoljára haladt el Piroskával.

* Rolly nevű excentrikus gazdag úr egy bricskát csináltatott Bécsben, melynek tengelyén egy muzsikáló gépezet volt alkalmazva, úgyhogy amint a kerék forgott, egyszersmind szólt a muzsika is.

A fűtött termekben összegyűlt urak, de kivált a dámák, kíváncsian rohantak az ablakokhoz, mihelyt egy-egy új kocsil berobogott. Hogy az ablak átlátszó maradjon, a lehetetükkel melengtették le róla a jégvirágokat. Ha érdekes személy jött, nagy hullámvás támadt.

Hiszen egy szenzációtól elestek, jelezte is sok elbiggyesztett piros szájacská: megérkezett az ifjú Buday Pál, a Horváth-birtokok prefektusa Bornócról és elújságotta, hogy a kisasszonya megbetegedett és most ágyban fekvő, természetesen nem jön el.

— Oh, oh, szegény leány — óbégatták néhányan —, ágyba döntötte a szörnyű csapás.

Szívüől sajnálkoztak a betegségén. Jobban szerették volna ha ide mégis eljön és inkább csak aztán betegszik meg.

Most egyszerre nagy nyüzsgés támadt, mindenki az ablakhoz törte magát.

— Ki jött? Mi jött? Itt van az özvegy.

Sapristi! Ah! Oh! Sokan, dacára a hidegnek, föltépték az ablaktáblákat és kihajoltak, mások ismét ezek fölé kapaszkodának, úgylíogy fejen fej bámulat minden ablaknál, mint az egymásra rakott alma, egy nyilat nem lehetett volna sehöl belőni, hogy fejet ne találjon.

Csakugyan az özvegy érkezett meg, tetőtől-talpig gyászban. A cselédek libériája is fekete, még a lovak is feketék. A kocsis, inas kalapjáról két arasznyi gyászfátyol leng alá.

A kastély összes személyzete fogadta. Hátha a leendő úrnőjük? Mélyen meghajolva várták félkaréjban, míg az öreg Buday kiemeli a hintóból.

— Nézzétek a cudart — szörnyűközének odafönn az ablakoknál —, milyen kegyesen bólingat a fejével, mint egy királyné.

A csodálkozás fölszisszenése hallatszott, mikor most utána egy búvájos sugár női alak lépett ki a batárból.

— Ki lehet az a gyönyörű jószág?

— Hát a leánya, Buttler Mária.

— Tyűh, de termet!

— Kísérje a leányomat, Buday uram, valami meleg szobába — mondá Döry Mária osöndesen —, át van fázva szegény. Én pedig hozzá megyek. Hol van ő?

— A nagyteremben.
— Meg lehet nézni?
— Lehetetlen, méltóságos asszonyom, a koporsó be van már forrasztva.

Mária jól ismerte itt a járást. Átvette a fehér kaméliakoszorút az inastól és egyenest a nagyterembe tartott vele.

Most éppen nem volt ott senki. A kardos huszárórség épp most vonult el, hogy ott künn sorakozzék a többiekhez, mert nyolc huszár kíséri minden oldalon kivont karddal, ötvenötven pedig elől-hátul lovon. Urasan megy az úr a másvilágra is.

Borzalmas csönd volt benn. A nagy, kongó üres terem, közepén a zordon koporsó. Néha-néha egy gyertya sercen, valami bútor pattan.

Mária remegve nézett szét. Mégis hallatlan, így magában hagyni a halottat! Már vissza akart fordulni, midőn észrevett egy férfit, aki csöndesen imádkozott a koporsónál.

Bár alig okozott zajt a bársonypánkáival, a férfi mégis megfordult. Bernáth Zsigmond volt, az ungi követ.

Mária megismerte, gyűlöletteljes pillantást vetett rá, aztán elhaladt mellette és föllebb tette le koszorúját a koporsóra.

Bernáth odalépett haragosan és lelökte onnan a kaméliakoszorút, hogy az leesett a lovagterem márványkockáira.

— Ne legyen ön kegyetlen — mondta a keserúségtől reszkető hangon —, és ne háborítsa őt még most is. Hagyja békében, kérem, már legalább ezentúl!

Mária éppen térdre akart ereszkedni, de erre a nem várt támadásra fölugrott, mint a tigris, fejét fölemelte kevélyen:

— Hogy merészkedik ön? Ki ön? — kiáltá élesen. — Én a neje vagyok.

— Igen, a papok szerint — felelte Bernáth végtelen megvetéssel —, de isten szerint nem. És ő most már az istennél van!

Nem bírva többé magán uralkodni, szemeit elborította a vér, lábaival rátaposott a koszorúra.

— Vigye el ön a koszorúját a papoknak. És mondja meg nekik, hogy ön ölte meg őt.

Még egy lesújtó pillantást vetett rá, de már az nem szúrta meg, már akkorra összeesett alélta a kövekre.

A tekintetes követ úr, mint aki valamit kiadott magából, ami eddig a lelkét nyomta, megkönnyebbülve hagyta el a termet, csak künn említette a személyzetnek:

— Ugyan nézzék csak meg! Odabent a nagyteremben valami nőszemély el van ájulva.

Az emberek, akik megtalálták és fellocsolták, jólélekkel mondhatták: »mégis csak szerethette«.

Mondjam-e még tovább? Hosszú volna leírni az egész szertartást, hogy öntötték az országutak még folyton a gyógyszerolókat, a kíváncsiakat. Míg a klérus megérkezik, összegyűltek az emeleti »agancsteremben« a Buttler-család rokonai. A neje is ott ült, halotthalványan egy karszékben. Ott voltak gazdatisztjei, a többi uradalmáról bejött prefektusok, mire felolvastatott a végrendelet, melynek egy eredeti példányát a szekretárius hozta magával Bécsből.

A megboldogult gróf majdnem összes birtokait, jövedelmeit, ingó-bingóit jótékony célokra testálta, csupán az erdőteleki birtok féljövedelmét hagyta ama szerencsétlen teremtésnek, aki magát nejeének nevezte, és minthogy annak *állítólag* egy leánya is vagon, az kapja hozományul, ha férjhez megy, a garagosi pusztát, négyezer holdat.

Hagyott némely birtokrészeket egyes barátjainak, rokonainak, így Buday uramnak, »hosszú hűségeért« a Vrebina pusztát minden rajta találtató élő és holt instrukcióval, hogy öreg napjaira nyugodtan »énekelgesse a zsoltárokat«. Ami fennmaradna még ezek után, bármilyen nemű javadalmaiból, akár föld, akár egyéb, illesse az mind az ő szeretett gyámtyját, Fáy Istvánt, vagyis inkább annak a hozzátartozóit.

Amennyiben pedig a fent elősorolt számtalan adományairól kitűnnék, hogy valamelyik olyan egyletnek jutna, ahol annak hasznát vehetnék a papok is, ezen körülmény kiderítettén, az adomány semmisnek tekintendő és osztassék fel a bozosi uradalom szegényei közt, stb.

Azalatt megérkeztek négy kocsin a papok, a szigorú téli idő miatt csak a környékeliek, és azután zavartalanul, rendben folyt le a temetés. A pompa elkápráztatott mindenkit. Ezer fáklyát vittek a jobbágyok, úgyhogy a sor eleje már Dobóruszán volt a kriptánál, mikor még a koporsó meg se indult. Négy szekér vitte csupán a koszorúkat, virágokat.

(Bizony Horváth Piroska se törte volna bele a derekát, se a tisztességét, ha legalább egy rezedaszálat küld.) Soha annyi népet, mint itt! Nemesak a nagyurak, de a közönséges renden valók is megbecsülték magukat. Ott volt egész Ungvár, a két Kapos és környéke. Nini, itt van Griby uram is Hadasiné asszonyommal — de most már a felesége. — Katuska mutogat, magyaráz nekik mindenfélét.

A sok főrangú nép miatt közönséges ember ugyan nem férhetett közel, hogy a koporsót láthassa. Maga Tóth György uram is messzire szorult, pedig bizony nem azért jött, hogy a pocakos nagy urak hátát nézze. Látni és sírni akar. Bosszankodásában előre elindult Ruszka felé, gondolta magában, ott a kriptánál várja be a menetet.

Oda is ért a fáklyások elejével s megtekintvén az épületet, az egyszerű kis téglaházikót cserépfedéllel, a fedélen egy kis ablakszerű nyílással, az az ötlete támadt, hogy ha ő fölmenne a házikó padlására, onnét pompásan láthatná a temetést, a sok hintót, a sok nagy urat, a lobogó fáklyákat, a röpködő színes címereket, a gyászposztóval bevont paripát, sőt még talán azt is, hogy odakerült-e az ő gallya a virágok közé. Minthogy pedig oda könnyű volt fölmenni, mert senki se törődött most az élőkkel, hát fölment és természetesen mindent a legjobban meglátott, ami csak történt és ami otthon az anyjukot érdekelheti.

Oh, szép volt ez és olyan nagyon, nagyon szomorú. A koporsót a kriptánál most már a nagyurak emelték le és azok vitték be a vállaikon. Elég sokat kártyázott velök. Be a kriptába csak kevesen férhettek. Ott bent a szertartás különben sem tartott sokáig. A papok röviden végeztek, mert fáztak. Behelyezték a koporsót. Kip-kop. Kip-kop. Mindennek vége van. Az utolsó párdányi gróf hazaérkezett.

Aztán fölfordították a címerpajzsot, a koronás aransast kék mezőben ezüstputtonnyal a mellcsontján.

. . . Volt, nincs. Elröpült ő is a familiával együtt . . . Csak öreg kardokon, ócska könyvtáblákon cipeli még mindig azt a bolond nehéz puttonyt, amellyel valami élénk fantáziájú király nyomorította meg valaha nagyon régen, mikor még ezüsből csinálták a puttonyt. Ma már csak fából van — és nincs mit szüretelni bele a tokaji hegyen.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET

TACE

Gyorsan szétoszlott a tömeg, az uraságok felültek a hintaikba, a többiek gyalogosan, ki erre, ki arra, még egy perclig elmélkedve, beszélgetve a boldogultról.

A legutolsónak maradt Buday uram és Bóth szekretárius. Bóth talán véletlenül, de Buday uram azzal a célzattal, hogy a kezében levő nagy kulccsal a kriptaépület ajtaját bezárja.

Ekkor történt volna — úgy mesélik — az az eset, mely legendaszámba járt Zemplénben, Ungban a forradalomig. A forradalom aztán ezt is elsöpörte. Pokolba ilyenkor a mesemondással, mikor megcsinálni kellett a mesébe való dolgokat, azon valóképpen, ahogy azt a kis újhelyi diák, aki egyszer valamikor a Tóth uram csirkéit leparittyázta, üzengette a fogóban levő regimentek okából.

De éppen kapóra jó, hogy említém nemzeti Tóth György uramat, mert az ő révén szivárgott ki az a bizonyos legenda. Nem az ő hibája, nem szólt ő senkinek másnak, dehogyan szólt, a világért se szólt volna, mert titok, csak egyszer a feleségének nyilatkozék meg, de azt is sajnálja — mert haj, az éppen elég volt.

Hogy azt mondja, úgy volt az, mikor Buday uram egyedül maradt Bóth szekretáriussal a kriptaajtónál, ő (Tóth György uram) akkor még mindig fent volt a kriptaházikó padlásán, mert restelt lejönni a sokaság miatt, és a következőket hallotta és látta a nyíláson:

Buday uram ekképpen szólt volna Bóthhoz, zordon hangon, szúrós szemmel, megfogván a kabátgallérját;

— Tudja-e, szekretárius uram, hogy én megnéztem az éjjel a koporsó belsejét és — Buttler gróf teste nem volt benne! A szekretárius ijedten nézett körül és rémülten hebegte:

— És mi volt benne?

— Egy fából faragott figura felöltöztetve, homok és forgács közt.

— Hát még? — riadt rá Bóth olyan tekintettel, hogy a vért fagyasztotta meg.

— Egy táblácska a báb mellén — felelte halkán Buday uram —, arra ráírva: »Tace!« (Hallgass!)

— Ergo tace! — fejezte be sötéten, fenyegetőleg Bóth uram.

Ez a legenda terjedt el, de minthogy Tóth uram azok közé tartozott, akik a szeretett alakjaikról, mint például Napoleonról is, sohase hiszik el, hogy azok tényleg meghaltak, és minthogy mégis ritka ember kerül ki a halált, hitték is, nem is a fanatikus ködben fölbukkanó pletykát. Utánajárni nem igen lehetett, mert az öreg Buday alig három hétre a temetés után meghalt, Bóth pedig mindjárt a temetés napján örökre eltűnt. Hát csak az isten tudja, mi lehetett a dologban! Minthogy azonban a következő tavasszal Horváth Piroska is eladta bornóci birtokát egy morva grófnak s úgy elment a vidékről, az országból, hogy soha annak többé még a hírére se hallotta senki, a kételkedőkből is sokan csaptak át a Tóth uram eresze alá, ki egész holtá napjáig abban a hitben ringatózott, ábrándozva a csibuk kéklő füstje mellett, hogy él a világ valamely csendes zugában, okvetlenül él egy boldog pár, akiknek a terítékjéhez vasárnaponként délre két piros falú, ezüst-szarvasokkal pingált poharat tesznek fel, és hogy, amint azokból iszogatnak, néha föl-főlemlegetik; »Ugyan él-e még a jó öreg Tóth, Olaszröszkén?«

Sokáig tartott ez a hit, a legelőkelőbb körökben is, hol megcsappant, hol újra kigyulladt, de nagyobb dimenziókat nemigen ért el, amit az mutat, hogy a koporsót (pedig volt szó róla) nem nyitották fel a mai napig.

Nyugodtan alszik (ha csakugyan ott fekszik) Párdány grófja, kinél szebb férfi azóta se termett Ung megyében. Csendes hely az a dobóruszkai kripta, alvásra való, köröskörül semmi zaj, az erdők is kipusztultak, még azok se zúgnak már. — Csak a békák brekegik néha a közeli mocsarakban:

»Urrak a papok! Urrak a papok!«

Vége.

J E G Y Z E T E K

RÖVIDÍTÉSEK

- MK** = Mikszáth Kálmán
MK_mR = Mikszáth Kálmán Munkái. (Borítéklapon: Mikszáth Kálmán Összegyűjtött Munkái.) 1—33. köt. Bp. Révai Testvérek kiad. 1889—1908.
Jk = Jubileumi kiadás. Mikszáth Kálmán Munkái. 1—32. köt. Bp. Révai Testvérek kiad. 1910.
Hi = Hátrahagyott Iratok. (A Jk folytatása.) 1—19. köt. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Rubinyi Mózes.
MK_mR—Fr = Mikszáth Kálmán Művei. 1—50. köt. Bp. Révai—Franklin kiad. Évszámjelzés nélkül [1929—1931].
Krk = a jelen kritikai kiadás.
K = kézirat (kizárólag Mikszáth Kálmán műveinek kézírata)
M = megjelent (újságban, folyóiratban, könyvalakban)
OSzK = Országos Széchényi Könyvtár
MTAK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
 [Szögletes zárójelben] a sajtó alá rendező kiegészítései.
 <Ékzárójelben> a kéziratban (K) törölt szavak, illetőleg szövegrészek.

A JEGYZETEK ELHELYEZÉSE A 13. ÉS 14. KÖTETBEN

A 13. kötetben található a kiadások, fordítások és átdolgozások felsorolása, a regény keletkezéstörténete és forrásanyaga, továbbá a kötet szövegéhez tartozó szövegváltozat-jegyzék és tárgyi magyarázat. A 14. kötetben a kötet szövegéhez tartozó szövegváltozatokat és tárgyi magyarázatokat, valamint a regény és az átdolgozások irodalmát találja az olvasó.

KÜLÖNÖS HÁZASSÁG

Szövegváltozatok

(Az általános megjegyzéseket ld. az I. köt. hasonló című fejezete élén: 281—284. 1.)

A korrektúrapéldány (Kp) II. köt. 1—144. lapja elveszett. Ezek helyett MK a végleges szöveg nyomdai íveit köttette be, amelyeken már egyetlen javítást sem végzett.

Lap Sor

- 5 : 10 Krk: Teleki Mihály (PH—Jk: Teleky Mihály)
17 *Az udvaron* nem volt (PH: *'A ház udvarán* nem volt)
- 6 : 7 *a lába alatt* (PH: *lába alatt*)
35 *Három fertály évig se, hm.* (PH: *Egy évig se, hm.*)
36 *s égnek meredtek* (PH: *és égnek meredtek*)
- 7 : 18 Jk és Krk: *tályai* (PH—1907: *tályai*)
20 *hogy én az úrnak csizmát adtam,* (PH: *hogy ón a humillimének csizmát adtam,*)
31 *az úr addig* (PH: *humillime addig*)
- 8 : 12 stb. Ung (PH: Ung*h*)
- 9 : 31 könyves szobájában *a karosszékében,* (PH: *könyves szobájában levő karosszékében,*)
- 10 : 10 *talpra állt,* (1907 és Jk hibásan: *talpra állt,*)
25 *elejétől végig,* (PH: *elejétől egész végig,*)
29 *Zsigának,* (PH: *a Zsigának,*)
- 11 : 9 *s úgy vágta ki őket a nyitott ablakon át* (PH: *s úgy vágta őket ki a nyitott ablakon át*)
11 *idegen férgek.* (Jk hibásan: *idegen féreg.*)
19 Krk: *insurgens,* (PH—1907: *insurgens,* Jk: *inzurgens,*)
- 13 : 2 1907—Jk és Krk: *gránátos,* (PH:—1901: *granátos,*)
9 *mert a muzsika szólt* (PH: *mert muzsika szólt*)
27 *urasági kocsiokkal, inasokkal,* (PH hibásan: *urasági kocsikkal, inasokkal,*)
- 14 : 15 Jk és Krk: *csikó-bakfiszek* (PH—1907: *csikó-bakfiszek*)
18 *megjártatták a lovakat.* (1907—Jk: *megjáratván a lovakat.*)
29 Jk és Krk: *inkarnátus* (PH—1907: *incarnátus*)
36 Jk és Krk: *pasziánszt* (PH—1907: *patienctet*)
- 15 : 33 *belépett* (1907—Jk: *besétált*)

Lap Sor

- 16 : 7 Fáy István és az alispán anyja testvérek voltak, (PH: Fáy István nővére volt az alispán anyja.)
 24 Krk: námbusza. (PH—1907: nymbusa. Jk: nimbusa.)
 31 — De hisz ez (PH: — De hiszen ez)
- 17 : 26 Krk: kártya-partikat, (PH—Jk: kártya-parthiekat,)
 26 partner, (1907—Jk: pártner,)
 31 kezdett volna fordulni (PH: kezdett volna már fordulni)
- 18 : 19 az arany tányér. (PH: az arany kenyér.)
 29 hol a vetésen, néha meg is botolva a rögökben. (PH: hol a vetésen, ahogy éppen eszébe jutott, jött, jött sebesen, néhu meg is botolva a rögökben.)
 38 Halaványan, összetörve, kuszált fürtökkel, (1907—Jk ki-hagyással: Halaványan, kuszált fürtökkel,)
- 19 : 13 mint mikor tárgytalan aktákat csap össze. (PH: mint mikor tárgytalanná vált aktákat csap össze.)
 16 egy szóra föl bontja a szentszók. (PH: egy szóra bontja föl a szentszék.)
 34 Jk és Krk: protokollum (PH: protokolum 1901—1907: proto-kolum)
 39 leveletem (1907—Jk: levelet)
- 20 : 2 Bornócon. (PH: Mándokon.)
 24 hogy fegyveres pandúrok (PH: hogy a fegyveres pandúrok)
 32 lelkem minden keserűségét. (PH: lelkemnek minden keserű-ségét.)
 37 mégsem láttam (PH: mégse láttam)
 39 mintha levegőbe (PH: mintha a levegőbe)
- 21 : 13 csettent a szájával (PH: csettentett a szájával)
 29 Jk és Krk: a misztériumokban (PH—1907: a misztériumok-ban)
 35 nem lehet (PH: nem lehetett)
- 22 : 20 toronyirányban (PH: toronyirányában)
 30 a te dolgodat. (PH: a dolgodat.)
 34 annyi lány van (PH: annyi leány van)
 39 a gyökereit. (PH: a gyökerét.)
- 23 : 6 ilyen szomorú. (PH: olyan szomorú.)
 9 Krk: Hisz ez olyan szomorú nevetés. (PH—Jk: — Hisz az stb.) [Nyilván a kézirat helytelen olvasása miatt keletkezett s örökletessé vált sajtóhiba.]
 15 per tu-barátom. (Jk: pertu-barátom.)
 28 hogy az neki atyafia, (Jk: hogy az neki atyafia,)
- 25 : cím helyett (PH-ban: Befejező rész.) [1]
 23 És az embernek nincs több esze (Jk: És az embernek sincs több esze)
 25 1907—Jk és Krk: szakasztott így tett. (PH—1901: szakasz-tott így lett.)
- 26 : 1 A fűрге, eleven öregúr (1907—Jk kihagyással: A fűрге, eleven úr)
 6 szörnnyülködött (PH: szörnnyülködött)

Lap Sor

- 26 : 25 elejétől végéig. (Jk: elejétől végéig.)
 26 bejött Fáy, Fáyné, és vége-hossza nem volt (PH: bejött Fáy is, Fáyné is, és vége-hossza nem volt)
 28 sopánkodásoknak. (PH: sopánkodásnak.)
 30 Ez nagy ostobaság, (PH: Ez egy nagy ostobaság.)
 27 : 8 magával *kis* Piroskánkat is. (1907—Jk: magával Piroskánkat is.)
 26 a várt kapacitások, (PH: a várt nagy kapacitások,)
 35 Ha valahová (PH: Ha valahova)
 28 : 14 teljes szívemből, *lelkemből* és ha (1907—Jk: teljes szívemből, és ha)
 24 Jk és Krk: domine spectabilis. (PH—1907: domine spectabilis.)
 33 hogy tanácsot adjon (PH: hogy tanácsot adjanak)
 29 : 6 ösmernénk, (1907—Jk: hibásan ösmerné,)
 23 Jk és Krk: orákulumot. (PH—1907: orakulumot.)
 32—33 apabirkából is. Különbⁿ igen jó volt. A Döry főztje ellenben (1907—Jk kihagyással: ... apabirkából is. A Döry főztje ellenben)
 30 : 8 — És hát mit gondol, *tekintetes tudós* professzor úr, (PH: — És hát mit gondol a *nagytiszteletű* professzor úr.)
 26 mint a *tekintetes* professzor úr koponyája. (PH: mint a *nagytiszteletű* professzor úr koponyája.)
 31 mint a *tekintetes* professzor úré? (PH: mint a *nagytiszteletű* professzor úré?)
 34 ez az esemény, (PH: az az esemény, 1907—Jk: az esemény,)
 31 : 14 kiálta (1907—Jk: kiáltá)
 32 : 23 Krk: önkéntelenül (PH—Jk: önkénytelenül)
 32 tanácskoztok, (1901 hibásan: tanácskoztak,)
 33 : 1 Jk és Krk: — Ebben ne is reménykedjél, (PH sajtóhibával: — Ebben e [!] is reménykedjél, 1901, 1907: — Ebbe ne is reménykedjél,)
 2 a talpba, (PH: a talpadba,)
 5 De ha a fiskálissal (PH: De ha fiskálissal)
 6 néhányszor, (PH: néhányszor,)
 12 Pereviczky olyan firma. (PH: Pereviczky egy olyan firma.)
 34 : 3 a pör kivitelével, (PH: a pör vitelével,)
 13 stb. septemvirek (Jk: szeptemvirek)
 35 : 18 Jk és Krk: rokonainak (PH—1907: örökletes hibával: rokonainak)
 23 még Kövy Sándor (PH: még *nagytiszteletű* Kövy Sándor)
 36 : 2 pepecselni (Jk: pepecselni)
 4 Jk és Krk: episztolát (PH—1907: epistolát)
 7 hát az majd *csak* beadogatja (1907—Jk kihagyással: hát az majd beadogatja)
 17 Az valami aljegyzőnek (PH: Az valami *megyei* aljegyzőnek)
 18 ha a nagytiszteletű (1907—Jk: ha nagytiszteletű)
 19 akit úgy szeretsz, (PH: akit te úgy szeretsz,)

Lap Sor

- 36 : 19 stb. kollégium (PH—1907: collegium)
 37 Sok földed, réted, malmod van (PH: Sok földed, réted, *erddő*, malmod van)
- 37 : 16 és négyes fogata. (PH: és a négyes fogata.)
 21 sok atyafia van, (Jk: sok atyafia van.)
 31 s a testamentuma (PH: s testamentuma)
- 38 : 4 PH és Krk: a redőnyök leeresztve az ablakokon, (1901—Jk hibásan: a redőnyök leeresztve az ablakon.)
 7 Krk: a szép Sztárayné- és a csengő nevetésű Ketzer Pálnónak (PH—1907: a szép Sztárayné [kötőjel nélkül!] és a csengő nevetésű Ketzer Pálnénak Jk önkényes módosítással: a szép Sztáraynének és a csengő nevetésű Ketzer Pálnónak) a férjeik (1907—Jk: férjeik)
 21 azt sem tudták, (PH: azt se tudták,)
 22 és 23 lány (PH: leány) [De a 11. sorban PH is: lányok]
- 39 : 6 Vérből és húsból valók, — *mégpedig meglehetősen sok húsból.* Ők is jobban ellágyulnak, (1907—Jk kihagyással: Vérből és húsból valók. Ők is jobban ellágyulnak,)
 12 Kifika (PH: Kifika)
 13—15 *küldé Bécsbe, hogy ott hangulatot csináljon a jezsuita papok közt, akik benyulatósak a földi hatalmasok palotáiban, különösen a főhercegnőknél.* De a többiek se pihentek PH: *Esztergomba (hol is Károly Ambrus főherceg ült akkor a prímási székhelyen) küldé, hogy ott hangulatot csináljon Buttler mellett a papi körökben.* De a többiek se pihentek
 28 betsmérik, (PH: betsmérelük,)
- 40 : 16* az ország sok részében. M. K. (PH: az ország sok részében, *hogy miért, az isten tudja — és még talán Tóth Bela. M. K.)*
 19 vakarta fejét. (Jk: vakarta a fejét.)
 36 Mindebből a nagy sürgésből-forgásból, (Jk önkényes módosítással: Mindebből a nagy sürgés-forgásból,)
- 41 : 5 Szegény, szegény fiatal Buttler! (1907—Jk: Szegény fiatal Buttler!)
- 42 : 2 nemcsak őt, *de Buday uramat,* a tisztartót is, (PH: *de* nemcsak őt, a tisztartót is,)
- 44 : 10 *de úgy villogott,* (1907—Jk: *de úgy csillogott,*)
 17 Jó útjuk volt, (1907—Jk: Jó újtok volt,)
 39 e napokban történt. (1907—Jk: a napokban történt.)
- 45 : 5 néhány (1907—Jk: néhány)
 8 Jk és Krk: mert nagyon szereti a menyasszonyát. (PH—1907: mert nagyon szereti a menyasszonyt.)
 9 — Nincsen-e a menyasszonyánál *Bornócon?* (PH: — *Hát* nincsen-e a menyasszonyánál *Mándokon?*)
 20 a jó *könyvek* nem ölik meg (PH: a jó *versek* nem ölik meg)
 25 Jk és Krk: *bagatell.* (PH—1907: *bagatelle.*)
 29 —Azt akarom *ezzel* mondani, (Jk: — Azt akarom *azzal* mondani,)
- 46 : 2 csodálkozik (PH: csodálkozik)

Lap Sor

- 46 : 10 a gróf *nem* volna elveszve. (PH hibásan: a gróf volna el-
veszve.)
- 47 : 25 — Vezess *csak* oda, (Jk önkényes módosítással: — Vezess
ki oda,)
33 kedvéért (PH: kedveért)
34 réám nézve, (PH: rám nézve,)
- 48 : 37 »Kedves *öcsém!* (Jk: »Kedves *ötsém!*) [A Jk e megszólítás-
ban régies írásmódot alkalmaz, minthogy az utóiratban
(49 : 35) a szóalak: *ötsém*. A levél ortográfiája, illetőleg a *ts*
betű használata azonban így sem következetes, mert a *csókol*
szó két ízben is (49 : 33 és 50 : 6) *cs* betűvel fordul elő. Meg-
maradtunk tehát az alapul vett 1901. évi kiadás írásmódjá-
nál.]
- 49 : 28 a „*Lepke*” pedig (PH: a „*Matzkó*” pedig)
33 szerető *édes* nénéd (1907—Jk kihagyással: szerető nénéd)
- 50 : 17 PH és Krk: — *No*, hogyne? (1901—Jk örökletes sajtóhibá-
val: — *Ne*, hogyne?)
- 51 : 19 gyógyításáról. (PH: gyógyításairól.)
- 52 : 12 Melyik időből (Jk: Melyik időből)
15 Jk és Krk: miniatűrben, (PH—1907: miniatűrben,)
21 Jk és Krk: zsuzsut, (PH—1907: jou-jout,)
30 nem adnám alább *hercegnőknél*. (PH: nem adnám alább
királynéknél.)
- 53 : 2 ezt a kedves emlékeket (Jk: ezt a kedves emléket)
21 Márton elgondolkozott előbb, aztán nagy akadozva kezdte
a képzeletéből *elbeszedegetni*: (PH: Márton elgondolkozott
előbb, aztán *elkezdett alkudozni*: Jk: . . . a képzeletéből *össze*-
szedegetni:)
23 Volt kérem alásan (PH: *Hát* volt kérem alásan)
38 Jk és Krk: — No, ne légy *mamlasz*, (PH—1907: — No, ne
légy *mámlász*.)
- 54 : 17 felhajtotta a kabátot alól, (1907 hibásan: felhajtotta kabátot
alól.)
32 röstelkezett [Mindegyik szövegben így!]
- 55 : 11 könnyecöppektől. (1907—Jk: könnyecöppektől.)
21 — A baj nagyobb, *Buday*, mint gondoltuk (PH: — A baj
nagyobb, *domine*, mint gondoltuk)
35 Krk: botránkozók (PH—Jk: botránnyozók)
39 a tudományát leszólta (PH: a tudományát leszólja)
- 56 : 5 a tisztartó kezét: (1907—Jk: a tisztartója kezét:)
- 57 : 4 PH, 1907—Jk és Krk: mindig (1901: mindég)
12 Jk és Krk: *perszóna*, (PH—1907: *persona*,)
13 az urak és a cselédek közt, (PH: az urak és cselédek közt,)
16 csicsorgott, (PH: csicsogott,)
25 úszkálnak (1907—Jk: úszkáltak)
- 58 : 6 *klasszisokra* (1907—Jk: *klasszisokba*)
12 Jk és Krk: *sablonok*. (PH—1907: *chablonok*.)
15 *atyafia* (Jk: *atyjafia*)

Lap Sor

- 58 : 28 adna érte. (1907—Jk önkényes módosítással: adnak érte.)
 36 idegesen rántott meg (1907—Jk: idegesen rázott meg)
- 59 : 3 a nyitott ablakon. (PH: a nyitott ablakokon.)
 36 a mostoha húgát, (PH: a mostoha lányát,)
 38 özvegyasszony (PH: öregasszony)
- 60 : 4 ámbátor igen jó szívé, ami azt jelenti, hogy igen préda, ami megint azt jelenti, hogy minden (1907—Jk kihagyással: ámbátor igen jó szívé, ami azt jelenti, hogy minden)
 34 műhelyet, (Jk: műhelyt,)
 35 és elköltöznek. (Jk: és költöznek.)
- 61 : 17 asszonyi testek illata (PH: az asszonyi testek illata)
 23 Ihajja, csuhajja! (1907—Jk: Ihajja, csuhajja!)
 27 fölverve annak a porát. (1907—Jk: fölverve annak porát.)
 28 keszkenőjét (PH: a keszkenőjét)
 39 Annak a dacára, hogy (1907—Jk: Annak dacára, hogy)
- 62 : 26 megcsórikálja kezében, (PH: megcsórikálja a kezében,)
 27 odahagyítja (1907—Jk: odahajítja)
 33 Fáy István szédült e rossz levegőben, e zsvajban, ez emberforgatagban. (1907—Jk hibásan: ... e rossz levegőben, a zsvajban, ez emberforgatagban.)
 35 egy tisztos kékbeli urat (PH: egy tisztos öreg kékbeli urat)
- 63 : 22 A kocsmárosnak (1907—Jk: A kocsmárosnak)
- 64 : 1 Levett egy kucst (PH: Ezzel levett egy kulcsot)
 21 hogyan jutott (Jk: hogy jutott)
 23 megtörülgette előre, (1907—Jk: megtörülte előre,)
- 65 : 9 üres ígéretekkel hitegetem, (1907—Jk: üres beszédekkel hitegetem,)
 10 elküldtem Ungvárra a doktor öcsémhez, (1907—Jk: elküldtem a doktor öcsémhez,)
 22 Breizenheim (PH hibásan: Breizenheim)
 26 hogy az alvásban (1907—Jk: hogy alvásban)
- 66 : 16 — Jól tette! — helyeselte Fáy (PH: — Jól tette, okosan tette — helyeselte Fáy)
 31 Bodolyi (PH itt hibásan: Bodoly) [Később (67 : 33 stb.) PH-ban is Bodolyi]
- 67 : 14 meg kellene méregdrágán fizetni (1907—Jk: meg kellene drágán fizetni)
 18 Gruby (PH itt hibásan: Gruby)
 21 más az olyan vendég, aki (PH: más az olyan, aki)
 23 Jk és Krk: elokvenciáját, (PH—1907: eloquentiáját,)
 29 és komáját is (PH: és a komáját is)
- 68 : 1 Jk és Krk: predikátumát (PH—1907: praedikátumát)
 8 Jk és Krk: prozopopeával (PH—1907: prosopopeával)
 31—32 — Bizonyosan tudja?
 — Bizonyosan. (Jk-ban hiányzik ez a válaszoló szó.)
 39 És honnan tudhatná ön azt? (1907—Jk: És honnan tudná ön azt?)
- 69 : 1 Valóságos bámulattal (Jk hibásan: Valósággal bámulattal)

Lap Sor

- 69 : 14 *titkokat* fürkészs a »feleségérőle« (1907—Jk hibásan: *titokban* fürkészs a »feleségérőle«)
 16 De *juventus ventus*, annyi furfangot (Jk kihagyással, értelmetlenül: De *juventus*, annyi furfangot)
 18 orrára téve (PH: *az orrára téve*)
 32 stb. Bornóc (PH: Mándok)
- 71 : 5 *hiába*, (PH: *hiában*,)
 10 Vidonkát (PH: *a Vidonkát*)
 11 körmeik közt (PH: *a körmeik közt*)
- 72 : 36 PH, 1907—Jk és Krk: De már *ez* sok volt (1901: De már *az* sok volt)
- 73 : 9 kiröppülne belőlem lélek [»Tótos« beszéd!] (1907—Jk önkényes »javítással«: kiröppülne belőlem *a* lélek)
 10 és *még sem* volnék (PH: és *még se nem* volnék)
 13 1907—Jk és Krk: *a maga* szemetjén, (PH—1901: *a maga* szemetjén.)
 27 1907—Jk és Krk: Nyomasztó a kedélyekre, ha látják, *hogy* a családban (PH—1901: Nyomasztó a kedélyekre, ha látják, *ha* a családban)
- 74 : 17 1907—Jk és Krk: ezer *forintot* (PH—1901: ezer *frtot*)
 24 *a csontjait*, (1907—Jk: *a csontját*,)
 27 nem szegné meg esküjét. (1907—Jk: nem szegné meg *az* esküjét.)
- 75 : 19 *isz* már voltunk (PH: és már voltunk)
 25 — És Gergely? (PH: — És *a* Gergely?)
 26 — Gergely pedig (PH: — *A* Gergely pedig)
- 76 : 1 Szeretném, ha Pereviczky látná, (PH: Szerettem volna, ha Pereviczky látja,)
 6 és 11 *dilectissime* (PH: *delectissime* 1907—Jk hibásan *delictissime*)
 9 ki is *a* pörben (1907—Jk hibásan: ki is pörben)
 18 *Stefanus Fáy de Fáy*. [Mindegyik szövegben így!]
 31 hanem egy kotlós tyúk; *a* tojásba belezsibbenti *a* csőrét, (PH: hanem egy kotlós tyúk, *amint meglátja a kotlós tyúk a tojást*, belezsibbenti *a* csőrét,)
- 77 : 20 1907—Jk és Krk: abban való töprengésében (PH—1901: abban való töprengésekben)
- 78 : 17 lélek *az* ? (PH: lélek *ez* ?)
 29 1907—Jk és Krk: megretíralni. (PH—1901: megreterálalni.)
 33 *hogy ne hiányoznék* (PH: *hogy ne hiányozzék*)
- 79 : 28 Jk és Krk: egyiptomi (PH—1907: egyiptomi)
- 80 : 14 *Bavtya* (PH: *Bevutya*)
 14 *Jánosik* (PH: *Janosik*)
 31 csöngettyű. (1907—Jk: csengettyű.)
 35 kezét. (PH: *a* kezét.)
 37 *nyújtom*, (PH: *nyújtottam*,)
- 81 : 1 Jk és Krk: *perverzus* (PH—1907: *perversus*)
 8 Egyebekben *sem* (PH: Egyebekben *se*)

Lap Sor

- 81 : 10 apósod a palatinust nyerte meg. (1907—Jk: apósod *meg* a palatinust nyerte meg.)
 16 tiltakozék (1907—Jk: tiltakozík)
- 82 : cím helyett PH-ban fejezetjelző csillagjelek: ***
 7 Katalinka-bogarak (1907—Jk: Ketinka-bogarak)
 7 Bornóc (PH: Mándok)
 28 szembe az ajtóval (Jk: szemben az ajtóval)
- 83 : 8 Jk és Krk: a rutén paraszt a két alkalmatlanság közül (PH—1907: a rutén paraszt két alkalmatlanság közül)
 10 Krk: A pad a ház előtt stb. (PH—Jk: *Minden a nagy orosz puhaságot, lustaságot hirdeti náluk még ma is.* 1907—Jk hibásan: . . . nálunk még ma is. A pad a ház előtt stb.) [A regény újabb kiadásában általánossá vált szöveget alkalmaztuk. MK a cári Oroszországgal szemben fennálló s benne élő elítélését általánosította itt az egész orosz népre.]
 15 Bent a házban tornyos ágyon, (Jk: Bent a házban a tornyos ágyon.)
- 22—25 a kisgyerek vagy kiesik, vagy ki nem esik. Ha ki nem esik, jó, nincs az anyjának baja, ha kiesik, jó, nincs a gyermeknek baja, mert akárhogy az anyja ölébe esik. (1907—Jk kihagyással, értelmetlenül: a kisgyerek vagy kiesik, vagy ki nem esik, ha ki nem esik, jó, nincs az anyjának baja, mert akárhogy az anyja ölébe esik.)
- 26 a *fülbemászó* kis danácska, (PH: a *százados* kis danácska,)
- 84 : 8 s végétől függne (PH: s a végétől függne)
 10 a ravatalnál (PH: a ravatalnál)
 15 Dugonics András (Jk itt: Dugonits András)
- 85 : 12 A hatalmas Zichy Ferenc grófnak, a nagy befolyást Mária Erzsébet főhercegnő intimitásának egyszerre csak (PH csak ennyi: A hatalmas Zichy Ferenc grófnak egyszerre csak)
 15 amidőn a pipatoriumban (PH: amidőn is a pipatoriumban)
 16 hogy Mária Erzsébet főhercegnő öfensége igen jó néven venné tőle, (PH: hogy az esztergomi érsek öfensége igen jó néven venné tőle,)
 20 Krk: nímbuszát. (PH—1901: nyimbusát. 1907—Jk: ním-buszát.)
 38 annyi virág nyílik a világon, azt tépi le (PH: annyi virág nyílik, azt tépi le)
- 86 : 7 mit üzensz a főherceogasszonynak? (PH: mit üzensz a főherceg érseneknek?)
 21 erdélyi püspök úr is, (1907—Jk: erdélyi püspök is,)
 25 János gróf (PH: a János gróf)
 39 meghívták (1907—Jk: meghívóták)
- 87 : 2 Jk és Krk: szirén (PH—1907: syrén)
 12 Annak nincs rá elég ereje. A jezsuiták? (PH: Annak nincs rá elég ereje. A főherceg prímás? Az már próbálta velem és különben is indolens ember. A jezsuiták?)
 20 Szucsinka (PH-ban itt még a korábbi névalak: Szecsenska)

Lap Sor

- 87 : 28 a Majláthok, Sztárayak, Perényiek, Lónyaiak, Korláthok.
(PH — bizonyára a kézirat hibás olvasása miatt —: a Majláthok, Sztárayék, Perényiék, Lónyaiak, Korláthok,)
32 kötetnyében, (PH: kötetnyben,)
33 parázsért (PH: parazsért)
- 89 : 3 PH és Krk: e főúri házban, (1901—Jk: a főúri házban,)
4 bornóci (PH: mándoki)
13 az ablakon, (PH: az ablakotkon,)
31 ide vezetheti. (PH: ide is vezetheti.)
- 90 : 1 Jk és Krk: bronz-óra (PH—1907: bronze-óra)
10 az abraszon, (PH: az asztalon,)
16 Buday (PH inntentől: Budai)
- 91 : 8 Krk: butéliát (PH—Jk: butelliát)
10 közelebb (1907—Jk: közelebb)
12 nincsen egyedül, (1907—Jk: nincs egyedül,)
38 kegyegését: (Jk hibásan: kegyegését:)
- 92 : 5 fenyegetőn (1907—Jk: fenyegetőleg)
7 Az óriási termetű (PH: Az óriás termetű)
15—16 az is csak festve van. *Oh, bohóság, bohóság, hiszen minden csak festve van.* De vajon (1907—Jk kihagyással: az is csak festve van. De vajon)
- 93 : 9 a bornóci kis patakon, (PH: a mándoki kis patakon,)
10 amellyel az első levél volt összekötve. *A komornyikja ide rakosgatta be Patakról* (Jk: a Patakról) *elhozott trásait, ereklyéit.* Lelke megoldvadt (PH csak ennyi: amellyel az első levél volt összekötve. Lelke megoldvadt)
26 de az eső *ott* is paskolja, *belül* szeretne lenni. (PH: de az eső *itt* is paskolja, *be* szeretne jönni.)
28 Be kellene eresztetni. (1907—Jk: Be kell eresztetni.)
- 94 : 5 1907—Jk és Krk: hogy az eredeti festményben mélyedhessen el, (PH—1901: ...festménybe mélyedhessen el,)
27 Leborult az íróasztalra. (1907—Jk: Leborult az asztalra.)
- 95 : 15 bezárva az írószobámban, (1907—Jk: bezárva az írószobámba,)
20 lovat megetetni (1907—Jk: lovat etetni)
26 Az öregúr nagy pulyka-méreggel (1907—Jk: Az öreg nagy pulyka-méreggel)
27 Miért (PH: Mért)
- 96 : 14 aki olyan (PH: ki olyan)
- 97 : 1 leesett a hó a Hegyalján, (1907—Jk: leesett a nagy hó a Hegyalján,)
8 December. (PH: a December.)
- 98 : 8 Ó ösmerte (1907—Jk: Ó ismerte)
18 aki sorba látogatta (1907—Jk: aki sorra látogatta)
37 jobban van kifejezve (PH: jobban volt kifejezve)
- 99 : 6 nem *ézi* meg a kutya, (PH és Kp 1: — a kézirat hibás olvasása miatt —: nem *érzi* meg a kutya,)
13 az lejött az utcára, (1907—Jk: az kijött az utcára,)

- Lap
- 99 : 18 vakmerően (PH: vakmerőn)
 29 Erre a tömegek *elkezdtek* pisszegni. (PH: Erre *elkezdtek* a tömegek pisszegni.)
- 100 : 3 még *azonfelül* a lábaiból is valamit (PH és Kp: még a lábából is valamit)
 29 a rőszkei (PH: a lőszkei)
 33 Mindössze *csak* a papot (PH: Mindössze a papot)
- 101 : 9 a lepény-sapkáikban. (PH: és lepény-sapkáikban. Jk: lepény-sapkáikban.)
 29 Krk: *insurrekcióban*, (PH—1907: *insurrectióban*, Jk: *insurrekcióban*,)
 29 többedmagukkal: *kétezer ilyen* állított ki (PH és Kp 1: többedmagukkal: *ezeren. Annyit* állított ki)
- 102 : 22 Malipau. (PH itt: Malipeau.)
- 103 : 22 Egy *kis sugár* parasztleány (1907—Jk: Egy *sugár kis* parasztleány)
- 104 : 26 Hús szellő látszott *besurranni vele* és virágillat. (1907—Jk: Hús szellő látszott *vele* besurranni és virágillat.)
 27 *elröppent* az aluszékonyság, (PH és Kp 1. — az élkzetlen kézirat hibás olvasása következtében —: *elroppant* az aluszékonyság,)
 30 *kérdé* (PH és Kp 1: *kérdi*)
- 105 : 21 tanúk (Kp 1: tanú)
 25 ellentállott, (PH és Kp 1: *δ* ellentállott,)
 37 *hogy sokszor sokáig* beszélgetett (PH: *hogy sokszor órákig* beszélgetett)
- 107 : 6 *Nomen et omen* [Mindegyik szövegben így! Ld. a *Tárgyi magyarázatoknál* is!]
 6 és 111 : 32 1907—Jk és Krk: Szentgályi (PH—1901: Szentgályi)
 26 Krk: *pro és contra* (PH—Jk: *pro és kontra*,) [A regény kéziratából (K) csupán az itt következő rész, 107 : 37—115 : 29 maradt fenn.]
- 108 : 3 K: *nemesség* <a> vacsora után
 5 a *színházban* volt személyzetet K: a *színházba* volt személyzetet
 6 ahol is *nagy* tuszkolásra K: ahol is <a bátrabbak> a *sok* tuszkolásra
 7 *meg a Zsuzsika*, s Örszi *elkezdé* K: *meg a Zsuzska* s <Zsuzska> Örszi *elkezdé*
 11 — Miért vagy olyan szomorú, fölséges asszonyom, Johanna?
 K: — Mért vagy olyan szomorú <Johanna?> fölséges <úrnőm> asszonyom, Johanna? (PH: — Mért vagy olyan szomorú stb.)
 13 K: — felelte <Er[zi]> Zsu[z]ska.
 14 K: — De szomorú vagy, <tudom, hogy> nagy bánatod van.
 18 — Isten *úgyse*! (Jk: — Isten *úccse*)
 19 K: hát <meg fogo[m]> megrázom

- Lap Sor
- 108 : 21 K: Szóval a <[d]arab vagy dráma (?)> szomorújáték
 21 cselekménye K: cselekvénye
 22 a hasukat fogták neveltükben, *mikor* váratlanul K: a hasu-
 kat fogták <midőn> neveltőkben, *midőn* váratlanul
 24 K: 1. <Buttler> 2. <Nagy> 3. Kitörő örömmel
 31 in camera caritatis K: in camera *charitatis*
 31 K: levele<...>t <hozo[tt]> adott át
 36 K: Bepólyázott lábbal <fogadott> feküdt
 39 K: 1. — <Nem, de azt l>áttam, 2. *Láttam*, hogy benyomást
 3. *Láttam*, hogy mély benyomást
- 109 : 1 egy kémet szereztem a palotában, igenis, egy kémet K:
 egy kémet szereztem 1. a *püspöki* palotában, aki most este
 2. a *püspöki* palotában, igenis egy kémet, aki most este
 3 a vikáriust, K: a vicariust,
 3 K: De hogy a levélben mi <leh[etett]> volt
 5 K: 1. — Jóféle kenőcs lehetett, 2. — Én már tudom. Jóféle
 kenőcs lehetett,
 5 K: 1. mert *mingyárt* a lába 2. mert *mingyárt* meggyógyult
 a lába.
 18 K: 1. — No, hát nem erőlködöm, bevallom neked, hogy
 magammal hoztam, 2. — No, hát nem erőlködöm, igenis,
 bevallom neked, igenis, hogy magammal hoztam,
- 109 : 25 K: Horváth habozott egy percig, 1. aztán hamiskásan hu-
 nyoritott a balszemével. 2. aztán mintha meggondolta volna
 magát, hamiskásan hunyorított a balszemével.
 27 K: — Mit adsz <barátja az [erénynek]> öcsém, agyagos, ha
 29 K: szemei <szemei> keresztbe fordultak,
 39 Nagy zsarnok. K: Nagy zsarnok <he he he> *igenis*.
- 110 : 7 K: de a szolgáltaiban csak kötve. <A szolgáltaiban igenis csak>
 Igenis, csak kötve.
 9 K: *Mingyárt* <az> a kihallgatás elején [tollbotlással:] <ben-
 tentette> [= berendeltette] utasítá
- 11 és 13 opinio K: *oppinio*
 13 K: figyelembe vétele <önk[ént]> kétségtelenül
 14 1907—Jk és Krk: a szentszéki tárgyalások rendjéből. K, PH
 és 1901: a szentszék tárgyalási rendjéből.
 14 K: Úgyhogy 1. az esküdtszék <olajcseppjét> voltaképen 2. az
 esküdtszéki eszmének (1901—: eszméknek) harmatcsoepe
 (1901—: harmatcsoeppe) voltaképen
 16 K: rajta ragyog 1. mert az elnök 2. már a legrégebb időktől,
 mert az elnök 1. <minden tanútól> meg szokta kérdezni:
 2. meg szokta kérdezni a tanúktól:
 18 K: De Egerben 1. <a megboldogult> 2. <az istenben boldo-
 gult> 3. a néhai
 19 halóporában) K: a halóporában) még tisztábban 1. <ki>
 hozta 2. hozta ki
 20 főnséges K: *fenséges*
 21 K: különös<en> fontosságú 1. <pereknél> 2. *válási* (PH is

- így! 1901—: *vallási*) és kötelék felbontási pereknél szokásuk
 1. <hozta> 2. vette, 1—2. hogy a két fél által kinev[ezett]
 megnevezett tanúkon kívül 1. (akik be lehetnek tanítva),
 2. (akik be lehetnek tanítva is), két vagy három tanút 1.
 <kihúzott a nép semleges> találomra 2. találomra előír-
 tott 1—2. a <sem[leges]> <p[lebs (?)]> semleges csőcselők
 közül is, (1901—: közül.)
- 110 : 27 K: Mikor a *communis opinio* 1. híre 2. behívásának híre
 30 K: a kezeiket <: I[me,]>.
 34 K: — Látó<d>gatást kell tenned
 34 K: Én nem akartam... 1. de <meg> másképp nem megy.
 2. isten látja lelkemet (1901—: a lelkemet), de másképp
 nem megy.
 37 K: — Meg kell lenni, 1. — sziszegte —, mert 2. szánd el
 magad, gyermekem — sziszegte —, mert
 39 K: Varga Gergely hajdút <k[ihallgatta]> hallgatta ki.
- 111 : 1 benn. K: bent
 3 tanúra jött a sor. K [kihagyással]: tanúra jött.
 8 K: 1. Úgy állt ott, 2. Úgy állt az ott,
 9 K: 1. hogy a gyűrűt 2. hogy a jegygyűrűt
 11 (szőrnyűkődvé): K: (szőrnyűkőzve): 1. <Vakuljak meg> 2.
 Úgy nem igaz,
 14 ne hordj össze K: ne hordj *nekem* össze 1: hetet-havat, ha-
 nem felelj 2. hetet-havat, és ne kalandozz Tolnában, Bara-
 nyában, hanem felelj
 16 Igaz-e az, hogy (1907—Jk: Igaz-e, hogy)
 24 K: <A> Fiscus:
 32 1907—Jk és Krk: Szentgályi K—1901: Szengályi
 34 K: — Az ördög <botl> botlott meg benn — súgta 1. Mar-
 salkó kanonok 2. a vízszemű Marsalkó kanonok
- 112 : 1 K: 1. boldogságos 2. Boldogságos
 2 Kp: <hogy> ki vett rá
 3 — Senki — mormogta a vénasszony K: — Senki — *makogtu*
 (PH: morogta) a vén asszony 1. <az> apró szemeit behuny-
 <va><abban a hit[ben]>, mintha 2. összelapulva, mint egy
 varangyos béka. Az apró szemeit behunyta, mintha
 5 K: rászakad 1. <az ég boltozatja> a terem boltozatja,
 6 K: az egri püspökök <pán[célban]>, egyik-másik páncélban,
 <baju> bajuszosan,
 8 K: egy ártatlan kis gyerek is, 1. a csecsemő püspök, 2. tol-
 jes(en) főpapi ornátusban, a csecsemő püspök,
 9 Krk: Hippolyt K—Jk: Hipolit
 10 Szimáncsiné, K: <a> Szimáncsyné, (PH — a K hibás olva-
 sása miatt —: Szerencsyné.)
 10 reszketett Szimáncsiné. Mintha (Jk: reszketett Szimáncsiné,
 mintha) K: 1. Mintha öt nézné 2. Mintha egyenesen öt nézné
 13 K: A <tárgya[lás]> tanúkihallgatás 1. is abba szakadt, 2. is
 hamar abba szakadt,

- 112 : 14 K: a Buttler <pal> palotájában, melyre <a p[üspök]> az érsek is
- 16 K: a fiatal főúr, 1. <úgy hogy> 2. mintha 1—2. az Ezeregyéj
- 17 K: lakomáiból <vará> varázsoltak volna 1. ide a dzsinek, 2. ide egyet a dzsinek, megrabolva 1. a hatalmas kalifa 2. a hatalmas szultán vagy kalifa
- 19 K: ki most 1. <csodálkozva> 2. sóbálvánnyá meredve 1—2. nézi otthon 1. <Konstantinápolyban> a fényes Stambulban (Krk: Sztambulban)
- 22 K: <Másnap aztán igazán bágya[dt]> A multság <késő éj> a késő éjbe benyúlt,
- 23 K: 1. <a> Buttler <és> »Kedves fiam» szólítá 2. Buttler kétfelül az orcáján. »Kedves fiam» szólítá (1901—: szólította)
- 26 K: mert éppen úgy voltak kémei <B[uttlernek]> Dörynek itt,
- 30 K: — Neki <azonban> pedig nincs 1. <elé[g]> 2. olyan 1—2. édes szája, mint a tied — felelte <Buttler> Döry — se olyan mosolya.
- 32 K: 1. másnap nagyon aluszékony 2. másnap nagyon bágyadt és aluszékony
- 35 K: képpel <és> tudta elmondani
- 38 kivált ahol Buttleren üthetett, ki K: kivált, ahol Buttler ellen kellett kiökönnie, kit gyáva <fráternek>, ingatag jellemű, puhán nevelt 1. <m[égnásnak]> 2. nyegle mágnásnak 1—2. festett,
- 113 : 1 K: ha ennyire <ösmeré> ösmeri.
- 5 de egyik sem fáj úgy, mint a tizennyolcadik, K: de egyik se fáj úgy, mint 1. amit ez a nyafka <ember> ütött rajtam, 2. mint ez (PH is így!) a tizennyolcadik, amit ez a nyafka <ifjon[c]> ifjú úr ütött rajtam,
- 7 mert olyan gyenge K: mert oly gyenge a lelke, 1. mint <a viasz, minden kéz érintése meglátszik> 2. mint a kenyérgalacsin,
- 9 K: 1. amit épen gyúrni akar. 2. amit az épen gyúrni akar.
- 10 a ravasz Pereviczky K: a *megboldogult* ravasz Pereviczky
- 11 K: 1. kell <itt megjelenve tisztesség> 2. kell idehoznom tisztességben megöszült fejemet,
- 13 K: 1. kell leányom becsületét védelmeznem, 2. kell leányom és a magam becsületét védelmeznem,
- 14 mert oly események (1907—Jk: mert olyan események)
- 14 K: 1. hurcoltatnak itt piacra, melyek <becsület> 2. hurcoltatnak itt piacra s dobáltatnak meg sárral, melyek egy család benső életének
- 16 s kincsei. K és PH: *és* kincsei.
- 17 K: megvetéssel <fordítanak> fordítanak hátat
- 19 K: hogy ama 1. <komis[z]> 2. kalandor Horváth 3. kalandor lutheránus Horváth kaparítsa meg 1. a fejedelmi vagyont

2. gonosz machinációival (1907—Jk: machinációval) a fejüdelmi vagyont
- 113 : 21 K: vállat tudnék <még> vonni,
23 K: 1. — <N[e térjünk el a tárgytól! (?)]> 2. Ad rem,
25 K: 1. lelkem keserűségét, sőt 2. lelkem keserűségét, bocsol-
letem meghurcoltatásáért, sőt
29 fegyverem által *halnak meg*. K, PH, Kp: fegyverem által
jognak meghalni.
29 K: <isten> Isten engem úgy segéljen!
31 A bóbiskáló (Jk: A bóbiskoló)
31 K: felütötték a fejeiket 1. s ijedten néztek össze, 2. orro
a fenyegető, lázas hangra, s ijedten néztek össze,
- 114 : 6 K: hogy <senkit> »senki se
6 Kp: nevezett 1. <Hor>váth 2. Bernáth
16 K: 1. s <ami m[ég] e percben> bizonyosnak látszott, 2. s
<ami az nap> bizonyosnak látszott, 3. s ami tegnap bizonyosnak látszott,
19 *és* a figyelő K: *s* a figyelő
21 K: a Dóryék <dolga> esélye, hogy Mária 1. hitelbe 2. akár
hitelbe 1—2. vásárolhatott volna a boltukban, <s a »három
Bika« vendéglőse háromrét hajladozott előtte s minden harmadik
szavába beleszótt »a méltóságos grófné«. A méltóságos grófné a szobájában parancsolja a vacsorát
23 De még egyéb <szenzációja> érdekessége
24 Krk: azokat a *szavakat*, melyeket K: 1. azokat, melyeket
2. azokat a *szavakat*, melyeket (PH—Jk, örökletes sajtó-
hibával: azokat a *híreket*, melyeket)
27 állani, K és PH: állni,
27 K: a heves öreg <or[= öreg]> úr
28 K: 1. két zempléni nemest <s elküldte őket magyarázatot
kérni> 2. két zempléni nemest, *Draskóczyt* (PH-tól: *Bar-
kóczyt*) és Cseleyt,
29 magyarázatot, esetleg K: magyarázatot *és* esetleg Kp: ma-
gyarázatot és esetleg
30 K: <Azok> <A két fiatal úr> *Draskóczy* János uram (PH-tól:
Báró Barkóczy János uram) <mingyárt vállalta a küldetését>
komolyra igazítván képét, <kihörpönté> egyszerre kihör-
pönté (PH-tól: kihörpinté) <italkáját> <...> édes pálinká-
ját, <késznek> és késznek vállalkozott
- 115 : 4 K: 1. — <Mit,> *hagyjam* 2. — *Hagyjam*
4 a becsületemben K: a becsületemben
7 K: az semmi, 1. hanem énrólam 2. a párhaj nem veszedel-
mes, hanem énrólam 1—2. mondjon le, mert 1. egy Cseley
veszedelmes. 2. egy Cseley mindig veszedelmes. Ahol 1. egy
Cseley, ott mindig 2. egy Cseley van, ott mindig
9 K: 1. Ha <most két> másik úr megy, egy nyilatkozat 2. Ha
helyettem egy másik úr megy hozzá, egy nyilatkozat 1—2.

- lesz a <dolog> vége, ha én megyek, halál lesz 1. <a vége>
2. belőle.
- 115 : 11 K: éppen ezt akarom! <Ki tud... (?)>
13 K: épen egy 1. <pulykát> 2. hideg libát
15 — Hozott isten! — kiáltá eléjük. — Te pedig hozz még két poharat, pincér! K: 1. — <Jó, hogy jöttök — monda. — Pincér, hozz.> <Hozz> még két *tányért*, pincér. 2. — Hozott isten! — kiáltá eléjük. — Te pedig hozz még két *tányért*, pincér! (PH: két *tányért*, Kp: 1. két <tányért>, 2. két poharat.)
- 17 K: De ezek megálltak 1. ünnepélyesen, marconán, mint <a cövek>, 2. előtte ünnepélyesen, marconán, kifeszített nyakkal, mint ahogy illik a kartellvivőknek 1. <a szittyák földén> 2. Magyarországon.
- 21 K: — <Óhó> Kutykuruty! —
22 K: — 1. <Ígaz-e, hogy> 2. Ön állítólag
22 használt felünk, K: használt *ma* felünk,
27 K: <— Láthatják>
Dőry mosolygott 1. <és egy darabot> 2. és <betett egy d[arab]> 3. és beleharapott egy libacombba.
— Láthatják az urak, hogy <...> <mind a két állkapcsom mozog s> a lúdpecsenyét le tudom nyelni, de az egyszer kimondott szavamat nem.
(Folyt. köv.) [Itt végződik a kéziratördék.]
- 116 : 1 Jk és Krk: szeladon, K—1907: seladon,
4 meglehetősen nagygyá és *híressé tette* (PH és Kp 1: meglehetősen nagygyá tette)
21 kődből, (PH: kődbül,)
- 117 : 17 Krk: rokokó (PH—1901 : roccoco Jk: roccoco)
- 118 : 4 Azzal nem lehet feltámasztani. (PH és Kp 1: Azzal nem lehet támasztani.)
12 — Dehogy a golyó! Mi a golyó? (PH: — Dehogy a golyó! *Mit* a golyó!)
- 32 Az ám, negyedik. (1907—Jk: Az ám, *a* negyedik.)
- 119 : 10 *leendő vömhöz* (PH és Kp 1. nem kurzív betűkkel)
20 stb. *Bornóc* (PH és Kp 1. mindvégig: *Mándok*)
- 120 : 1 hivatkoznia. (1907—Jk: hivatkozni.)
14 Mért akarnád (Jk: Miért akarnád)
- 121 : 3 stb. *röszkei* (PH: *laskai*)
7 nincsen (PH: nincs)
21 az a halál fia! (PH: az halál fia!)
- 25 Jk és Krk: szenátor (PH—1907: senátor)
- 122 : 17 mielőtt még Buttler (PH, 1907—Jk: mielőtt Buttler)
22 gyenge, (Jk: gyöngé,)
28 Jk és Krk: fiskus (PH—1907: fiscus)
28 néhány (1907—Jk: néhány)
30 ezt a tanú? (PH: azt a tanú?)
35 vakmerőn (Jk: vakmerően)

- Lap 8or
- 123 : 31 kikutatták a bokros Várhegyet, (PH és Kp 1: kikutatták a bokros *Síkhegyet*, a Várhegyet),
 35 miképpen (PH: miképp)
 37 Várt hát egész esti szürkületig, (PH és Kp 1: Várt hát egész az esti szürkületig,)
- 124 : 11 körül kell járni (PH: körül kellett járni)
 36 hogy Istók (PH: hogy az Istók)
 39 1907—Jk és Krk: amint egészen közel jöttek. (PH—1901: amint egész közel jöttek.)
- 125 : 7 a keresztet. (PH: a kereszteteket.)
 16 mert azt, szegényt, (PH, Jk: mert azt a szegényt)
 22 van a *testimoniumom*. (PH és Kp 1: van a *certifikátom*.)
 30 nincsen *bizonyítványom* Hadiktól (PH és Kp 1: nincsen *certifikátom* Hadiktól)
- 126 : 1 nem retirált meg, (PH: nem reterált meg,)
 3 Krk: parlamenter (PH—1907: parlementair [helyesen: parlementaire] Jk: parlamentär)
 12 PH és Krk: Egyszerre kiderült minden arc, és nevetésre fordult minden száj. (1901—1907: Egyszerre kiderül [!] minden arc és nevetésre fordult minden száj. Jk: Egyszerre kiderül minden arc, és nevetésre fordult minden száj.)
 16 1907—Jk és Krk: mégis csak látta (PH—1901: mégis látta)
 28 1907—Jk és Krk: Meg az én szívem is hánykolódta, (PH—1901: Meg az én szívem hánykolódta,)
 32 Most sem értem a dolgot. (PH: Most se értem a dolgot.)
- 127 : 3 szívhatja alulról levegőt, 1907—Jk — Vidonka »tótos« beszédét megzavarva —: szívhatja alulról a levegőt,)
 4 meg láthatja utat is, (Jk — a mondat értelmét megzavarva —: megláthatja [egybeírva !] utat is,)
 7 Eszembe jutotta (PH: Eszembe jutota)
- 128 : 1 ott azután bevárják, (PH: ott azután az ajtónál bevárják),
 4 aki azóta már (PH: aki már azóta)
 15 pénzbeli ígérekkel külső országokba idegen név alá kívánta rejteni, (PH: pénzbeli ígérettel külső országokba idegen név alá kívánta elrejteni,)
 20 mehetnek Döryék (PH: mehetnek a Döryék)
- 129 : cím Jk és Krk: A szentencia. (1901—1907: A sententia.)
 4 az eldobott forgács, (PH: a bedobott forgács,)
 8 alul koronájuk van, (PH: alul a koronájuk van,)
- 130 : 1 Krk: nymbusz (PH—1901: nymbus 1907—Jk: nymbus)
 9 A fantázia neveli erejét, (PH: A fantázia megneveli erejét,)
 16 jegyezte meg Döry (1907—Jk: jegyezte meg Döry)
 18 néhány (PH: néhány)
 22 diófát koporsókra. (PH és Kp 1: diófát a koporsókra.)
- 131 : 8 Jk és Krk: potentátus, (PH—1907: potentatus,)
 18 néhány (1907—Jk: néhány)
 26 Jk és Krk: episztoláikkal, (PH—1907: epistoláikkal,)

Lap Sor

- 131 : 35 Krk: *kvaterka* (PH—Jk: *quaterka*)
- 132 : 10 Krk: *szillogizmusaira*, (PH—1907: *sillogizmusaira*, Jk: *sillogizmusaira*,)
17 oly hallatlan (1907—Jk: *olyan* hallatlan)
19 *vispan* (PH: *viceispán*)
29 *s a szentszék* (1907: *és a szentszék*)
- 133 : 24 szakasztott olyan, mint a Ludovika császárné. (1907—Jk: szakasztott olyan *volt*, mint a Ludovika császárné.)
- 134 : fejezetcím helyett a PH-ban: *Epilog*. [Már itt be akarta fejezni a regényt!]
13 Hát akkor miért (PH: Hát akkor mért)
15 ha pedig nem fordulnának vissza, (PH: ha pedig nem fordulnának vissza,)
23 a megérkezetteket (PH: a *már* megérkezetteket)
- 136 : 3 és 7 1907—Jk és Krk: erdőteleki (1901 kétféle alakban: erdőtelki és erdőteleki)
31 *e rezes orrú*, (1907—Jk: *a rezes orrú*,)
- 137 : 15 *Mikoron* pedig (1907—Jk: *Mikor* pedig)
18 mikor az asszonynak egy hajfürtje (PH és Kp 1: mikor az asszonynak egy *csúri* hajfürtje)
28 A kis leánykát, (PH — régies szóhasználattal —: *Az* kis leánykát,)
28 Krk: *kontesztkának* (PH—Jk: *komtesztkának*)
- 138 : 13 mutasd meg, láttál olyat? (PH: mutasd meg, *ha* láttál olyat?)
20 mint *a* szeme. (PH: mint *az* szeme.)
38 Leírhatatlan a levertség, (PH és Kp 1: Leírhatatlan *az* a levertség,)
- 139 : 4 *Hát most is úgy volt*. Nem kellett ott (PH és Kp 1. csak ennyi: Nem kellett ott)
11 a kocsmárost. (PH: a *kocsmárost*.)
36 hogy szereti, (1907—Jk: *hogyan* szereti,)
- 140 : 19 azt mondja, a homokban elásva (PH: azt mondja, *valahol*, a homokban elásva)
29 mi facsarta *meg úgy* a szívét, (1907—Jk: mi facsarta *úgy meg* a szívét),
33 Fáynek. (PH és Kp 1: *a* Fáynek.)
- 141 : 3 *főnn* (PH: *fönt*)
16 és 17 kérem alásan. (Jk: kérem *alásan*.)
- 143 : 6 Jk és Krk: korrupció. (PH—1907: *corruptio*.)
9 reperáció (Jk: *reparáció*)
13 *fráternek* (1907—Jk: *fráternek*)
- 144 : 6 ultramontanizmus (Jk: *ultramontanizmus*)
15 PH és Krk: semmi *se* volt olyan nagy . . . és semmi *se* olyan kicsiny, (1901—Jk hibásan, kétféle szóalakkal: semmi *sem* volt olyan nagy . . . és semmi *se* olyan kicsiny,)
- 145 : 17 a palatinustól *Ungvárra*, (PH és Kp 1: a palatinustól *N.-Kállóba*,)

- Lap Sor**
- 147 : 11 felelte az szelíden. (PH: felelte ezszelíden. 1907—Jk: felelt szelíden.)
 18 már bent < voltak a teremben, (Jk önkényes módosítással: mert bent voltak a teremben,)
 32 szemők (1907—Jk: szemük)
- 148 : 12 Krk: pöz nélkül, (PH—Jk: pose nélkül,)
 21 és hódolat okáért (PH: és a hódolat okáért)
- 149: 23 elbocsátá (1907—Jk: elbocsátotta)
- 150 : 2 Zemplénben, Ungban. (PH és Kp 1: Zemplénben, Szabolcsban.)
 15 mintsem ellenünk voksolnának. (1907—Jk: mintsem ellenünk voksolnak.)
 21 de az eredményre nézve csalódtak. (PH és Kp 1: de az eredményre csalódtak.)
- 151 : 24 ökleivel ütögette (1907—Jk: öklével ütögette)
 32 nékem (Jk: nekem)
- 152 : 12 szótlantul (PH: szóatlanul)
 33 küzdött, (PH: küzködött,)
 38 Jk és Krk: zsuzsut (PH—1907: jou-jout)
- 153 : 14 Egyik tájék sem az igazi. (Jk önkényes módosítással: Egyik tájék se az igazi.)
 16 hogy a bánatát lemossa, (PH: hogy a bánatát elmossa,)
 20 azt mondván neki: (PH: azt mondvá neki:)
 23 olyant, (PH: olyat,)
 23 soha azelőtt nem hallott nyelvű nemzetbelit, (1907—Jk — a mondat értelmét megváltoztató, önkényes módosítással —: soha azelőtt nem hallott nemzetbelit,)
 27 Krk: fikuszok (PH—Jk: fikusok)
 36 közömbösek, (Jk: közömbösök)
- 154 : 5 a négy vármegyéből (PH: a négy megyéből)
 15 legidősb fiát, (Jk: legidősebb fiát,)
- 155 : 5 megemmisíteti a házasságot. (1907—Jk önkényes módosítással: megemmisíti a házasságot.)
 5 PH, 1907—Jk és Krk: homo intimus (1901 sajtóhibával: homo intimus [!])
 34 —Bornóc azonban még mindig Bornóc, mert a Piroskád most ott lakik. (PH és Kp 1: — No, de azért Mándok in floribus, amice, mert a Piroskád most ott lakik.)
 38 mindeniké (1907—Jk: mindenkié)
 39 enyém (PH: enyim)
- 156 : 5 én is voltam fiatal és sok olaj volt bennem . . . Akinek túlanglé ruhája van, (PH és Kp 1: én is voltam fiatal és sok olaj volt bennem . . . teringette, mennyi olaj, de hát mikor annak úgy kell lenni. Akinek túlanglé ruhája van,)
 17 —Hátha egyszer ő maga hina . . . (PH és Kp 1: — De hátha mégis egyszer ő maga hina . . .)
 23—26 kérdé félénk, remegő hangon.
 Fáy összeráncolta homlokát s baljóslatú hangon mondá :

Lap Sor

- No, te ugyan jól ösmered, fráter. (1907—Jk, kifelejtve a párbeszédet összekötő mondatot: kérdé félénk, remegő hangon.)
 — No, te ugyan jól ösmered, fráter.)
- 156 : 29 s ott az egész *hatalmas* rokonságot (Jk kihagyással: s ott az egész rokonságot)
 33 a *contra-Pyrkeristák* (Jk: a *kontra-Pyrkeristák*)
- 157 : 1—33 győzni kell! (PH: győznie kell!)
 18 Jk és Krk: *perszonális* (PH—1907: *personális*)
 26* Jk és Krk: a *Ludovika-Akadémiára*, (PH—1907: a *Ludovica-Akadémiára*,)
 29 a *mélyen* varrt zsebükre (PH: a *mélyre* varrt zsebükre)
- 158 : 3 melyek (PH és Kp 1: amelyek)
 36 Vagy *talán* nem is a nap volt az, (PH és Kp 1. sajtóhibával, a kézirat hibás olvasása miatt: Vagy *télen* nem is a nap volt az,)
- 159 : 18 amit meg se lehet *többé* látni. (1907—Jk kihagyással: amit meg se lehet látni.)
- 160 : 3 a fogatánál, (1907—Jk: a fogatnál,)
 11 *Se* beszélni nem képes, *sem* írni. [Mindegyik szövegben így, kétféle szóalakkal!]
 11 Vissza *sem* (PH: Vissza *se*)
 13 közeledjék (PH sajtóhibával: közeledjek)
 18 amit *még* sohase látott: (PH: amit sohase látott:)
- 160 : 30—161 : 1 — Hát tovább menjünk?
 — Tovább megyünk. (1907—Jk:
 — Hát tovább *megyünk*?
 — Tovább megyünk.)
- 162 : 7 *Bóth*. (PH és Kp 1. itt: *Góth*.)
 12 Végre kicsillantak *távol*, a *fák* között, kicsike fehér házikók a völgyben, (1907—Jk: Végre kicsillantak a *távol fák* között [!] kicsike fehér házikók a völgyben,)
 38 Krk: *Önkéntelenül* (PH—Jk: *Önkénytelenül*)
- 163 : 3 rebegte elhalón Piroška, (Jk — elrontva a mondatritmust —: rebegte elhalón Piroška,)
 3 és a kés, alma kihullt a kezéből, (Jk — ismét elrontva a mondat ritmusát —: és a kés, alma kihullott a kezéből,)
 12 szemrehányóan. (PH: szemrehányón.)
 14 és a hangja reszketett (1907—Jk: és hangja reszketett)
 29 forróságát (1907—Jk — értelemzavaró módosítással —: forróságot)
 35 Jk és Krk: *szfinxet*, (PH—1907: *sphinxet*,)
 37 a szavaiból. (1907—Jk: szavaiból.)
- 164 : 16 a vadvizek, kiöntések miatt. (PH: a vadvizek, kiöntések miatt a *vencsellői révnek*. Kp 1: ... a *vencsellői révnél*.)
- 165 : cím: *A fölpszékkált pardás*. (Kp 1: *Ama pardás a hamu alatt van*.)
 2 a nagy tisztelet okáért; éppen akkor (Jk: a nagy tisztelet okáért. Éppen akkor)

Lap Sor

- 167 : 36 *négy* darab ezüst huszas volt, (PH és Kp 1: *hat* darab ezüst huszas volt,)
38 ez a *négy* huszas (PH és Kp 1: ez a *hat* huszas)
- 168 : 12 stb. Krk: könyvek (PH—Jk: könyvek)
16 : szemeiből; (PH: szemeiből;)
- 169 : 10—24 [Ezt a részt Mikszáth eredetileg, a PH-ban, csak utólag toldotta be, helyesbítő közlés kíséretében! Ld. jegyzeteink legelején, a *Kiadások* o. fejezetben, a PH-beli közlések 51. sz. folytatásánál! A Kp-hoz is külön kéziratlapon mellékelhette e rész szövegét, a korrekturába beszúrt következő nyomdai utasítással: *Innen kimaradt a következő: ezt még ki kell szedni.*]
- 169 : 18 — Oh, drága búzám, arany búzám, aki a tenger alatt vagy. Nevetni lehetett volna ezen,
(PH, az 50. sz. folytatásban: — Oh, drága szívem, oh arany galambom, oh, kis macskám nekem.
Elnevezte az a bogárország, állatország minden lakójáról, csakhogy mind aranyból voltak; nevetni lehetett volna ezen,)
24 csendesen. (PH: csendesen.)
2. sor alatt a PH-ban még a következő rész volt, melyet már az első kötetkiadásból kihagyott:
... szótlanul, csendesen.
— *Hát hiszi-e már, hogy szeretem? — kérdezte Piroška.*
— *Hiszem, hiszem, és boldog vagyok.*
— *Hát elmondja-e már, hogy mit gondolt ki?*
— *Mindent, mindent, arany kutyácskám, csak parancsolj.*
— *Hát legelőször is azt parancsolom, hogy eressze el a nyakamat.*
[A fenti sorok törlése után a folytatás így módosult:]
— Ugyan, no — ellenkezett Piroška — stb.
- 29 a templom felől, (PH és Kp 1: a templom-*utca* felől,)
- 34 mint aki valami turpisságban ludas, (PH, az 50. sz. folytatásban: mint *egy farizeus diák*, aki valami turpisságban ludas,)
- 37 — 170 : 1— *Hát hiszi-e már . . .* kezdetű mondatról *Mindent, mindent.* szavakig bezárólag (a PH 50. sz. folytatásában más szöveg volt, és pedig a következő:
— *Oh, ni, még a kis ezüst-pultonyt is belerajzolta a címerbe. Hej, ha bedughatnám ebbe a kis pultonyba.*
— *Ki tudja, próbálja meg, hátha belesérnék? — mosolygott Piroška. — Hiszen kicsiny vagyok. Hadd halljuk, no, hogy mit gondolt ki? Mi az a nagy örültség?*
János gróf már éppen mondani akarta, mikor kinyílt az ajtó stb.
- 170 : 4 Csak annak konstatálása után, (PH, az 50. folytatásban: Csak annak *a* konstatálása után,) [Ez a mondat 1907—Jk: bekezdéssel.]

- Lap Sor
- 170 : 6 Tóth uram, és csak nézi, nézi (PH: Tóth uram *is*, és csak nézi, nézi)
 9 Jk és Krk: — Salve domine comes illustrissime / (PH—1907: hibásan: . . . illustrissimus / [!])
 21 Azért álmodtam én az éjjel szarkákkal, (1907—Jk: szarkákról,)
 33 azután pedig kezdett beszállingózni az ebéd, (1907—Jk, magyartalanul, értelmetlenül: azután pedig *el*kezdett [!] beszállingózni az ebéd,)
 171 : 14 Krk: bosszankodott, (PH—Jk: bosszankodott,)
 172 : 30 1907—Jk és Krk: egész háznépével, (PH—1901 — valószínűleg a kézirat hibás olvasása miatt — egész háznépével,)
 173 : 13 A pítvarban (1907: A pitarban)
 15 a kocsmárosság. (PH: a kocsmárosság.)
 174 : 17 vitte nagy alapítványait. (PH: vitte *el* nagy alapítványait.)
 25 szerte a világrészben, (1907—Jk: szerte a világban,)
 175 : 2 a lábához (PH: a lábához)
 3 a magyar ruhájához (1907—Jk: a magyar ruhához)
 3 a díszkarddal együtt, (1907—Jk: *egy* díszkarddal együtt,)
 26 Lesz ez még (PH: Lesz az még)
 37 Olyan pontosan tudnám kiszámítani, (PH: Olyan *pompásan* tudnám kiszámítani,)
 176 : 2 Karácsonykor hazamentek az országos rendek tisztát váltani (PH: Karácsonykor hazamentek a tekintetes K. K. és R. R.-ek tisztát váltani.)
 6 Azt is mondogatta, hogy *nem jól érzi magát, szédülései vannak*, hogy orvost megy konzultálni. (PH és Kp 1: Azt is mondogatta, hogy *rossz színbén van*, hogy orvost megy consultálni.)
 10 Jk és Krk: verzió (PH—1907: versio)
 17 Buttler János gróf meghalt Bécsben, (PH és Kp 1: Buttler János gróf meghalt *harmadnapja* Bécsben,)
 177 : 2 semmi öröm ezen a földön. (Jk: semmi öröme ezen a földön.)
 12 Hát Piroška? (1907—Jk: Hát *a* Piroška?)
 13 spektákulum a koporsónál, (1907—Jk: spektákulum *ott* a koporsónál,)
 15 *s* megfigyelni, (PH: *és* megfigyelni,)
 28 mindjárt *akkor* az egri káptalanhoz, (1907—Jk: mindjárt az egri káptalanhoz,)
 178 : 1 miért (PH: mért)
 179 : 4 Krk: icce (PH—Jk: *itce*)
 180 : 2 fel-alá (PH: fel *s* alá)
 6 léptekkel (1907—Jk: lépésekkel)
 24 pulykának (PH: pulykáknak)
 26 1907—Jk és Krk: minden zegezugában folyt (PH—1901 hibásan: minden zegezugába folyt)
 28 Jk és Krk: vagy *hét* szobában, (PH—1907: vagy *két* szobában,)
 181 : 12 Krk: Ghilányi (PH: Ghilányi 1901—Jk: Gilányi) [A család által használt névalakot alkalmaztuk.]

- Lap Sor
- 181 : 17 ahol ezt (PH: ahol azt)
 30 mi az a gally. (PH: mi ez a gally.)
 35 melyek alatt (PH: amelyek alatt)
 35 Piroskával. (PH: Piroskájával.)
- 183 : 3 *be van már* forrasztva. (1907—Jk: *már be van* forrasztva.)
 20 föllebb tette (PH: föllebb tette)
- 184 : 10 Krk: klérus (PH—Jk: klerus)
 24 minden rajta található (1907—Jk önkényes módosítással: minden rajta találendő)
- 185 : 12 előre elindult Ruzska felé, (Jk: előre indult Ruzska felé),
 26 és azok vitték be (1907—Jk: s azok vitték be)
 34 Elröpiült ő is (PH: Elvándorolt ő is)
 36 1907—Jk és Krk: amellyel (PH—1901: amellyel)
- 186 : 7 mely legendaszámba járt Zemplénben, (Kp 1: mely legenda-számba jár Zemplénben,)
 10 mikor megcsinálni kellett (1907—Jk: mikor megcsinálni kell)
 14 De éppen kapóra jő, hogy (1907—Jk: De éppen kapóra jött, hogy)
- 187 : 10 azok közé tartozott, akik (Jk hibásan: azok közé tartozott, aki)
 13 a *fanatikus* ködben (PH: a *fantasztikus* ködben)
 18 eladta *bornóci* birtokát (PH: eladta a *mándoki* birtokát
 Kp 1: eladta *tarnóci* birtokát)
 21 ringatózzott, (PH: ringatózott,)
 26 néha jöl-jölemlegetik: (1907—Jk: néha *felemlegetik*:)

Tárgyi magyarázatok

Személynevek. (Ld. az I. kötet hasonló című fejezetét is!)

Ajtay (88 : 5) — Több ilyen nevű családot ismerünk. Bereg, Szabolcs, Szatmár és Ung megyékben s Erdélyben voltak birtokosok.

Almássy (137 : 4) — MK »a legelőkelőbb hevesi nemesség» sorában említi. A Zsadányi és törökszentmiklósi Almássy-család egyes tagjai Heves megyében is szerepeltek a XIX. század folyamán.

Baksa Máté (11 : 19) — A regény szerint: egykori inszurgens, Horváth Miklós inasa. — A Baksa-család: Nógrád és Zemplén megyei nemes familia.

Balászházy Ambrus (15 : 5) — A regényben: a Breczenheim hercegek tisztartója. Több ilyen nevű család élt Szatmár, Szilágy, Bihar és Zemplén megyében. A család egyik tagja, Balászházy János (1797—1857) ügyvéd, szolgabíró, jeles gazdász volt; gazdasági szakmunkáiért a M. Tud. Akadémia 1830-ban rendes tagjává választotta.

Barabás Miklós (52 : 10—35) arckép-, táj- és életképfestő, a táblabíró-korszak egyik legkiválóbb és legtermékenyebb mestere. Buttlernek a lábjegyzetben említett életnagyságú olajképét [ld. a jelen kiadványban a III. sz. képmellékletet!] 1844-ben festette Nógrád vármegyének. Saját följegyzése szerint 360 forintért. (Ld.

Barabás Miklós önéletrajza, Bíró Béla gondozásában. Kolozsvár 1944. 252. l.) A 10. sorban említett medaillon-kép alighanem MK fikciója. A 35. sorban Mikszáth »Babszem festőnek« nevezi a kistermetű Barabást.

Bavtya Demeter, a Jánosik rablóbandájából (80 : 14) — Itteni említése — igaz, hogy csak tréfás fenyegetésben! — merész anakronizmus, mert Jánosik bandája (ld. ott) éppen száz évvel azelőtt működött.

Bodó (14 : 22) — Nagy Iván több ilyen nevű nemesi családot említ. A Szelefarinosi Bodó-család Ugocsa és Zemplén megyében volt birtokos.

Bodolyi szabó (Nemes Bodolyi Máthé de Bodoló et Réna) (66 : 31) — MK máskor is gúnyolódik az »előkelő« származásukkal dicsekedő mesteremberekkel. (Ld. a *Mindenki lépik egyet* c. elbeszélésben: Apró István — báró Aprozski. Krk 15. köt. 67. l.) A szabókat meg kiváltképpen csipkedte. — Kempelen lexikona Bodolló (Bodolay) és Bodolyai nevű nemes családot ismer.

Breczenheim (vagy Bretzenheim) (15 : 4) — Német eredetű család, mely 1789-ben német birodalmi hercegi rangot kapott. Birtokcsere útján 1803-ban jutottak a hajdani Rákóczi-uradalom egy részének (Sárospatak, Regéc) birtokába. 1827-ben magyar indigenátust nyertek, de már az 1860-as években kihalt a család.

Brezovay (137 : 4) — Borsod és Heves megyei birtokos család. A familia egyik tagja, Brezovay József az 1830—40-es években Heves megye országgyűlési követe, utóbb másodalispánja volt.

Buday (42 : 2) — A regényben: Buday uram Buttler bozosi tisztartója; már ősei is a Buttler-családnál szolgáltak. Fia, Pali, a keszthelyi Georgikonban tanult s az árván maradt Horváth Pirocska bornói birtokának jószágigazgatója lett (154 : 15—17). MK egy helyütt azt mondja, hogy Buday uramnak testvére volt Buday Eszaiás, a híres debreceni professzor (56 : 6—10). Az időbeliség megfelel ennek a rokoni kapcsolatnak, de arra nézve nincs genealógiai adatunk, hogy vajon Buda Eszaiásnak (1766—1841), aki a debreceni kollégiumnak neves történelem-tanára, majd pedig a tiszántúli egyházkerület püspöke volt, Ferenc nevű bátyján, a »Polgári lexicon« szerkesztőjén kívül (élt 1760—1802) lett volna egy gazdatiszt testvére is. A két jeles Budai-testvér egyébként Peérről, Közép-Szolnok megyéből való. — MK a családnévet — Buttlerrel kapcsolatban — valószínűleg Bernáth Dezsőtől hallotta, aki úgy tudta, hogy Buttler János nagy szerelmét Buday Máriának hívták. (Ld. a jelen kiadványban I. köt. 192. l.) Figyelemreméltó, hogy a Buttler-féle pöriratokban is szerepel ez a név. (Ld. az okmánytári szemelvények 26. sz. darabját, I. köt. 261. l.)

Olareton Erzsébet, a híres színésznő (86 : 36) — Neve a lexikonokban és kézikönyvekben nem található.

Correggio, Antonio Allegri (174 : 26) — olasz festő, a barokk művészet egyik elindítója. Élt 1494—1534.

Oziráký Antal Mózes gróf (86 : 11) — 1772-től 1852-ig élt. Magas méltóságokat viselt: valóságos belső titkos tanácsos és kamarás, a hétszemélyes tábla bírója, Fejér vármegye főispánja, a pesti egyetem

elnöke, a Magyar Tudós Társaság igazgatósági tagja, országbíró, végre státus-miniszter.

Osák Máté (34 : 25) — hatalmaskodó, dúsgazdag főúr volt, valószínű kiskirály. Károly Róbert ellen sokáig hadakozott. Élt 1260—1321.

Oseley zempléni nemes (114 : 29) — A Cseley-család Zemplén megye Cselej helységétől veszi nevét s a hagyomány szerint a Bogát—Radván nemzetségből ered. A történelemben szerepet játszott Cselei János, a királyné alasztalnoka, aki — midőn Zách Felicián Károly Róbert királyt s családját Visegrádon megtámadta — Feliciánt lesújtván, megmentette az Anjoukat. Kissé módosított névalakkal Arany János is említi »Zács Klára« o. balladájában:

»Hamar a gazembert...
Fiaim, — Cselényi...!
Ott levágták Feliciánt
A király cselédi.

Érdemeiért Cselei János 1336-ban Zách Felicián javainak nagy részét adományban kapta, többi közt Harkányt, Nógrádban. — Az újabb századokban nem játszottak jelentősebb szerepet a közéletben. A 118. lapon (16—26. sor) a regénybeli Cselei Mikszáth híres, nagyzó, »felvágó« dzsentri-típusához csatlakozik. Fátumszerűnek tartja a Cseleyek szerepét a magyar történelemben. Szerinte Kis Károly (II. Károly) király, II. Lajos, sőt Attila életében is végzetes szerepet játszottak a Cseleyek. Vö. *A gavallérok* figuráival, akik egytől egyig honfoglaló vezérektől származtatták magukat. (Krk. 8. köt. 190, 193. l. stb.)

Cserepes uram (8 : 27) — A regényben pataki szekeres (fuvaros). MK névkészlete szempontjából figyelemreméltó, hogy a *Homályos ügyben* (1875) az egyik alakot, a jegyzőkönyvvezetőt szintén Cserepesnek hívják. (Krk 2. köt. 243. l. stb.)

Dárius (Dareios Hystaspis) (174 : 23) — perzsa király, az ókor legnagyobb uralkodóinak egyike. Élt i. e. 558—486. Gazdagsága (»Dárius kincse«) közmondásos lett.

Demosthenes (132 : 25) — híres görög szónok (i. e. 384—322); a hagyomány szerint dadogó beszédét azzal orvosolta, hogy nyelve alá kavicsot tett.

Dobóczky (137 : 4) — Heves megyei nemes család. Dobóczky Ignác 1832-ben Heves megye országgyűlési követe volt.

Draskovics (Trakostyáni gróf) (143 : 10) — dalmáciai és boszniai eredetű család; a XIII. század óta ismeretes. A családnak több Miklós nevű tagja volt, de a regény időpontjában élő Draskovics Miklóst Nagy Iván genealógiai munkája nem említi.

Draveczy (17 : 24) — csehországi eredetű katona-család, melynek egyik ága a mohácsi vész után került Magyarországra s a Szepességben lett birtokos. Később Erdélybe is elszármaztak.

Dugonics András (84 : 9—22) — piarista pap, egyetemi tanár, regény- és drámaíró. Élt 1740—1818. A Mikszáthtól említett »Föl-

jegyzései«-t Szinnyei József bocsátotta közre 1883-ban a Franklin-Társulat »Olcso Könyvtár« o. sorozatában (401—402. sz.).

Esterházy Miklós herceg, 1765—1833 (88 : 28) — soproni főispán, altábornagy, egy magyar gyalogezred tulajdonosa (116 : 39). Számos diplomáciai kiküldetésben vett részt, melyekben szertelen pompaszeretettel és pazarlásával tűnt fel. Amikor 1809-ben Napóleon a magyarokat új királyválasztásra hívta föl, Esterházy Miklóst szemelte ki leendő magyar királynak. — »A cár koronázása a múlt héten«: vonatkozhat I. Sándor cár koronázására (1801), vagy I. Miklós koronázására (1825), aszerint, hogy a valóságos, vagy a regénybeli Buttler életét tekintjük.

Fischer István báró 1754—1822 (23 : 14) — egri érsek. Már harminc éves korában egri kanonok lett, 1804-ben pedig, amikor a régi egri püspökség területéből kihalították a szatmári és a kassai püspökségek területét: a szatmári püspöki széke került. 1807-ben Fuchs Ferenc (ld. ott) utódaként egri érsek lett. — A regény-mese időjelző adata, hogy MK a 156. lapon Fischer érseket mint elhunytat említi. Ezek az események tehát már 1822 után történek.

Fuchs Xáver Ferenc, 1744—1807 (110 : 18) — egri érsek. Elvégezve Esztergomban a teológiát, előbb az Andrássy grófnál nevelésködtött; majd plébános (1773), utóbb a budai akadémián a bölcsészet tanára. Karrierjét Bathyány esztergomi bíboros-érsek lendítette előre. 1783-ban pozsonyi kanonok, 1784-ben nyitrai püspök. Az újonnan alakított egri érsekségnek ő lett az első főpapja.

Gara (34 : 25) — A Garák vagy Garaiak gazdag és hatalmas oligarchák voltak a XIV. és XV. században. A család három tagja nádori méltóságot viselt, köztük Gara László (meghalt 1460), a Hunyadiak ellenfele.

Ghillányi (14 : 21) — Liptó megyei eredetű báró és nemes család. A XIX. század elején birtokosok voltak Zemplénben is, hol a regény említi.

Gibara, tállyai csizmadia (7 : 18) és dr. *Gruby*, ungi orvos (51 : 10), valamint ennek testvére, a kaposi vendéglős (56 : 16) — vagy költött nevek, vagy Mikszáth ismeretségéből valók.

Gyürky (87 : 19) — Hont megyei nemes család, a XIII. század vége óta ismeretes. Idővel Nógrádba is elszármaztak, s ott a familia számos tagja viselt hivatalt. A család egyik kiválósága Gyürky Antal (1818—1890), gazdasági szakíró; számos dolgozata jelent meg, s szerkesztette a »Szőlészeti Füzetek«-et, majd pedig a »Borászati Lapok«-at.

Hadasi (59 : 37) — A genealógusok csak Hadas és Hadászy neveket ismernek.

Hadik András gróf, 1710—1790 (125 : 21) — különösen lovas bravúrjairól és bátorságáról híres katona, Mária Terézia tábornagya és hadvezére. Legemlékezetesebb haditette Berlin hirtelen, meglepetésszerű elfoglalása 1757-ben. Az ellentámadás elől csekély hadierő miatt kitért, de nagy zsákmányt ejtett.

Hatvani István, 1718—1786 (102 : 36) — a debreceni kollégium tudós tanára. Természettudományi kísérletei miatt boszorkánymester

hírébe jutott, aki az ördögökkel cimborál. Róla szól Jókai: »A magyar Faust« című elbeszélése. Hatvani professzort Mikszáth gyakran emlegeti műveiben. Pl. *Szent Péter esernyője*, Krk 7. köt. 165. l., *A gavallérok*, Krk 8. köt. 226. l. stb.

Hippolyt, egri érsek (112 : 6—9) »Az egri püspökök arcképei között [látható volt] egy ártatlan kisgyerek is teljes főpapi ornátusban, a csecsemő püspök, a három éves Hippolyt, Mátyás király sógora.« — Mikszáth tollbotlása, mert Hippolyt (szül. 1479-ben) akkor, amikor az esztergomi primásságot elcserélte az egri püspökségért (1497-ben), tizennyolc éves volt. MK *A kis primás* c. elbeszélése (1891) Estel Hippolytról, a gyermek-primásról szól. (Krk 4. köt.) MK Fraknói Vilmosnak 1890-ben megjelent »Mátyás király élete« c. monográfiája s más történeti munkák alapján dolgozott; forrásaiból pontosan ismerte Hippolyt életkorát és magyarországi működésének körülményeit. Említett elbeszélésében (Krk 4. köt. 77. l.) maga is azt írja, hogy Hippolyt »már« hét éves, amikor primási kinevezését kéri Beatrix Mátyástól. (Ld. részletes jegyzeteinket a Krk 4. köt. 201—204. és 231—233. l.)

Ibrányi (14 : 32) — Mendemonda szerint e régi magyar család törzse egy Ibrahim nevű török basa volt, ki a keresztény vallásra tért át s Szentgyörgy (később Ibrány) nevű helységben telepedett le. A család azonban már Kun László idejében szerepet játszott.

Illésházy (vagy Illyésházy) (102 : 15) — régi magyar nemes család. Legnevesebb tagja gróf Illésházy István (1540—1609) nádor (1608), aki történeti és költői munkákat írt. (Költeményeit ld. a »Régi Magyar Költők Tára. XVII. század« c. akadémiai kiadvány 1. köt., 1959., 354—358. l. és jegyz. 611—614. l., Bisztray Gyula gondozásában.)

Jablonczy József (97 : 20) — A regényben: caesarum auditor generalis. Kempelen szerint: a Jablonczy családot egy Gömör megyei névjegyzék említi a XVIII. század derekán. Nagy Iván csak Jablonczay, Jablanczay és Jablánczy neveket ismer.

Jantó (14 : 21) — Abaúj. Ung és Zemplén megyei nemes család.

Jekelfalussy Ferenc (104 : 19) — A regényben: caesarum auditor generalis. A Jekelfalussy-család Szepes megyéből való s Kun Lászlótól nyert adománylevelet. A családnak Ferenc nevű tagja is volt, de nem ez, hanem Vince volt pap: 1844 körül pozsonyi kanonok, 48-ban pedig szepesi püspök.

Kalmár Pál (100 : 29) — A regényben: Döryék ügyvédje. Alighanem költött név, mert a periratokból nem ismeretes.

Kandó (17 : 23) — A regényben: zempléni szolgabíró. Az egerfarmsói Kandók a XVII. század óta Nógrádban és Zemplénben éltek.

Korláth (87 : 28) — Gömör megyei régi család, mely a Hunyadiak korában tűnt fel. A család tagjai Nyitrában, Pozsonyban és Szabolcsban is éltek. A genealógiai munkák és a periratok nem tudnak a Korláth—Buttler-rokonságról.

Korponai Gábor (121 : 25) — A regényben: szenátor, vagyis egri városi tanácsos. A Korponayak: Szepes megyei nemes család, amely Nógrádba is elszármazott. A családfán Gábor nevűek is szere-

pelnek. A névválasztásban talán némi Jókai-hatás is megnyilvánult, amennyiben a „A lőcsei fehér asszony”: Korponay János kuruc kapitány felesége.

Kölcsey Ferenc, 1790—1838 (88 : 16) — Kölcsey 1825 után lépett föl a politikai életben. Szatmári megyegyűlési beszédeinek itteni említése tehát anakronizmus, mert a regénynek ez a fejezete (félévvel Buttler „különös házassága után) kb. 1811-ről szól: a valóságban meg éppen csak 1793-ról szólhatna.

Krok apó (a 42. laptól) — Költött név, költött személy. (Ld. a *Tárgyi magyarázatok* alábbi jegyzékében is 43 : 31—44 : 6 lap, illetőleg sorjelzésnél!) Mikszáthnak gyakori eljárása, „griff”-je, hogy konkrét életrajzi adatok stb. útján igyekszik növelni regényalakjainak „epikai hitelét”. Ezúttal is elmondja, hogy Krok Mátyás Ungvárt lakott „valahol az orosz templom mögött, a saját kőházában” (42 : 22—26): „apró kis emberke volt” (44 : 7), bizonyára ezért tudott könnyűszerrel bebújni a Martinovics apát ágya alá (44 : 1), „hetven év körül járt (44 : 7—8) stb. Szerpeltetése csupán a regény időszámításának felel meg. A valóságos időrendben súlyos anakronizmus, mert Buttler házassága 1792 augusztusában volt, Martinovicsék összeesküvését pedig csak két évvel későbbben leplezték le!

XVI Lajos, 1764—1793 (52 : 21) — francia király: a forradalmi tömeg 1792-ben elfogta s 1793. január 21-én guillotine-nal lefejezték

Lascy (vagy *Lacy*), *Franz Moritz gróf*, 1725—1801 (39 : 20—30) — Mária Terézia egyik főtisztje az osztrák örökösödési háborúban. Huszonöt éves korában (1750) már ezredes, később vezérőrnagy. Szerencsésen küzdött az 1760-i hadjáratban is, mikor egészen Berlinig nyomult előre. Jutalmul Mária Terézia tábornaggyá nevezte ki. 1766-ban az udvari haditanács elnöke lett. II. József is kedvelte s hadügyminiszterré tette. Irányította a hadsereg újjászervezését. A Lascyt jellemző mondat („ő volt az első, ki a katonákat szépeknek, nem vitézeknek lenni kívánta”) szó szerinti átvétel Dugonics András „Följegyzései”-ből (Olcsó Könyvtár 401—402. sz. 14—15. l.), melynek más részleteit is felhasználta Mikszáth e regényében. Lascy-nak Horváth Miklós levelében való említése egyébként erős anakronizmus: a regény meséje 1810 után játszik, Lascy pedig már 1801-ben meghalt: a nagy korkülönbség miatt Lascy és a mesében Horváth Miklós nem is lehettek „consolarisok”.

Lator Vince (106 : 34—107 : 8) — A regényben egi kanonok. MK mint beszédes nevet alkalmazta. A „Nomen et omen: vidite Latronem” — rimes kifejezés: hatásos szójáték. Jelentése: „név és intéj: nézzétek a latort!” Egyébként a Lator-család birtokos familia volt, mely a múlt században Ugocsa, Mármaros, Bihar és Vas megyében élt. Sem Vince nevét, sem papot nem ismer a családörténet. (A Buttler—Döry-pör idején élt egi kanonokok hiteles névjegyzékét Leskó József állította össze. Ld. a jegyzetek *Irodalom* o. fejezetének I. részében, az 1931. évi közlemények között : 262. l.)

Lányi (62 : 3) — Több ilyen nevű nemesi család élt Gömör, Szepes, Nógrád, Zemplén, Komárom megyében stb.

Lepiczky (46 : 11) — Nagy Iván és Kempelen munkájában nem szerepel.

Luby (137 : 4) — Liptó megyei régi nemes család, amely Szatmárba, Borsodba, Pest megyébe és — ahol a regény említi — Heves megyébe is elszármazott.

Martinuzzi Uttyesenovics György (vagy *Fráter György*). 1482—1551 (106 : 38—39) — bíboros, az ország háromfelé szakadása idején Erdély teljhatalmú kormányzója. »Kétszínű politikájáért Ferdinánd megölette erdélyi zsoldosai, Castaldo és Pallavicini által. Levágott szőrös fülét, a végrehajtott gyilkosság bizonyosságául elküldték Bécsbe. (Erre utal Mikszáth.) MK egyébként Jókai »Fráter György« c. történelmi regényéből (1893) ismerte meg részletesebben Martinuzzi életrajzát. »Gyurka barát« néven már *A két koldusdiákban* is említi (Krk 3. köt. 71. l.).

Maszly asztalos (130 : 21) — Nagy Iván és Kempelen csak Maszlik nevű családot említi (Bars és Komárom megyéből).

Melczér (14 : 20) — Több ilyen nevű nemesi család volt. Legismertebb a Kellemesi Melczér-család, Sáros megyéből: elszármaztak Heves, Külső-Szolnok, Ung, Borsod, Szatmár és Zemplén megyébe is.

Nagy Pál (Felsőbüki Nagy Pál), 1777—1857 (143 : 7) — ellenzéki politikus, kiváló szónok, a reformkor egyik vezéralakja. Az 1830-as években visszavonult.

Omode (vagy Amadé) (34 : 25) — szepesi főispán és nádor volt Károly Róbert idejében. A kassai szászok ölték meg 1311-ben. Fial a királlyal szemben Csák Máté pártjára állottak.

Ondrejovics (61 : 8) — A regényben: újhelyi asztalos, Az Ondrejovitsok: Nógrád megyei nemes család.

Orczy (157 : 21) — A somogyi eredetű Orczy-család a XVIII. században emelkedett fel, illetőleg gazdagodott meg. Báró Orczy Lőrinc, a költő (1718—1789) a család egyik legnagyobb birtokszerzője volt. Legidősebb fia, József (1746—1804), zempléni főispán, létesítette Pesten az Orczy-kertet, melyet MK itt az Orczy-familia pesti majorja néven említi.

Palóczy (17 : 23) — A regényben: zempléni szolgabíró. A Palóczy-család legkiválóbb tagja Palóczy László (1783—1861), a reformkor politikusa, ki 1849-ben egy ideig mint korelnök vezette a debreceni képviselőház tanácskozásait.

Papszász (137 : 5) — Bihar, Borsod, Gömör és Heves megye nemesei között szerepelt.

Pereiczky Kristóf (25. l. stb.) — A regényben Buttler ügyvédje, Alighanem költött név (per — peres, vagyis fiskális foglalkozásához illő »beszédese« név).

Petrovay (88 : 5) — Máramaros megyéből származott régi család. A család neve a XV. század közepéig: Dolhai. MK említi *A szelstyei asszonyokban* is, Krk 12. köt. 171. l.

Pilisy — Szabolcs, Szatmár és Zemplén megyei nemes család. Zemplénben nyolc helységben voltak birtokosok.

Pruzsinszky (130 : 19) — A regényben: egri kanonok. Több ilyen nevű nemes család élt Trencsén, Liptó és Nyitra megyében. *Beszterce*

ntromában a bolond gróf egyik udvari léhűtőjét Pruzsinszky Szabolcsnak hívják (Krk 6. köt. 15. l.).

Puky (17 : 24) — A regényben: zempléni esküdt. A Bizáki Puky-család a XVII. század közepe óta ismeretes. Székhelye Abaúj megye volt, de a család kiterjedt Borsod, Heves, Nógrád, Pest, Torna és Zemplén megyébe is; több helyen birtokosok voltak s megyei vezető tisztségeket viseltek.

Pyrker János László 1772—1847 (a 154. laptól) — egri érsek. Papi pályáját Ausztriában kezdte. 1818-ban szepesi püspök lett, 1820-ban velencei patriarcha, 1821-ben dalmát primás (Mikszáthnál 155 : 2). 1827-ben lett egri érsek. (Ez korjelző adat a regény e fejezeteire nézve.) Az egri érsekség hatalmas jövedelmeiből sokat építkezett és műgyűjteményeket létesített. Mint német költő számos művet (szomorújátékokat stb.) írt. Egyik munkáját „Szent Hajdan gyöngyei” címmel Kazinczy fordította magyarra (1821).

Rolly (181 : 12 és lábjegyzet) — A regényben mint „excentrikus, gazdag úr” szerepel. A Rolly, más néven Roll, Rholl vagy Rholly-család Abaúj, Gömör és Sáros megyei nemes familia, mely a XIX. század elején Zemplén megyében is birtokos volt.

Rudnay Sándor, 1760—1831 (86 : 21) — előbb erdélyi püspök, majd esztergomi érsek és Magyarország primása: 1819-ben nevezetett ki és 1820. május 16-án iktatták be a primási székbe. (A regényben 143 : 25 említve. A regény e fejezetének időpontjára nézve korjelző adat.) Rudnay Sándor nevéhez fűződik az esztergomi bazilika építése.

Schönborn gróf (86 : 13) — A Schönbornok: 1715-ben indigenált németországi család, mely a Rákóczi-ház bukásával annak birtokai egy részét kapta adományba „a császári seregekre tett áldozataijért”, és így honosult meg hazánkban. A regénybeli gróf Schönborn Pált (86 : 34) a családfán nem találjuk.

Seneca, Lucius Annaeus, i. e. 5—i. sz. 65 (144 : 1) — római filozófus és drámaíró. Sztoikus filozófiát vallott; különösen nevezetesei etikai írásai.

Szemere (14 : 21) — ősrégi magyar birtokos család, mely a hét honfoglaló vezér egyikétől, Hubától származtatja magát. (Szemere „de genere Huba.”) Történetük az Árpádok óta ismeretes. A család főfészke Zemplén, de elszármaztak Borsodba, Abaújba, Sárosba, Ungba is. Kiváló tagjaik: Szemere Pál (költő és kritikus, Kölcey barátja), Szemere Bertalan (1849-ben a forradalmi kormány miniszterelnöke), Szemere Miklós, költő.

Szentgyörgyi József kanonok (107 : 6) — A genealógiai munkák nem ismerik e családnevet.

Széchenyi Ferenc gróf, 1754—1820 (36 : 5) — Széchenyi István apja, a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítója. II. József, II. Lipót és Ferenc alatt egy ideig magas méltóságokat viselt, de 1812-ben, Metternich elnyomó rendszere miatt teljesen visszavonult a közéletől.

Szimáncsi (100 : 24) — Költött név. Mikszáthnak csak ebben a munkájában szerepel.

Szoltánsyi (131 : 7) — A regényben: udvari ágens. MK-nak egy évvel később, 1901-ben írt egyik elbeszélésében, *A szökevényekben*

is szerepelnek Szoltsányiak: Szoltsányi Gáspár Sáros megyei nagy protestáns úr (Krk 12. köt. 66. l.), ennek fiatal rokona pedig, az elbeszélés egyik főalakja: Szoltsányi György Turóc megyei bocskoron nemes (u. o. 68. l.) — Egyébként a Szoltsányiak: a XVII. század közepe óta ismert nyitrai nemes család.

Tige Mihály gróf (116 : 1) — A regényben: Döry Gábor egyik párbajsegédje és Döry Mária széptevője. A *Tige* nevet MK találja P. Szathmáry Károly a gyulafehérvár—nagyenyedi Bethlen főiskola története (1888) c. munkájából kölcsönözve. Nagyenyed labanfeldúlásakor, 1704. március 13-án, Rabutin tábornok parancsára báró Tige ezredes hajtotta végre a kegyetlen pusztítást. Erről a gyászos történeti eseményről szól Jókai a Nagyenyedi két fűzfát c. elbeszélése, melyben az említett két labancvezér Börembukk és Trajtzigfritzig néven szerepel.

Tizián (Tiziano Vecellio), 1477—1576 (94 : 10—11) — olasz festő, a korai barokk egyik legnagyobb mestere: élete nagy részét Velencében töltötte. MK a Tizián madonnáját is említi, viszont Tiziánnak számos Madonna-képe ismeretes.

Turpis József szűcs (139 : 10) — Turpis: Pest megyei nemes család.

Vandernath gróf (14 : 32) — Németalföldi eredetű, hazánkban 1715-ben honfűjlesztett grófi család. Részt vett a török elleni felszabadító háborúkban. (Névalakja elfordul így is: Van der Nath, vagy: Van Dernath.)

Vékey (14 : 33) — A XIII. századból eredő s Zemplénben a XIX. században is szereplő nemes család.

Viczmándy (89 : 2) — Zemplén megyei régi nemes család, de elszármazott Szabolcsba és Ung megyébe is. Tagjai jórészt katonák s megyei tisztviselők voltak.

Zichy Ferenc gróf (85 : 12—86 : 9) — A regényben: a nagy befolyású Mária Erzsébet főhercegnő intimszolgája és Fáy István rokona. Történeti modelljéül két Zichy Ferenc jöhet tekintetbe: vagy az, aki 1751—1812-ig élt s előbb Zemplén, majd Veszprém megye főispánja volt: vagy ennek fia, aki 1774—1861-ig élt s előbb a hét-személyes tábla bírójá, később Bihar megye főispánja.

Helynevek. (Ld. az I. kötet hasonló című fejezetét is!)

Berenice dülö (55 : 24) — A regény szerint: az Ung megyei Bozós község egyik dülője.

Bécs (36 : 6) — MK egypárszor megfordult Bécsben, de amikor írásában szóba hozza (pl. ebben és *Akli Miklós* c. regényében): a városképből csak néhány utca és tér emlékét szokta felidézni.

Bécsújhely (8 : 7) — Wiener-Neustadt vagy Neustadt, régi magyar nevén Németújhely: város Alsó-Ausztriában, a régi magyar országhatár közelében. Börtönében fejezték le Zrínyi Pétert és Franzegepán Ferencet (1671), s II. Rákóczi Ferencet is itt tartották fogságban (1701).

Borsi (14 : 35) — kisközség Zemplén megye sátoraljaújhelyi

Járásában, a Bodrog partján. A mellette levő ódon, emeletes várkastélyban született II. Rákóczi Ferenc.

Budapest (58 : 8—11) — „Nem olyan anya, aki szoptatja a gyerekeit, ellenkezőleg őt szoptatják a gyerekek [= a vidéki városok], » maradnak mellette örökké szűz anyák, kicsinyek, vérszegenyek. — MK jogos kifakadása ez a századvégi kormánypolitikával szemben, mely a kiegyezés után egyoldalúan, a vidéki központok rovására fejlesztette Budapestet »világvárossá«. MK a »város és vidék« romantikus ellentétében a vidékhez, elsősorban szülőföldjéhez húzott.

Osobajd (8 : 11) — kisközség Szabolcs megye dadai alsó járásában, a Zemplén felé eső oldalon.

Dobóruszka (42 : 5—8) — kisközség Ung megye kaposi járásában. Fényes Elek megjegyzi: »Az itteni kat. templom oldalába volt az egri hős Dobónak márványszobra becsinálva, de néhány évvel ezelőtt Egerbe vitették át.« — Gr. Buttler Jánost Dobóruszkan temették el (177 : 11).

Eger — A regényben csupán a szentszéki tárgyalások színhelye (II. köt.). A történelem Buttler Jánosa itt járt gimnáziumba. Háza is volt Egerben, amely ma is áll (101 : 6—7 és 121 : 11). Az érseki rezidencia valóban a Széchenyi utcában fekszik (121 : 16). MK egypár más utcanevet is említ: Hatvani és Németi utca (103 : 24), Felnémeti utca (121 : 15). A város fekvését, környékét is érinti: »Szöllőske« nevű püny (116. l.), »a bokros Várhegy«, »az erdős Hajdú hegy«, »az Eger folyó füzesei« (123. l.).

Éder (58 : 21) — Felső-Éder, nagyközség Vas megyében; Árpád-kori határőr-telep. Lakói cseké s más vasművek készítéséről híresek, úgy amint MK is kiemeli.

Erdőtelek (40 : 27) — Heves megyei nagyközség, Egertől délre. Gr. Buttler János hevesi uradalmának székhelye volt, később Buttlernek lakóhelye (176 : 26). Fényes Elek így jellemzi földjét: »Határának mintegy fele homok, fele igen termékeny fekete föld.«

Esztergom (58 : 20) — Hírességei közül MK tréfásan említi a város nyeregkészítményeit. Esztergom híres volt bőr-árúiról. — A 131. lap 16—18. sorában MK megjegyzi, hogy az esztergomi érsek még a történet időpontjában Nagyszombatban volt. Valóban az esztergomi érsekek 1543-tól — a török hódítás miatt — Nagyszombatban működtek. Esztergom csak 1820-tól lett ismét ténylegesen érseki székhely.

Garagosi puszta (184 : 21) — A regény szerint: Buttler ezt a négyezer holdas pusztát hagyta felesége leányának, a valójában nem létezett Buttler Máriának. A puszta neve a helységnévtárakban és kézikönyvekben ismeretlen.

Gács (58 : 19) — kisközség Nógrád megyében, a Forgáchok régi várával és kastélyával. Jelentős posztógyárát (melynek készítményeit a regény említi) gr. Forgách Antal létesítette 1762-ben.

Homonna (14 : 4) — nagyközség és járási székhely Zemplén megyében, a Laborc mellett. A XIV—XVII. században a Homonnay-Drugeth család uradalmának központja volt.

Uneháza (96 : 22) — A regény szerint Buttlernek itt is volt kas-

télya. Buttler az Ung megyei Bozsról Illeházára, onnan pedig Sáros patakra lovagolt. Ezen a vidéken keresendő tehát. (A helységnévtárak nem említik, pedig Illei nevű család is volt.)

Ipregh (160 : 19) — kisközség Zemplén megye sátorlajújhelyi járásában, a Latorca mellett. A regény szerint Buttlernek itt is volt birtoka. Fényes Elek »geographiai szótára« szerint (1851): a falu földesura nagyrészt a báró Barkóczy-nemzetség, kinek itt kastélyn is van. Valószínűleg mint Buttler-hagyaték került a Barkóczyak kezére.

Józseffalva (8 : 4) — kis falu Zemplén megyében, közel Sáros patakhoz. A regényben is említett Breckenheim hercegek birtoka volt. *Karlsbad* (Karlový Vary) (172 : 2) — város Csehországban, világhírű fürdő.

Kenéz (8 : 11) — kisközség Szabolcs megyében, a dadai felől járásban, a Tisza jobb partján, a Zemplén felőli oldalon.

Keszthely (154 : 15—17) — gazdasági akadémiáját, »a híres Georgikon«-t 1797-ben létesítette gr. Festetics György.

Kohány (141 : 1) — kisközség Zemplén megye gálszécsi járásában. A regény szerint: Fáy Istvánnak volt itt birtoka. (Fáy András, az író is itt született, 1786.)

Körmöc (58 : 17) — A MK-től említett híres szép csipkéjének készítését a város csipkeverő műhelyében tanították.

Ladány (8 : 11) — Tiszaladány, kisközség Szabolcs megye dadai alsó járásában, a zempléni határon.

Lelesz (14 : 5) — kisközség Zemplén megye bodrogközi járásában. A XII. század óta a premontrei rend birtoka; mint országos hiteleshely működött.

Leva (58 : 19) — város Bars megyében. Élénk marhakereskedése, tímár- és szűcsipara volt. MK is finom bőrkészítményeit emeli ki.

Libetbánya (28 : 21) — nagyközség Zólyom megye beszteborbányai járásában. Régen szabad kir. város volt gazdag aranybányákkal, melyek azonban teljesen kiapadtak. MK tréfásan — talán csak a szójáték kedvéért — említi a libetbányai borovicskát, miután előbb az eöri bicskát dicsérte.

Ludány (87 : 19) — kisközség Nógrád megye szécsényi járásában.

Mándok (40 : 33) — nagyközség Szabolcs megye tiszai járásában. A gr. Forgách-családnak volt itt birtoka. A regény szerint itt laktak Bernáthék. Bernáth Zsigmond valóban Mándokon született. (Ld. az I. köt. jegyzeteinek élen *A regény alakjai* c. fejezetben.) Ld. az I. köt. helynévmagyarázatainál *Börnöcot* is!

Máramarossziget (174 : 17) — A regény szerint: »(Buttler) óriási összegeket ajándékozott szét protestáns iskolákra és egyházakra. Máramarosszigetre és a pataki kollégiumra személyesen vitte nagy alapítványait.« — A máramarosszigeti helvét hitvallású lyceum jogi tanfolyama 1837-től 1853-ig, tizenhat éven át »a dicső emlékü Buttler János gróf kizárólagosan e célra tett alapítványából állott fenn« — olvassuk a »Magyar Ujság« 1869. augusztus 3. számában (III. évf. 175. sz. 2. l.). 1853 augusztus havától azonban 1869 augusztusáig »a körülmények szigorúsága miatt szünetelni kénytelenítették«. Az 1869—70. tanévtől kezdve aztán ismét megindult a jogi tanfolyam, hároméves

időtartammal. (A lyceum nyomtatott értesítői nem említik Buttler alapítványát.)

Miskolc — MK a regényben a város anyagi és szellemi javaira egyaránt utal. Miskolc híres volt »foslós cipőjáról« (58 : 18), de méltán nevezetes színházi kultúrájáról is (107 : 33). 1801 óta Miskolc volt a kolozsvári társaság vendégszerepléseinek állandó nyári kirándulóhelye; itt tűnt fel Déryné (1815) s 1823-ban itt nyílt meg — Kolozsvár után — a második állandó magyar színház.

Nagyszalatnya (vagy Nagyszalatna) (35 : 37) — Zólyom megyei nagyközség.

Nagyszombat (131 : 16—18) — Az idevágó megjegyzés magyarázatát ld. Esztergomnál.

Párdány (a periratokban Bárdány névalakban is) (40 : 26) — Torontál megyei nagyközség, a Becskerek—Temesvár közti útvonalon. A Buttler-család egyik nagybirtoka volt. Gróf Buttler János innen írta előnévét (101 : 1 »Párdány grófja«). Fényes Elek kiemeli, hogy: »Határa a legszebb tisztabúzá, zabot, repcét, tengerit gazdagon termi.«

Petrahó (8 : 3) — Zemplén megyei község, közel Sárospatakhoz, Bodrog mentén. A regény időpontjában földesura a herceg Breckenheim-család. (Ld. a Személynevek magyarázatánál.)

Rimaszombat (58 : 18) — E városhoz, Gömör megye székhelyéhez sok kedves emlék fűzte Mikszáthot. Itt járt a gimnázium I—VI. osztályát (1856—63). Számos elbeszélése és regényrészlete játszódik itt. *Ne okoskodj, Pista* / c. elbeszélésében is (Krk 8. köt. 20. l.) éppúgy a »csutorák városának« nevezi Rimaszombatot, mint itt.

Rozmál (40 : 27) — A regény szerint Buttlernek itt is volt birtoka. Helységnevtáraink nem ismerik ezt a nevet. Nem tudni: MK milyen helységre gondolt. Hasonló nevek: Rozvány (Zemplén m.), Rozsály (Szatmár m.) stb.

Selmec (58 : 21) — régi, nevezetes bányaváros Hont megyében. Evang. liceumában fejezte be MK gimnáziumi tanulmányait (1864—66). A várost számos elbeszélésében megörökítette (*Az aranykisasszony*, 1879, *Az eladó birtok*, 1893. Krk 5. köt.) stb. Régente híres pipagyártása is nevezetességei közé tartozott.

Szabadka (58 : 20) — A katrincának, mint a város egyik nevezetességének említése a délvidéki lakosság női népviseletére utal.

Szinna (8 : 13) — község és járási székhely Zemplén megyében.

Tardos (8 : 12) — Szabolcs megyei község a Takta-közben, nem messze Tokajtól.

Tállya (7 : 18) — nagyközség Zemplén megye szerencsi járásában; a Hegyalja legkitünőbb borteremő helyeinek egyike.

Tiszaujlak (58 : 17) — nagyközség Ugocsa megye tiszánineni járásában. Nevezetességét, a bajuszpedrőt — MK regényéhez hasonlóan — a lexikonok is kiemelik.

Tokaj (14 : 4) — Zemplén és a Tokajhegyalja tájképei végigkísérik az egész regény folyamát. (Ld. részletesebben Gulyás József tanulmányát: »Zemplén megye a magyar szépirodalomban.« Sárospatak, 1929.)

Töketerebes (28 : 8) — kisközség Zemplén megye gálszécsi járásában. Az Andrássyaknak volt itt birtoka.

Vác (181 : 19) — A váci siketnéma-intézet növendékeit MK azzal a céllal említi itt, mintha Buttler ennek az iskolának is megalapítója lett volna. Az intézet értesítői azonban nem szólnak semmiféle Buttler-alapítványról. Lehet, hogy létesítésekor (1802) Buttler is hozzájárult az adományokhoz.

Viss (vagy *Vis*) (8 : 10) — Szabolcs megyei falu, a Zemplén felé eső oldalon.

Vrebina puszta (184 : 23) A helységnévtárakban és kézikönyvekben nincs nyoma. Föltehető, hogy a Magyarországon szolgált gróf Wrba Ladislaus osztrák altábornagynak (1795—1849), illetőleg családjának volt valami birtoka, amelyről MK is hallott.

Vukic (98 : 32) — A regény szerint: Buttlernek itt vadászkastélya volt. A helységnévtárak és kézikönyvek nem ismerik ezt a helységnevet.

Zalkod (8 : 11) — kisközség Szabolcs megye dadai felső járásában, a Zemplénnel határos oldalon. Földesurai között szerepeltek a bernáthfalvi Bernáthok is.

Lap Szer

5 : 4—5 *nehogy úgy lépkedjen, mint az ars poeticában a jambus vagy a trocheus.* — Jelentése: Bernáth Zsiga félszímában csak sántikálva járhatott volna. (A jambus: egy rövid és egy hosszú szótaggal »lépked«, a trocheus viszont fordítva: egy hosszú és egy rövid szótaggal.) A régi diákéletben — úgy látszik — elég gyakori tréfacsinálás volt a verslábak összetételéből való képszerkesztés. Mikszáth előtt jó példa erre Csokonai »Konstancinápoly« c. költeményének következő két sora: »De kisiess, Múzsám, mert majd a császárnak [= a szultánnak] *Daktilust éneklő* Múzsáihoz [= háremhölgyeihez] zárnak.« A daktilus: egy hosszú és két rövid szótagból álló versláb. Csokonai itt igen pajzán értelmet kölcsönöz e szónak.

6 *malum omen* — rossz előjel.

10—13 *Teleki Mihály uram futván a csatából, sietteben nagy sárba lépik vala, ahonnan csak nehezen húzta ki egyik lábát ; kihúzta pediglen nemcsak a sárból, hanem a csizmából is.* — MK nem sokkal ezután (1902-ben) *Mindenki lépik egyet* c. elbeszélésében is szóba hozza Teleki Mihály erdélyi kancellár csizmáját, amely egy ütközetből való futása közben egy sáros pocsolýában lemaradt a lábáról. (Krk 15. köt. 68. l.) Az anekdotát MK Cserei Mihály krónikája nyomán elevenítette föl. (Csereit részletesen idéztük jegyzeteink közt a Krk 15. köt. 250—1. l.)

„ 29 *rogo* = kérem. 7 : 4 *rogo humillime* — kérem alázatosan.

„ 31 *diabolus rotæ* — minden bajnak okozója (szó szerint: a kör ördöge.)

7 : 1 *kolompér* — krumpli.

36 *sine qua non* — elengedhetetlen feltétel.

- 8 : 34—9 : 11 a *tulipánhagymák megevésének anekdotáját* MK már egyik legelső regényében, a *Nemzetes uraimékban* is megírta (Krk 2. köt. 156—157. l.). Ott szintén napszámások fogyasztották el kenyérrrel közönséges hagyma gyanánt a Hollandiából méregdrágán hozatott tulipánhagymákat. Az anekdotát Jókainál is megtaláljuk: »És mégis mozog a föld.« (1954. kiad. 154. l.)
- 9 : 25 a *kirielejszomát!* — Kirie elejszom [= Uram irgalmazz!] görög nyelvű keresztény imarészletből formált szitokszó, kb. ezzel a jelentéssel: a mindenségét!
- 11 : 3 *violentia* — erőszak, törvénytörés.
 „ 9 *amici* — barátaim!
 „ 14 *krispin* — régimódi rövid kabátka.
 „ 16 *periculum in mora* — veszedelem rejlik a késedelemben; a késés veszélyt hozhat. (Livius mondása.)
 „ 16 *brachium* — karhatalom.
- 13 : 17 *szála* — terem, tánóterem. (Mikszáth tréfásan az utcát nevezi »szálák-nak, minthogy a falusiak ott táncoltak.)
- 14 : 9 *praesente medico* — orvos jelenlétében.
 „ 11—13 *Fáy István két komenciós lengyelét is mindenütt magával hordta, mert szeretett velük tréfálni, bolondozni.* — A várak, kastélyok, kúriák léhűtő, mulattató »lengyelei« MK több más elbeszélésében is előfordulnak. *Beszterce ostromában* Pruzsinszky Szaniszló (Krk 6. köt. 15. l.), *Fili* (8 maga) (Krk 15. köt.), *A sipsiricában* a titokzatos kastély major domusa (Krk 15. köt. 139. l.), és főleg *Kozsibrovcsky* (Krk 17. köt.), akiről többször is szól.
- 17 *csaklizás* — itt: csereberélés.
 18 *mutáció* — változás, változat.
 29 *snepf* — szalonka.
 29 *inkarnátus* — megtestesült, megrögzött.
 39 *scítha idioma* — szkíta (szittya) nyelv. (Régente a magyar nyelvet hívták így, később csak tréfásan.)
- 15 : 14 *panacea* — mindent gyógyító, egyetemes gyógyszer.
 „ 17 *whist* — négy személyes kártyajáték (a bridzs őse).
 „ 28 *poltura* — másfél garas értékű pénz; aprópénz.
- 15 : 34—16 : 2 »Fáy Istvánt kétszer választották meg egyhangúlag alispánnak, s mind a kétszer kijelentette, ha csak egy ember van, aki nem akarja, tartsa föl az ujját és ő semmisnek fogja tekinteni a megválasztását. Persze sohase akadt ilyen ember a tekintetes KK. és RR.-ek közül, — mert attól félt, hogy a gálszécsi nemesek menten agyonütnék.« — Ez a motívum MK korábbi elbeszéléseiben is előfordul. *A körtvélyesi csatnyben* Rószkey Pál polgármester, mint képviselő-jelölt mondja: »Ha csak egy ember van is, aki engem nem akar, emelje fel a szavát és én itthon maradok. — Persze tudta, hogy senki se olyan bolond a szavát emelni, mert azt most ment-n összevénnek.« (Krk 9. köt. 144—145. l.) *A de-*

- mokraták* II. részében Málnay Miklóst is holta napjáig egy hangulag választották meg alispánnak: »bűszke is volt rá és a választás előtti beszédjében mindig kijelentette: — Ha csak egy lélek is volna önök között, aki nem akar, tessék, álljon elő, és én akkor nem vállalom el az alispáni tisztet. — Soha egyetlenegy lélek se állott elő — jól tudta, hogy ha előállna, menten igazi lélek lenne belőle, mert az ittas kortések rövidesen agyonütnék.« (Krk 10. köt. 38. l.) Felhasználta az anekdotát *A feketé város* c. regényében is Görgey alispán jellemzésére. (1953. évi kiad. 8. l.) — Az alispán-választásról szóló anekdotát MK Kállay János képviselőtől hallhatta. (*A »fehér szerezsen«*. Hi 5. köt. 137. l. Vö. még: *Az alkirály ötlekét*. Jk 20. köt. 193. l.)
- 15 : 39 *a tekintetes KK. és RR.-ek* — a tekintetes Karok és Rendek (vagyis a rendi országgyűlések tagjai).
- 16 : 17 *fraus-szal et vi coacta* — csellel és erőszakkal.
- 17 : 22 *megyei fiskus* — megyei ügyész.
- 18 : 4 *protokollum* — jegyzőkönyv.
- 15 *firmamentum* — égboltozat.
- „ 35 *Deo gratias* — Istennek hála!
- 19 : 4 *»Consummasti-ne matrimonium, domine frater!«* — a házasságot végrehajtottad-e (elháltad-e), öcsémuram? (A feleletet a 6—7. sorban MK magyarul is közli.)
- 22 : 38 *marganço* — margitvirág, margaréta.
- 25 : 1—24 *»Allj meg csak, kis darázs, aki apró szárnyaiddal verded az ablakot . . .«* — A hasonlat — a szerelmi konfliktusában vergődő Buttlert jelképező darázzsal — refrénszerűen visszatér az elbeszélés további folyamán (70 : 4—6, 163 : 6—9 és 169 : 22—24). Többszörös megismétlődése a konfliktus folytonosságát hangsúlyozza s szerkezetileg is művészien tagolja a mesét.
- 28 : 5 *carissime* — kedvesem! igen kedves uram!
- 24 *gratias ago, domine spectabilis* — köszönöm; tekintetes uram.
- 29 : 34 *coctum* — főzet, kotyvalék.
- „ 36 *retorzionális pör* — megtorló pör.
- 30 : 27 *utique* — mindenesetre, különösen, akárhogy is.
- 31 : 20 *burkus* — porosz.
- „ 23 *discipulus* — tanítvány.
- 33 : 1 *carissime amice* — igen kedves barátom!
- 2—6 *a tüske kivétele* — Kövy professzor véleményét a tüske kivételéről MK később megismétli a Buttler-párti Jablonczy József kanonok szavaiban (97 : 23—27): »Aki valamely tüskét kivesz a lábból, az meggyógyítja a lábat . . .« stb.
- 4 *»A felcser még szerencse, comes Joannes«* — A sebészorvos még szerencse, János gróf.
- 34 : 12 *informálási praktika* — az ügyfelek, tanúk »tájékoztatása« (megvesztegetése).

- 34 : 13 *septemvirek* — a »hét személyes tábla« nevű legfőbb bíróság tagjai.
- „ 28 *arkánium* — titkos szer, orvosság.
- „ : 28—35 : 21 »*Három csinos távoli nőrokont hajkurászott föl ...*« stb. — Pereviczky ügyvéd »informálási praktikájában« ugyanolyan erkölcstelen eszközökkel dolgozik, mint MK *A kladovai menyecske* (1901) c. elbeszélésének mérnöke. A mérnök egy útéptető vállalatnál abból a célból alkalmaz egy szép asszonyt, hogy ez — bájainak latbavetésével — előnyökhöz juttassa a vállalatot a hivatalos fórumoknál. A novella végén nyíltan megmondja a mérnök, hogy a szép asszonynak, az egykori színésznőnek most is csak »egy-egy szerepet kell eljátszania ...« — Hasonló szerepet játszik *A szökevények* c. elbeszélés (Krk 12. köt.) női főalakja, Mariska is. (Ld. jegyzeteinket ott, a 237. lapon.)
- 35 : 8 *denique* — végre is, tehát, szóval.
- „ 35 *instruál* — utasítást ad, felszerel, tájékoztat.
- 36 : 13 *corpus juris* — törvénykönyv, törvénytár.
- 37 : 21 *faktorok* — itt: befolyásos tényezők.
- 38 : 14 *jäger* — vadász (a cselédséghez tartozó vadász).
- 18—39 »*Fizették is a röszei leányokat kétszerte drágábban, mint a többi ... A férjhezmenetelnél is előnyben voltak ...*« stb. — A divat szeszélyének hasonló játékát találjuk *A szelistyei asszonyok* c. elbeszélésben is: »Szállt, szállt a hír, hogy van egy falu, Szelistye, ahol olyan asszonyok, leányok járnak a földön, hogy csak a királyok mernek olyanokról álmodni ... Aki csak legény volt, mind az a vágy tüzelte, hogy Szelistyéről hozzon magának feleséget ...« stb. (Krk 12. köt. 204—6. l.)
- 39 : 10 *nuncius* — pápai követ.
- 22 »*illo tempore conscolarisom vala*« — annak idején iskolatársam volt.
- 31 »*Sieben Kur-fürsten*« *vendégfogadó* — a »Hét Választófejedelem«-hez címzett pesti vendéglő.
- „ 34 *delizánc* — személyszállító postakocsi.
- „ 37 *sedria* — megyegyűlés.
- 40 : 3 *evaporál* — elpárolog.
- 42 : 5—8 »... ez az utolsó sarj. Mikor ezt leteszik a dobóruszakai sírboltba, akkor felfordítják a címerpajzsot ...« stb. — Buttler ez elképzelt temetésének rajza megismétlődik a regény utolsó előtti fejezetében (185 : 31—38): »Az utolsó párdányi gróf hazaérkezett. Aztán fölfordították a címerpajzsot ... Volt, nincs. Elröppült ő is a familiájával együtt ...« Az »utolsó sarjak« temetésének hasonló rajzával találkozunk MK egy ifjúkori elbeszélésében, a *Homályos ügyben* (1875) is (Krk 2. köt. 237. l.): »Az utolsó gróf Perzse után senki sem fog következni többé. Az ágaskodó oroszánt a családi címert lefordítják örökre.« — Mindezen jelenetek egy olvasmányélménynek, Tompa Mihály »Síröltben« c. költeményének

- hatására mutatnak. A vers kezdősorai: »Meg van fordítva már az ősi címer, Kihalt végső tagjában a család . . .«
- 43 : 11 *domine* — uram!
- „ 16 *spektábilis* — tekintetes úr.
- 43 : 31—44 : 6 »*Krok Mátyás egykor Martinovics apátnál inaskodék Pesten . . .*« stb. — A Martinovics leleplezéséről szóló mendemondákkal Mikszáth több olvasmányában találkozott. Ilyenek: *Pulasky Ferenc* »A magyar jacobinusok« c. regénye (megjelent 1 : 1861, 2 : 1872), amelyet később ő maga is kiadott a Magyar Regényírók Képes Kiadásában (1909) Ismerte *Fraknói Vilmos* »Martinovics és társainak összeesküvése« c. munkáját is (1880), amely (a 231. lapon) megemlíti a leleplezés szájhagyománybeli és történelmi körülményeit: »Magyarországban többféle hamis hír volt elterjedve. Némelek szerint Martinovics egyszóval este fáradtan tért vissza lakására, és öltönye zsebében felede az összeesküvése vonatkozó irományokat, melyeket inasa másnap reggel elolvastott és a rendőrséghez vitt. — Mások azt beszélték, hogy Martinovics inasa kedvesével urának szobáiban mulatott, és mikor ez több barátjával váratlanul megjött, a leányt elrejté, aki így végighallgatta az összeesküvés részeseinek tanácskozását. — Egy harmadik verzió az, hogy az inas rejtőzött el és volt a tanácskozás tanúja: mert ura akkor jött váratlanul haza, mikor ő tréfából annak főpapi öltönyeit vette magára. (Szirmai emlékiratában regisztrálja ezen utcai híreket, melyeknek nincs alapjuk.)« Fraknói ezután rámutat arra, hogy a magyarországi titkos társaságok fölfedezését nem tagjainak vigyázatlansága vonta maga után. A porosz udvar bécsi követének jelentéséből megtudjuk, hogy a Londonban vád alá helyezett demokraták lefoglalt irományaiiban a bécsi titkos társulatra vonatkozó részletek voltak, amelyekről az angol hatóságok a bécsi kormányt azonnal értesítették. Fraknói nyomán *Tóth Béla* is közli ezeket az anekdotákat részint »Mendemondák« c. kuriózum-gyűjteményben (1896), részint a »Magyar anekdotakincs«-ben (II. köt. 93. l.). Bár Mikszáthnak az efféle kuriózumok és történelmi anekdoták terén legfőbb forrásai Tóth Béla gyűjteményei voltak, ezúttal — noha ismerte ezeket — nem innen merített. Sem Fraknóinál, sem Tóth Bélánál nincs meg az a változat, amely két kártyázó inasról szól. Ezt a változatot MK *Dugonics András* »Följegyzései«-ben találta (1883. Olcsó Könyvtár 401—402. sz. 139—140. l.). (Dugonics »Följegyzései«-nek más részleteit is felhasználta ebben a regényében.) Dugonics szerint: »A dolognak egész kitudása így esett: Barát-ruháját örök emlékezetre tartotta Martinovics maga szállásán a többi ruhájával a szögére akasztva. Estvefelé két szolgáló ötet haza várván, mivel szokása ellen későre érkezett, addig is játékot indítottak magok között. Egyik felvén

- Martinovicznak barátruháját, benne ugrándozott; és ime uroknak hazajövetelét hallják. Nem lévén ideje a ruhából kivetkezni, az ágy alá bújt; a másik urát elfogadta, ki egy összeesküvő társával együtt lépett a szobába. »Kiparancsolván a szolgát, az ország elárulásáról, királynak megöléséről kezdetek beszélni, melyeket hallván az ágy alatt lévő szolgál, minekutánna ura más szobába alunni ment, az ágy alól kijöven, egyenesen a királyhoz ment, ki Martinovicst tüstént elfogattatta . . .«
- 45 : 38 *állapít* — alapít. (A múlt század szóhasználatában.)
- 48 : 21 *fragmentum* — töredék.
- 49 : 35 *P. S.* (post scriptum) — utóirat.
- 52 : 34 *tímíd* — félnék.
- 62 : 21—24 *szlovák daltöredék* — MK nagyon szerette a szlovák népdalokat, gyermekkorának kedves emlékeit. Regényeiben, elbeszéléseiben gyakran utal rájuk s szívesen idézgeti egy-két strófájukat saját fordításában. Pl. *Szent Péter esernyője* Krk 7. köt. 42. l., *A sipstrica* Krk 15. köt. 134. l., *A vén gazember* Krk 17. köt. 68. l. stb.
- ;; 26 *csörrikál, megcsörrikál* — csörget, megcsörget.
- 64 : 13 *tútor* — gyám.
- 65 : 35 *traktér* — vendégfogadó.
- 66 : 30 *habitus* — ruha, gúnya.
- 67 : 23 *elokvencia* — ékesszólás.
- 68 : 1 *predikátum* — nemesi előnév.
- „ 8 *prozopopea* — fontoskodás, szertartásosság, színpadiaszkodás.
- „ 11 *mándli* — rövid, ujjas kabát.
- 69 : 36 *upre púpos* — nosza, szaladj! Vagy: ugorj, öcsém! (Népi szólás.)
- 71 : 21 *szondíroz* — kutat, keres, vizsgál; kipuhatól, tájékozódik.
- 72 : 22 *polyák* — lengyel.
- 23 *szuszék* — nagy lisztesláda.
- 29—39 »*A valóságos tehénke*« (*tehen Katuskának*) — Mikszáth gazdagjai szorultságukban többnyire tehenet, borjút ígérnek a szegény embereknek. Pl. *A szökevényekben* (Krk 12. köt. 95. l.) báró Krapotka Oszkár két tehenet ígér bornyastól annak, aki a vízből kimentti kedvesét. *Szent Péter esernyőjében* (Krk 7. köt. 52—54. l.) Gregorics Pál szintén busás jutalmat (száz forintot) ígér s ad a segítségért stb.
- 73 : 1 *kunkog* — itt: nyöszörög.
- „ 9 *flinta* — régimódi kovás puska.
- „ 17 *persvadedél* — rábeszél.
- „ 22 *verdung* — valamely mérték negyedrésze; itt: egy adag.
- 75 : 10—25 *Vidonka félti Katuskáját* — E mulatságos epizód megismétlődik *A szelístyei asszonyokban*, ahol Korják, a kocsmáros ugyanígy félti az ő Vucáját. (Krk 12. köt. 159—162. l.)
- 76 : 6 *domine dilectissime!* — kedves uram!
- 13 *de jure* — joggal, jog szerint.

- 76 : 14 *prudentia* — okosság.
 „ 17 *obligatus servus Stefanus Fáy de Fáy* — lekötelezett szolgáló Fáy István.
 „ 23 *providedi* — gondoskodik, előzetes intézkedést tesz.
 77 : 23 *obapozító* — felsőruhák készítésére használt durva minőségű posztó.
 78 : 1 *dignitarius* — tisztségviselő, főtitztviselő.
 12 *Aesopus farkasa* — MK itt nyilván Aesopus »A farkas bárány. bőrben« című meséjére utal.
 „ 15 *injesztál* — háborgat, zaklat.
 79 : 28 »*Nono, ne haragudj, egyiptomi József*« — Utalás a biblia ama épületes jelenetére, amikor az Egyiptomba, rabszolgának eladott szemérmes József visszautasította gazdája — Putlár — feleségének csábításait. (Mózes I. könyve 39. fejezet 7—20. vers.)
 „ 38 *rezseg* — sürög, forgolódik.
 81 : 4 *mirha, tömjén* — mindkettő egy-egy arábiai fa terméke: mézgas gyantája, illetőleg beszáradt izzadmánya; hevítve kellemes illatot terjesztenek. A katolikus egyházi szertartásoknál használják. — Itteni jelentése: mindenféle drágaság.
 82 : 7 »*még szállnak a Katalinka-bogarak Bozos felül Bornóc felé . . .*« — A katicabogár, mint a szerelmesek küldönce, MK-nál többször is előfordul. A *Homályos ügy* c. elbeszélés bevezető részében: »a katinka-bogár a népköltészet szerelmi postása«. (Krk 2. köt. 236. l.) *Az igazi humoristák* c. kötet (1879) *A magyar nép bogarai* c. közleményében: »a hét pöttyes bőde: a szerelmesek üzenetvivője. Szófogadó, hűséges, titoktartó szolgál a Katinka-bogár . . .« *A Kavicsok* c. kötet (1883) *A Rékiék Borcsája* c. elbeszélésében is: »a Kata bogár: szerelmes legények üzenetvivője«.
 83 : 12 *katrinca* — a román és rutén női népviselet tartozéka: kettős kötény (elől-hátul).
 84 : 6 *kotéria* — érdekszövetség, csoport.
 „ 16 »*extra*« — különszoba, a vendéglők szebbik terme.
 „ 27 *jallácia* — élnökség, családrdság, hamisság.
 85 : 7—8 »... *Ah, ez a tapintat! Ez a lompos kutya, ez mindig ott dgyelgett a mi országunkban az igazság lába alatt.*« — Az igazságnak a nyersségig őszinte követelése mellett Mikszáth hasonlóképpen nyilatkozik *Akli Miklós* c. regényében is, a garázda Szepešsy István báró ajkára adva szavait: »Hehehe, a tapintat! Ez a rákfene többet pusztít az igazságon, mint a hazugság és gonoszság.« (Krk 16. köt. 31 : 12—13.) Korábban pedig, az *Új Zrinyiászban* (Krk 10. köt. 86 : 10—13) a tapintatot »uralkodó planéta«-nak nevezi Magyarországon.
 86 : 11 *gratiissima persona* — nagyon kegyelt személy, udvari kegyenc.
 88 : 20 *a tettes KK. és RR.* — a tekintetes Karok és Rendek.
 31 »*az urak kipirosodva, nekilendülve „szálltak” egymásnak*« — A pohárköszöntésnél régente általánosan használt szállóige

- volt: »Szállók [= szolgálók] az úrnak;» Amire a felelet: »Állok elébe!» (MK-nál gyakran előfordul, ld. pl. *Farkas a Verhovinán*, Krk 4. köt. 148 : 15 és 149 : 11, *Beszterce ostroma*, Krk 6. köt. 106 : 31—33, *Akli Miklós*, Krk 16. köt. 92 : 19.)
- 90 : 3 *luszter* — csillár.
15 *minorum gentium* — eredeti jelentése: alsóbbrendű istenek; az általános szóhasználatban: a kisemberek, a nép.
- 91 : 19 *sokos asszony* — bábaasszony.
„ 34 *aperte* — nyíltan.
- 92 : 21 *unisono* — egyhangúlag.
- 93 : 24—28 A fecske a magyar néphiedelemben Szűz Mária madara volt. (Mikszáth másutt is említi, pl. *Prakovszkyban*, Krk 8. köt. 122 : 8—10.)
- 96 : 7 *előgét* — versenyez, elhomályosít.
- 97 : 17 *barkó* — a palócság azon ágának neve, amely az Erdőhátan él, a Rima alsó folyása és Eger között.
„ 30 *kolmizó vas* — régi fodrozó eszköz.
„ 31 *sápodli* — fodros ingelő.
- 98 : 2 *persegűd* — üldöz, végrehajt.
- 101 : 21 *kerecsen* — sólyom.
„ 33 *ambrózia* — a görög istenek eledele.
- 104 oím: *szentszék* (lat. *sacra sedes* vagy *venerabile consistorium*) — egyházi törvényszék, melynek útján a püspökök az egyházi bíráskodást gyakorolják. A szentszék: a püspök (érsek) vagy helyettesének s ha a püspöki szék üresedésben van, a káptalani helyettesnek elnöklété alatt a püspöktől (érsektől) kinevezett ülnökökből, jegyzőből és ügyészből (fiscus) áll. A szentszék hatóságához az újabb időben már csak szorosan vett egyházi ügyek tartoznak. Régebben a hitszegés és hamis eskü tényálladéka fölött, valamint a végrendeletek alaki érvényességének kérdésében és — mint e regény történetének idején — a házassági perekben ítélte.
4 *előülő* — elnök.
5 *auditor* — bíró.
14 *praeservativa* — megelőző szer, valamely kellemetlenség, baj elleni védekezés eszköze. (A regény 1953. évi kiadásának szómagyarázata szerint 398. l.: »óvószer«).
„ 19 *causarum auditor generalis* — egyházi főbíró.
- 104 : 25—107 : 11 *Dőry Mária kihallgatása*, a »kényes« kérdésekkel, szerfölött emlékeztet a *Kisérlet Lublón* c. elbeszélés hasonló jelenetére, amikor a bírák a szép Kaszpareknét hasonló csiklandós kérdésekkel vallatják. (Krk 5. köt. 29—32. l.)
- 106 : 13 *praeses* — elnök.
„ 15 *vicenotárius* — aljegyző, segédjegyző.
„ 16 *conducatur sanitati* — válják egészségére!
„ 35 *apage satanas!* — távozz tőlem, sátán! Bibliai eredetű szólás. A biblia szerint Jézust egymásután háromszor megkísér-

- tette a sátán. Jézus e szavakkal űzte el magától: »Eredj el, sátán . . .« (Máté evang. 4. fejezet 1—11. vers.)
- 107 : 6 *nomen et omen* — név és figyelmeztető jel. (Akkor szoktuk mondani, ha valakivel olyan rossz történik, amire neve utal.) A szállóige ismertebb formája: *nomen est omen* ; a név végzet.
- 13 *a Pázmány-féle rituále* — a Pázmány-féle szertartáskönyv. Ld. részletesebben az I. köt. 139—141. lapjához fűzött tárgyi magyarázatnál.
- 25 *cirkulál* — kering.
- 26 *pro és contra* — mellette és ellene.
- 32 *Thespis kordéja* — Thespis kétkerekű taligája, vagyis: a vándorszínészek szekere.
- 107 : 37—108 : 23 *Butler személyzetének műkedvelő előadása* — MK itt nyilvánvalóan Shakespeare »Szentivánéji álom« c. vígjátéka hasonló jelenetét — az iparosok műkedvelő előadását — utánozza.
- 108 : 30 *in camera caritatis* — bizalmas körben, baráti körben, magunk közt.
- 109 : 3 *vikárius* — helynök, a püspök helyettese.
- 110 : 11 *communis opinio* — közvélemény.
- 113 : 23 *ad rem, ad rem* — a dologra, a dologra! Vagyis: térjünk a tárgyra!
- „ 33 *per amorem dei* — az isten szerelmére! az istenért!
- 114 : 30—116 : 9 *A párbajki hívás komikus jelenetét v. 8. A vén gazember hasonló jelenetével (KrK 17. köt. 106—112. 1.).*
- 117 : 18 *taszli* — kézfodor.
- „ 18 *queker-kabát* — hosszú, térdigérő, kaftánszerű kabát. (A quekerek : protestáns vallásos szekta Amerikában.)
- 31 *duellum* — párbaj.
- 37 *A halott Horváth Miklós szemei nyitva maradtak* — MK regényalakjai holtukban — mondhatni kivétel nélkül — »nyitott szemekkel« fekszenek: *Az apám ismerőseiben* (KrK 2. köt. 27. l.) gróf Teléry László, a *Nemzetes uraimékban* (KrK 2. köt. 223. l.) Mácsik, a *Szent Péter esernyőjében* (KrK 7. köt. 63. l.) Gregorics Pál, *A vén gazember* főalakja (KrK 17. köt. 99. l.) stb.
- 118 : 3 *picogás* — siránkozás.
- „ 18 *szekundáns* — párbajsegéd.
- „ 28 *distrahál* — szórakoztat.
- 121 : 17 *peréd* — vesszen!
- 127 : 17 *mladi pan* — fiatalúr, úrfi.
- 131 : 8 *potentátus* — hatalmasság.
- 132 : 10 *floskulus* — szóvirág.
- „ 10 *szillogizmus* — következtetés, okoskodás.
- „ 11 *argumentum* — bizonyíték, érv.
- „ 12 *meritum* — érdem, a dolog érdemi része.
- „ 17 *beneficium* — jótétemény, haszon, javadalom.
- „ 35 *generalis auditor* — egyházi (szentszéki) főbíró.
- 135 : 15 *konstrukció* — szerkezet; itt: szervezet, emberi természet.

- 135 : 29 *éclat* — feltűnés, zaj.
- 136 : 4 *rénusi forint* — német forint (szemben a firenzei, vagyis olasz forinttal).
- 12—13 »Krok apó mint kastélyfelügyelő volt ott alkalmazva, „Kampós János” név alatt.« — »Kampós uram«: Jókai »Az új földesúr« o. regényében Garanvölgyi ispánja. MK részint az olvasmányélmény hangsúlyozása végett választotta ezt az ispán-nevet, részint kényelemszeretéből, mert — mint sok példa bizonyítja — nem szívesen komponált új neveket.
- 31 *vukli* — hajtekercs.
- 38 *drákói rendszabályok* — szigorú, kegyetlen rendszabályok. (Az i. e. VII. században élt Drakón athéni törvényhozó nevéből.)
- 137 : 5 *vizita* — bemutatkozó látogatás.
- „ 11 *fusskratz* (vagy kratzfuss) — meghajlás, hajbókolás.
- „ 16 *probatum est* — ki van próbálva; bevált.
- „ 26 *officerek* — tisztek.
- „ 28 *kanteszka* — grófkisasszonyka.
- 138 : 7—29 »A politika kifestett hölgy, az igaz, s a végén bizonyosan megcsalja az embert, de egy időre nagyon bele lehet bolondulni.« — Mikszáth gyakori nyilatkozata ez, különböző munkáiban, oikkeiben. »Két szeretője van a magyarnak. A politika, amelybe bele van bolondulva, ez az előkelő hölgy (másutt ismét »kifestett személy«-nek nevezi), és az irodalom, ez a kis kalászoshajjú leány. Ha ott csalódás éri, ide tér vissza« — írta kevéssel halála előtt.
- 141 : 15 *marhácska* — kincsecske. (A régi nyelvben a *marha* szó kincset is jelentett.)
- 143 : 9 *reparáció* — javítás, megjavítás, orvoslás.
- „ 16 »*Justitia regnorum fundamentum*« (Ferenc császár jelszava) — az igazság az országok alapja. (Ld. Tóth Béla: Szájruj szájra. 1895. 65. l. Itt olvashatta MK is.)
- 144 : 5 *Párkák* — Zeus leányai, a végzet megszemélyesítői. Három párka volt: Klotho (Fonó), Lachésis (Sorsjuttató), Atropos (Kérlelhetetlen).
- 6 *ultramontán* — szélsőségesen klerikális, pápapárti.
- 9 »*Redibimus sicuti aquilae*« — visszatérünk, miként a sasok. (A jezsuiták mondása, mikor kiűzték őket.)
- 12 *kleine Fische gute Fische* (német szállóige) — kis halak — jó halak.
- 146 : 14 »*Palatinus*« traktér — »Nádor« szálloda.
- 147 : 22 *valenciennesi csipke* — a vert csipkék egyik legfinomabb fajtája; készítése a XVIII. században Valenciennes francia városban virágzott.
- 23 *kótis* — bunkós ütőeszköz, pl. a harang kótisa, a mozsár kótisa, kótissal vert csipke.
- 27 *cousine* — unokahúg; fejedelmi körökben más családtagoknak is (itt: a feleségnek) megszólítása.

Lap Sor

- 160 : 27—28 »*A háborúnak az a két nagy baja van, hogy sokba kerül és hogy visszalönek benne* — Hasonló tréfás mondás a *Filiben*: »a medve engem is *visszaülhetett* volna.« (Krk 15. köt. 18. l.)
- 151 : 2 *delirium tremens* — állandó reszketéssel és beteges képzelődéssel járó állapot, amelyet szeszes italok mértéktelen fogyasztása okoz; eszelősség, önkivület.
- 152 : 2 *ad calendas graecas* — sohanapjára.
7 *Laetare vasárnap* — Virágvasárnap.
- 30 »*Stadt Frankfurt* — »Frankfurt városához« címzett bécsi szálloda; MK szerint »a magyar urak vendégfogadója« volt. *Akik Miklós* c. regényében báró Szepessy István is a »*Stadt Frankfurt*«-ban szokott megszállani. (Krk 16. köt. 32, 112. és 116. l.)
- 155 : 5 *homo intimus* — bizalmas, belső ember.
- 156 : 6 *tüllanglé* — finomfonatú, sejtyszerű likacsokkal bíró szövet-kelme.
- 157 : 19 és MK lábjegyzete *Ludovika-Akadémia* (régőbbi nevén: *Ludoviceum*) — honvédtiszt-képző katonai iskola volt. Fölállítását az 1808. évi országgyűlés határozta el. Nevét Mária Ludovikáról, Ferenc császár és király harmadik nejéről nyerte, aki koronázási tiszteletdíjából 50.000 forintot ajánlott föl építésére. Közadakozás útján s egyes hazafiak alapítványából (így Buttler János gróf 126.000 forintos alapítványából) tekintélyes összeg gyűlt össze, s József nádor 1831-ben tette le az épület alapkövét. De a bécsi kormány mindent elkövetett, hogy létrejöttét megakadályozza, s az összegyűlt tőkét más célra fordította. Végül is az intézet csak 1872-ben nyílt meg.
- „ 33 *Hofburg* — a bécsi császári palota.
- 158 : 27 *eloquens* — ékeesszóló.
- 162 : 3 *fantazma* — rémlátás, beteges képzeletben jelentkező kép.
- 169 : 3 *skizz-könyv* — vázlatkönyv.
- 170 : 9 *salve domine comes illustrissime!* — üdvözlégység, méltóságos gróf úr!
- 171 : 31 *culinaria latinság* — konyhai, pongyola latinság.
- 172 : 6 *rogo humillime* — a legalázatosabban kérem.
- „ 11 *terno* (ruhaszövet) — háromfonalas sávolykötéssel készült fésült gyapjúszövet.
- 175 : 2 *brummer kocsi* — kocsifajta; George Bryan Brummel (1778—1840) hírhedt divatmajmoló, a »dandyk fejedelme« különösen díszes kocsijáról nevezték el, a név némi módosításával.
- 176 : 15 *három királyok napja* — vízkereszt, január 6.
- „ 29 *partecédula* — gyászjelentés.
- 177 : 5—6 »*sáznegyven faluban, ahol földesúr volt, éjjel-nappal zúgtak a harangok*« — Nagyurak temetéséről szólva MK mindig utal az uradalmak gyűszára; ez nála kétségtelenül ifjúkori emlék. Pl. a *Homályos ügyben* (Krk 2. köt. 237. l.): »Hetven falunak az ura fekszik halva, hetven toronynak szólnak a

- harangjai, de egyetlenegy zokogó hang sem vegyül a harangzúgásba . . .» *Az apám ismerősében* szintén (uo. 28. l.): »S künn messze földön, hetven faluban zúgnak a harangok, ahol birtokos, patrónus volt ömöltósága. És e nagy harangzúgás közé nem vegyül egyetlenegy zokogó szó sem . . .»
- 177 : 31 *Joannes Butler comes de Párdány* — Butler János, Párdány grófja.
- 180 : 16 *dízi* — megmondtam! végeztünk!
- 181 : 19 »*Pestről a Ludoviceum növendékei* — Butler János gróf a Ludoviceum legbőkezűbb mecénása volt; temetésén azért vettek részt az intézet növendékei. (Ld. fentebb, a 157. lap 19. sorához és lábjegyzetéhez fűzött tájékoztatást.)
- 177 : 20 »*a nemrég alapított Tudományos Akadémia némáiból hárman* — Gúnyos célzás arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kiküldöttei rendszerint pusztá megjelenésükkkel, passzi van, némán vettek részt a különböző ünnepélyeken, temetéseken stb. Mikszáth gúnyja arra is vonatkozhat, hogy az Akadémia a századfordulón a kulturális élet fontos kérdéseiben alig hallatta szavát. Az ülések felolvasásait sem követte hozzászólás, vita. Mikszáth — haladó szellemű író társaival együtt — egész pályafutása alatt különös előszeretettel csipkedte az Akadémiát, mert a század végén, Arany János halála után, az öregedő, makacs Gyulai Pál, Szász Károly s mások befolyása következtében ez az intézet a megkövesedett konzervatívizmus vára volt.
- 182 : 18 *sapristi!* — teringettét! a teremburáját!
- 184 : 13 *prefektus* — itt: jószágigazgató.
- „ 15 *szekretárius* — titkár.
- 186 cím: *tace* — hallgass! (A szövegben, 187 : 6, MK is megmagyarázza.)
- 11—13 »*az egykori újhelyi diák üzengette a foggyóban levő regimentek okából* — Utalás a Kossuth-nótára: »Kossuth Lajos azt üzente, Elfogyott a regimentje . . .»
- 187 : 7 *ergo tace!* — tehát hallgass!
- „ 36—37 »*Osak a békák brekegik néha a közeli mocsarakban:* — *Urrak a papok! Urrak a papok!* — E szállóigéről Tóth Béla — MK anekdotáinak egyik főforrása — »Szájru! szájra» c. kötetében (1895) ezeket mondja (187. l.): »*Urrak a papok.* Ez a mondás nyilván a béka brekegését másoló tréfás hangutánzások közül való. Szirmay Antal a „Hungaria in Parabolis” első kiadásának kéziratában (Nemzeti Múzeum) idézi a mocsarakban magyarul kuruttyoló békákat ékesen imitáló hazai költőt: „Tölletek én tartok, — de ti tóba lakók mit akartok S mért rekeg a’ vizeken népetek olyan igen? Erre a’ nagy gondom, szavakat magyarázva kimondom Mégyek azért közelébb rusnya tavokhoz elébb. Hallgatom én őket, külön is lesem a’ rekegőket

S a' mikor így fülelék, egy nagy öregre lelék.
Ez, ki közel maga volt, *Urak a' Papok, a' Papok* / úgy
szólt;

Más felel: *Oh rak rak / rakd ki, Papok az Urak !*"
A cenzor e leoninusok kinyomatását nem engedte meg.
Sajnos, nem sikerült eddig kiderítenem, ki a költő, akit Szir-
may idéz.†

MK ezt a hangutánzó szólást már korábban is alkal-
mazta *Szülőgyi Dezsd* c. rajzában (*Katánghy Menyhért* o.
köt. 1896. 276—283. l.), s *A patrónus* o. elbeszélésében is fel-
használta.

*

A mesebeli Buttler csak úgy lehetett boldog a mesebeli Piroská-
val, hogy rászédte a halált és a rokonságot: holt hírót költye s fabábu-
val helyettesítve magát koporsójában, — valahová messze, külföldre
költözött. . .

A fabábuval vagy kövekkel bélelt koporsó a romantikának régi
motívuma.

Mikszáthnak is van egy korábbi elbeszélése (1883-ból), amelynek
szintén ez a tárgya: *A Száldobosi Papp familia* (Jk 27. köt. Kisebb elbe-
szélések IV. köt. 17—35. l.) Az elbeszélés egy különös emberről, Száldo-
bosi Papp Józsefről és szerencsétlen családjáról szól. Száldobosi az
1809. évi insurrekciókor elindult Napóleon ellen. Társai mind vissza-
tértek, ő volt az egyetlen, aki elmaradt. Mint kém működött a hábo-
rúban, talán a Ferenc császár oldalán, talán a Napóleon oldalán . .
Egy esztendő múlva maga helyett lezárt koporsója érkezett haza.
A fekete diófa koporsóra ezüst veretű betűkkel volt ráírva a neve.
Felesége a temetés előtt meg akarta mutatni karonülő kisfiának a
halott apát. Feltörte hát a koporsót — s mit látott? Csak évtizedek
múlva, egészen megöszülve, kicsit talán meg is zavarodva mondta el
az ismerősöknek, hogy mint fiatal özvegy miért kosarazta ki mindenik
kérdőjét? Mert nem volt biztos férje halálában. Koporsójában ugyanis
csak kövek voltak s szalma . . . Felserdült fia Berlinbe ment egye-
temre s öngyilkos lett. Társai mesélték, hogy ott egy öreg emberrel
találkozva, fölismerte benne az apját. Azontúl napokig elmaradozott.
Az eltűnt apa újra nősült, két szép lánya is volt már . . . stb.

A Száldobosi Papp familia meséje lényegében vázlata a *Különös ház-
asság* megoldásának. Ha válás nincs, meg kell halni — legalább
látzat szerint —, hogy új életet lehessen kezdeni . . .

Lehet, hogy MK *A Száldobosi Papp familia* és a *Különös ház-
asság* megoldásának ötletét falusi szájhagyományból vagy valami roman-
tikus regényből kölcsönözte. De egy érdekes adatunk arra vall, hogy
ez az ötlet már fiatal újságíró-korában megragadta képzeletét. Első
házasságának és pályakezdésének idején, 1874-ben szerkesztett
»Magyar Néplap« c. politikai lapja »Mulattató« c. melléklapjának tárca-
rovatában, két folytatásban egy névtelen cikket közölt (1874. május

29. és június 6. sz.; 6. évf. 22. és 23. sz., 86—87. és 90—91. l.). A cikk egy amerikai biztosítási csalásról szól, s Mikszáth egy newyorki lap után közli. (Angolul nem tudott, tehát vagy más fordította, vagy — ami valószínűbb — másodkézből vette át valamely német vagy francia lapból.) A cikk ugyan közönséges bűnügyi históriáról szól, de ötlete alapul szolgálhatott mind a Száldobosi Papp József, mind a Buttler János gróf sorsának megoldásához. Hiszen Mikszáth az újságok bűnügyi közleményeiből, riportokból is tanult, amint azt számos meséjének a bűnügyi regényekre emlékeztető bonyolítása is bizonyítja (pl. *Homályos ügy* Krk 2. köt., *Galamb a kalitkában* Krk 4. köt., *Szent Péter esernyője* Krk 7. köt., *Akli Miklós* Krk 16. köt., a *Különös Házasságban* Krok apó szerepe stb.). Ismerve Mikszáth munkamódszerét és műhelytitkait, joggal föltételezhetjük, hogy egykori lapjának szóbanlevő közleménye nyomán alakította ki — teljesen szuverén módon, tárgyához és hősei jelleméhez formálva — az említett két mesét.

Ideiktatjuk Mikszáth »Mulattató«-jének közleményét:

FURCSA CSALÁS

Amerika általában, az Egyesült Államok pedig különösen, úgy látszik, kiváló szabadalommal bírnak arra nézve, hogy humberg és ámtás dolgában túltegyenek minden más létező és létezendő államon. Az amerikaiak tagadhatlanul gyakorlati emberek, de az alábbi eset is mutatni fogja, hogy vannak a leleményességnek is bizonyos határai, melyeken túl a törvény hatásköre kezdődik. Oly országnak, mely egy Barnumot vall fiául, igen előrehaladottnak kell lennie a praxis terén. Amerikában a vágy: nyerni, senkit sem hágy pihenni s ezerekre megy itt a találékony, hajmeresztő, nem sejtett dolgokra vállalkozók száma. De fölttők örökődik az igazság, példás törvényekkel. Rég mondta már Macrobius: *Bonae leges ex multis moribus procreantur.* [A jó törvények sok (kialakult) szokásból születnek.]

Az alább közlött eset ránk nézve annál érdekesebb, mivel hősgyanánt egy hazánkfia szerepel benne. Hja! *exempla trahunt*, és a yankee gyakorlati törekvéseit eltanulja idővel a bevándorlott is.

Magát az esetet, mely meglehetősen föltűnést okozott a nagy yankee-városban, egy newyorki lap után közöljük.

A „*Merchants Life Insurance Co.*” életbiztosító társulatnál bizonyos Uling orvos 10,000 sterling erejéig biztosította saját és egy *Germis Lujza* nevű huszonhárom éves német leány életét. Az alapszabályok értelmében nevezett összeg a túlélőt illette volna.

F. é. ápril hó első napjaiban Uling, igazi néven *Bagniczki*, megjelent a társulat helyiségében és a biztosított összeg kiadását követelte. Azt mondta, hogy *Germis Lujza* március hó 29-én meghalt.

Említett biztosító társaság elnöke megvizsgálta a *Germis Lujza* halálesetére vonatkozó irományokat.

A dolog gyanúnak tűnt föl s emiatt ez ügyben bíróhoz fordult. A bíró magához rendelte és kihallgatta Uling orvost.

Az „orvos” ellenmondásokba keveredett, miért is a bíró Germs Lujza hullájának kiásatását rendelte el.

Taber, a „Merchants Life Insurance Co.” kiküldött titkára összeköttetésbe tette magát Finck temetésrendezővel, ki eltemette volt Germs Lujzát az Union-temetőben.

Finck megígérte, hogy jelen lesz a holttest kiásatásánál, szombaton april 11-én.

A határidő megérkeztekor Finck bokros foglalkozást hozott föl ürügyül és nem ment az Union-sírkertbe. Taber kénytelen volt magára vállalni a kiásatást.

Déltájban a morgueba hozták a koporsót, mely mahagonifából készült, és ezüstcsatokkal volt kiverve.

Födéllapján ily föliratú lemez látszott:

„Germs Lujza meghalt 1874. március hó 30-án. Élt huszonhárom évet és tíz hónapot.”

A morgueban fölnyitották a koporsó födelét.

Képzeljük a körülállók bámulatát, midőn a koporsóban Germs hullája helyett szépen újságpapírba takart lécek által tartott tizenkilenc tégladarabot találtak.

Hírül adták ezt azonnal a rendőrfőnököknek. A rendőrfőnök elrendelte Uling orvos és Finck temetésrendező elfogatását és házkutatást tartatott Ulingnál.

April 12-én titkosrendőrök indultak az orvos lakására.

Találtak ott egy vézna vén asszonyt, meg egy húszéves fiatal embert; mindketten bőrdöndöket csomagoltak.

A mintegy hatvan éves nő Bagniczki Máriának, a fiatal ember Szentiványi Aurélnak vallotta magát. Mindketten Magyarországon születtek.

Az „orvos úr” nem volt honn. Sem a vénasszony, sem Szentiványi Aurél nem tudták megmondani, hogy hol lelhető a doktor úr.

A rendőrök bekísérték Bagniczki Máriát és Szentiványi Aurélt. Finck temetésrendező már akkor a hűvösben ült.

A vallatásnál Bagniczki Mária és Szentiványi azt állították, hogy mitsem tudnak Germs Lujza haláláról.

Szentiványi bevallotta, hogy Uling egy Janiczky nevű ismerősénél tartózkodik a 25. utcában.

A doktor urat csakugyan meg is lelték ott a ruhatárban elrejtözve és azonnal elfogták.

Az Uling lakásán lefoglalt papírok között Germs Lujza aroképét és egy esketési bizonyítványt találtak.

E bizonyítványból kitűnik, hogy az orvosnak Bagniczky Ernő a neve és hogy az elfogott öregasszony az ő felesége, Bagniczki Mária, szül. Szentiványi Mária Borbála Karolina.

Uling, Uling neje és a temetésrendező fogságban ültek; Germs Lujzát kellett még kézrekeríteni, ki az „orvos” halotti bizonyítványa szerint női betegségben „meghalt”.

Uling jegyzőkönyvében papírdarabot lelték, melyen a „Ley Mária” név s alatta zárjelben „Lujza” volt olvasható.

A titkosrendőrök Ley Mária keresésére indultak, mert nézetők szerint az nem lehetett más, mint ama Germs Lujza.

Kipuhatólták, hogy Germs Lujza szolgálatba állt egy családnál a Norfolk-utcában. Innen pár nap múlva elment az Orchard-utkába s nemsokára a keleti 109. utcába a 133. számú házba.

A rendőrök április 13-dikán az utóbb említett házban találták Germs Lujzát. Germs Lujza őszinte vallomást tett Irving kapitány előtt.

Azt mondta, hogy atyja gyarmatos Meadowsban. Múlt év december havában ő beteg lett s Uling és más orvosokkal gyógyította magát. E betegség idejében Ulingnak azon eszméje támadt, hogy Germs Lujzát nemsokára „meghalni és eltemetni hagyja” s behajtja majd a biztosított összeget. Évégből március végén Germs Lujzának újra betegnek kelle lenni. Germs Lujza Uling lakásába költözött és az Uling által tanácskozára egybehítt „orvosok” legkevésbé sem kételkedtek Germs Lujza tetteltett görcsrohamainak igazi voltán.

A görcs megölte Germs Lujzát s Uling koporsót rendelt meg Finok temetésrendezőnél.

Finok Ulinggal együtt utóbbinak lakására ment, hol a „hulla” kiterítve feküdt, hogy mértéket vegyen a koporsóhoz.

Lujza egy ágyon volt kiterítve és lepedővel betakarva.

Míg Finok mértéket vett a koporsóhoz, Lujza kénytelen volt a lepedő csücskét fogai közé szorítani, hogy elfojtsa nevetését.

Pár órával később megérkezett a kész koporsó.

Finok segédének távoztával Finok és Uling a koporsóba akarták fektetni Germs Lujzát.

Lujza még mindig a halottas ágyon feküdt, lepedővel betakarva, s jól mulatott az előkészületek láttára.

Hirtelen ledobta magáról a lepedőt és kiugrott az ágyból.

Finok nyitva felelte száját bámulatában, mert eddig nem tudta, hogy itt családi szándék forog fön. Hallgatását megvásárolták 250 font sterlinggel.

A „doktor” vén neje már azelőtt hozott volt téglaköveket a házba. Ezeket most újságpapírba csomagolták és a koporsóba tették. Finok megerősítette falécekkel a téglaköveket. Erre leszagezték a koporsót s ellátták ál-főiratú lemezzel.

Uling 40 font sterlinget adott Finoknak. A többit, mondá, a biztosított összeg fölvétele után fogja neki kézbesíteni.

Másnap reggel Lujza eltűnt a házból s március 30-án délután megtartatott a temetés.

A kocsiiban, mely a halottas menetet a temetőbe kísérte, Uling s egy bizonyos Leonard Jozefin ültek.

Eddig Germs Lujza vallomása.

Lujzát ama szobába vezették, hol az ő koporsója állt. Láttára a leány kacajra fakadt.

Azt mondta, hogy ő maga is segédkezet nyújtott a téglakövek betevésénél és hogy az egész dolog nem egyéb óriási tréfánál.

Bevezették Fincket is, ki holtápadt lett, midőn a leányt „saját koporsója” mellett ülve látta.

Finck eddig váltig védelmezte ártatlanságát, de most szintén őszinte vallomást tett.

Az előkészületek megtétele után Uling úgy nyilatkozott előtte, hogy Germs Lujza tetszalott volt s újra életre ébredett.

A koporsót annak dacára el kell temetniök, hogy Uling fölvehesse a kárösszeget.

A téglák már készen álltak s ő, Finck, csak úgy lett a család bűnrészesévé, hogy nagy jutalmat ígértek neki.

Behívták most Bagniczki Máriát. Ez határozottan állítá, hogy csakugyan halva látta Lujzát, kit azelőtt is ismert.

Végül bevezettetett a főbűnös, Bagniczky Ernő, más néven Uling orvos.

Lujza fölugrott székéről és jónapot kívánt a doktor úrnak. A doktor úr fejbillentéssel felelt.

Kérdezték Lujzát, ismeri-e ezt a férfiút s vajon ő-e ama Uling orvos.

A leány igennel válaszolt, mire valamennyien ismét a börtönbe kísértettek.

Ápril 14., 15. és 16-dikán Uling orvos, Bagniczki Mária, Germs Lujza és Finck a törvényszék sorompói elé állítottattak.

/ Bagniczki Máriát már ápril 15-kén szabadlábra helyezték. Az esketési bizonyítványból kiderült, hogy Ulinggal ő 1855. júniusban összekelt Bécsben; az Egyesült-Államokban dívó angol törvény pedig azt mondja, hogy a nő olyba tekintetik, mint aki férje parancsa és befolyása alatt áll s emiatt valami összeesküvésre férjével nem szövethetnek.

Fincket 100 frt sterling biztosíték lefizetése után szabadságha [= szabadlábra?] helyezték. Ulingnak és Germs Lujzának a börtönbe kellett visszavándorolniok.

*

Buttler János és Horváth Piroska szerelmének romantikus megoldásáról Mikszáth levelezésében egy érdekes emléket találunk. Mikszáthnak egyik barátjához, Csiky Kálmán egyetemi tanárhoz (1843—1905) 1900. június 23-án írt levele hátlapjára a címzett leánya, Csiky Etelka a következőket jegyezte fel:

»[MK *Különös házasság* c. regényét] napról napra a Pesti Hírlap hozta, s a nagy író is csak annyit írt napról napra, amennyi hely ki volt jelölve számára.

Gödöllőn — jól emlékszem — [1900-ban] Péter-Pálkor volt együtt a kedves társaság [= Csiky Kálmánék vendégei], melynek tagjai között Bernáth Dezső bácsi, a regényben szereplő B. Zsigának unokája [helyesen: fia] is jelen volt, aki akkor családi levéltárukat Mikszáth K. rendelkezésére bocsátotta, ahonnan sok becses és az igazságnak megfelelő adatot gyűjtött a nagy író.

Én, mint kis polgárista növendék, lelkesen olvastam e regényt napról napra, de rettenetesen bántott, fájt, hogy kérdésemre: „Egymáséi lesznek-e végül Buttler gróf és Horváth Piroska?” — azt felelte Mikszáth bácsi: „Nem lehet, mert — és Dezső bácsira mutatott — akkor a valóságnak nem felelnének meg. T. i. Buttler sohase tudott

br. Döry Máriától elválni, amely házasság akaratán kívül történt meg. De hogy kedves kis húgomnak is kedvére írjak, (nagyon szeretett Mikszáth bácsi) majd találok én megfelelő befejezést, aminek meg fog örülni.” Így született meg az az „Utóhang, Tace”, amire büszke vagyok, hogy az én kedvemért íródott, amelyből lehet azt is következtetni, amit én oly igen óhajtottam: Buttler és Horváth Piroska boldogságának teljesülését. Mikszáth bácsi aztán ősszel meg is kérdezett: „Na, kis húgom, meg van-e elégedve a befejezéssel, amit a maga kedvéért írtam?” A felelet elgondolható, mi volt?! Amit minden bohókás, ábrándos kislány mondana... (OSZK. Levelestár, 1958. 95. sz.)

A följegyzésben említett adatok (a regény Péter-Pál-napi folytatása stb.) pontosan egyeznek. Lehetséges tehát, hogy Mikszáthot valóban befolyásolta barátja lányának kérése, amely a mindenkor »happy end«-re vágyó nagyközönség óhaját tolmácsolta. A mese különben is a felhomályban maradó befejezés felé tartott.

Irodalom

I.

A REGÉNYRŐL

A *Különös házasság* irodalma három fejezetre tagolódik.

I. 1900—1931.

A regényt az egykorú sajtó különös fogadtatásban részesítette. A *Vasárnapi Ujság* közölte Mikszáth Gajári Ödönhöz intézett dedikációját (1900. dec.), majd pedig Bernáth Dezső Buttler-történetét (1901) és helyet adott két történeti jellegű közleménynek (1904); a *Protestáns Szemle* melegen üdvözölte »a protestantizmus szolgálatában« álló művet, — de aztán egy-két részletmegjegyzésen kívül *Várdai Béla* monográfiájáig (1910), sőt azon túl is, mintegy húsz éven át csak néhány hozzászólásból áll a *Különös házasság* »irodalma«. Sem Szinnyi József bio-bibliográfiája, sem az amúgy is hiányos Mikszáth-repertóriumok nem ismernek recenziót, kritikát, még csak pársoros ajánló cikket sem (a fentiekén kívül) a regény megjelenése idejéből. A magunk részéről is hiába tanulmányoztuk az egykorú sajtót, — nem találtuk a regénynek más visszhangját! A *Különös házasságot* néma tartózkodás, sőt kínos csönd fogadta. Hallgat a klérus sajtója: az »Alkotmány«, a Néppárt politikai napilapja (a regény folytatásos közlése idején és kötetkiadása alkalmával egyaránt); hallgat a »Katholikus Szemle« összes évfolyama, 1901-től mindvégig... Sem ellene, sem mellette nem szólt a korabeli sajtó! Mikszáth merész megnyilatkozásáról az úgynevezett liberális lapok is hallgattak. A regényt könyvalakban a Légrády Testvérek adták ki, de lapjuk, a *Pesti Hírlap*, egy tárcacikk vagy legalább egy könyvismertetés erejéig sem állt melléje. A regény megjelenéséről a *Pesti Hírlapban* (1901. okt. 12., 23. évf. 282. sz. 21. l.) mindössze egy eldugott hirdetményt találtunk: »*Különös házasság* regény két kötetben,

írta Mikszáth Kálmán. Ára 8 korona. Légrády Testvérek kiadóhivatala, Budapest V. Váci-körút 78.

A többi lapban még ennyi sincs! A téma «kényes» volt, legelőszerűbbnek látszott tehát nem bolygatni, még csak nem is érinteni. Mikszáthot 1910-ben, jubileuma alkalmával hivatalosan is az ország legnagyobb írójaként ünnepelték, — nem látszott hát ildomosnak perújítást kezdeni a *Különös házasság* körül. A levéltárak gondosan őrizték a Buttler—Döry-pör aktáit, amelyek a regény «epikai hitelét» sok tekintetben cáfolhatták, — de az érdekelt — mondjuk így: a sértett — fél, a klérus jól tudta, hogy itt nem egyedi esetről van szó, hanem átfogóbb, egyetemesebb problémákról: az emberi természet jogairól, az érzelmek szabadságáról, s politikai tekintetben: a liberalizmusnak és a haladásnak kérdéséről sok évszázados kötöttségekkel s a visszahúzó erőkkkel szemben. . . Valóban, a hallgatás — bármilyen különös is volt! — látszott a legkényelmesebbnek, mert amint erről az állásponttól támadásba vagy élezésbe mentek át: a mondanivaló egyetemes síkjáról szükségképpen a részletek zsákutójába szorultak. Csak az a feltűnő — ismételjük —, hogy az úgynevezett liberális körök (társaságok, lapok és folyóiratok) szintén ebbe a kényelmes állásba vonultak vissza.

A *Különös házasság*ot az alkalmi méltatások és emlékezősek is vagy teljes hallgatással mellőzték (Palágyi Lajos, Kiss Ernő, Herczeg Ferenc stb.), vagy csak futólag említették meg. Jellemző példa *Beöthy Zsolt* 1908. évi jelentése, amelyben az 1908. évi akadémiai nagyjutalomra Mikszáth Kálmán műveit ajánlja. (Megjelent az Akadémiai Értesítőben, 1908. 19. köt. 260—265. l.; kötetben kétszer is: MK-né visszaemlékezései. Bp. 1922:239—241. l., és Beöthy Zsolt «Romemlékek» c. tanulmánykötetében, I. köt. Bp. 1923:354—359. l.) Beöthy Zsolt jelentése egyetlen szóval sem jellemzi e kimagasló művet, csupán annyit mond róla (a legkevesebbet, amit mondhatni!), hogy Mikszáth természetszeretete és az ő kedves «füvei» (gyógyfüvei, virágai) e regényben is megtalálhatók. [!]

A többi közlemény is — mint az alábbi adattárból látható — éppen csak érinti a regényt vagy csupán részletkérdésekkel foglalkozik.

A *Protestáns Szemlében* (1901., 13. évf. 3. füzet, 230—233. l.) *i. m. gy.* [íj. *Mitrovics Gyula*] «Két szépirodalmi mű a protestantizmus szolgálatában» címen ismerteti MK *Különös házasság* c. regényét és Eötvös Károly «Utazás a Balaton körül» c. munkáját. Az ismertetésnek Mikszáthról szóló részét teljes egészében közöljük:

«A mai mostoha viszonyok között, midőn ellenségeink minden tartózkodást levetkezve törnek ellenünk s a politikai rendszer is segítségükre látszik lenni: biztató jelenség, hogy fényes írói tehetségekkel s nagy elmével megáldott írók jönek segítségünkre, egyrészt a protestantizmus nemzetépítő munkájának a feltűntetésével, másrészt pedig a klerikalizmus szemérmertlenségének a bemutatásával. Ennek a fellépésnek, mely lehet hogy csak véletlenül esik össze a mostani zavaros időkkel, értékét és jelentőségét kétszeresen növeli, hogy nem soi-disant egyházi írók részéről történik. Tisztán a belső sugallat,

költői inspiráció termékei ezek, melyeknek nincs más céljuk, csak a költői és történelmi igazság megőrzése, földerítése, terjesztése és a művészi szórakoztatás. A történelmi igazságtól meghihetett költői léleknek spontán megnyilatkozásai, a tiszta szent igazságnak költői megörökítései.

Mikszáth az utolsó Buttler gróf katasztrófáját dolgozta fel, melyet előbb saját családi hagyományai alapján Bernáth Dezső írt le a „Magyarország” egyik közelebbi évfolyamában, most pedig utólag a „Vasárnapi Ujság”-ban. János gróf barátjával, Bernáth Zsigmonddal Patakról vakációra tér haza, midőn útközben Olasziban — a költő Olaszország nevezé — Döry báró erőszakolja rá az ifjakra vendégszeretetét, amely elől csak úgy engedi őket eltávozni, hogy Patakra visszautaztokban, a vakáció végén, újra meglátogatják. Az ifjak, csakhogy megszabadulhassanak egy időre a kelletlen barátságtól, — vesztőkre — megígérik, noha a Döry-leány különös magaviseletével egyikök rokonszenvét sem tudta megnyerni; nem, annyival kevésbé, mert Buttler a gyermekszerelem egész hevével és tisztaságával ragaszkodik otthoni ideáljához, Horváth Piroskához. A vakáció rövid folyamán a viszony kettejük közt teljesen kifejlék és jegyet váltanak. Mint derült nyári égbolttól a villám, oly váratlanul hatnak az olaszországi események. A két pataki diákot a falu alatt a Döry pandúrjai várják. Bent a kastélyban szíves barátság, de balsejtelmű titokzatosság is. Lassan besompolyog az ottani plébános, ki tilos szerelmével romba döntötte a Mariska baronesz jövőjét és becsületét, s oly sok [?] ártatlan családnak boldogságát és életnyugalmát. A vasajtók bezárnak. Döry becsalja szobájába Buttler; lassan bejönnek a menaszszonynak felöltöztetett Döry Mária, a tanúk és a pap. Kint (Döry szolgabíróval) fegyveres pandúrok állják el az ajtót és a folyosókat. Buttler az erőszaknak sem akar engedni, de lefogják s a plébános elvégzi a ceremóniákat. Hosszas vergődés következik ezután, melyben remény és kétségbeesés tarkán váltakoznak a Mikszáth eleven, színes előadásában. [Fáy] István, a Buttler gyámja, és a két Bernáth — apa és fiú — Pereviczky, a híres újhelyi fiskális, Kövy, a tudós pataki jogtanár, a politika, az ügyvédi furfang, a tudomány összes fogásait előszedik. A szentszék atyáinál előveszik mindazt, ami az igazság kulcsa lehet; szerepel a pénz és az asszony, kápráztató pompa, s a hiúság legyezgetése, udvari cselszövény és a leplezetlen igazság ereje . . . Mind hiába. Az igazság győzelmének útjában áll a papi érdek, mely nem tűrheti, nem viselheti el az igazság földerülését, nincs erkölcsi ereje, hogy önmagára avagy csak egy tagjára is rásússe a gyalázat bélyegét. Mi, olvasók, bő kárpótlást kapunk ezért. A papi erkölcs-telenség — s az ezek szolgálatában álló hatalom perverzitásának olyan jellemző és változatos képét aminőt a József-korbeli pamfletlek óta magyar író még nem nyújtott a magyar olvasóknak. De a költői igazságszolgáltatás sem hiányzik. Mária utoléri a rettenetes bűnhődés. Végre maga is beleszeret Buttlerbe, aki első s utolsó szerelmének szentségét féltve, óva, menekül előle. Végre Buttler mégis boldog lesz, mert szakít mindennel, és egymáséi lesznek Piroskájával.

Hatása kétségen kívül nagy lesz a regénynek, mert a gyengesé-

gek mellett e művében is egyesülnek Mikszáthnak összes kiváló írói tulajdonságai, sőt ezekhez járul még egy, ami magyar elbeszélőknek csaknem ritkaságszámba megy: a meseszövést, a tárgy csoportosításának rendkívüli érdekessége és leleményessége. Mi magunk is, noha már ismertük a tárgyat s a kritikai szemléletből folyó analízis hajlam is állandóan zavarja a feltétlen magaatengedést, nem tudunk tőle szabadulni, még a végére nem értünk. Éppen ezen tulajdonságai miatt üdvözljük ezt a regényt úgy, mint a klerikalizmus ellen intézett legerősebb támadást. Pedig az író azzal sem vádolható, hogy keletvezni akarna pl. a protestantizmusnak; annyira nem, hogy határozottan tévesen ítéli meg a protestantizmusnak az udvarral szemben folytatott tartózkodó magatartását, midőn azt egyszerűen az udvar ridegségének tulajdonítja s nem a protestánsok finom tapintatának, mellyel mindenkor kiérezték, hogy vallási és nemzeti lételüket honnan fenyegette komoly veszedelem (I. I. 146. l.) Erre, mint az író történelmi felfogásának tévedésére, határozottan rá kell mutatnunk.

[Ezután a cikkíró rátér Eötvös Károly művének ismertetésére:] Amíg Mikszáth könyve az ellenfél leleplezésével tesz mintegy öntudatlan (?) szolgálatokat a protestantizmusnak, addig Eötvös a protestánsok hazafiságának, áldozatkészségének, istenfélelmének és valóságosságának bemutatásával a hazafiságnak és erkölcsiségnek a protestantizmusban rejlő rendkívül becses tőkjére hívja fel a nemzet figyelmét... stb.

Keszthelyi Miklós [Simonyi Zsigmond egyik álneve] »Mikszáth újabb műveiből« c. cikkében (*Magyar Nyelvőr*, 1905. 34. köt. 467-470. l.) a *Különös házasság* néhány nyelvi és stiláris sajátságát tárgyalja:

»Mikszáth könyveit olvasgatván, sok érdekes kifejezést találok, s közülük azokat, amik szótárainkból vagy egyáltalán hiányzanak, vagy pedig ilyen használatukat nem említik, össze fogom állítani az Irodalmi nyelvünk szótárához címzett rovatban. Addig is szóvá teszek egyes olyan dolgokat, amiknek helyességében kételkedem, vagy amik más okból érdemlik a nyelvésznek különös figyelmét...

„Horváth uram és Fáyné asszonyom... nemes vetélkedéssel szólíták egymást folyvást per *öcsémasszony* és *öcsémuram*.” (Kül. ház. 1901. 2:37.) Tudtomra csak nő szólíthatja a nőt *öcsémasszonynak*, Horváth úr tehát jobban tenné, ha *húgómasszonyt* mondana. (L. az *öcs* és *húg* cikkeket a NySz-ban és CzF-nál.)

„Felöltözött *ünnepiresen*.” (uo. 2:272) — helyes e helyett: *ünneppélyesen*.

„*Tyűh, de termet!*” (uo. 2:288.) A *de* szócska ilyen értelemben csak melléknév előtt szokott állni: *de szép, de jó!* Úgy rémlik azonban, szintén Mikszáthnál olvastam valahol: *De két ló!*

Mikszáth ebben a munkájában, mint egyebütt is, szeret nyelvészkedni, s nem ritkán tesz megjegyzést egy-egy népies szónak használatáról vagy más efféléiről.

„Az a formás, sugár termet! Istenem, mi lesz, ha egyszer fűzők derekat kap... Mert most még csak *röpkét* visel vagy *rütyökét*...”

(uo. 1:116.) Ehhez megjegyzi az író: „Népies neve azon a vidéken a kis úri leányok vizitke-szerű bő derekainak... stb.”

A hibás nyelvű embert *belgának* hívják az ország sok részében. (2: 57.)

A *szempillantásból* és *szempercből* a népetimológia *szent pillanatot* és *szent percet* csinált (l. Simonyi: Elvonas 42. vagy Nyr. 29:534.) Ezeket Mikszáthnál is megtaláljuk: „Abban a szent pillanatban, mikor a csirkét forrázták a kocsmai konyhán, ő künn ült kastélya tornácán.” (Kül. ház. 1:8.) „Éppen ebben a szent percben ütötte pofon a mindenest.” (173.) — Vö. még: „*Ezen szentien* kihozom: azonnal. (Berég m).” Magyar Tájszótár.«

A Mikszáth-jubileum (1910) valamennyire megelékníti a sajtót és a szakirodalmat. Ebből az alkalmából — életművére visszatekintve — néhány méltatója a *Különös házasságot* is figyelemben részesíti. Tegyük hozzá: csekély figyelemben...

Lippay Zoltán Mikszáthnak csupán kora társadalmát néző műveit vizsgálja a győri Mikszáth-ünnepségen elhangzott felolvasásában («Mikszáth irodalmi működése és a magyar közelet.» Győr, 1910); ezért nem foglalja közre részletesen e regénnyel. MK történelmi regényeit csak néhány sor kíséretében említi: «A történelemnek szépirodalmi kommentárt sokféleképpen adtak már, de természetesen azt a történelmet színeztve, amelyik már megíródott, mert megíródhatott. Mikszáth ebből is kivette részét, s ha időm engedné szívesen összekapcsoltam volna ezt a területet is a tulajdonképpeni tárgyammal: Mikszáth közeleti belletrizikájával. A *Különös házasság* a nagyhulámú egyházpolitikai mozgalmak geneziséhez vinne közelébb... Tökéletesebb-e az a Mikszáth, ki a történelem homályába szórta sugarait, vagy az én közéleti Mikszáthom-e a nagyobb, aki napjaink úrjából mossa ki az aranyt, nem kutatom. Valószínűleg az előbbi közelebb van a nagy író, az utóbbi a kényes ízlésű megfigyelő eszményképéhez.»

Nagy Sándor «Mikszáth mint író» c. cikke (*Urania*, 1910. május; XI. évf. 5. sz. 199—204. l.) szemelvényes példákkal és utalásokkal, mozaikszerűen mutatja be MK írói jellemvonásait. «Igen jellemző Mikszáthra — úgymond — a misztikum indítékának kedvelt alkalmazása. A *Különös házasság*ban az asztaltáncoltatással találkozunk. — Gyakran szerepel az akcsere, átöltözés regényes motívuma. Buttler gróf és Piroksa, hogy egymást láthassák, kertésznek és szőlősnak öltözködnek.» Mikszáth «kitűnő jellemalkotásai» között a *Különös házasság* regényhősi-re is utal: «Buttler gróf és Horváth Piroksa teljességgel legyőzhetetlennek bizonyult akadály ellenére (Buttler erőszakos összeházasítása Dóry Mariskával), bár a világtól elvonulva, hazájukból kiköltözve, mégis boldogok lesznek.»

Négyesy László „Mikszáth” című tanulmánya (*Budapesti Szemle* 1910., 142. köt. 401. sz. 28—9. l.) éppen csak érinti ezt a regényt MK írói egyéniségének sajátos szemléletű, általános rajzában: «MK mindig pihent és eredeti szellem, melyhez azonban kevés akarat erő csatlakozik. Energiája humorában és művészi alkotásaiban [így!]

használódik fel. De mint alkotó művész is kevésbé az energia; mint a szemlékezés [1] embere. Új ösztönöket, törekvéseket nem tolmácsol művészetével, inkább azt tünteti fel, ami volt, vagy legaktuálisabb műveiben, például parlamenti képeiben is azt, ami van. Szépirodalmi alakjai közt is sok a fogyatékos vagy a megrokkant energiájú, mint azt legrikítóbb példában Buttler gróf, a *Különös házasság* hőse mutatja. Egyáltalán Mikszáth költészetében az érzelem, a humor, a satíra, a szellem, az emlék, a báj és kedvesség uralkodik, nem a lelkesedés, az akarat, vagy a szenvedély hatalma, az előre törekvés, a jövő ösztöne. De nagy kínos az ügyis, egy írótól mindent kívánni nem lehet...

Oláh Gábor, aki egyébként igen elfogultan írté meg Mikszáth munkásságát (Írói arcképek. Bp. 1910:45—60. l.), a *Különös házasságra* magasztaló szavakat is talál: »Nagyobb munkái közt kitűnő a *Különös házasság* — úgymond. — A mesélésnek, a pöz nélkül való kedves fesztelenségnek remek példája a regényt kezdő hűsz első lapj üdeség, egyszerűség, zamatos magyarság, közvetlenség, csupa élet az egész. A történet is érdekes, sőt izgalmas. De micsoda hihetetlen, vaskorszakbeli úr az vén Döry; az aljasság, ravaszság, vakmerő vad erő nem szorult még így soha egy emberbe! Mikszáth az érdekességért mosolyogva áldozza fel a lélektani valószínűséget...»

Várdai Béla MK-ról írt élet- és jellemrajza (Bp. 1910:157—162. l.) a *Különös házasságot* következőképpen méltatja:

»A jelen évszázadban sem hagyta el őt dús termékenység, sőt jelentek meg tőle ez évtizedben oly nagy terjedelmű művek is, mindköt nem írt ideig. Adott ki nevezetesen ez évtizedben két, sőt háromkötetes regényt is, ami részben a szövvényesebb mesére, részben a részletesebb miliórajzra vezethető vissza. Így eleddig szokatlan terjedelmével is felhívja mindjárt figyelmünket az 1900-ban megjelent kétkötetes *Különös házasság*. Említettük már, hogy Mikszáth mennyire mester az ifjúkorba alig hogy belépett szívek első szerelmének, az élet e tavaszi misztériumának rajzolásában. Ebben a regényben is megoldott kitűnően egy e körbe tartozó feladatot, rajzolván mély, igaz költészettel a fiatal Buttler grófnak és Horváth Piroskának egymásba szerelmesedését. Ez a legkitűnőbb része az első kötetnek, mely egészben csak expozíció még a főproblémához képest, s amelyből ki kell emelnünk a XIX. század eleji magyar társasélet színes, eleven képét, a báró Döry Pál [?] olaszröszkei házában, amelyben úgy fűződnök egymásba a beszélgetések, hogy egészükben a napfényen hintázó virággirlandokhoz lehetne őket legjobban hasonlítani. Mély humorral ékeskedik a bormői öreg házaspárnak Bernáthélnak bemutatása, e fülánk nélkül zsörtölődő aranyszíveké, kiket, vagy legalább közölkonaikat, főszereplőkül fogjuk viszontlátni csakhamar *A fekete kakasban*. Az első kötet vége adja fel a problémát. Ott történik Buttler férjül való erőszakos megfogatása s nászéjszaka címén való ott-tartása Döryéknél. Ezt még illúzióval vesszük, de nem tagadhatjuk, egyedül az elfogulatlan műlvezet álláspontjáról, azt a kielégítetlenséget, lehangoltságot, melyet bennünk a feladott problémának a második kötetben végigkísért megoldási útja támaszt. Ahogy Buttler az erőszakos házasság megsemmistéseért vívott küzdelme folyamán visel-

kedik, azt nem érezzük lélektanilag indokoltnak s nem is kísérhetjük azzal az illúzióval, mely a zavartalan műélvezethez okvetlen szükséges. Mintha ez indokolatlanságot akarná védeni az író is, mikor egy helyen ezt mondja: „Én krónikát írok” (de ha van is históriai feljegyzés a Buttler-esetről, ez nem menvén át a köztudatba, szabadabb alakításának mi sem állt volna útjában), vagy másutt: „Miért kellett ennek így történnie? Hát én tudom! Csak azért történt mindez így, amiért a folyamok is úgy mennek, ahogy mennek, s nem úgy, amint az emberek szabályozzák őket.” Közelfekvőnek tetszik a védelem: megvan az indokolás a Buttler melankóliájában. Ez lehetne is indokoló, de csak jellemének azirányú részletesebb kidolgozása, e kedélybetegség erkölcsi fölfogására gyakorolt gyengítő hatásának rajzolása mellett, azt azonban nem kapjuk. Buttler az erőszakos esketés alatt, ha nem is küzd úgy, mint az oroszján, mégis egészen elfogadható energiával kifejezésre juttatja tiltakozását, amennyire ez abban a helyzetben lehetséges. De azontúli viselkedése, nevezetesen Dóry Mária elől való bujdosása megfoghatatlan. Érthető volna, ha a lelkére nehezedő búskomolyság más irányokban is mint bénító hatalom volna feltüntetve — de nincs. Buttler egyébként energikus, így a pör kedvező elintézésében segítő protektorok megszerzésében, s főleg Horváth Piroska iránt való kitartó, legnagyobb önfegyelmességig emelkedő szerelmében. Ez az egészséges viselkedése kompromittálja illúzióink előtt azt a felháborítón gyáva viselkedést, amint hogy viszont annak szemében, aki ezt elfogadja indokoltnak, nincs rendben az ő egyébként való lelki egészsége. Ha az egész világ kételkedik is Buttler ártatlanságában, neki annak kell tudnia magát, s így az erkölcsi tisztasága dokumentálásának tartoznék a bűnös lány kiutasításával. Vagy: ha ezt sem tudja megtenni, mért nem következik komor, pathológikus fejlődés egyéb irányokban is? Alakja sokkal érthetőbb lett volna, ha az író például úgy rajzolja, hogy azon a vacsorán, mondjuk kissé boros fővel, mutat valami félig szerelmet, félig érzéki hajlandóságot a lány iránt s ennek aztán megsema a keserű levét. A kis ballépésekre bekövetkező katasztrófa a légdrammaibb hatások egyikét adja.

A bonyodalomnak / másik, valószínűtlenségével nyugtalanító hatású mozzanata: a szentszéki tárgyalás bemutatása, mely végül is érvénytelennek [Téves közlés! Valójában: *érvényesnek*] mondja ki a házasságot. Tetszetős indokolását kapjuk ennek abban a körülményben, hogy a papok nem akartak vérszemet adni ellenségeiknek azzal, hogy egy közülük valót megbélyegezzenek, a nemesség pedig, érdek-társa lévén a papságnak a földolagban: a tekintély védelmében, áldozatul vetette Buttlerre. A költő metaforájával: El kellett sülyeszteni a hajót, amelyen az egyház ellenségei voltak, és sajnos, éppen azon a hajón volt Buttler búzája is. Fogadjuk el, hogy akadt olyan szentszék, mely a mondott célből szemet hunyt mind arra a regényben felhozott s azonkívül még elképzelhető argumentumra, mely föltétlen kötelességévé tette volna a házasság megsemmisítését. De akkor kapnánk legalább egy alakot abban a szentszékben, aki a papi tekintély megvédésére való törekvést, a becsületes egyéni érdekeken való átgázolásra is képes erővel megtestesíti. S ha hozzá még szembe állna ezzel

a szentszékben egy tűzlelkű egyéniség, akiből az igazság harsonája szól, visszatarthatatlan erővel: e kettő és pártjuk közti küzdelem megnyire emelné a drámaiságot! Ehelyett kapunk egy lehetetlen társaságot, megannyi pipogya georealakot, akik közt egyetlen kiemelkedő egyéniség sincs, akiknek csak gyomruk és zsebük van; — afféle kedőlyes, ebédutáni karikatúrákat. De vegyük, hogy ironkkal felfogásu hűnek mondhatja e rajzot, akkor is meg kell állapítanunk, hogy legfeljebb sikerült genreképet rajzolt meg s nem drámai küzdelmet kísért végig, mely egy erősebb, félelmesebb szentszék s egy meggon-dolatlan gyöngösege nagy árát fizető, nem teljesen ártatlan Buttler közt jóval hatásosabb s valószínűbb is lett volna. A dráma így el van mókázva.

De elég a panaszokból, melyek hallatára tán akad olvasó, aki ellenem idézendőnek tartja Mikszáthnak azt a helyét, amelyen kigúnyolja azokat, akik az esztétika fapáripájára ülve fejtegetik, hogyan kell az ihlet szilaj csikóját lovagolni; nagykepű tanácsokat eresztenek szélnek: hogyan kellett volna az írónak dolgoznia, mintha valaki mondaná az erdőnek: „Csitt, erdő, ne úgy zúg, ahogy zúgsz, hanem így!” vagy a pataknak: „Megállj, ne kanyarodj olyan szeszélyesen és ne csacsogj ezen a hangon!” Pedig távol e kicsinyes okvetetlenkedéstől, csak a műélvező azon elvitázhatlan jogával éltem, mellyel számon kérheti a műtől illúzióját. Méltán dicsérendő rész a második kötetben is a Buttler és Horváth Pirooska szerelmének rajza. Méltó folytatása ez az első kötetbeli idetartozó előzményeknek, s fénypontját azon jelenet megalkotásában éri el, amikor a két sokat szenvedett a pőr elveszése után a rőszkei kocsmában öszetalálkozik. A megindultságnak, majd a bánatot félrekapó boldog visszafiatalodásnak költészete sugárzik e lapokból, melyeket nem lehet megindultság nélkül olvasni, jó kívánatainkat nem küldenü az istentől egymásnak teremtettek után, amint a kocsmából gyalogosan megindulnak a dombtető felé, megbeszélve útközben egy más országban való boldog egyesülésük módját. A mű érdekfeszítő mesemondását, kitűnő genre-alakjait és jeleneteit, előadása festőiségben, humorban és érzelmességben egyaránt való gazdagságát nincs helyünk részletesebben méltatnunk.

Könyvének más lapjain (20, 23, 102, 174. l.) Várdai Béla utal egy-egy motívumra, amelyet Mikszáth később felhasznált e regényében. Említi a szklabonyai kovácsműhelyt (elfordul a *Különös házasság* I. kötetében), hivatkozik gróf Buttler Jársznak a balassagyarmati megyeháza nagytermében levő aroképére; ez a »méla, titokzatos aró később annyit fogja foglalkoztatni...« A regény egy sajátos kifejezése (»De négy ló!«) és végül a gyermek Kossuth Lajos említése: mindössze ezek Várdai könyvének a regénnyel kapcsolatos egyéb részletei.

Nagy Sándor »Mikszáth humora« c. tanulmánya (Irodalomtörténet, 1914) csupán adatszerűen rendszerezi MK humorának gyakoribb megnyilatkozásait, s így a *Különös házasságról* sincs több mondanivalója az alábbi két mozzanathál (443—444. l.):

Mikszáthnak »humoros helyszínező ismeretadatai« között említi a regénynek ezt a részletét: »Budapest olyan anya, akit gyermekei

(a vidéki városok) szoptatnak, azért maradnak mellette örökké satnyák.»

»Humoros korszínező ismeretadatai« között pedig a következő: »A régi ügyvédek fizetése: a katolikus kliens ebédre hívja; a lutheránus te-barátuságot iszik vele; a református a restauráción való támogatását ígéri. A rangfokok régi jelzése: Erdélyben a kürtő jelzi a rangfokot (kétfüstű), a tót megyékben a szilvafa (hétzilvafás), Zemplénben, Ungban és Szabolcsban a fogatok.«

Rubinyi Mózes »MK élete és művei« c. könyvében (1917:49—50. l.) összefoglaló ismertetés helyett csupán néhány visszatérő motívumot vesz számba:

»Mindjárt az első kötet elején szerepel a kakas, melynek nagy felkunkorodó farkára politikai jelszó van írva. Itt a kakast korhűen Napóleonnak hívják, eredeti neve ennek Lukács kakas, kinek alakja ifjúkori emlék s több helyen is előfordul (*A fehér kakasunk* stb.); e kötet harmadik fejezetének korfestése egy helyen szószerint egyezik az *Apám ismerősei* bevezetésével: Ferenc császár szatmári főispánjának verses kigúnyolása is megvolt az imént említett ifjúkori regényben; a bécsi Matschaker-Hof nevének magyarozatát beleszótta a költő az *Ebecki délutánok* című gyermekmesébe: egyáltalában az amerikai-jasán meggazdagodott Horváthnak alakja sokszor visszatér Mikszáth műveiben: szerepel itt a házastros, pattogó nemzetes asszony (vagy gazdasszony); szobakerül Balassa, a „*jus gladii*”, csupa régi kedves alakja és motívuma.

A regény második kötetében látjuk a címer leírásának beleszövését a cselekménybe, a *Leveles menyecskék* c. rajz motívumát; látunk egy reminiscenciát a Jánosik—Jasztrab rablóbandáról; látjuk az úton keresztülfutó nyúl motívumát, az átöltözés motívumát. Ugyancsak a *Különös házasságban* van feldolgozva a költőnek egy ifjúkori emléke...» (Ld. a *Tárgyi magyarázatoknál*, I. köt. 15:9—24.)

Zsigmond Ferenc mindkét Mikszáth-tanulmányában szintén csak példatárnak használja a *Különös házasságot*. A maga egészében nem tárgyalja a regényt, csupán vizsgálódásának szempontjait világítja meg a kiszemelt részletekkel.

»Mikszáth írói egyénisége mint kortörténelmi dokumentum« c. dolgozatában (Debrecen, 1923:20, 22. l.) MK-nak az ünnepélyességtől való irtózását az írónak azzal az eljárással is bizonygatja, hogy: »a történelem nagy alakjait — hacsak egy percére is — mint gyermekeket szereti bemutatni, amikor t. i. még nem voltak „nagy” emberek sem szöszérianti, sem átvitt értelemben, amikor még senkitől sem sejtve szunnyadt bennük a később kivívandó hírnév titokzatos szikrája, amikor még közvetlen közelükbe tudunk mi is férközni. Így eleveníti meg előttünk a csirkékre parittyázó sárospataki diákot: Kossuth Lajost, az arcképfestő tizenkétéves csodagyermeket: Barabás Miklóst s másokat.«

A MK-nál oly gyakori relativitásra is talál példát a *Különös házasságban*: A Döry kutyája nagy komolyan figyelte, hogyan végzik a házi cselédek a gyertyaöntést; a kényszerfűséből ugyanott levő, kínos töprengés közt vívódó Bernáth Zsigmond »átérezte a jelenet

humorát: s gondolta magában: »Lám, ez a komondor is titkokat szimatol, pedig a legegyszerűbb dolgok a világon, csak nem tudja megfejteni; nyilván én is úgy vagyok most a házban történőkkel.« Még a vízi poloskát sem igen van jogunk lenézni, mivel valószínűleg azt hiszi, hogy a fáknak alul van a koronájuk s fölül a törzsük, mert ő mindig így látja; »hasonló csalóka dolog, amilyenről a vízi bogár beszélne nekünk, igen sok lehet az emberre nézve is, csak nem tud róla; ilyen vízbe néző ésszel ítél meg helyzeteket és instituciókat.«

»Mikszáth Kálmán« című tanulmányában (Bp. 1927. Irodalomtörténeti Füzetek 20. sz., 12, 18, 30. l.) *Zsigmond Ferenc* a következő példákat meríti a *Különös házasságból*:

Mikszáth és a pozitív vallások: »Mihelyt a vallási motívum az egyházzal, mint hatalmi szervezettel s mint az őszöntszerű hit dogmatikus rendszerbe foglalójával kerül vonatkozásba: akkor Mikszáth egyszerre maliciózussá válik, s minden pozitív vallással szemben nemcsak a kételkedésnek, hanem a tagadásnak elvi álláspontjára helyezkedik. A papokat, különösen a katolikus egyház papságát több ízben kegyetlenül pellengérré állítja. Nem bírja őket másként nézni, csak a legkérelhetetlenebb, egyoldalú realizmus szemüvegén át: ilyenkor oserben szokták hagyni illúziói. *Különös házasság* című regényében gyűlöletes szerepet játszat a szentszéki bírósággal, s a regény befejező sorai szarkasztikus értelmezéssel utalnak a békák brekegésére — meg ez is azt hirdeti: „Urak a papok!” Legfeljebb olyan papok találhatnak Mikszáthnál kegyelmet (de az ilyenek is csak ritka kivételképpen), akiket sem intelligenciájuk, sem anyagi helyzetük nem képesít arra, hogy a gögös önzés rontsa meg bennük a lelkipásztori hivatás alázatos, jámbor tudatát; ilyen pl. a glogovai egyház szerény, becsületesen jelentéktelen káplánja. Egyébként Mikszáth „felvilágosodottsága” nemcsak a katolikus egyház papságát szereti a gúnyolódás céltáblájává tenni: saját evangélikus felekezetének hivatali képviselőjével szemben is el-elmeget a tréfálkozás mezzgyéjén néha egészen a oinizmusig.« (Pl. Szirotká Sámuel krizsnóci lelkész a Prakovszky-elbeszélésben.)

A fiatal szívek szűzies vonzalmának rajzai között szép példa — Zsigmond Ferenc szerint — Buttler János és Horváth Piroksa szerelme.

Természetfestő leírásai, költői képei, költői átvitelei között több olyanfélélt találunk — mondja Zsigmond Ferenc —, amelyek »a mesében gyönyörködő egyszerű ember képzeletvilágából vannak véve.« Pl. a *Különös házasságban*: »A hajnal terítgeti a fehér abroszt, mert arra jön aztán nemsokára az arany tényér...«

Dézy Lajos forrástörténeti munkája (A magyar történeti tárgyú szépirodalom. Bp. 1927:135. l.) csupán annyit mond, hogy Ferenc császár korában játszik a *Különös házasság* c. regény: »gróf Buttler János és báró Döry Mária házassági perének története, melyben a gyermek „Kossuth Lajoska” is szerepel.«

Bánhegyi Jób a nagyközönség számára írt Magyar irodalomtörténetének MK-ról szóló fejezetében (Bp. 1930. II. köt. 225—231. l.) szintén csak cím szerint említi a *Különös házasságot*, aztán sietve rátér az író regényeinek általános jellemzésére: »A *Különös házassággal*

kezdődnek Mikszáth történeti regényei. A múltnak homályából nem a nagy eseményeket és kimagasló egyéniségeket választja ki, hanem a társaséletet rajzolja és a kor szelleme helyett inkább csak hangulatát érezteti... Világnézete nem mély: mosolygó vagy könnyes humorral szemléli az életet s játszi könnyűséggel, üde természetességgel teremt meséit, jókedvűen ontja szellemes ötleteit, amelyek azonban néha sikkamlósak és szent eszméket, intézményeket is sértenek. Nincs pozitív hite, a vallás igazságaival szemben a kételkedésnek, sőt tagadásnak álláspontjára helyezkedik, a papságot, különösen a katolikus egyház papjait többször kegyetlenül pellengérré állítja, de még saját evangélikus felekezetének hivatali képviselőivel szemben is elmegy tréfálkozásában egészen a cinizmusig. Sivár és kiábrándító a házasság szentségéről való felfogása; a szerelem csak addig szép és kedves előtte, amíg isteni és emberi törvények nem korlátozzák. Kedvteléssel színezi ki a szerelmi vágy keltette izgalmakat, szívesen táplálja a képzetet a testi szépség részletező leírásával. — Mikszáth egészen korának gyermeke; a hanyatló liberalizmus eszmevilágában él és jól érzi magát benne, nem kíván föléje emelkedni [?], nem akar irányítóan hatni annak a társadalomnak fejlődésére, amelynek jellemző tulajdonságait magán viseli az ő egyénisége is. Visszatükrözi munkáiban ezt a társadalmat, de a tükör inkább hízeleg [?], mint torzít, és kora szívesen vette ezt a hízelgést...»

II. 1931—1945.

A *Különös házasság* kérdésében három évtizeden át hallgató katolikus sajtót végre, 1931-ben *Döry Ferenc* »Gróf Buttler János házassága« című könyvének (Pécs, 1931., 148 l.) megjelenése szólaltatta meg. A könyvről már jegyzeteink *Források* c. fejezetében is szoltunk, felhasználva történeti adatait. Ezúttal idézzük Bevezetését, amely Mikszáth regényével foglalkozik, s a historikus szempontjából veti egybe a történeti forrásokból kibontakozó kép és a Mikszáth által felhasznált színhagyomány nyomán megalkotott művészi ábrázolás különbségeit. E Bevezetés ismerete annál fontosabb, mint hogy a regény meséjének vizsgálata, illetőleg a »hitelesség« kérdésének pro és contra sokszor eltúlzott mérlegelése jórészt Döry könyvén és főleg bevezető tájékoztatásán alapszik.

»A jobaházi Döry család történetének megírásán dolgozva — írja a szerző — nem mehettem el hallgatagon a család egyik tagjának, gr. Döry Katalinnak gr. Buttler Jánossal kötött szerencsétlen házassága mellett sem. Noha a szereplők utódok nélkül haltak el, s így nem kellett félnem attól, hogy a hátrahagyottak kegyeletét megsértem, a tárgy kényes természeténél fogva nem szívesen nyúltam e kérdéshez, mert úgy érzem, hogy a levéltárak nem minden titka való a nyilvánosság elé. És ha már kellett is írnom az esetről, röviden átsiklottam volna rajta, ha a szépirodalom már előbb félre nem rántotta volna róla a feledés leplét, s ha nem éppen a nagynevű, széles körben olvasott Mikszáth Kálmán az, aki gr. Buttler János házasságát és házassági perét regény alakjában feldolgozva belevitte a nagyközönség ismeretvilágába. Mikszáth regénye, a *Különös házasság* azonban

közkezen forog; a hallgatás tehát részemről nem lett volna helyén, sőt a történetíró erkölcsi kötelességét véltem teljesíteni azzal, hogy a regény előadásával szemben a valóságot feltárni iparkodom. Nem is szólva ugyanis arról, hogy az olvasók nagy része csekély kritikai érzékénél fogva valószínűleg fogadja el a történelmi regények költött adatait is, a jelen esetben a megtévesztés lehetőségét fokozza az, hogy Mikszáth a regényt az elbeszélés hitelességének bizonyosságául a következő szavakkal vezeti be:

„Egy még nem is nagyon megsárgult krónika után írom ezeket a dolgokat, úgy, amint következnek. Annyira biztosak és hívek az események egyes főadatai, hogy a neveket sem tartom szükségesnek megváltoztatni és semmi círádát, semmi írói arabeszket nem teszek hozzá. Az, aki a naplójában följegyezte e történetkét, sohase szokott hazudni másoknak se. Hát még sajátmagának minek hazudott volna? Igaz hát minden sor. Miért rontsam én el nem igazra?”¹

Magát az esetet, mely szerinte körülbelül nyolcvanöt évvel ezelőtt, tehát 1815 táján történt volna,² Mikszáth következőleg adja elő: [Következik a regény tartalmi ismertetése, melyet Döry Ferenc e szavakkal fejez be, illetőleg ezzel a fordulattal folytat:]

„...Buttler elkeseredésében elhagyja az országot, állítólag Bécsbe megy lakni, honnét rövid idő múlva váratlan halálának híre érkezik. A holttestet, melyet a gróf titkárnja kísér, haza szállítják a dobóruszkai családi sírholtba. Hűsége öreg tisztartója a temetés előtt még egyszer látni óhajtván volt urát, titkon kinyitattja a koporsót, melyben holttest helyett felöltöztetett fabábu fekszik, mellén ezzel a felirattal: „Tace”. A tisztartó megéri a parancsot; újra lezárattja a koporsót, melyet el is temetnek. Temetés után bevallja tettét a gróf titkárnjának, aki szigorúan figyelmezteti a titok megőrzésére. A jelenetnek azonban fültanúja van, s így terjed el a közt a legenda hogy a gróf nem halt meg, hanem valahol messze boldogan élt Horváth Piroskával.

Ez a regényes befejezés s a mű egyéb részletei is mutatják, hogy itt már költői képzelet dolgozott s nem lehet komolyan venni az írónak azt a kijelentését, hogy a regény minden sora igaz. Történelmi alakokról lévén azonban szó, felmerül az olvasók előtt a kérdés: Mennyi a regényben mégis a valóság? Igaz-e nevezetesen az, hogy az egyház csak azért, hogy egy papi botrányt elleplezzen, gr. Buttler Jánosnak nyilvánvaló erőszakkal kikényszerített házasságát érvényesnek mondta ki, s ezzel lehetetlenné tette számára, hogy szíve vonzalma szerint újra házasodhassék?

Ami a regény forrását illeti, Mikszáth, mikor a regényt először a Pesti Hírlap tárcarovatában folytatásokban közölte, egy szövegallati jegyzetben,³ majd később a Pesti Napló munkatársával folytatott beszélgetésben előadta, hogy adatait legnagyobb részben Bernáth

¹ Jubileumi (Révai) kiadás. Budapest, 1910. I. k. 1. l.

² A regény 1900-ban jelent meg.

³ 1900. ápr. 22-i szám.

Zsigmond fiától, Bernáth Dezső volt országgyűlési képviselőtől kapta. Ő csupán belekomponálta, ami bele való, s elhagyta, ami oda nem illő volt, „a földolgoz azonban — úgy mond — mind a valósághoz híven vannak leírva. A legfontosabb, az esküvői jelenet valóságos fotográfia. Bizonyította Bernáth Zsiga, aki ott volt.”⁴

Hogy Mikszáth főforrása valóban Bernáth Dezső volt, kitűnik abból is, hogy Bernáth kevéssel a regény megjelenése (1900) után a Vasárnapi Újság 1901-i évfolyamában *A gróf Butler János története* cím alatt közzétett cikkében⁵ — melynek adatait, mint írja, a szereplőktől hallotta s egy csomó régi levélben írva találta — lényegében véve úgy adja elő a történeteket, amint azt Mikszáth regényében leírta. Szerinte az esemény Bodroglasziban 1810-ben játszódott volna le...⁶ stb. [Bernáth Dezső cikkét teljes egészében közöltük előbb, jegyzeteink *Adalékok* c. fejezetében. Bernáth cikkének tartalmi ismertetése után Döry Ferenc így folytatja:]

„Ezekhez az adatokhoz valóban nem sokat kellett Mikszáthnak hozzátennie, hogy regényének tárgya készen legyen; s ha minden csakugyan úgy történt volna, mint Bernáth eladja, a regény sem sértene lényegesen a történelmi hűséget. Néhány évvel később azonban Bosits Gábor, kúriai bíró „Egy történetbűvár” álnév alatt ugyancsak a Vasárnapi Újságban *Gróf Butler János házassága* címmel egy cikket tett közzé [Ld. szintén jegyzeteink *Adalékok* c. fejezetében], melyben gróf Buttlerné rokonsága révén napvilágra került okiratokra és magánlevelekre hivatkozva rámutatott arra, hogy Bernáth adatai jórészt hamisak s hogy mendemonda az, mintha Buttlert a házasság megkötésére erőszakkal kényszerítették volna. A cikk írója bizonyítékkul több idevágó levelet és nyilatkozatot szószerint is közölt; az álnév alatt és a forrás közelebbi megjelölése nélkül közzétett s ennél fogva ellenőrizhetetlen idézetek és adatok azonban a történetkutatókat nem elégíthetik ki. Különben is a rövidre fogott cikk nem nyújt kellő felvilágosítást arról, hogyan történt a házasság megkötése, hogyan folyt le a per, s mire alapította gr. Butler a perbeli keresetnek azt az állítását, hogy őt a házasságra erőszakkal kényszerítették.

E kérdésekre hiteles és kimerítő választ óhajtván adni, tüzetes tanulmány tárgyává tettem gr. Butler János váló- és köteléki pereinek az egri érseki levéltárban őrzött nagyterjedelmű iratcsomóját, valamint gr. Butler Jánosné hátrahagyott levelezését és iratait, melyek halála után végrendelete értelmében unokahúgának, Kédas Erzsébetnek férjéhez, Bosits Miklós ezredeshez kerültek, s melyek alapján később fia, Bosits Gábor a fentemlített helyreigazító cikket közzétette. Ezen iratok, valamint az Országos Levéltárban talált adatok alapján a szerencsétlen házasság valódi történetét az alábbiakban kíséreltem meg előadni...⁶

[Ezután következnek a történeti forráskutatások eredményei,

⁴ Pesti Napló 1904. nov. 8-i szám.

⁵ I. k. 81—82, 101—102. és 114—115. l.

⁶ 1904. évf. I. k. 218—220. l.

melyeket I—IX. fejezetben közöl, s a könyv Függelékében kilenc drb. egykorú iratot is publikál. Könyvének Befejezésében (120—126. l.) visszatér Mikszáth regényére, most már polemikusabb hangon, mint a Bevezetésben. Döry Ferenc könyvének Befejezése így hangzik:

„Előttünk áll tehát már gróf Buttler János házasságának valódi története, s ez a valódi történet lényegesen másképp hangzik, mint ahogy azt Mikszáth és Bernáth Dezső elbeszélik. Nem volt itt semmi-nemű „különös házasság”, hanem csak könnyelműen megkötött, szerelmi házasság, mely, mint ilyen esetekben igen gyakran megtörténik, a házasfelek etikai felfogásának fogyatékossága folytán csakhamar kölcsönös elhidegülésre és válásra vezetett. Csak Buttler csinált belőle évtizedek múlva „különös házasságot”, amikor széttéphetetlen házassági kötelékeiből hazug ürüggyel akart kiszabadulni. Ha benne a lelkiismeretnek csak egy szikrája is élt volna, a köteléki per egyáltalán meg sem indulhatott volna, s a válóper és ezzel saját élete is valószínűleg más irányba terelődött volna. Őt azonban egyedül saját szenvedélyei vezették, s mint olyan, kinek a körülmények egyébként megadták a lehetőséget, hogy életét saját kedvtelése szerint élhesse le, a házasságot tekintetében sem akart erkölcsi korlátokat és maga felett tekintélyt elismerni. Házasságának szomorú alakulását nem lehet ugyan egyedül őt okolni; része volt benne feleségének is, kinek szintén megvoltak a maga hibái és gyarlóságai, habár bizonyára távolról sem abban a mértékben, ahogy őt férje megvádolta; míg azonban a szerencsétlen asszony lelkében a hibák mellett ott volt a beismerés, a megbánás s a kiengesztelésre való készség is, Buttler jellemében e perek folyamán nem sikerült egyetlen nemes, egyetlen rokonszenves vonást sem felfedezni. Az a Buttler János gróf, aki a Ludovika-akadémia részére tett nagy alapítványával a közjó iránti szeretettől hevülő, áldozatkész, nemeslelkű hazafi képében vonult be a magyar történelem lapjaira, házassági pereinek megvilágításában mint nagyon alacsony jellem áll előttünk, kit vagyonának közöcsökre való osztogatásában is jórészt a felesége és a rokonai iránt táplált gyűlölet inspirált.

•

És most térjünk vissza Mikszáth Kálmánhoz és Bernáth Dezső-höz.

Mikszáth nem történelmet írt, csak történeti regényt. A történeti regény írójától pedig nem lehet elvitatni a költői szabadságot, hogy a való események közé költöttéket is szőhessen, a történeteket saját képzelete szerint magyarázhassa, költött személyeket vonulasson fel s a történeti személyek jellemét költött vonásokkal színezz; máskülönben a regény nem volna regény. Sőt azt sem lehet súlyos hibául felróni, noha nem válik is a regény előnyére, ha az író a nagyobb hatás kedvéért a lényegtelen események elbeszélésében a valóságtól eltér vagy a jellemek rajzolásánál némileg torzít is. A főbb dolgoknak azonban egyezniök kell a valósággal; nyilvánvaló, durva történelemhamisításra semmiféle költői szabadság sem adhat felhatalmazást. Mit szólnánk ahhoz a történeti regényhez, melyben Caesar gyilkolná

le Brutust, vagy melyben Mohácsnál Lajos király aratna a törökön diadalt?

Mikszáth regényének előadása, mint láttuk, éppen a leglényesebb pontokban ellenkezik a valósággal. Őt azonban menti az, hogy a valódi történetet nem ismerte, s regényének tárgyát főleg Bernáth Dezső közléséből merítette, aki viszont atyjára, Bernáth Zsigmondra, vagyis olyan tekintélyes forrásra hivatkozott, melynek hitelességében Mikszáthnak nem volt oka kételkedni. Komoly történelmi kutatásokat tőle, mint regényírótól várni nem lehetett. Ehhez nem volt meg benne sem a kellő előkészültség, sem a történetírásban nélkülözhetetlen kritikai érzék és lelkiismeretesség; máskülönbem nem fogadhatta volna el oly könnyen Bernáth adatait és nem bizonyíthatta volna oly hévvel, hogy a regénynek minden sora igaz. Jóhiszeműségét azonban nincs okunk kétségbe vonni, s mivel a regény elbeszélése lényegében véve megegyezik Bernáth közlésével, nem válódhatjuk azzal, hogy a történelmi hűség ellen szándékosan vétett.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a regény a jó ízlés és a helyes erkölcsi felfogás szempontjából sem esik kifogás alá. Ellenkezőleg, a regény témájának megválasztása és nem egy helye azt mutatja, hogy Mikszáth szívesen vette tollára és tolta előtérbe az erkölcsileg szennyeset. [1] Emellett kéri a regényből az igaztalan célzatlanság, úgy állítani be a katolikus egyházat, mint amely saját presztízisének megvédése végett minden igazság és isteni törvény ellenére sem bontotta fel a világosan érvénytelen házasságot. Ezek a hibák annál nagyobb súllyal esnek a mérlegbe, mert itt ismert s nem is oly rég élt történelmi személyekről van szó, kiknek alakja ilyenképpen hamis, éspedig nagyon kedvezőtlen megvilágításban vésődött be az olvasóközönség ismeretvilágába.

Ha azonban Mikszáthot, a regényírót sem tudjuk minden tekintetben felmenteni, még kevésbé tehetjük azt Bernáth Dezsővel szemben. Bernáth ugyanis már nem regényt, vagy elbeszélést, hanem komoly cikket írt, mely habár nem szaklapban, hanem a Vasárnapi Ujságban jelent is meg, a jólétesültség és szavahihetőség igényeivel lépett az olvasók elé . . .*

Döry ezután polémiája élet Bernáth Dezső ellen fordítja. Végül is kénytelen elismerni, hogy: »mivel Mikszáthnak egyébként érdekfeszítően megírt regényét valószínűleg még sokáig és sokan fogják olvasni olyanok is, kik erről a helyreigazító dolgozatról nem szereznek tudomást, a Buttler-mese, mint annyi egyéb, a szépirodalom útján a köztudatba áttment történelmi tévedés, a messze jövőben is élni fog. Ezt megakadályozni, sajnós, nem áll hatalmunkban. Mi megtettük, amit tehattünk.«

Döry Ferenc könyvével érdemlegesen csak egy kritika foglalkozott, éspedig a *Hegedűs Zoltáné*, az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben 1931. 41. évf. 368—370. l.:

»Ez a komoly történetírói munka azért kelti föl érdeklődésünket, mert Mikszáth *Különös házasság* c. regényének hűségét, Gr. Buttler Jánost állítja elénk. A szerző „a valóságot” iparkodik feltárni s munkájával „a történetíró erkölcsi kötelességét” véli teljesíteni. Mindkét

célkitűzés értékes, s az eredmény — a hosszú házassági per kicsinykedő huzavonáinak aprólékos előadásával is — érdekes olvasmány, mint családtörténeti tanulmány, gondosságával, módszerességével elismerést érdemel.

Van azonban a dolgozatnak olyan tendenciája is, amelynek az éle határozottan a regényíró ellen fordul, ugyanis „a regény előadásával szemben” keresi szerzőnk a valóságot, s tanulmánya Befejezésében idegen területen, az irodalomtörténetirő és esztétikus jogával mond ítéletet a regényíróról — nem is tudunk egyetérteni tanításaival.

A tudós szerző azt mondja, hogy a történeti regényben a „főbb dolgoknak . . . egyezniök kell a valósággal; nyilvánvaló, durva történelemhamisításra semmiféle költői szabadság sem adhat felhatalmazást. Mit szólunk ahhoz a történeti regényhez, melyben Caesar gyilkolná le Brutust, vagy melyben Mohácsnál Lajos király aratna a törökön diadalt?” Ezzel Döry Ferenc egy kategóriába veszi Julius Caesar és II. Lajos királyt Gr. Buttler Jánossal. Pedig a múltban nem mindenki „történeti személy”, s nem minden megtörtént esemény történeti anyag. Nem is követett el Mikszáth sem „durva történelemhamisítás”-t, sem szándékosan, sem jóhiszeműséggel.

Regényelméletünk Kemény Zsigmond nyomán az igazi történeti regénynek három fajtát különbözteti meg. Mikszáth regénye a második fajhoz tartozik, amelynek „hősei nem a történelemben szerepet játszó egyéniségek, vagy ha azok, akkor a mese életüknek bizalmasabb, a történelemben nem tartozó eseményeiből szövődik. Az író az ilyen eseményeket, éppen, mert nem rögzíti meg őket történeti tudat, átalakíthatja, változtathat rajtuk, de hogy művének mégis legyen történeti hitele, a cselekvényt kapcsolatba hozza az illető korszak nagy egyéniségeivel, hősei sorsát fontos történeti eseményekhez fűzi.¹ A költészetben ugyanis nem valóságot keresünk, hanem legfeljebb valószerűséget, hihetőséget; s a költőnek csak a történelmi tudattal nem szabad ellentétbe kerülnie. Buttler grófról, éppen mert nem volt történelmi személy, nem volt Mikszáth idejében „történeti tudat”, s így a szóbeszéd alapján dolgozó Mikszáthot, a költőt, nem vádolhatjuk „a történetíróban nélkülözhetetlen kritikai érzék és lelkiismeretesség” hiányával. Költői érzéke pedig éppen kitűnő volt, nemcsak azért, mert valójában a „leglényegesebb pontban” nem ellenkezett a valósággal — Gróf Buttlernek ragaszkodott a férjéhez hosszú időn át, a valóságban is, a regényben is, amott szinte érthetetlenül, emitt, ha a motíváció nem mentes is a romantikától, helyzetéből folyóan érthetőbben — hanem azért is, mert a költő érdekesebb történetet adott, mint amilyen szerencsétlennel és különössel szolgált a valóság, az élet. Feltűnő azonban, hogy a hosszas pereskedés folyamán a köteléki perben Gr. Buttler valóban arra alapította a házasság felbontására irányuló keresetét, hogy házasságkötésre úgy kényszerítették, ezt persze nem tudta igazolni. A keresetlevél tartalmának és az allegációknak a híre elterjedhetett, s akadhattak, akik hitelt is adtak neki. Így szerezhették róla tudomást Bernáth Dezső (B. Zsigmond fia) is, aki

¹ Császár Elemér: A magyar regény története. Bp, 1922. Pantheon, 103. l.

szintén ennek a verzióknak adott hitel s ezt továbbította Mikszáthnak, aki jórészt tőle kapta adatait. Bernáth később — a regény megjelenése (1800) után — újságcikkekben (Vas. Ujs. 1801. évf.) is megismételte közlését, amelyet „szereplőktől hallott”, és „egy csomó régi levélben” írva talált adatokra épített. Úgy látszik tehát az „a valószínűség lát-szatába burkolt mese” volt a hihetőbb, s ez volt a köztudat is a házasságról.

Döry Ferenc másik vádja „a jó ízlés és a helyes erkölcsi felfo-gás” nevében éri a költőt. Azt állítja, hogy „Mikszáth szívesen vette tollára és tolta előtérbe az erkölcsileg szennyest”, és „igaztalan ólza-tosságot” lat nála a katolikus egyházzal szemben. Ez is túlzás. Ismer-jük jól Mikszáth maliciózus, szarkasztikus, sőt talán a cinizmusig menő állásfoglalását, de általában a tételes vallásokkal szemben, ez tehát nem csupán a katolikus egyház ellen irányult, saját egyházát is éri. Igazi vallásos hite nincs, ebből folyik állásfoglalása a humorista szemüvegével. „Erkölcstelen szennyest” azonban nem találunk Mikszáth műveiben, lasciv humora realizmusában sem megy túl azon az elven, amelyet Gyulai állított fel: „A költészet nem erkölcsi predikáció, de még kevésbé az erkölcstelenség prédikálása”.

Talán csak egyet lehet Mikszáth rovására írni, azt, hogy nem-régen élt személyekről saját nevükön írt s így bánthatta a rokonok kegyeletét. Annyi azonban bizonyos, hogy a valóság sem volt rájuk nézve nagyon hízelgő — „különös házasság” volt bizony Gr. Buttlér az életben is, a regényben is. *

Döry Ferencnek kizárólag történeti adatokra tekintő könyvé-vel indult meg a támadások sora a harminc évén át hallgatással mellőzött regény ellen. S íme, amint a cikkírók — Döryvel az élen — eltérnek a történelmi tények s a levéltári adatok részleteitől, — elfogu-latlan mérlegelés helyett durva támadásokba, sőt egyesek minősít-hetetlen hangú ócsárlásokba csapnak át.

Nagy Miklós „Magyar Kultúra”-beli és Leskó József egri cikke megdöbbentő példái annak, hogy az ellenvélemény bírálát vagy polémia helyett milyen alpári hangú gyalázkodásokban nyilat-kozott meg. Nagy Miklós „elkiismeretlen” és „szőgyenteljes” jel-zőkkel illeti az irányt és egyes tényeket, amelyekkel Mikszáth regénye kapcsolatos. Mikszáthról magáról — a szájhagyománybeli változat költői feldolgozásáért — azt mondja, hogy „házudott”, s regényét, e nagy koncepciójú művet „pamfletszerű férciratnak” nevezi, amely-ben „ponyva-regényekre jellemző részletek, illetőleg „piaci rém-regény-adatok” találhatók... Hasonló hangnemben készült Leskó József cikke is, amely már nemcsak a művet, hanem szerzőjét is elhalmozza vásári hangú szidalmakkal. Szerinte: Mikszáth „ravasz palóc, aki hecsupta a jámbor olvasókat”; „meghunyászkodó mame-luk, aki behódolt Tisza Kálmánnak” stb. A cikk szerzője megtámadja az író „jőhíszeműségét”, s azokhoz hasonlítja, akiknek „életemünk mások megszólása és rágalmazása”. „Léha”, „könnyelmű” és „rosszakaratú” író, aki „fércregényében” „bepiszkolta” egyes alak-íait stb.

A Mikszáth-irodalom szomorú eltévelyedései sorában is különös, elgondolkasztató adalékok ezek. Kizárólag mint irodalom- és kortörténeti dokumentumok foglalnak helyet az alábbi szemelvények között.

Ez elképesztő példák mellett továbbra is találkozunk a teljes elhallgatás tanulságos példáival. E szempontból figyelemreméltó a *Vasárnap* c. aradi folyóirat (szerk. Wild Endre) egyik közleménye. E folyóirat 1937. június 13-i számában (XX. évf. 11. sz. 204—205. l.) *Floznik György* »Mikszáth Kálmán és a katolikus egyház« címmel kifejezetten MK-nak a klérushoz való viszonyát vizsgálja, illetőleg antiklerikális megnyilatkozásait elemzi. Példatárában sorra felvonultatja MK legkülönbözőbb műveit (*Az eladó birtok*, *A Krúdy Kálmán csínytevésesei*, *A fekete kakas*, *A szelietyei asszonyok*, *Mindenki lepik egyet*, *A szipserica* stb. stb.), ezeknek pap-csipkedő és a katolikus vallást órintó részeit, — de a dolgozatban egy árva szó sincs a *Különös házasságról*, mintha Mikszáthnak ilyen nagyméretű antiklerikális munkája nem is volna! Floznik György cikke példaszerűen mutatja a klérkális sajtó magatartásának egyik oldalát. Vagy kíméletlen támadásokat intéztek MK regénye ellen, vagy még a létezését is elhallgatták a *Különös házasságnak*, hogy legalább a többi művéről nyilatkozhasznanak. Floznik György pl. cikke elején is, végén is hangsúlyozza, hogy »nagyon »regény Mikszáthot«, »egyik legnagyobb írónkat«: »Ismerem — úgymond — minden könyvét, minden kis írását, és sok, gondokkal terhelt órámnak, sok álmatlan éjszakámnak volt ő búfelejtetője, lélekfrissítő gyógyszere. Kimondhatatlanul élvezem keresetlen, természetes humorát (úgy gondolom, Mikszáth mint humorista és szépiró egyik első világirodalmi érték), zamatos mondásait, páratlan jellemrajzait. Még nem tettem le kezemből olyan könyvét, melynek elolvasását megbántam volna. De élvezettel tudtam újból elolvasni sok olyan írását, amit már többször is elolvastam volt. — Mikszáth világos író, könnyű megérteni. Csak azt az egyet nem tudom megérteni benne, miért ír olyan ellenszenvesen rólunk, katolikusokról...« stb. A cikk további fejezeteiben aztán teljesen értetlenül áll MK politikai elveivel és társadalombírálatával szemben.

A regény »tartózkodó« irodalomtörténeti kezelésének még egy érdekes példája *Várkonyi Nándor* »Az újabb magyar irodalom (1880—1940)« című kézikönyve (Bp. 1942), amely önálló fejezetben méltatja MK munkásságát (65—74. l.), de a *Különös házasságot* még cím szerint sem nevezi meg. Sőt, Mikszáth műveinek felsorolásában sem találjuk meg a regényt. Hogy ez a regény mégiscsak létezik, arról legfeljebb a bibliográfia (74. l.) két idevágó adatából (Döry Ferenc és Nagy Miklós cáfoló iratának említéséből) értesülhet az olvasó.

Mindezeket előrebocsátva, bemutatjuk a jelzett évkör idevágó közleményeit:

A Magyar Kultúra (a jezsuiták folyóirata) 1931. augusztus 20-i számában (XVIII. évf. 15—16. sz. 94—98. l.) *Nagy Miklós* girincsi plébános cikke: »Mikszáth egy regénye a történelem megvilágításában«:

»A kilencvenes évek táján, a magyar regényirodalom epigonkorszakának derekán Mikszáth szórta csillogó derűjét, elképzelve elbeszélő művészetével olvasóközönséget és kritikust egyaránt. Könnyed és változatos témái a legszebb elbeszélő stílustól körülölvén szinte elfeledtették, hogy az elhalt nagy romantikus kor helyébe még nem kaptuk meg a külföldi irodalmakban már diadalmaskodó realizmust. A külföldi irodalom már megalkotta a reális írás nagy műveit, ami ugyan behatolt a magyar lelkivilágba, de inkább az akkori életet humoros szatírával szemlélő könnyed felfogásával. Mikszáth elbeszélései és laza szerkezetű regényei a polgári nyugalom könnyűvérű megfigyelőjét [1] mutatják, aki földízi magyar humorával elérhetetlen bájjal farag jellegzetes alakokat a jelenből, vagy a múlt történeti alakjait a maga humoros szemléletének szolgálatába állítja.

A külföldi realizmus a kilencvenes évek végén már két betegségben sínylődött. Vagy naturalizmussá deformálódott kevés nagy író kivételével, vagy a realizmus talaján lassanként egy álromantika kezdett kifejlődni. Míg a nagy romantikusok hősei az örök emberi eszmék szolgálatában küzdenek magukat feláldozva, addig ez a modern ál-romantika a realitás külszíne alatt egyéniségeket vonultat fel regényeiben, akik a fennálló társadalmi rend, haza, vallás eszméit igyekeznek szétörni, mint az emberiségre rárakott és mindinkább tojtóbb vasínget. Ezek a regények erős tendenciával szembeállítják a szabad egyént a végzetes társadalmi törvényekkel, melyek — öszerintük — boldogtalanná teszik az egyéneket az emberiség életét. A törvények fölötti szabadságot szomjazó regényhősöknek természetesen el kell bukniuk a könnyörtelen társadalmi törvények alatt és ez adja sok új regény tragikus feszültségét és érdekességét.

Mikszáth is behódolt ez ál-romantikus iránynak, mikor megírta *Különös házasság* című regényét. E regényének főtémája: hogyan törnek le egy nemes jellemet a katolikus egyház kegyetlenül merev törvényei és alattomos lelkületű papjai. Mikszáth több más könyvében is találunk elszórva rövidebb, hosszabb jeleneteket, amik mutatják, hogy Mikszáth a katolikumot félreérti és intézményeit vagy egyéneit csipkeldő gúnyolódással illeti. Jellegzetes típusa annak a könnyűvérű írónak, aki egy szellemes tréfa, pikáns adoma kedvéért a legszebbet is sárba rántja, csak hogy minél érdekesebb legyen írása. A könnyelmű kor hálás tapsai pedig még inkább bátorították a felelőtlen és nem válogató anekdotázót.

Különös házasság c. regénye már teljes felépítésében a katolikum erős támadása és kigúnyolása úgy intézményeiben, mint papjaiban. Már alapeszméjéből kifolyólag a regény minden részlete, minden epizódja lélegzi a katolikusellenes tendenciát.

Érdeemes megvizsgálni e regény keletkezésének történetét, mert érthető főnyt vet úgy irodalmunk lelkiismeretlen irányára, mint közéletünk bárgyú nemtörődömségére és ijesztő történeti tájékozatlanságára.

Megtörtént az a szégyenteljes tény, hogy egy minap megjelent

történeti munka: „A Magyar Ludovika Akadémia története”¹ gróf Buttler János életét kifejezetten Mikszáth regényére és Bernáth Dezső valótlanságoktól hemzsegető cikkére hivatkozva írja meg. Utána pedig keresztény lap tárgyalja ennek alapján bántó tudatlansággal Buttler egyéniségét.

A legjobb időben jelent meg a részleges történeti kutatás terén is egy páratlan munka kitünő tudósunk, Dr. Döry Ferenc tollából, amely mű a legaprólékosabb tudományos kutatás adataival fölszerelve teljes világot vet a Buttler-legendára.² Az Országos Levéltár tudós igazgatója felhasználta a családi levéltárak és szentszéki okmánytárak erre vonatkozó összes eredeti adatait. Ez a történeti munka alapossága mellett oly érdekes, hogy vetekszik érdekességben akár-melyik regénnyel és amellet igazi arcát látjuk a múlt század ködében hányatott két szerencsétlen embernek. Igazi megvilágításban látjuk e munkából a katolikus egyház nehéz misszióját a házasság védelme körül, amikor erős küzdelmek közt őrzi a társadalmi életnek alapját és védi a hatalmasabb igazságtalanságával szemben a gyöngöbbit.

E forrásmunkára támaszkodva tárgyaljuk Mikszáth *Különös házasság* c. regényét. [A szerző idézi a regény bevezető szavait, majd így folytatja:] Mikszáth ezen előszavára kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy Mikszáth hazudott [!], mert ő a „megsárgult krónika” egy sorát sem látta, nem is láthatta. Maga Mikszáth kijelenti máshol³ hogy adatait Bernáth Zsigmond fiától, Bernáth Dezső képviselőtől kapta: „A földolgoz mind a valósághoz híven vannak leírva. A legfontosabb, az esküvői jelenet valóságos fotográfia. Bizonyította Bernáth Zsiga, aki ott volt.”

Hogy Bernáth Zsigmond nem volt jelen az esküvőn, bizonyítja az is, hogy az esküvő 1792-ben történt, Bernáth pedig 1790-ben született. [Ezután Bernáth Dezső Vasárnapi Ujság-beli cikkét ismer-teti és egyes tévedéseit cáfolja:]

Bernáth cikkének jóformán minden mondata tévedés úgy a főbb lényeges részekben, mint a jelentéktelen hely, idő és személy-nevekben:

1. Az esküvő nem Bodrogolasziban történt, hanem Girincsen, amit jelen sorok írója is bizonyíthat, levén a girincsi régi anyakönyv az ő őrzése alatt.

2. Nem 1810-ben történt az esküvő, hanem 1792 aug. 20-án.

3. Gróf Buttler János nem Buttler József és Barkóczy Lujza, hanem Buttler Gábor és Butlár Erzsébet fia.

4. A leány, Döry Katalin az esküvő idején nem 25 éves volt, mert 1773-ban született, tehát 18 éves fiatal leány.

5. A leány atyja nem Döry János és anyja nem német nő, ellenben atyja Döry Gábor, anyja báró Eötvös Katalin.

¹ „A Magyar Ludovika Akadémia története” Szerk.: dezséri Bachó László.

² Gróf Buttler János házassága. Írta: Dr. Döry Ferenc. 1931.

³ Pestl. Hírlap 1900. ápr. 22.

6. Bernáth Zsigmond nem lehetett a fiatal Buttler jurátus társa, mert mint említettük 1790-ben született és így a fiatal esküvő idején két éves gyermek volt.

Mikszáth tehát e valótlanságoktól hemzsegő szöbeszédet vette regénye témájának és bő fantáziájával még célzatosabban kiélezte a katolikus egyház ellen. . . »

A cikk a továbbiakban Döry Ferenc könyve alapján a szentszéki bíróságok »nehéz munkáját« mólhatja »a házasság érvényességének megmentése« érdekében. Elmarasztalja Bernáth Dezsőt, akinek »felelőtlen elbeszélése adta Mikszáthnak az impulzust a mű megírására«, elmarasztalja Mikszáthot, aki művét »ponyvaregényekre jellemző részletekkel« tette hatásosabbá, és végül elmarasztalja a közvéleményt, mert »klasszikusnak fogad el« ilyen műveket.

A »Magyar Kultúra« közleményéhez a *Nyugat* 1931. október 16-i száma (24. évf. 20. sz. 436—437. l.) Mikszáth „*Különös házasság*“-a „*pamfletszerű fércirat*“ címen névtelen cikkben a következő polemikus megjegyzéseket fűzi: »Mikszáth nőgyest kap a Magyar Kultúra múlt havi számában, mert a *Különös házasság*-ban „valótlanságoktól hemzsegő szöbeszédeket vett regénye témájának és bő fantáziájával még célzatosabban kiélezte a katolikus egyház ellen.“ A cikk szerzője pontos filológiai vizsgálattal igazolni igyekszik, hogy gróf Buttler János házassága nem úgy történt, ahogy Mikszáth a regényében megírta. Mikszáth azért írta ezt a regényt, hogy megmutassa: „miképp törnek le egy nemes jellemet a katolikus egyház merev törvényei és alattomos lelkületű papjai.“ Különben is „könnyűvérű író, aki egy szellemes tréfa, pikáns adoma kedvéért a legszenzibbet is sárbarántja.“ A kitűnő szerző a szentszéki bíróságok jegyzőkönyveivel és egyéb adatokkal bizonyítja, hogy egészen másképp történt a dolog, mint ahogy Mikszáth megírta.

De mi köze mindennek a regényhez? A regény regény, nem kánonjog, nem történelem és nem filológia. Aki ezekből a szempontokból nyúl a regényhez, az nem egynemű mennyiségekkel dolgozik és feltétlenül hibásak lesznek az eredményei. Csak így érthetjük meg, hogy megírja Mikszáth regényének „ponyvaregényekre jellemző“ részleteit és ítéletét abban összegezi, hogy ez a regény „klasszikus tájékozatlansággal és durva célzattal megírt mű, amely teli van piai rémregényadatokkal.«

Az *Egri Egyházmegyei Közöny* 1931. október 15-i számában (63. évf. 9. sz. 121—125. l.) *Leskó József* „*Különös*“ regény egy szerencsétlen házasságról« címmel tárgyalja a művet. A »Magyar Kultúra« idézett cikkeihez csatlakozva, Döry Ferenc könyvének érveivel és adataival ugyancsak a »történeti igazság« nevében vizsgálódik és elvakult szenvedéllyel támadja Mikszáthot. Leskó József cikkének alpári hangjáról e fejezet bevezető részében szólunk. Cikke egyik jegyzetében felsorolja az 1810-től 1830-ig (vagyis kb. a Buttler—Döry-pör idején) működött egri kanonokokat, akik között találhatók az egri »szentszék«-ben ténylegesen bíráskodó tagok is. A »különös házasság« történeti dokumentumainak kiegészítéseül ideiktatjuk ezt a névsort:

Pál András (†1813), Tájér György (†1824), Makay Antal (1818-ban beszercebányai püspök), Csomortányi Antal (†1813), Madarassy János (†1817), Wurum József (1816-ban székesfehérvári püspök), Nováky József (†1827), báró Szepessy Ignác (1819-ben erdélyi püspök), Mészáros György (†1817), báró Gerliczy Felix (†1817), Grofcsik János (†1829), Tóth Imre (†1834), Durcsák János, Madarassy Ferenc (1827: pozsonyi nagyprépost), Rajnér Károly, Kopecz József, Greskovits Ignác, Hám János (1827: szatmári püspök), Pálffy József, Frimon János, Andnyér János (1819: szepesi nagyprépost), Gégel József, Lonovics József, báró Barkóczy László, báró Bémer László, Bán József, Kovács Mátyás.

Pintér Jenő »Magyar irodalomtörténete« (VII. köt. Bp. 1934) egy-egy lapot szentel Mikszáth nagyregényeinek, köztük a *Különös házasságnak* is (399–400. l.):

»Mindvégig kedvelte a sajtóságos témákat, szertelen embereket. A *Különös házasságnak* gróf Buttler János a hőse. A rejtélyes magatartású arisztokrata válópöréről a XIX. század első felében sokat beszéltek. . . Ezt a regényes történetet rendkívül érdekesen dolgozta fel az író. Megeleveníti a régi magyar nemesi világot, rokonzéssal áll a nagy pör szenvedő hőse, gróf Buttler János mellett. Lebilincselő mesemondásával hihetővé teszi, hogy az eseménynek úgy kellett történnie, ahogyan a Buttler-rokonság állította: a Dőry-család plébánosa szerelmi viszonyt folytatott a bárókisasszonnyal, s a kétségbeesett apa a gyanútlan ifjú gróf nyakába varrta a bárókisasszonyt. A regény lélekrajznak és korrajznak egyaránt értékes. Optimista életfelfogása ellenére is keserű vádirat a régi társadalmi rend ellen. Főképp a katolikus papság szívtelen magatartását kárhoztatja; visszataszító színben mutatja be a házassági pörben döntő papok emberi gyarlóságait. Vannak a regénynek fölösleges részletei, a főhős viselkedése lélektanilag nincs kellően megokolva, gyámoltalan magatartásával olykor szinte el is veszti rokonszenvünket, de a jellemrajz hibái ellenére is nyilvánvaló, hogy a szerző elsősorú mesemondó és lebilincselő humorista. Hogy meséje nem egvezik a történeti igazsággal, ez a kisiklás főképp azoknak a vétke, akik az élőszó túlzásai-
val irányzatosan tájékoztatták az írókat a Buttler-esetről.»

· A Mikszáth-fejezet könyvészeti jegyzetei közt Pintér kiegészíti fenti ismertetését (407. l.):

»A regény sötét világitásba helyezi a katolikus papságot: az egyház csak azért, hogy egy papi szerelmi botrányt leplezzen, gróf Buttler János erőszakkal kikényszerített házasságát érvényesnek mondja ki, s ezzel lehetetlenné teszi számára igaz szerelmen alapuló új házasságát. . . Buttler János meg gondolatlan lépését az egyházi hatóságok semmi módon sem tehetők jóvá, tehát nem a papi szűkeklűség volt az oka kéréllhetetlen állásfoglalásuknak.»

Osászár Elemér »A magyar regény története« c. monográfiájában (2. kiad. Bp. 1939: 361, 366—7. l.) a *Különös házasságról* s MK történeti regényeiről következőképpen nyilatkozik:

»A *Különös házasság* új irányt kezd Mikszáth regényköltészetében, a történeti regényt. A nagy terjedelmű, de értékben az

előbbieket meg sem közelítő *Nosztly fiún* kívül későbbi regényei mind ebbe a műfajba tartoznak. Nem Kemény vagy Jókai értelmében vett történeti regények ezek — szinte teljes ellentétei a hagyományos műfaj termékeinek. Mikszáth a múltat, egy ismertetőjének szellemes megfigyelése szerint „demitologizálva jeleníti meg”. Ha, ritkábban, a kor nagy eseményei és hőseit szerepelteti, akkor az előbbiekről „letörli az illúziók és legendák naiv festékét”, az utóbbiakat meg történeti szerepük helyett emberi valójukban mutatja be... Rendszerint azonban nem érdeklődik a nemzet sorskerékének dübörgése iránt, s a történet nagy összeütközései helyett a múltat bizalmasabb feléről nézve, a mindennap életét rajzolja, a társas életet, s a múlt idők szelleme helyett inkább csak a hangulatukat érezteti. Szereti a régi följegyzések megőrizte adatokat, különösen a kuriózumokat, beledolgozni regényeibe, s idézetekkel, utalásokkal emelni a hitelesség látszatát, valójában azonban a történeti anyag nála inkább csak bővíztő anekdota-forrás. Lényegbevágó eltérés nincs is Mikszáthnak a múltban és a jelenben játszó regényei között: sokkal erősebb, határozottabb egyéniség volt, hogysem Proteus módjára alkalmazkodjék tárgyához; ellenkezőleg minden, amihez hozzányúlt, sajátosan Mikszáth-szerű reflexet kapott... Mikszáth regényeiben is megmaradt novellaírónak — ezért ütnék el nagyobb szabású művei a megszokott regényformától. Nem az bonyolult, sok ágból font mesét. Mesóinek az a fele, amely a regényben rendszerint a leggazdagabban van kitépezve, a szerelmi történet, bár nincs híján gyöngéd, bájos, sőt gyakran finom érzékiséggel izgató jeleneteknek, túlnótul egyszerű és halvány, főcselekvényé sohasem válik. Erősebb főcselekvény éppen jobb regényeiben nincs, epizódokból vagy a legjobb esetben részletekből van összerakva. A szerkesztésben is vannak ügyes, sőt mesteri fogásai és ötletei, de velük sem tudja megadni műveinek a regény nagyobb szabású kompozícióját.*

Kráhl Vilmos »Mikszáth a jogász« c. tanulmányában (Bp. 1941 : 27—28, 32—33, 80, 91—98, 126, 143, 157. l.) mint jogi szempontból érdekes esetet több oldalról is megvilágítva, részletesen tárgyalja e regényt. Rövid definíciója: »Házasságkötés a tridentí formá mellőzésével, erőszak alkalmazásával. Kánoni köteléki per a szentszéki előtt.«

Könvvének MK »házassági jogi témáit« elemző fejezetében Kráhl Vilmos következőképpen fejti ki nézeteit:

»Kánonijogi házassági per, úgynevezett „köteléki per” a tárgya a *Különös házasság* című kétkötetes regénynek. A házassági kötelék érvénytelenítése iránti kánoni per („*declaratio nullitatis matrimonii*”) vagy magánkereset alapján (valamelyik házaspár keresete alapján) vagy a házasság érvénytelenségének megállapítása körül érdekelt harmadik személy keresete alapján), vagy hivatalból (a szentszéki ügyész tisztí keresete alapján) volt indítható. A perindítás csakis meghatározott érvénytelenségi okok alapján történhetett. Csak véletlen házaspár indíthatott érvénytelenítési keresetet (*accusatio matrimonii*); a vétkes házaspár ez a jog nem illette meg. A véletlen fél is azonban jogáról lemondottnak vélelmezett, hogyha a házass-

együttélést az érvénytelenségi ok tudatában megkezdte, illetve annak tudomásulszerzése után folytatta. (Jegyzet: Konek—Antal: Egyházjogtan. 8. kiad. 533. és köv. old.). A *Különös házasság* című regény egy ilyen köteléki per írói feldolgozása, amely per a házasságkötésnél alkalmazott erőszakos kényszerítés okából (vis ac metus) indítja a véten felperes. A házasságkötésnél alkalmazott kényszerítést érvényben levő házassági törvényünk (1894: XXXI. tc.) szintén megtámadási oknak ismeri el (53. §): De régi magánjogunk is a szabad akarati elhatározás akadályának tekintette a jogügylet létrejötte körül alkalmazott erőszakot. Így Werbőczy Hármaskönyve I. 71. tc. 1. § és II. 83. tc. 5. §). Ugyanilyen értelemben rendelkezik a megtámadhatóságról az 1751. évi 53. tc. is.

A kánonjog „erőszak” (vis ac metus) alatt ért minden kényszert, amely sikeresen használtatott, hogy valaki a neki nem tetsző házasságba beleegyezzen, még inkább azt a kényszert, amely az ellentállást megtöri. A kánonjog megkívánja, hogy az alkalmazott erőszak: a) külsőleges (extrinsecus) legyen és nem valamely pusztán képzeletbeli erőszak (intrinsicus); b) hogy a kényszerítés közvetlenül a házasságkötés kiterőszakolására kellett hogy irányozva legyen. (Jegyzet: Konek—Antal: id. munka 492. old.) Tudni kell, hogy a középkorban és az újkor elején főleg Németországban igen divatosak voltak az ilyen házasságkötési erőszakosságok, különösen főurak és általában nagyobb birtokosok részéről jobbágyaik irányában. Gyakori volt, hogy főurak jobbágyaik leányait a maguk ministeriális embereivel vagy szolgálóikkal kényük szerint házastották össze azon célból, hogy jószágaik részére a munkaerőket megtartsák, illetve gyarapítsák. Az ilyen erőszakos házasságkötések ellen van irányozva a tridentinai zsinatnak azon tilalma, amely a házasságkötés körül erőszak alkalmazását kiközösítés terhével tiltja. (Sess. XXIV, de reform. matr.; cap. 9.) A Mikszáth regényében elbeszélte történet a XIX. század első negyedében játszódik, és a köteléki perrel megtámadott házasság körül más okokból alkalmaztatott az erőszak, azonban a jogi elbírálásra a fentebb idézett kánonjogi tilalom egyaránt mérvadó.

Ezen kánonjogi tájékoztatás után legyen szabad a *Különös házasság* cselekményére rátérni. [Ennek tartalmi ismertetése után:]

Az esketési szertartás („Ritus celebrandi matrimonii”) leírásában Mikszáth valóságos virtuozitással csillogtatja meg bőséges kánonjogi és liturgikus ismereteit.

Az a házasságkötési szertartás, ami a „Rituale Romanum”-ban foglaltatik, hosszú történeti fejlődés eredménye. 1633-ban a Pázmány Péter alatt Nagyszombatban tartott zsinat recipiálta a „Rituale Romanum”-ot. A recipiált ritusba is felvételre az eskü. (Jegyzet: Ld. Rosner: Régi magyar házassági jog. 107. old.) A *Különös házasság*ban a házasságkötési szertartás a recipiált „Rituale Romanum” szerint folyik le. A lelkész kérdéseket intéz Döry Mária-hoz, majd Buttlerhez. Utóbbi azon kérdésre, hogy: „akarod-e házastársul hozzád venni az itt jelenlevő tisztességes nőszemélyt?” erőteljes „soha” szóval válaszol. Következik a „benedictio anulorum”. A pap megáldja a karikagyűrűket és átnyújtja kinek-kinek. Buttler

a falhoz vágja olyan erővel, hogy visszapattan és Szimancsikné arcába ütődik. Következik a „benedictio nubentium” és utána a „copulatio”. Dóry megragadja Buttler csuklóját; a pap Buttler lefogott kezét összeköti a stóla segítségével Dóry Mária kezével. Buttler, amikor a keze felszabadul, mellbeüti Dóryt. A pap ekkor elmorogja az esküförmulát, Buttler pedig dulakodni kezd Dóryvel, de az erősebb és leszorítja. A pap bevezeti a megtörtént „házasságkötést” az anyakönyvbe. Ezalatt a kancellária bejáró ajtaja előtt a folyosón két fegyveres hajdú — Kázmári és Jeszenka — őrködik, hogy senki be ne léphessen...

A terrorisztikus módon végrehajtott „házasságkötési” szertartás után az emelőgépet, illetve ennek segítségével Buttlert csakugyan felhúzzák Mária hálószobájába. Buttler az egész éjszakát felöltözve virrasztja át. Másnap hajnalban a komornyik és a komorna Dóry utasítására bejönnek a hálószobába, hogy a külső látszat alapján majd a házasság elhálását tanúként bizonyítsák, de Buttlert felöltözötten virrasztva találják. Virradatkor azután Dóry szabadonbocsátja.

Buttler gyámja, Fáy István, fellármáztatva Bernáth Zsiga által, még azon éjszaka felkeresi a vármegye alispánját és tőle karhatalmat kér és kap Buttler kiszabadítására. Fáy és kísérete az Olaszröszkére vivő úton szembetalálkoznak Buttlerral. Fáy, aki jogismerő, sőt alispán-viselt férfi, legelőbb azt kérdi Buttlertől:

— Consummasti-ne matrimonium, domine frater? (Elháltad-e a házasságot, öcsémuram?)

— Non, domine vicecomes, nec corpus tetigi. (Nem, alispán uram, ujjal sem érintettem a nőt.)

Ebben a kérdésfeltevésben Mikszáthnak, a nagy írónak alapos jogi tudása nyilvánul meg. A házasságkötésnél alkalmazott „vis ac metus” miatt érvénytelen házasság a kánonjog szerint érvényes házassággá válik, hogyha a házasság consummálása (elhálása) által az eredeti beleegyezés-hiány konvalidáltatik. (Érvényben levő házassági törvényünk 62. § szerint is utólagos beleegyezés vagy helybenhagyás esetében a házasság megtámadásának nincsen helye. Az elhálás utólagos beleegyezésnek számít.) Ezért kérdezi Fáy legelőbb azt, hogy consummáltatott-e az erőszak alatt kötött házasság? (Érdekes itt megemlíteni, hogy mennyire más jogi következményekkel járt volna a kánonjog szerint, hogyha a regénybeli tényállásban foglalt erőszak nem Buttler ellen, hanem ugyanazon módon, de megfordítva a nőszemély ellen alkalmaztatott volna. Ez esetben ugyanis a kánonjog szerint „nőrablás” (raptus) tényálladéka forogna fenn. A tridenti zsinat végzése szerint pedig a „raptus” (nőrablás) „dirimens” jellegű, vagyis feltétlen és hontótermészetű házassági akadály a raptor és rapta között, ami utólagos elhálás által sem konvalidálhatja a házasságot.)

A regény további cselekménye ennek a „házasságnak” érvénytelenítésére irányuló nagy jogi küzdelem, vagyis a kötelek érvénytelenítése iránti per, amelyet Buttler gyámja, Fáy István uram, az egri szentszék előtt tesz folyamatba. Amennyi hozzáértéssel volt

leírva a házasságkötési szertartás, ugyanannyi tárgyismerettel van megírva a kánoni pernek minden mozzanata, kezdve a per előkészítése céljából a nagyhirű Kövy professzorral és Pereviczky fiskálissal folytatott konferenciától a szentszéki tárgyaláson át az ítéletig és illetve a jorvoslatokig. A küzdelem megindul úgy a perrendtartás formái között, mint azon kívüleső eszközökkel. Döryékérdekében egyházi körök mozdulnak meg, nehogy a pap bűnének feltűrése az egész papság tekintélyének ártson. Összeköttetések felnyúlnak a hitbuzgó Maria Erzsébet főhercegnőig, akit ügyüknek megnyernék. Mikszáth nyilván még patvarista-prakszisában szerezte azt a tapasztalatot, hogy a pereknek sorsa nem mindig a perrendszerű eljárások során és nem csupán a tárgyalásokon felhozott érvek alapján dől el. . .

Feltűnő a bírósági tárgyalás leírásában az, (amit Várdai [Béla] idevonatkozóan bírálólag kiemel) (Jegyzet: Várdai id. m. 160. old.), hogy a szentszék tagjainak egyike sem fejt ki a tanácskozás folyamán álláspontját, holott magában a szentszékben is ellentétes álláspontok vannak. Ehhez hozzá lehet tenni, hogy az ügyvédi perbeszédék feltűnően vérszegények, holott a terjedelmes bizonyítási anyag ellentmondásosságai alkalmat adnának és meg is kívánnák a dialektikus megvilágítást a perbeszédék által.

A regény folytatásából csak a kiemelkedő jogi mozzanatok legyenek itt felcmlítve. Fellebbezés folytatán az érseki szék az ítéletet helybenhagyja. Harmadfokon Róma ugyanígy dönt. Az ítélet jogerőssé válik. Évek múlnak el. Ekkor történik, hogy a házasságkötésnél közreműködött tanúk egyike, aki a köteléki perben hamis vallomást tett, könnyíteni akarva lelkiismeretén, halálos ágyán a községl elöljáróságot és a szomszédokat hivatja és előttük bevallja, hogy hamis vallomást tett a perben. Perújítás indul. Közben változás áll be az érseki székben. Fischer érsek meghalt, Pyrker érsek az utódja, aki előzetesen ígéretet tesz Buttlernek az igazság kiszolgáltatására. Mikor azonban elnyeri a palliumot, marad minden a régiiben; a perújítás elvettetik. A nagy harc végül is kimeríti Buttler erejét és a regény azzal végződik [?], hogy Buttler tragikus áldozata lesz az eredménytelen küzdelemnek. Belehal a küzdelembe és vele kihal a gróf Buttler család Magyarországon.*

Kráhl Vilmos ezután utal a Marsguerite-testvérek »Egy valóper története« c. regényére, amely a *Különös házasság* sok tekintetben analóg mozzanatokot tartalmaz. A hasonlóság a bontóok kivédésére felhasznált perbeli bizonyítékokban van.

Végül MK »ügyvéd-iellemeiről« szólva, Kráhl Vilmos részletesen foglalkozik a *Különös házasság* ügyvéd-figurájával, Pereviczkyvel:

»A legklasszikusabb ügyvéd figurája Mikszáthnak kétségtelenül a *Különös házasság* felperesi ügyvédje, Pereviczky. Ennél élethűebb, mondhatnók »ügyvédibb« alakia nincsen Mikszáth költészetének. Nemcsak méltó párdarabja Korcza ügyvédnek, Jókai ezen legjobban sikerült regényvelőkiának, hanem ha lehet, túlság rajta mozgékonyaságban és ügyfélhűségben. A Korcza és Pereviczky-féle ügyvédjellemek nem az egyenes igazságért küzdenek, hanem az

ügyfél érdekéért és a perbeli győzelemért. Ezt pedig teszik jó pénzért és előre stipulált honoráriumért. Viszont ügyfelük érdeke mellett hűen kitartanak és ebben sem érdek, sem befolyásolás által nem ingathatók meg. A Maszlaczký Gábor-féle magáhozváltása az ügynek [Jókai »Kárpáthy Zoltán«-jában] vagy a Grisák-féle „sápolás” [Jókai »Új földesúr«-ában] egyaránt távol vannak tőlük. Önös érdek, de a peres ügyfél érdekeivel karöltve: ez gondolatmenetüknek a „verbum regens”-e. Pereviczky személyében a költő a gyakorló ügyvéd pervitelét és ügyvédi gondolkodásmódját mintegy „premier plan”-ba állítja. Fáy István uram, Buttler gróf gyámja, értesülve arról a violentiáról, amellyel Döry „per vim” összehozta leányával Buttler grófot, a teendő jogi lépések megtárgyalása végett két jogi auktoritással tanácskozik: Kövy sárospataki nagyírú jogtanárral és Pereviczky ügyvéddel, akit a vármegye legjelesebb fiskálisának ismernek. Ennek a jogász konferenciának a leírásában Mikszáth a gyakorlati jogász mintegy nemes versenyre kel Mikszáthtal, a nagy íróval. Kövy, a jogtudós és Pereviczky, a gyakorlati jogász gondolkodásának egymással való szembeállításában remekel. „Ez nem házasság — mondja Kövy —, bár pap jelenlétében történt. . . Indítható pedig kettős per, a retorsionális a vármegyénél, János gróf személyes szabadságának megsértése és a házasságra való kényszerítés büntette miatt; a másik pedig a szentszéknél. . . a kötelék érvénytelenségének kimondása iránt, mivelhogy a stolával a pap habár erőszakos, habár az egyházi szertartás valóságos parodizálásával, de mégis összekötötte a kezüket.” Kövy azt prognostizálja, hogy a kötelék érvénytelenségét fogják kimondani és a bűnös papot börtönbe zárják. Pereviczky ügyvéd eközben a fejét ingatja: „Nekem sajnós, nem ez a véleményem. Nem minden óra mutat egyformán és nem minden koponya gondolkodik egyformán. . .” stb. Pereviczkynek gyakorlati tapasztalatokból fakadó aggodalmai helytállóbbaknak bizonyulnak, mint Kövy professzor elvi szentenciái. Pereviczky megindítja a pert és egyben mozgásba jönnek a különböző konnexiók és információk. És itt mutatkozik ismét Mikszáth a gyakorlati jogász a pervitel perenkívüli eszközeinek és praktikáinak ismerője. Ismeri a pervitel egész fegyvertárát és a jogi hátsó ajtókat, amelyekből már mutatót adott a *Leveles menyecskék* című elbeszélésében, nyilván egykori ügyvédi irodai tapasztalatok alapján, és néhány mustrát közölt *A szökevények* című kisregényben, nyilván költői képzelete erejével. Pereviczky betéve tudja ezeket a praktikákat; vezérelvül követi az évezredek római jogi paroemiát: plus valet favor in iudice quam lex in codice. Pereviczky híres volt informálási praktikáiról, mikor egy-egy perben bejárta a szepitemvireket: „Amelyiknek szép fiatal leánya volt, annak ritka virágmagokat gyűjtött és vitt fel skatulyában. Ahol sok apró poronty volt, oda egy csomó gverekjártékkal állított be, stb.” Minthogy a szentszék tagjai, a kanonokok, csak emberek, ennél fogva jól tudja, hogy ezeknek a jóindulatát meg lehet és meg kell szerezni. Mikor beváltotta a periratot az egri szentszékhez, hozzálát, hogy a szentszéki tagok jóindulatát biztosítsa az igazság javára. A „Causarum auditor generalis”-nak két színarany tálat küld a Buttler-kincsekből

és a többi kanonokról sem feledkeznek meg. Mindebben — kétségtele-
nül — sok költői túlzás és képzeletjáték is van. Mindazonáltal a régi
perrendtartás idejében, amikor az „információ” órvé alatt a perren-
kívtői közbenjárások fonákai annyira veszélyeztetették az igazság-
szolgáltatás tisztaságát: ez a szatíra nem volt minden ténybeli alap
nélkül. Pereviczky mesteri módon előkészítette a köteléki per tár-
gyalását. De váratlan csapások érik a felperesi érdekeket. Amikor
Pereviczky arról értesül, hogy három jóakarató kanonok-bíró elhalt,
ezt nem bírja túlélni, szélütés éri és ebbe belehal. Felperes képviselo-
tét egy másik ügyvédre kell bízni, akiben azonban nincsen meg a
rátermettség ilyen sok agú-bogú pernek a vitelére. Az ügyvéd halála
megpecsételi a pernek és a felperesi igazságkeresésnek a sorsát.*

Schöpfunglin Aladár fejtegetései Mikszáth történelmi tárgyú regé-
nyeiről és köztük a *Különös házasság*ról (MK. Bp. 1941: 109—114. l.):

*Mikszáth sohasem próbálkozott a nagy regény stílusával.
Történelmi tárgyú műveiben sem nyúlt a történelem nagy válságai-
hoz, az idők döntő fordulataihoz vagy a korszakalkotó nagy események-
hez. Az ő történelmi alakjainak nincsenek nagy fontosságú közügyeik —
őt a múlt ábrázolásában is a kis vagy középfajta emberek magán-
ügyei érdeklik, szerelmi bonyodalmak, az emberek furcsa különöségei,
apró kalandok, érdekes, de nem jelentős események. Nem is tulajdon-
képpen történelmi eseményeket mond el a múlt nemzeti életének
előteréből, hanem a kulisszák mögé néz és figyel, hogy bizonyos tör-
ténelmi korokban hogy alakul a magánemberek élete, milyen okokból
keverednek kalandos ügyekbe, milyen közviszonyok szólnak bele és
hogyan a magánéletbe, a történelmi színek alatt hogy nyilvánulnak
az örök egyforma emberi szenvedélyek és indulatok. A történelem
pátosza alig érdekli, inkább az érdekessége.

A beszélő köntös után egy évtizedig nem nyúlt Mikszáth nagyobb
alkotásban a múlthoz. 1900-ban adta ki a *Különös házasság*ot. Ebben
már szélesebb ívet foglalt be és komolyabban bánik a történelmi anyag-
gal, olyan témát választ ki belőle, amely élesen rávilágít a múlt
századeleji házassági állapotok visszasságára és a magánéletre
való visszahatására. Főszereplője, a dúsgazdag gróf Buttler János,
történelmi személy, a Ludovika Akadémia őrsi másfélszáz ezer forint-
nyi nagy alapítvánvának emlékét. A honodalom abból indul ki, hogy
az olaszországi földesúr, báró Döry István gonosz cselével és galád
erőszakkal összeesketteti a helybeli paptól hajbaesett leányát az éppen
csak hogy nagykorúvá lett fiatal Buttlerrel, holott ez éppen akkor
jegyezte el azt a leányt, akit mély szenvedéllyel szeret. A történet
magva: Buttler éveken át folytatott szívós és keserű küzdelme a
kierőszakolt házasság megsemmisítésére, ami minden áldozat, ország-
szólo botránv, nagy összeköttetések mozgósítása ellenére sem sikerül.

A per egyházi bíróság előtt folvik, sok huzavona közben úgy fordul,
hogy a papság tekintélyének kérdése is belenyúlik az őrdözi gonosz-
ságú fiatal rózskei plébános révén, aki a Döry-lányt bajba hozta és
az esketést Döry kényszerítésére minden emberi és isteni sírvény
ellenére elvégezte. Mind a két fél megmozgat minden családi és
baráti összeköttetést, igyekeznek befolyással lenni a bíróságra minden

eszközzel, ami csak kezük ügyébe kerül. Buttler is, Döry is rengeteg pénzt ölnek bele s a végén az utóbbi győz hamis tanúi segítségével. Buttler pedig végképp boldogtalan lesz, szerelmét még csak nem is láthatja — egy derek, joerzesű embert egész életére boldogtalanná tesz a jogviszonyok akkori állapotai. Az eset maga ketségteljesen nagyon ki van élezve, az író egy kiveteles helyzetet állított fel, amely semmiképp sem általánosítható, de az események mögötti közállapotok, amelyeket Mikszáth meglepő korismerettel mutat meg, nagyjában elképzelhetővé teszik a pör lefolyását. S ha kétségbevonható is némely pontjain a történelmi hitel, tökéletesen megvan az írói hitel: a regényből szinte érzékelhető múlt-századeleji levegő árad. Ezt nem annyira a pör körüli eseményekből érezzük ki, mint sokkal inkább az akkori zempléni nemesi élet rajzából, azoknak a mellékalakoknak a hangulatából, beszélgetéseiből, a nemesi kúriák körül lefolyó apró jelenetekből s azok szereplőiből, cselédekből, parasztemberkekből, vendéglősökből, kovácsból. Mikszáth ezeket nyilván gyermekkori emlékeiből vetítette vissza egy félszázaddal előbbre, de ez a visszavetítés nem adhatna ilyen hiteles képet, ha nem volna mögötte a dolgok ismerete. Bizonyára nem könyvekből merítette ezt, arravaló könyvek nem is igen voltak, hanem régi öregemberek elbeszéléseiből. Az ő idejében még sokan éltek, akik Buttler házasságának idején már a világon voltak, még többen, akik környezetük, szüleik s más öregek elbeszéléseiből ismerték ezt a kort, s Mikszáth emlékezete híven megőrizte, amire az írónak szüksége volt, képzelete pedig szinte önműködőleg elrendezte az egyenkint hallott emlékserepeket eleven képpé. Ezek a kortörténeti apróságok adják a regény fő vonzóerejét; a háttér fontosabbá válik az olvasó számára az előtérnél. Itt is, mint mindig Mikszáthnál, apró anekdoták játszódnak le, kis virágos foltok a cselekvény útja mentén teszik színessé és kellemessé az alapjában véve sivár útát. Hogy gróf Buttler házasságának története egyáltalán érdekes regényulakká lehetett, ahhoz Mikszáth elbeszélő művészetének minden ellentmondást legyőző baja kellett. Maga Buttler ifjúságának gyöngyelelkű energiátlanságával nem túlságosan érdekes alak, nagy harcának az öregjét mások végzik helyette s a későbbiekben meg lehetőségen háttérbe is szorul, csak szerelmének makacs kitartását látjuk. Döry és a plébános ördögi gonoszúsága romantikus regényekre utaló elképzelés, a Döry-leány jelleme felől mindvégig bizonytalanságban maradunk. Ezeknél sokkal életszerűbbek és plasztikusabbak az olyan alakok, mint az öreg Bernáth és felesége, vagy Fáy, Buttler gyámja, vagy néhány a köznépből való alak. Ezek Mikszáth legkedvesebb galériájából valók, a régi magyar úri életforma és gondolkodásmód rokonszenves példái. Felűnő az a keménység a hangjában, ahogy a papságról szól, amelynek összetartása okozza tulajdonképpen Buttler tragédiáját. Mikszáth rajzolt pályája során egy-két rokonszenves katolikus papot, amilyen például Bélyi János, a *Szent Péter esernyőjében*, de általánosan szereti őket csipkedni rosszmájú megjegyzéseivel. A *Különös házasság* írásakor még érezhetőek voltak a kilencvenes évek egyházpolitikai hadjáratának utórezgései. Mikszáth a szabadelvű párton állott, tollával résztvett a

harcban, s mint az akkori liberális közvélemény általában, antiklerikális érzületét később is megőrizte. A papokkal legalább is ingerkedni szeretett mindig. Saját hitének papjaira, a lutheránusokra is nem egyszer tett tréfás megjegyzést, rossz néven is vették, mikor egy alkalommal bő luther-köpenyükről és a nyakukban függő fehér „törvénytáblácskák”-ról az orvososság üvegekhez hasonlította őket.

Nem sokkal a *Különös házasság* megjelenése után két öregúr látogatott el a Vasárnapi Ujság szerkesztőségébe, egy nyugalmazott kúriai bíró és egy ugyancsak nyugalmazott ezredes. Elmondták, hogy nekik nagynénjük volt a regényben szereplő Dóry-leány, s most meg akarják védeni elhalt nagynénjük emlékét. Átadtak egy perirat szerű memorandumot, amelyben bírósági akták és egyéb okiratok alapján cáfolták, amit a regényben Mikszáth elmondott. Ennek a cáfoló iratnak a kivonata meg is jelent a Vasárnapi Ujságban. Mikszáth kedvetlenül vette a dolgot, de nem tiltakozott az ellen, hogy kiadják a lapban, melynek főmunkatársa volt. Hogy honnan vette az anyagot, arra nem ad egyéb támasztó pontot, mint hogy céloz Bernáth Zsigmondra, aki képviselő és a képviselőház korelnöke volt, az a Bernáth Zsigmond, aki a regényben mint Buttler legjobb barátja szerepel s akinek fia Mikszáth képviselőtársa volt. Nyilván az utóbbitól hallotta Mikszáth a történet magvát, szokása szerint kérdezősködött más szempléni embereknél a részletek felől, adott hozzá a maga fantáziájából is, és így kerekedett ki a történet. A történetnek minden tagadás ellenére kell valami alapjának lenni, olyan dolgoknak talán, amelyek nem kerültek a periratokba. Lehet, hogy a környékbeli mende-monda színezte ki ilyen romantikussá, — ilyesféle mende-mondák sűrűn szállonganak és még sűrűbben szállongottak a régi időkben a legtöbb főúri család körül, de valami valóság mindig szokott bennük lenni. Buttler házassága országosról pletyka-alnyag volt és semmi-estre sem lehetett normális, szabályszerű házasság.

Keményfy János »Mikszáth világa« c. tanulmánya (Budapesti Szemle, 1942. március; 262. köt. 129—149. l.) — Mikszáthnak több más méltatójával együtt — csupán példatárnak használja e regényt: általános jellemzését kerüli. Rámutat például arra, hogy *MK Az egyetlen gazember* című elbeszélésének témája a *Különös házasság* egyik jelenetében is felbukkan: amikor ti. a pandúr két megbízható legényt hagy Medve doktor holtteste mellett: az egyik »megbízható legény Jánosik bandájából való, a másik meg emberölésért ült Munkácson...« Mikszáth itt is népies felfogást szóltat meg: a gyilkos is tekintéllyé nőhet a maga foglalkozási ágában s mint merész tettek embere, rangján alulinak tartja a csirkefogók apró bűneit. De mind e két példában megszólal az életrajzi adataiból ismert író is, aki a társadalom általános ítéletét fonákjára fordította. — »Ötletei azért oly kedvesek és szellemesek — mondja Keményfy János —, mert mindig van bennük egy csöpp életigazság, vagy valami általános emberi gyöngöséget jelentő vorás, s ezt paradoxon formájában meglepő szabatossággal tudja kifejezni. Azt mondja pl.: „Budapest olyan anya, akit gyermekei (a vidéki városok) szoptatnak, azért maradnak mellette örökké satnyák”. (*Különös házasság*)... Mik-

száth szelleme pazarul ontja az efféle ötleteket, és elképzelhető, mennyivel jobban hatnak az elbeszélések hangulatában. Szinte fáj, mint Mikszáth gyilkos kertészének, hogy az elbeszélés tövéről leszakítjuk őket. De szemléltetnünk kellett, hogy ötleteiben is visszajára fordítja szokott szemléletünket. Ilyenek: az anyát szoptató gyermek; a vénség fogyatkozásainak erénnyé változása... stb. — Végül utal a *Különös házasság* és a *Száldobosi Papp-familia* című elbeszélés egy hasonló motívumára: „Buttler János hazaküldeti koporsóját, ott nagy gyászpompával temetik el a koporsóba helyezett fababot, hogy így feleségétől szabadulva, messze idegenben találja meg boldogságát szerelmesével. Ehhez hasonlóan kövekkel bélelt hamis koporsót temetnek el a *Száldobosi Papp-familia* című elbeszélésben. Sorsüldözött szereplője egy fiatal asszony, aki nem mehet férjhez, mert van egy eltemetett férje, aki talán még él, s van egy „élő” fia, ki rég halott...»

Féja Géza „Nagy vállalkozások kora. A magyar irodalom története 1867-től napjainkig» c. munkájának Mikszáthról szóló fejezetében a *Különös házasságról* ezeket írja (Bp. 1943: 119—121. l.):

„[Az *Új Zrínyiásznál*] még merészebb alkotás a *Különös házasság*, melyet bevallott szándékkal a polgári házasság mellett és a klerikalizmus ellen írt. Alkotó heve azonban mély és jelentős magyar elemeket vetett fel: a fiatal magyar protestantizmusnak és a magyar jakobinusoknak látványát. A „magyar liberalizmus” hírnöke ez a könyv? Aligha, sokkal nemesebb anyagból való: felvilágosodásunk materiájából. Mikszáth általában általában kielégül műveiben, mindig úgy érezzük, hogy képességeit maradék nélkül érvényesíti. A *Különös házasság* után azonban gyanú száll meg bennünket, hogy mennyi minden benne maradt, elfojtódott. Ebben a regényben a „szabadelvűség” címén ugyanis a legszélesebb magyar szabadságélmény hőmpölyög elő, ez a mű éppen olyan vádirat, mint „A falu jegyzője”, vagy a „Hazai rejtelmek”, de míg az előbbiek haragos fénye csak a magyar glóbuszt világítja meg, Mikszáth regénye arra is rávillant, hogy Európát beágazó „molohok”, roppant szervezetek markába kerül az igazság sorsa. Antiklerikalizmusa tulajdonképpen az autonóm magyar léleknek, s legszebb vonásainak, igazság-kultuszának és hitbéli szabadságának tiltakozása a roppant szervezetek, a „nagy molohok” uralma ellen. Az újkor szellemi és társadalmi harcainak világtávlátára, a „nagy szervezetek” hatalmi igényei között őrlődő „kicsinyek” tragikus helyzetére ez a regény mutat rá nálunk először. A regény elején azt hisszük, hogy a Kossuth-láz is kiütött a látszólag kényelmesen megalkuvó Mikszáthon. A regény derekán még egyszer felcsillan ennek a láznak a píra, de azután elhalványodik. Mikszáth politikus író volt, de politikai érdeklődése csak legjobb óráiban nőtt átfogó társadalomszemléletté, különben humorba, iróniába és anekdotába fulladt. Megmaradt azok között, akiket bévül alaposan megvetett, politikai célzatú írásairól sokszor nem tudjuk megállapítani, hogy hímes, leplező takarcsnak szánta-e őket, vagy éppen a takarít akarja föllebbenteni az egykorú politika titkaitól? Hogy a hamú alatt mi paráslott Mikszáthban, arra elegendő bizonyíték az *Új Zrínyiász*;

a *Különös házasságban* pedig csaknem feltör elfojtott, nemes politikai egyénisége és egész társadalmi keresztisűsége: a „fenevadak” felébredtek vagy legalább is ébredtek, de Mikszáth bűvös tekintetének sikerült újra elszundítania őket.

A polgári házasságnak és a gyanús honi „szabadelvűségnek” kérdését Mikszáth a lelkiismereti szabadságnak és a társadalmi biztonságnak kérdésévé szélesíti, olyan elszánt határozottsággal protosztál, mint a XVI-ik század prédikátorai. A társadalmi szerkezet erőszakosságát, tákoltságát, vészes bizonytalanságát senki sem látta annyira tisztán, mint ő. De inkább csak elejtett szavakkal, félig kimondott mondatokkal beszélt róla. Gyermekkora az elnyomatás idejére esett, a nagy szikrázásból ő már semmit sem látott, de korán megismerkedett a letört forradalom vészes visszahatásával s nem bízott a „nagy megváltásban”. Mindent látott, amit később Adyék láttak, de nem rohant előre, nem kereste új ideák egyensúlyát, hanem egyéniségét egyen-ülőzte a korral, a tényleges társadalmi valósággal. Előhírnök volt, de nem ment ki Jánosként a pusztába sáskát enni, hanem benn maradt a városban, melyet romlottnak és halálraítéltnek, de mulatóságosnak tartott. A riporter friss érdeklődése élt benne, az élet, bármind volt is, határtalanul felvillanyozta és megvizsgálta. Jellemző, hogy egyik legjobb késő-regényének utóhangjában a regény kifejlődését a riporthoz való közeledésben keresi.

Nem szeretett meztelen nyíltsággal színt vallani, volt benne valami a kis szláv népek kedves ravaszkodásából. Szeretett kétértelműen mosolyogni, simogatva paskolni. A *Különös házasságban* azonban nyíltan kiállott egy nemzetközi hatalmassággal, a klerikalizmussal szemben, mert tényleges politikai erők támogatták. De írói erkölcsére vall, hogy e regény óta folytonosan előre lépett. A *Nosztalgia jüü esete Tóth Marival* már határozottan állásfoglalás a dzsentrivel szemben. . . .

Karácsony Sándor »A cinikus Mikszáth« című munkájában (Bp. 1944. Exodus) ismétellen foglalkozik e regénnyel. Könyvének »Mikszáth és a vallás« c. fejezetében (55, 56, 58, 62, 65. l.) a hit és a vallás egyik példatáraként idézgeti: . . . Azt lehetne ezek után gondolnunk, hogy az író bibliaellenes. Nem, ő ezt a kérdést is relációlátó szemmel nézi. Ő csak az ellen van, hogy a kettőt, a hitet meg a tudást összekavarjuk. Azokat, akik hisznek, de nem magyarázzák, csak hiszik a hinnivalókat, szereti és azokról gyöngedrajzú portrékat fest. Buday uram is ilyen, Buttler gróf jószágkormányzója. Maga a gróf is szereti a hívő lelkű, bibliai férfiu. Végrendeletében is ilyenül aposztrofálja. „Hagyott némely birtokrészeket Buday uramnak hosszú hűségért, hogy öreg napjaira nyugodtan énekelgesse a zsoltórokat.” Buday uram biblijája nem is csak itt az egyszer és nem is csak így betéve, díszül az asztalra rakva szerepel. Erőforrásként is találkoznak vele. Buday uram ott virrasztott a huszárokkal együtt a holt ura mellett, elhozta a bibliát meg a zsoltóros könyvet, azokból olvasgatótt. Sok vigasztaló volt a szent könyvekben kétségkívül, de azért mégis szerte kalandozóának szomorú gondolatai . . . — »Magához istenhez intézett imádságunk transzcendens ereje sem volna kevésbé hatékony. Hogy

mégis a legtöbb imádság meghallgatatlanul mállik vissza az égről, az azért van így, mert nem ártatlanul imádkozunk. Be akarjuk fogni bűvös szavaink mágikus hatalmába istent és fel szeretnők használni saját céljainkra, mint valami hatalmas, de hatalmunkba került és ott tehetetlenül vergődő, magát engedelmesen megadó dzsint vagy tündért. Buttler gróf érzi ezt, azért keres magában bűnt, büntetése magyarázatul. Más magyarázatot összetört lelke már ol nem tűr, mert istenben vetett hite megrendült lelkiállapotában is töretlen még. „Letérdelt, imádkozott, nem szeliden, nem áhitattal, mint egyébkor, hanem panaszkodó nyöszörgéssel. Istenem, istenem, mit vétettem én neked, hogy ilyen szigorú vagy hozzám, Uram? Hiszen szeretlek, tied vagyok, utadat járom és mégis kegyetlenül sújtasz. Majd egyszerre szívóbe nyilallott a rettenetes fenyegetés: Megbüntetem az apák bűneit hetediziglig, és fölsóhajtott: Hej, Buttler, Buttler, öregapám öregapja, de kár volt neked akkor azt a tört belevernii ubba a becsületes Wallensteinba.» — Mikszáth babonás alakjairól szölvá, megállapítja, hogy nála az urak is habonások: «A böles és nagy judiciumú Fáy is babonás, a *Különös házasság* egyik főszereplője.» — Mikszáthnak a papságról nyilvánított nézeteit elemezve, azt mondja Karácsony Sándor, hogy: «Rettenetes regénye, a *Különös házasság* valóságos vádirat a papság, s bizony nem a lutheránus papság ellen.» — Később, a regény zárószakaszát idézve, ahhoz a maga sajátos, cifraszűrös filozófiájának nyelvén a következő erőszakolt magyarázatot fűzi Karácsony Sándor: «,Csendes hely az a dobó-ruszkai kripta, alvársa való; köröskörül semmi zaj, az erdők is kipusztulnak, még azok se zúgnak már. Csak a békák brekegik néha a közeli mocsarakban: Urrak a papok! Urrak a papok!» Már maga az a tény, hogy a magyar ember fülének a békák éppen ezt vartyogják és nem valami egyebet, mutatja[?], hogy nem a papok az urak, hanem Isten. Azonkívül az író alternatívát enged arra való nézvést[1], hogy Buttler autonómiáját megnyugodva lássuk. Maga a kripta is csendes hely megpihenni. De hátha valóban üres volt a koporsó, és Buttler Piroskával valahol ismeretlen helyen boldogan éltek, míg meg nem haltak. Dóry Máriaól viszont azt halljuk utóljára, hogy ájultan hever odahenn.»

«Mikszáth és a társadalom» c. fejezetében a «szabadság» mikszáthi értékfogalmát vizsgálva, fejtegetéseit a *Különös házasság*ból vett két példával rekeszti be (86. l.): «Hadd álljon itt végül két pozitív példa arra, hogy a szabadság megoldja a társadalmi konfliktusokat. Bernáthné és nevelt fia, János gróf közlé a titokban tartott eljegyzési história bizonyos lelki gátlást teremt. Ezt a gátat már semmi meg nem semmisíthetné, szerencsére a nőni *őszintén* kitör és *gorombán* ráförmed a kis grófru, mert az, kissé szokatlan szemtelenséggel így felol a kérdésre: találja ki. („Szabad” ez a nőninek, maga is úgy érzi, Buttler nemkülönben. Az érzelmi töltésű őszinteség odnadássá szellemiesedett, a helyzet meg van mentve.) „— De nem találhatom én, édes fiam, hanem úgy rád hányok ezzel a porolópálcával, ha mindjárt meg nem monlod, hogy olyat még nem kapott eleven gróf. (Már t. i. azt, hogy ki a menyasszonya.) Hát ezért neveltelek és szerettelek én gyermekkorod óta? És egyszerre előntötte édes, jóságos szemeit a könnyzäpor.”

— A másik „szabad” tett az öreg nemes Bernáth és a nemrég nemvolt másik öreg, Horváth közt megy végbe. Azért hagytam a legvégére, mert magát Mikszáthot is meghatotta. Mégpedig mind a két fajta meghatódottsággal reagál a tényre, kozmikus hangulat is elfogja, áhítatot is érez. Azonfelül tartalmában is legtársadalmibb töltésű és a tetti. „— Nekem sem sokáig lesz leányom — felelte az öreg Horváth. — Igaz, igaz — jegyzé meg a gögös öreg nemes megcsukló hangon —, neked se lesz . . .” stb.

»Mikszáth és a technika« c. fejezetében (»technikán« az író kifejező eszközeit: a nyelvet értve) két példát idéz a regényből (90—91. l.). Az egyik példa: a betiltott Marseillaise dallamára készített »értelmetlen, de legalább nem tilos szöveg«; a másik példa: a Matschaker-Hof elnevezéséről szóló anekdota.

»Mikszáth és a magyar iskola« c. fejezetében (101—103. l.) azt írja Karácsony Sándor, hogy Mikszáth »nevelési faktorai« között jelentős tényező: a diák lelke. Az ifjú lélek — Mikszáth szerint — »szerint nevelhető vagy sem, hogy mire teremtdződött. Ha arra nevelik, amire teremtdződött, jó, ha nem, nevelési hiba történt . . . Nevelő faktor a tekintetben a jelen is, nemcsak a múlt. Jól teszi a nevelő, ha növendékeiben már most a jövőndő vezető rétegét látja és tiszteli. Mert egyszer megnő a gyerek és aztán megváltozik közte és eddigi nevelője közt a reláció, sokszor tragikomikusan az ellenkezőre. Valamilyen efféle változásra készíti elő Buttler János gróft nagykorúsításakor eddigi gyámja. „A diákéletnek vége, öcsém. Te reggel úgy ébredsz fel, mint Magyarország egyik leggazdagabb ura. Aztán, ha nagytiszteletű Kövy professzor uram, akit úgy szeretsz, hozzád megy deputációba, hogy a kollégiumnak kérjen valamit, hát egy óráig várakoztatod az előcsarnokban és orrhangon felelsz neki. Az úgy szokás, amice.” — Még a konzokolárisok is jól tennék, ha néha gondolnának erre. Egynehány év differencia hamar elmúlik. Nem igen gondolnak rá ugyanis. — „Mérhetetlen nagy úr a pataki jogász arra nézve, hogy egy donátista gyereket észrevegyen. Az oroszán talán meglátja a hangyát a homokban a talpa alatt, de a pataki jurista nem láthatja meg a donátistát. Ami nem lehet, az nem lehet. Vannak rendkívüli távolságok.” — Mikszáth aztán nyomban szolgál is erre egy hatalmas leckével. De mielőtt rákerítenők a sort, meg szeretném jegyezni, hogy ő a diáklélek szem-pontjából a jövőt is tekintetbe veendő nevelési faktornak látja. Ezért ismételten próbálkozik azzal a kísérlettel, hogy általunk is ősmert nagyságokat gyermekkorukban szerepeltet s rendszeren úgy mutatja be őket, mint akikről környezetük nem is sejtji, ki s mi rejlik bennök. Mintha csak figyelmeztetné a nevelőket: hasonló vakossággal ne legyenek megverve s tiszteljék növendékei[k]ben a leendő híresség esetleges inkognitóját. A két pataki diák sem álmodja, kit néz le és tekint levegőnek a kis donátista diákban. „A zömökebb pataki, a szőke, kerekfejű odalépett a fiúhoz és vállon veregette: — Nagyra nőj, öcsém! Egyebet nem mondott neki, hanem ezt a keveset aztán legáltalább úgy megfogadta a kis nebuló, hogy a zeme-szája tátva maradt tőle a kerek koponyájának huszonöt-harminc év múlva, mikor ráemlékezett. — Hogy hívják a gyereket? — kérdé aztán hanyagul, ol-

menve a kocsis mellett. — Kossuth Lajosnak — felelte a kocsis.” De azért a későbbi óriás is kap egy kis döfést az írótól. „A kis diák másik kövecskét emelt föl s most már a fehér csirkét kommintotta meg vele, hogy ezt is rögtön elhagyta a lelke. — Kell-e még több? — kérdé nemi szemeszi pózzal a kis fiú.»

III. 1945—1960.

A *Különös házasság* irodalmi, esztétikai méltatása voltaképpen csak tizenöt esztendőre tekinthet vissza. A regény egymást követő kiadásai, a bírálatok és tanulmányok, a színpadi és a film-átdolgozással foglalkozó beszámolók — számos alkalmat nyújtottak MK művészetének, egész írói egyéniségének megismeréséhez. A regénnyel kapcsolatosan egyes sajtószervek részéről ezúttal is elhangzottak támadások és tiltakozások. A történet »epikai hitelének« kérdése mellett az ábrázolás hitelességének, Mikszáth realizmusának kérdése is fölvetődött. A Krk-ban követt általános gyakorlatunknak megfelelően e vitázó cikkekre is utalunk, hogy az olvasók valóban »reális«, teljes és világos tájékoztatást nyerjenek mindazon kérdésekről, amelyek — úgy véljük — a Mikszáth-irodalom újabb eredményei és a jelen kiadás egyetemes szempontú dokumentációja után végre nyugvópontra jutnak.

Az 1947. évi könyvnapki kiadásról :

A *Haladás* című lapban (A Magyar Radikális Párt hetilapjában) egymásután két közlemény foglalkozik a *Különös házasság* új kiadásával. Az 1947. június 5. szám 5. évf. 23. sz. 8. l.) »Irodalmi élet« c. rovatában *Komlós Aladár* cikke:

»A Mikszáth-centenáriumra eddig csak egyetlen kiadónk hozta el a maga adóját: a Révai, mely a könyvnapra újra kiadta a nagy író egyik művét, a *Különös házasságot*. Most, hogy újra-olvassuk, látjuk, mennyire eltávolodott a modern regény a mikszáthi elbeszélés-modortól, mely anekdota nélkül két mondatot sem mer lépni, mintha attól félne, hogy az olvasó cserbenhagyja. különben. Nehéz partner lehetett a régi magyar olvasó: Jókai kénytelen fantasztikus fordulatokkal állandó izgalomban tartani, Mikszáth pedig hol csiklandozza, hol mézzel traktálja. Valamennyi hősével bonmot-kényszere van s néha az a gyanú támad bennünk, hogy az írónak kartotékja lehetett anekdotáiból. De nem kell-e ma is széles rétegeket rákapatnunk a könyvre? s van-e erre alkalmasabb írónk, mint éppen Mikszáth a maga elbűvölő okosságával, szeretetreméltóságával és derűjével? Ő derűvel mutatja be az egyház aggálytalan önzését is, amely elgázolja a tisztességet s kész támogatni a becstelenséget. Mihályfi Ernő tájékoztatásügyi miniszter, úgy tudjuk, könyveket írat mostanában, amelyekkel a tömegeket olvasásra s egyben helyes társadalomszemléletre akarja nevelni. Van ma írónk, aki e célra olyan alkalmas volna, mint Mikszáth? Nem kellene-e a *Különös házasságot* filléres kiadásban dobni a nép közé?«

A *Haladás* 1947. június 12-i számában (3. évf. 24. sz. 9. l.) *Bernát Balázs* »Különös házasság« c. polemikus cikke:

»Az utóbbi húsz évben összezsaptuk a kezünket, ha Mikszáth Kálmán *Különös házasság* című regényét olvastuk; ilyet is lehetett írni? Nem holmi szociálista vagy szélső radikális, szabadkőműves vagy éppen zsidó írt ilyet, hanem egy magyar úr, a dzsentripolitikai élet bálvány, konzervatív magyar író és képviselő, — és papi körökön kívül úgyszólván senki nem ütközött meg rajta. Nem tartozott a hon- ton kelleihez, hogy egy magyar író a papoknak udvaroljon, de nem volt éppen kötelező, hogy valaki olyan pórén állítsa be a klérust, mint ahogy ez a regény teszi. Elvégre, hogy egy fiatal pap elcsábít és teherbe ejt egy bárókisasszonyt és azután összeesküti a leányt egy gróffal, akit a meggyalázott apa erőszakkal hurcol kastélyába ehhez az eskü- vőhöz és aztán az egri érseki káptalan minden fufangjával és korrup- ciójával éveken át védi ezt a házasságot és felbontani nem akarja — és ez történelmi valóság a XIX. század elején —, mindez nem éppen a magyar középosztály írójának témája. De Mikszáth Kálmán hátrán nekivág, úgy gondolkozva, hogy az átkos liberálizmus meghagyta ugyan a papi nagybirtokot, de nem tartotta érintetetlen szentségnek a klérust. Mikszáth különben is szeretete csipkedni a papságot és egyik pompás nyitriai választási rajzában pajkosan veti oda, hogy a témát egy puptól kapta és ha nem igaz, hát nem történt egyéb, mint hogy eggyel több embert csaptak be a papok. Aztán a begyőben is volt a klérus, mert a Magyar Állam című unalmas, ájtatos újság nem egyszer támadta meg a nagy palócot, mint elvetemedett „szahadoncot”, sőt még korrupcióval is megvádolta, amiért 3000 forintot kapott volna a kultuszminisztertől írói honorárium címen egy kis füzetért, amit a miniszter megrendelésére írt a nemmagyar ajkúak számára, száz beszélgetést, amiből a mindennapi élethez szükséges tudnivalókat magyarul összeírta nekik. Mikszáth Kálmán felhördült a támadásra, a puritán úr nem tűrhette a korrupció korszakában azt, hogy ő is korrupt lenne, megírja válaszában, hogy az író munkáját is meg kell fizetni, de különben is a füzetért a miniszter neki 3000 forintnál sok- kal kevesebbet ajánlott fel, de ennek is csak a felét fogadta el.

De hát Mikszáthnak elődje is volt abban, hogy a papok sem ideá- lis teremtményei az Istennek. Mert például Jókai Mór a „Fekete gyé- mántok”-ban kíméletlenül ad szerepet egy panamista apátúrának, aki egy bankárral vállalkozik közös üzletre és a sikkasztások felfedezése előtt Párizsba szökkik. Eötvös Károly ugyan az „Utazás a Balaton mel- lett” bámulor lapjain kedvesen ír a veszprémi püspökről, de már a Károlyi Gábor feljegyzősei nem simogatják a klérust és egyéb írásai- ban sűrűn áll egymás mellett az „úr, pandúr, apátúr”.

Nem véletlen, hogy a *Különös házasság* megjelenésével egyidejű- leg (a regény először folytatásokban jött ki a Pesti Hírlap tárcájában és így hónapokig garázdálkodott a legnagyobb lap első oldalán) fogott össze a klérus és lépett ki erőteljesen, mint külön politikai párt a politikai színtérré. Ekkor lendült neki a néppárt, amely a sváb és tót vidéken szervezkedett és tört be a parlamentbe, ólón Molnár János apáttal, ezzel a machiavellista politikai tehetséggel, a Zichy gróffokkal (János és Aladár) és a klérus és nagybirtok sváb fullajtárjaival: Huszár Károllyal és Haller Istvánnal (akik később az ellenforradalom

egmagasabb méltóságaiiba emelkedtek). A Magyar Állam helyébe megindították az Alkotmány című napilapot, amit azonban a papokon kívül senki sem olvasott, de minek is olvasták volna, Göröcsöni Dénes példátlanul alantas cikkeit, amikor Rákosi Jenő zsenije is a szolgálatukba szegődött? És végül Apponyi Albert kultuszminisztersége alatt beültette az Egyház a minisztériumba báró Barkóczyt a középfokok oktatás főnökkévé, hogy szervezze meg az iskolákban a kongregációkat. Az ellenreformációhoz hasonlatos klerikális reneszánsz indult el a papi vagyon hatalmas támogatásával. A klérus és mágnásvilág szolidaritásával kidomborította, hogy az arisztokrácia megkezdte rohamát a püspöki stallumok ellen és csaknem Hippolitot, a Mátyás király korabeli gyermekprímást kezdték utánozni, amikor a 30 éves Széchenyi Miklóst győri püspökké tették, miután a Csáky, Zichy, Batthyány, Majláth grófok már betelepédtek a püspöki palotákba. A tót Csernoch Jánost az 1906—1910. évi kormánykoalíció azzal toltta előre előbb csanádi püspökké, majd hereegprímássá, hogy mindenben támogatni fogja ezt a hazafias katolikus újjászülötést. A gazdagodó zsidó polgárságot, sőt a demokratikus kispolgárságot is meg akarták nyerni és erre kitűnő alkalom kínálkozott abban, hogy Vázsonyi egy koalícióban volt Polónyi Gézával, amíg meg nem undorodott tőlük és éppen Polónyit le nem taglózta.

A nagy veszedelemre éppen az irodalom „szabadossága” ébresztette reá a klérust és az arisztokráciát. Ha egy Mikszáth Kálmán elkövethette ezt a merényletet a papság ellen a *Különös házassággal*, mit lehet várni majd a radikálisoktól és a szociálistáktól. A szociálisták irodalma különben is nem egy kellemetlen kiadvánnyal sértette a papokat. Ady Endre is egyre sűrűbben énekel papokról és a „Kató a misén” gyilkos karácsonyi versére jobban felszisszent a klérus, mint pár évvel ez előtt Ady nagyváradi cikkére, a semmittevő káptalansori palotáról. De hát Jókai, Mikszáth, Eötvös, Ady cretnek protestánsok, majd akad katolikus író, aki glorifikálni fogja a meghurcolt klérust! Semmi sem üthette volna jobban fejbe a papságot, mint amikor Herczeg Ferenc „Ocskai brigadéros”-ában a labanc udvar zsoldosaként Pyber vikárius szerepel, aki a győri püspökség reményében úrulásra viszi Ocskayt. Te is fiam Brutus — hördült fel a klérus! A katolikus író, az Országos Kaszinó szemefénye, a protestáns, de klérustisztező Tisza István barátja, a bácskai katolikus bunyevác léha világ krónikása is így bánik el velünk? Akkor mit várjunk majd a zsidóktól? Az aggodalom jogos volt, mert aztán előadták Bródy Sándor „Tanító-nő”-jét és ebben a nővadász, lelketlen fiatal pap brutális és erkölcstelen farizeuskodását és ennek a hatását Göröcsöni Dénes minden átkozódásra és köpködésre nem tudta elhesegetni. A polgári irodalom e vakmerő támadását már nem tudta jóvátenni Molnár Ferenc ellenforradalmi „Hattyú”-ja, amely a hercegi vérből származó bölcös, jólelkű, demokrata, csupaszív és derű pap személyében a klérust rehabilitálja.

A *Különös házasság* a magyar liberálizmus egyik legtipikusabb jelensége: pörére vetkőztetni a klérust, ostromozni lelki hatalmát és politikai befolyását, de a tulajdon szentsége nevében meghagyni őri-

ási birtokait és javadat. Ez a primitív szemlélet azonban mégis imponál ma, amikor rászédtek ugyan az egyházi vagyont, de nem merünk a papi befolyáshoz nyúlni, sőt túlzásba vitt udvarlás váltotta fel a századeleji szabad kritikát és antiklerikális harcot.

Az „Új Ember” rossznéven is veszi, hogy a Révai-cég miért éppen ezt a Mikszáth regényt újította fel az író születésének századik évfordulójára. Szerinte nem időálló mű ez, hanem botránykrónika. Szó sincs róla, elég botrányos a történet, de hát erről Mikszáth nem tehet, mert nem ő találta ki, hanem régi pergamentekből készen kapta. De azért nem illik annyira haragudni, hogy irodalomtörténeti hamisítást kövessünk el miatta, amint az „Új Ember” teszi. A herceg-prímás lapja szerint ugyanis Mikszáth Kálmán kortárseszköz céljára írta meg ezt a művét, a polgári házasság bevezetésének parlamenti vitájához. Sőt mi több: „megbízást kapott, hogy írjon valami nagy ügyúnak számító, közhangulatot irányító könyvet a polgári házasság bevezetése mellett.” Megbízást kapott? Vajon kitől? Mikszáth maga írja meg „Idegen bőrök” című rajzában, hogy soha nem tudott idegen témákat feldolgozni, csak azokat, amiket ő maga válogatott ki. Itt-ott hoztak neki témákat, fel is írtak azokat, amiket belőlük jónak talált. A dátum különben egyedül megáfolja az „Új Ember” ráfogását. A polgári házasság parlamenti vitája 1892—1894-ben zajlott le, 1894-ben valmennyi egyházpolitikai törvény már a törvénytarba került, viszont ez a regény hat év múlva, 1900-ban íródott, amikor már senki nem beszélt a polgári házasság problémájáról.

Hírlap. 1947. június 1-i számában (II. évf. 122. sz. 3. l.) a könyvnap-i könyvek felsorolása: a Révai Irodalmi Intézet könyvnap-i újdonságai között: »MK: *Különös házasság.* Mikszáth legnagyobb, legmerészebb regényének centenáriumi diszkiadása, Szonyi István rajzaival. Ára kötve könyvnapon 26.— forint, könyvnap után 34.— forint.»

Magyar Nemzet 1947. június 1. (III. év 122. sz. 4. l.) *Laurentius* [Lőrincz Mária] »Beköszöntő a könyvnaphoz« c. cikkében a regény könyvnap-i kiadásáról mindössze ennyi: »Versenyen kívül indul — tehát esetleges győzelmét senki sem veheti rossz néven — MK leg-
ragyogóbb regényével, a *Különös házassággal*. Mit is mondhatnánk róla? Az ünnepi felvonulás egyik legszebb és legkedvesebb meglepetése.»

Magyar Rádió 1947. július 4. sz. (III. évf. 27. sz. 52. l.) a »Könyv-
vekt« c. rovatban névtelen ismertetés:

»Magyarország ez évben ünnepli Mikszáth Kálmán születésének századik évfordulóját. Ő a realizmus nyugati örökségeinek tökéletes magyar változata, Balzac és Maupassant egy személyben. Az anekdotát, ezt a jellegzetesen magyar műfajt ő emelte magasba, ő csiszolta igényes nagy művészeté, amelyben derű és keserűség, emberszeretet és kiábrándulás, realizmus és romantika fér meg együtt. Mikszáth talán legfurcsább és legmerészebb regénye a *Különös házasság*. Aki végigéli ezt az erős sodrú epikát és benne egy aljas házasságon, egy még aljásabb körön keresztül a századvégi úri Magyarországot romlottságát, az megállapíthatja, hogy Mikszáth nemcsak anekdotázó könnyed író volt, hanem éleszemű és kegyetlen ítélő művész.

A Mikszáth regényt díszkiadásban Szőnyi István pompás rajzaival a Révai adta ki.

Népszava (A Szociáldemokrata Párt központi lapja) 1947. június 3. (75. évf. 123. sz. 4. l.) »Beszámoló jó és rossz könyvekről« címen névtelen cikk: »A június 2-án kezdődő háromnapos könyvnap mintegy száz könyvet, részben újat, részben új kiadásút kínál az olvasónak ...«

Boldogan olvastuk el újra Mikszáth *Különös házasság* c. regényét és olvasás közben az a vágy támadt bennünk, hogy Mikszáth minden könyvét újra és újra elő kell venni. Oly frissek, egyszerűek, előkelően áttetszők mondatai! Mennyire félreismertük őt gyermekkorunkban, mikor csak holmi humoristát láttunk benne, s minél többször forgatjuk lapjait, annál inkább kitűnik ennek a lompos és éleseszű zseninek nagysága, embernevelő titkolt szándéka, a társadalom fonákságaira figyelmeztető értékes kajánsága. Jó szolgálatot teszünk a mostani generációnak az újra kiadott Mikszáth-kötettel. Hadd tudják meg a fiatalok, hogy az öregek annakidején mennyivel radikálisabbak voltak náluk, mennyivel nagyobb őszinteséggel és tisztelettel közeledtek a problémákhoz, mint ma.

A Szabad Nép (A Magyar Dolgozók Pártjának központi lapja) 1947. május 29-i számában (V. évfolyam. 119. sz. 6. l.) M. T. ismerteti:

»A báró Döry-család plébánosa szerelmi viszonyt folytatott a bárókisasszonnyal, — apja a lányt egy gyanútlan fiatalember, Buttler János nyakába varrja. Híába tiltakozik, perlekedik az a „különös házasság” semmissé nyilvánításáért, a papi törvényszék „szolidáris”. — Örök boldogtalanságra kárthatja Buttler. Megkapó erejű korrajz, urak aljassága, papok fufangja, vádirat a múlt társadalmi rendje ellen — a mikszáthi írásművészet minden ízével, bájával. A remekírási kiadásánál különkülön aligha adózhatott volna a Révai Mikszáth Kál-mánnak születése 100-ik fordulóján. Csak azt sajnáljuk, hogy díszkiadásban hozta a közönség elé — „népkiadás” helyett.«

Ezt az ismertetést (utolsó két mondata nélkül) szöszerint átvette a *Csillag* c. folyóirat 1947. decemberi száma. (I. évf. 1. sz. 56. l., a »Feltétlenül olvassa el« c. rovatban.)

A Szivárvány hasábjain (1947. július 5., II. évf. 27. sz. 28. l.) névtelen cikk az új kiadásról:

»A Mikszáth centenáriumra figyelmeztet a *Különös házasság* új kiadása és egyúttal arra is, hogy ez a nagy elbeszélő minden méltóság és elismerés ellenére sem foglalta még el az őt igazán megillető helyet a magyar irodalomtörténetben s a magyar olvasók tudatában. Anekdotázó kedélyessége mögött kíméletlen élelétás, izes magyarsága mögött keserűség s osztályának védelme mögött az osztály bomlásának felismerése rejlett. S erre nemcsak a *Nosztalgia* a bizonyíték, hanem a magyar irodalom egyik legkülönb, bár ritkábban emlegetett regénye, a *Beszterce ostroma* is. A *Különös házasság*, bárha konstrukciója kevésbé kiegyensúlyozott, méltán sorakozik említett művei mellé, keserűségével, reménytelenségével s azzal a feudális-kerikális szövetséget bátran leleplező kíméletlenséggel, amely elárulja, hogy a

magyar irodalom e páratlan illuzionistájának valójában alig voltak illúziói az úri magyar társadalmat illetően.†

Az *Új Szántás* c. folyóiratban (1947. június. 373. l.) *Fiers Tamás* ismerteti:

†A világirodalom egyik legnagyobb regénye. Csak az a baj, (s ezt most a szokásos ironia nélkül teszem hozzá) hogy kevesen tudják. Még a magyar anyanyelvűek is kevesen, hát még az idegnek.

Röviden ez a története: egy mágnásleány lebabázik a helybeli plébánossal való viszonya következtében. Ezt a gyalázatot reparálandó, a leány apja erőszakkal és furfanggal, a bűnös pap közreműködésével összehesketi a leányt egy gróffival, akinek van már egy menyasszonya. A bűnös házasságot perrel támadják meg, de hiába minden, az utolsó fórum, a Szentszék is jóváhagyja az erőszakolt házasságot, úgyhogy a fiatal gróf kénytelen elmenekülni az emberek szeme elől az isten háta mögé, hogy akadálytalanul elhessen szíve választottjával. A regény avval fejeződik be, hogy a békák ezt brekegik: urrak a papok, urrak a papok.

Az előadás megjelenítő ereje igéző. Az emberábrázolás megdöbbentően élethű. A keménykötésű, talpraesett cselszövő apa tagadhatatlanul szimpatikusabb, mint a szerelmes ifjú: a nyavalyás gróf. Az egyik erőszakaratú ember, a másik haszontalan árnyék. A szerencsétlen bárókisasszony, a másik lány s ravasz, de kevésbé elegáns apja, mind mesterien kidolgozott jellemek. A szerző nagyon találó dőffessel gúnyolja a szokásos nevelési módszereket: mikor az apja trágár anekdotákkal szórakoztatja vendégeit, a leányt és a papot kiküldi. S az ajtó mögött és a mítsen sejtő apa háta mögött a parázna vágy maga fűzi össze a két embert, akit kiküldtek, hogy ne hallják az olyan beszédet.

Hálásak vagyunk a kiadónak, hogy újra kiadta Mikszáthnak ezt a munkáját. Csak az a baj, és bizony nem kicsi baj, hogy a könyv sok pénzbe kerül, hiába könyvnapkiadás. Mindazonáltal reméljük, hogy ez az alkalom is hozzá fog járulni annak a szomorú állapotnak a megszűnéséhez, miszerint a magyar olvasóközönség is úgy van Mikszáthtal, mint a mesében az urak, úrfiak, válogatott cigánylegények, akik noha nézték a gyönyörű szép királyleányt, nem látták meg a szépségét. Nem láthatta meg azt senki, csak az idegen királyfi — adja Isten, hogy Mikszáth esetében szaporodjanak ezek a királyfik. Ne csak olvassák az emberek, hanem értsék, lássák meg nagyságát, szédítő mélységeit.†

•

Sőtér István †Mikszáth Kálmán helve a magyar realizmusban c. tanulmányának egyes szakaszai a *Különös házasságra* is utalnak (*Válasz*, 1948., VIII. évf., 336—342. l.):

†... Bizonyos becsületesség és izlés mutatkozik meg abban, ahogyan Mikszáth távoltartja magától a magyar forradalom témáit: az ő történelme ott ér véget, ahol a Petőfié elkezdődik. Igaz, Tisza Kálmán baráti körében a forradalmi fejezet emlegetése csak ildomtalan lehet; a kiegyezés műve nem tökéletes, és azok a politikai erők,

melyek annakidején a forradalmi radikalizmustól visszariadtak, ott-
hon érzik most magukat a sokkalta kényelmesebb ellenzékiességben.
Ellenzékiesség, mely nem jár forradalommal, — polgárosodás, mely a
tőke hasznélvezetében a földbirtokos osztállyal osztozkodik!

Mindennek ellene vehető valaki, hogy Mikszáth a *Különös házasságban* is azt a helyzetet tárta föl, mely elkerülhetetlenül a forra-
dalomhoz vezetett. Ez kétségtelen, de Mikszáth a Döry bárókat nem a
48-as forradalom, hanem sokkalta inkább a centralisták álláspontjá-
ról szemléli. Mikszáth liberális, — ám ez a szabadelvűség ismét csak
illuzórikus; több köze van a 48-ban időszertülné vált felvilágosodás
maradványaihoz, mint például a szabadkereskedelem elvéhez, mellyel
pedig eredete szerint a liberalizmus elválaszthatatlanul egybeszővő-
dik.

Figyelemreméltó, hogy a vármegyéről szóló regényeiben Mik-
száth csaknem a Szalay Lászlóék álláspontját képviseli. A vármegye
bíráta Mikszáthnál az Eötvös-féle bírálat folytatásának tetszik . . .

Az anekdotái jellegesen túl különös jelentőséggel bír Mikszáthnál:
az idő! Az időnek azonban itt nem metafizikai, hanem társadalmi
jelentősége van. A legtöbb Mikszáth-regény: a félmúltban játszódik.
De még amikor a félmúlt helyett a múltba vonul is vissza: úgy érez-
zük, mint ha a jelenről írna. Jelen és félmúlt: egybeolvadnak Mikszáth-
nál. Társadalmi — s nem metafizikai értelemben olvadnak egybe.
A *Különös házasság* eseményei ugyan egybizonyos történelmi korhoz
kötődtek, de az alakok, a légkör, s magának a regénynek társadalmi
kritikája: éppannyira a Mikszáth jelenéé, mint a félmúlté, vagy a
múlté . . . A magyar társadalom feudális maradványainak problé-
mája ugyanúgy kifejezést nyer Mikszáth regényeinek idő-szemléleté-
ben, mint a magyar polgárosodás csökevény volta: a mikszáthi anek-
dota gazdagságában! S hogy visszafelé is levonhassuk a tanulságot:
Mikszáth regény-szintercinek időtlensége, tájainak, embereinek anak-
ronizmusa utólag igazolja azokat a 48 előtti, centralista törekvéseket,
melyek a vármegye teljes felszámolásával kívánták a polgárosodást
intézményesen is biztosítani. Mikszáth nem ábrázolja tudatosan jelen,
félmúlt és múlt ez összeszővöttségét. Az alakok, az események, a lég-
kör, a regény egész szövevénye: közvetve fejezi ki. Mikszáth nem
bírálja ezt a sajátos időrendiséget: elfogadja, él benne — mondhatni:
általa létezik . . . Mikszáth idő-szemlélete csak hangsúlyozza tulajdon
korának illuzórikus jellegét, s ily módon, közvetve a realista ábrázolá-
s biztosítékává is válik . . . »

Király István megemlékezése — »Mikszáth Kálmán. Halálának
negyvenedik évfordulójára« — (*Szabad Nép*, 1950. május 28., VIII.
évf. 123. sz. 6. l.) az alábbiakban utal a regényre: »Mikszáth kímélet-
len társadalomkritikáját úgyszólván teljesen agyonhallgatta az elmúlt
évtizedek irodalmi kritikája, holott kevesen tudták annyi szenvedély-
lyel gyűlölni, s éppen ezért olyan hatalmas ábrázoló erővel leleplezni
a félfudális magyar társadalom bűneit, avult gazát, mint a cinikus
bölcsek vagy éppen az uralkodó osztályok házi mulattatójának hazu-
dott Mikszáth. Főleg a magas klerusnak és a nagybirtokos oligarchiá-
nak hatalma ellen irányult gyilkos szatírja. . . . Ez a megsemmisítő

gúnyban felfakadó gyűlölet magyarázza, hogy Mikszáth a klerikális reakció elleni harcnak szentelte egyik legjelentősebb és legnagyobb regényét, a *Különös házasságot*. A *Különös házasság*ban szoros szövetségben semmisítette meg az egyházi és a világi reakció egy fiatal ember-pár boldogságát. Mikszáth ebben a művében is sejtette azt a másik árnyékot, amellyel fojtóan nehezedett rá korának magyar életére: a nagybirtokos oligarchiának zabolázatlan, embertelen uralmát. Megdöbbentő színekkel leplezi le a „nemzetfenntartó osztály” valóságos történelmi szerepét . . . Az a gyűlölet izzik már fojtottan Mikszáth arisztokrácia-bírálatában, amely Ady Endre verseiben kérlelhetetlenül vonja majd felelősségre az igaz magyarság torán tobzódó grófi sengkiket . . .»

Koczka Sándor »Mikszáth Kálmán«-ról írt megemlékezése (*Művelt Nép*, A kulturális tömegmozgalom folyóirata. Kiadja a Népművelési Minisztérium. 1950. júniusi sz.; I. évf. 4. sz., 4—5. l.) a *Különös házasságról* ezeket mondja: »Ötven évvel ezelőtt, 1900-ban jelent meg Mikszáth nagy regénye, a *Különös házasság*. A regény cselekménye egy sajtósági házasság története köré kapcsolódik. Buttler János prófét kényszerrel és furfanggal házastitja össze Döry báró, a falu plébánosától teherbeesett lányával. Így tisztázza a lány becsületét, s Buttler nagy vagvona sem megvetendő. Hogy Buttler közben más szeret, az nem érdekli Döryt; de nem érdekli a magas klérus sem, amely nem hajlandó az erőszakkal és csak külső látszatra megkötött házasságot érvényesíteni [= érvényteleníteni]. Mikszáth realizmusára vall, hogy ezt az egyszerű és különleges esetet kiszélesíti, a történetnek széles társadalmi hátteret ad. Élesen rámutat a klerikális reakció szerepére, megvilágítja a klerikális és a világi reakció szoros összefonódását, egységfrontját a haladás erőivel szemben. A földesúr érdekeit kiszolgáló falusi plébánostól kezdve a kanonokokon, érseken keresztül egészen a Vatikánig leplezi le Mikszáth a klerikális reakció kis és nagy „ügyeit”. A politikai hatalom a fontos, nem számít Buttler életének tönkretétele — és nem számít az elnyomott nép ügye sem. Ezt a régi politikáját folytatta a klerikális reakció Mikszáth idejében, s ezt folytatja ma is, amikor a felszabadult nép építő munkáját igyekszik akadályozni, gátolni. . . Mikszáth gúnyosan beszél a hatalmas egyházi földbirtokokról s a kegyúri intézményről. A *Különös házasság* végén a békák is erről brekegnek „a közeli mocsarakban”: „— Urrak a papok! Urrak a papok!”

Mikszáth kritikája nemcsak a klerikális reakciót, hanem az egész korabeli úri Magyarországot leleplezi. Élesen bírálja a magyar társadalom feudális maradványait, az arisztokráciát, a dzsentrit. Mikszáth látja, hogy az arisztokrácia hatalma a jobbágyok megszüntetésével korántsem csökken . . .» stb.

Rubinyi Mózes »A humor nyelvi eszközei Mikszáthnál« c. dolgozatában (*Magyar Nyelvőr*, 1950., 74. évf. 348—357. l.) e regénnyel kapcsolatban a következőket írja: »Már-már a humor határán túl, a komikum berkeibe számítanak azok a nyelvi játékok (*nem szójátékok*), amelyek a nyelvi formák összekeverésével derítik fel az olvasót. De itt is a szövegdobálás alakosságának komikumát a játék mélyén

rejtőző komolyság alakítja humorrá. A *Különös házasság*ban a vándor-
diákok értelmetlen keveréknyelven éneklik a Marseillaise felsőes dal-
lamát . . . Madame Malipau, a francia nevelőnő, meghatva hallgatja,
mert azt hiszi, hogy ez a Marseillaise magyar fordítása. A dolog komoly-
ságát mélyíti Mikszáthnak hozzá fűződő megjegyzése: „Istenem, mi-
lyen ütemek. Nem ront ezeken még a paródia sem . . .” stb.

Tudvalevő dolog, hogy a magyar antiklerikalizmus nagy regénye,
a *Különös házasság* így fejeződik be: „Urrak a papok! Urrak a papok!”
Ez a hangutánzó forma, mintegy a békák brekegését utánzó szólást
humoros alakban bár, de az egész regény tendenciájával egyezően, azt
frappáns módon befejezve, Mikszáth antiklerikalizmusát fejezi ki.
Mint ez a tendencia azonban, úgy humoros nyelvi megjelölése sem
1900-ban keletkezett (ebben az évben jelent meg a *Különös házasság*
először). Jóval előbbi keletű az. A kilencvenes évek egyházpolitikai
harvainak idején, a „polgári házasság” körül lefolyt harc éveiben,
MK Wekerle Sándor és Szilágyi Dezső mellett, tehát a klérus ellen
foglalt állást. Így történt az a költő egyik Katánghy-féle rajzában is,
abban, amely *Szilágyi Dezsőről* szól. Mikszáth ezt a cikket így fejezte
be: „Egy-két hónap múlva már csak a békák fojgák kuruttynolni a
mocsarakban, amint eddig is tették, a *népies hangfestés* szerint:
Urrak a papok! Urrak a papok!” (L. ugyanezt *A patrónus* c. elbe-
szelésében is.)

Íme a költő egy humoros nyelvi formájában mélységes társada-
lomszemléleti álláspontot fejez ki, az olvasó mosolyog rajta, de meg-
érti és megérzi tüstént a nagy igazságot. A halhatatlan nyelv művész,
humora nyelvbeli eszközeinek könnyedségével oly igazságra tanít,
amellyel igen sok kortársát megelőzte s amelynek ható és tanulságos
ereje érvénylik a mi korunkba.◀

A *Köznevelés* (A Közoktatásügyi Minisztérium folyóirata) 1952.
ápr. 15-i száma (VIII. évf. 8. sz. 246. l.) *Kanizsai-Nagy Antal* »Amagyar
irodalom antiklerikális hagyományai« c. közleményének 6. sz. fejeze-
tében a *Különös házasságról* ezeket olvassuk:

»Jóikai utópisztikus ábrándokat szegez szembe a sötétség erői-
vel, az öregedő Eötvös [József] mintegy szíve ellenére vívja meg harcát
velük. Az igazi leleplező Mikszáth Kálmán. Művészetének klérus-elle-
nessége sokrétű és sokoldalú, semmiképpen sem szűkíthető a *Különös
házasság* című regényre. A *Különös házasságot* a többi Mikszáth-re-
génnyel való összefüggésében kell nézni, mert így lesz világossá, hogy
a regénv fontos láncszeme Mikszáth fejlődésének, egyre szélesebb táv-
latú kritikái realizmusának . . . Mikszáth sorsa veszi a kiegészítés
utáni Magyarország minden népellenes osztályvát és rétegét, s ebben a
sorban fontos helyet foglal el a klérus . . . Mikszáth antiklerikaliz-
mus a nem korlátozódik csak a *Különös házasságra*. Többek között már
a *Két választás*ban is éles klérus-ellenes oldalvágásokat osztogat. —
Mikszáth Kálmán egész világnézete eleven tagadása minden miszti-
kus spekulációnak. A *Szent Péter esernyőjében* a házaló zsidó vörös
esernyője körül szőtt legendával páratlanul élesen és finoman leplezi
le a csodák keletkezését, jelöli meg a csodák igazi forrását, a tudat-
lanságot. Az *Új Zrínyiász* első fejezetében (A praeludium) ugyanilyen

finom eszközökkel támadja meg a feltámadás dogmáját. A hasonló példák sorát szinte tetszés szerint szaporíthatnánk.»

Király István Mikszáth-monográfiájának »A nagy realista« u. fejezete (Bp. 1952: 168—178. l.) kimerítően elemzi a regényt:

»A századfordulón, 1900-ban írta Mikszáth egyik legnagyobb regényét, a magyar irodalom egyik legszebb, legmaradandóbb alkotását, a *Különös házasság*ot. Mikszáthnak, a demokratának, a hazafinak politikai hitvallása volt ez a regény. A haladó gondolat szunnyadó tüzét akarta lángralobbantani vele. A magyar haladás elárult s eltemetett eszméit élesztette, harra hívott a haza ellenségei, a középkor továbbélt sötét erői: a klérus és a nagyhirtokos arisztokrácia ellen; a hazáért és a szabadságért elfelejtett szép jelszavát idézte.

Nincs még egy Mikszáth-regény, amelyben annyira fontos lenne a tulajdonképpeni cselekmény mögött húzódó lírai-hangulati háttér, mint ebben a műben. Szűk az a magyarázat, amely csupán a 90-es évek első felének liberális egyházpolitikai harcaiban keresi a *Különös házasság* gyökereit. Nem mintha ennek visszhangja nem lett volna benne. De a témát mégsem ez érlelte művé, hanem a liberalizmus századvégi elaljasodása. 1899-ben lett miniszterelnök Széll Kálmán. Meghirdette a „magyar konzervativizmust”, azaz a leplezetlen reakciót. Létrehozta a kompromisszumot a nagybirtokos-klерikális elemeket magába gyűjtő Nemzeti Párttal. A fiatal Ady szavaival szövegesen részabadiította a nemzetre „a közélet hideglelőseit”; azokat a politikusokat, „kiltől szerencsés sorsunk három évtizeden át megőrizte ezt az országot”. A szabadelvű párti klubba beáramlottak Apponyi grófjai és papjai, a Lloyd-palotába, a pesti bálók egykori színhelyére, amint Mikszáth félve sejtette, visszatért ismét a száműzött szoknya — reverenda alakjában. A szabadelvű gondolat végleges elposványosodása, a reakció előretörése váltotta ki Mikszáthból a *Különös házasság* dacos kiáltását. Művének lírájában benne zengett a haladó múlt harci üzenete a mindjobban elfeketedő jelen ellen.

Rákóczi kurucnak léptei visszhangoztak a távoli századok mélyéről a *Különös házasság* lapjain. Fellengtek a felséges árnyak, akik a nagy papok és a nagyurak ellenére sem tudtak elmúlni innen . . .

Csodálatos könnv a *Különös házasság*: az igazi hazafiság halhatatlan regénye. A tárogató hívó szava, a Kossuth-nóta varázsos dal-lama, a Marseillaise-nek sajátunkká élt lázadó üteme hallik belőle messziről. A nemzet haladó múltjának tisztá, szép szava szólalt meg a cselekményt végig kísérő lírai felhangokban, hogy ébressze a századforduló sűket és sivár jelenét s minden időben melegítse a jobbra törő szíveket.

Ebben a lírában fogant a regény tulajdonképpeni cselekménye is. A nemzeti múlt nagy haladó tartalmainak s a félfeudális Magyar-ország undorító elaljasodásának mély átélése irányította rá Mikszáth szemét a Buttler—Döry-pörre, erre a vérlázító históriára, amely tömönyen összesűrítve mutatta a püspökök és mágnások Magyarországnak minden szennvét, megtorlásért kiáltó hőneit . . .

Több mint tíz éven át húzódott a Buttler—Döry-pör. Háromszor futott neki Buttler János gróf, hogy kidacolja a társadalom hatal-

masaitól a maga igazát és boldogságát. Először az egri szétszékek s lellebbviteli fórumainak — az erseki és a papi székek — döntésében bízott. Néhány év múlva egy hamis tanuvallomás napfényrejötté alapján kerte a pör újratelvételeet. Majd pedig Pyrker érseke vetette hitet, aki megígérte neki, hogy ha kinevezik egri érseknek, ismét előveszi a híres ügyet. Mind a haromszor visszalöktek a reménytelenségbe a „láthatatlan kezek”. Püspökök, jezsuiták, grótok, főhercegek, az osztrák csaszari udvar tagjai mozdultak meg, hogy sorsa mindvégig az embertelenség foglya maradjon. Egy pusztulásra ítélt, korhadó világ, a tűnő középkor védekezett elszántan, gonoszul az igazság ellen.

Mikszáth egyik legnagyobb művészi tette volt, hogy maradéktalanul érzékelteni tudta a Butler—Döry-pör valóságos tartalmát. Avult és rothadó társadalmi erőknek görcsös, esztelen hatalomvágyában s az igazságtól való riadt félelmében fogant Butler gróf tragédiája. Nemcsak a szerkezet, a mű felépítésének sajátossága tükrözte ezt, tükröztek az egyes jellemek is. Döry báró és Szecsenka plebanos ügy cselekedtek, ahogy osztályhelyzetükből fakadó jellemvonásaik alapján cselekedniök kellett. Mindkettőjük jellemébe sok egyeni vonást vegyített Mikszáth. Végső soron azonban az a tulajdonság uralkodott rajtuk, ami személy szerint nem hozzájuk tartozott (súpan, hanem osztályukhoz): a durva erőszakosság s az aljas, demagóg képmutatás.

Döry — minden kedélyes anekdotizálása s jovialis humora ellenére is — elsősorban nagybirtokos oligarcha, társadalmi ragadozó volt, aki „jól megszedezte magát a nép zsírján”, aki „még a bekuktól is lopott, ha egyebet nem, hát hangot”. Jelleme sajátos ötvözetéhez a feudális kényur kiméletlen brutalitása adta az alapanyagot. Szecsenka plebanos ironikus, francius szellemességén is uralkodón ütött át a papi szemináriumokban beléoltott frazisos, szemlorgató hamisság, kenetes ájtatosság. Nem Dörynek és Szecsenkanak, hanem egy feudális úrnak és egy úri cseléddé züllött papnak gaztette volt a rőszkei házasság.

Az osztályönzésnek, az erőszaknak és a képmutatásnak ugyanazzal az áthághatatlan falával találta szemközt magát Butler igazsága akkor is, amikor ügye már régen túlnőtt a rőszkei kereteken. „A papság vigyázott magára — írta Mikszáth — s óvatos volt az egyház belső életének szellőztetésében. Inkább elleplezték a papi bűnököt, mintsem hogy felderítsék, nehogy egyesek hibája az egész papságnak ártson.” A világi nagyok magukéva tették a klerus ügyét, védtek a „közérdeket”: „a béke, a csend, az egyházi funkciók iránti tiszteletet, melyet nem szabad lerombolni a közhitben”, védtek saját hatalmukat, a feudalizmus döglétes levegőjű világát. Kezdetét vette a pör menetének erőszakos befolyásolása, a valóság képmutató elferdítése, az igazság évtizedes tehetetlen vergődése a nagy papok és a nagyurak Magyarországn. Kezdetét vette az a küzdelem, amelynek végső leverő mérlegét így vonták meg Pyrker érsek kenetes, szívtelen szavai: „Ez már többé nem pusztán az ön ügye. Ami az öné belőle, az liliputi dolog, amit meg sem lehet látni. Ez egy hatalmas harc volt, gróf uram, mely az egyház és a papságot rossz szemmel méregető elemek közt folyt. Igen szomorú, hogy a hadihajón, amelyet elsüllyesztettünk, rajta

volt az ön búzája is, de el kellett sülyesztelnünk, uram, mert rajta voltak ellenségeink is, akik a mi hajónkat roncsolják vala össze.”

Mikszáth mondataiban gyűlölet izzott ez ellen a szörnyű ember-telen világ ellen. Ami a 900-as évekig írt műveiben viszonylag csak ritkán fordult elő, a *Különös házasság*ban már állandóvá vált: a szexu-vedély, a belső pátosz keserű, kemény szavai lépten-nyomon megszu- kították az elbeszélés nyugodt, kedélyes felszínét. Az állásfoglalása rejtett árama egy-egy erőteljes szóban, egy-egy odavetett jellemzésben folyvást felszínre tört.

Micsoda harag és keserűség fojtogathatta az író torkát, mikor az elkallódott paraszt-zseninek, Vidonkának a sorsáról beszélve kiszaka- dadt belőle ez a gyűlöletet árasztó mondat: „Legtöbbször elvesztok az ilyen Istentől megáldott paraszt-zsenik, kik az amerikai feltalálók- kal vetekedhettek volna egyébként; — a végén koporsót csináltak otthon és egy kis pálinka reményében játékszereket a földesurak poron- tyainak.” Milyen szenvedélyes állásfoglalás volt abban, ahogy Dóry undorító külsejét leírta: „nagy has, kis fej, száraz, vékony nyak”! Mennyi gyilkos gúny sűrűsödött össze a csinos, kékszemű, szelíd tokájú Szecsénka plébános jellemzésében, aki mögött árnyékként járt fel-alá mindig a majom! S milyen megvetés tüzelt a szentszéki tárgya- lás „szőrös, vörösfülű”, „kövér kanonokjainak” rajzában, akiken „csak úgy sorcegett a zsír az izzó hőségben” s akiknek „apró, mélyen az arca benőtt szeme villogva kezdett pislákolni”, amint a kényes erotikus részletek kerültek elő! A gyűlöletnek ez a nyílt, leplezetlen felfakadása arról vallott, hogy a *Különös házasság*ot író Mikszáth már érezte az idejétmúlt, haladásellenes társadalmi erők egyik legnagyobb vétkét, érezte, hogy ez a világ ellensége az emberhez méltó életnek — ellensége a boldogságnak.

A Dóry—Buttler-pőr életből merített igaz anyagához Horváth Piroska és Buttler János szerelmi története volt Mikszáthnak, az író- nak leglényegesebb hozzájárulása. Ez a szerelem nem szerepelt a Buttler- ügy egyetlen visszaemlékezésében sem: Mikszáth alkotó képzetének legsajátabb gyermeke volt. Az ő meleg szíve szötte ennek a hajnali álomszerűen szép szerelmi regénynek aranylő szálait. Az ő határtalan jósága sugárzott a különcködő öreg Horváth szülői odaadásából, aki éveken át levelezett lánya választottjával, csak hogy megismerje, nem kerül-e méltatlan közre kedves gyermeke. Mikszáth derűje, életszere- tete álmolta meg a két fiatal szív egymásratalálásának színes, költői meséjét.

A 90-es évek romantikus történetei, a *Szent Péter esernyőjének*, *Az eladó birtok*nak könnyes-mosolygó idilljei elevenedtek meg Buttler János és Horváth Piroska szerelmi regényében. A tiszta, mesterkélet- len emberi érzés varázsos fénye ragyogott fel benne. De régebben a romantikus mesék önálló művé kerekedtek, a realista alkotásokban legfeljebb epizódba szorultak ha felhukkantak. Mikszáth művészeté- nek mintegy két külön ága volt a *Különös házasság* előtt. Az egyik oldalon ott húzódtak a múltba, a félmúltba vetített romantikus idilli történetek: *Az eladó birtok*, a *Szent Péter esernyője*, *Prakovszky*, a *süket kovács*: a másik oldalon pedig a jelen társadalmát bíráló, realista

művek: a *Beszterce ostroma*, a *Két választás Magyarországon*, az *Új Zrínyidesz*. Az egyik oldalon a romantikus Mikszáth vallott róla, hogy az egészséges lélekben, ha félve, bizonytalankodva is, de kitörülhetetlenül, a legnagyobb hideg idején is ott reszket a jónak, az igaznak az álma. A másik oldalon pedig Mikszáth, a szatirikus ábrázolta kesernyés anekdoták során, milyen mélyre süllyedt is az ember az úri Magyarországon. S ez a két Mikszáth mintegy függetlenül élt egymás mellett. A romantikus nem szegezte szembe dacosan, tiltakozón a korhadó úri világgal az élet igazi rendjét: a szép, tiszta, boldog életet; nem szegezte szembe vele az egyszerű emberek nemességét. A realista pedig nem mutatta meg, hogyan fojt meg egy szívtelen, hazug társadalom minden erkölcsileg nemest és lelki jóságot.

A 900-as évek nagy regényeiben, a *Különös házasság*ban, a *Nosztly fiú* esetében, a *Jekete város*ban egybefonódott művészetének két külön ága. A romantikus mese a realista ábrázolás szerves részévé vált. A tiszta szívek napfényes idilljének és a szennyes úri világnak, a mesterkéletlen, őszinte érzéseknek és az önző, hazug társadalmi rendnek összeütközéséből, a jónak és a rossznak szembeállításából fejtett a cselekmény. A formáló elvnek ez a változása Mikszáth kritikai látásának elmélyülését jelezte. Maradéktalanul, egész énjével szembefordult az úri Magyarország boldogságtipró, életellenes, gaz világával.

A tisztaszívú emberek elidegeníthetetlen jogát a boldogságra, magát az életet akarja megsemmisíteni a nagypapok és a nagyurak galád celszövénye — hirdette a *Különös házasság* művészi igazsága.

A regény egyik legszebb leíró részlete annak a tavaszi hajnalnak a képe, amely a szörnnyű titkokat rejtő röskei őjjelt követte. A romantikus Mikszáth keverte ennek a pirkadatnak színeit: „Szép tavaszi éjszaka volt... — írta. — A föld szerelemről látszott álmodni...” stb.

Mennyire megvetette Mikszáth azt a társadalmat, amely buta és üres érzéseket ismert csupán, de nem ismerte a másokért élő életet, nem ismerte a lélek ünnepi fényét, a boldogságot...

Mikszáthnak, a demokratának élet- és emberszeretete tiltakozott a *Különös házasság* lapjain a papi képmutatás, a nagyúri önkény, az egész rothadt feudális világ életellenessége, embertelensége ellen. De tiltakozása sokban reménytelen volt: nem látott harcos társakat. Buttler ügye mellett ott állt ugyan a reformkori haladó nemesség. Az a nemesség, amely a cselekmény idején, a 19. század első felében, nemcsak Pató Pálókból állt, hanem amely ekkor még Kőlcseyeket és Kossuth Lajosokat is tudott adni a nemzetnek. Ennek a rétegnek jellemző típusait rajzolta meg Mikszáth Fáy Istvánnak, az öreg Bernáthnak és fiának vonzó alakjában. Olyan embereket festett bennük, akikben a másokkal történt igazságtalanság el tudta feledtetni a maguk kis baját, akik szerették a népet és a hazát s kuruckodó ellenzéki politikát szegeztek szembe a császári udvar aulikus mágnásuival és papjaival.

Ezek között a néppeltartó kisurak között nőtt fel Buttler gróf. Ezért nem szívódtak fel egyéniségébe osztályának, a feudális arisztokráciának rothasztó mérgei. Ezért lehetett másfajta ember, mint amilyen a többi mágnás volt. Védtek a lelkét gyámjának, Fáy István-

nak a szavai: „Sok földed, réted, malmod van és tömérdek jobbágyot édes fiam — mondta neki Fáy nagykorúságra kezdetén. — Ezeket mind a hazn adta neked. Hát mármint azon gondolkozz egész életedben, hogy te mit adtál ezért a hazának? Törlessz, fiam, örökké törlessz, csinálj egy rovást a szívedben, és ha egyszer odajutnál, hogy te többet adsz neki vissza ezért, akkor az én porló csontjaim megáldanak.”

Mikszáth azonban annak az embernek a kételyével szemlélte a századeleji haladó nemességet, aki már látta a dzsentri-liberalizmus századvégi elaljasodását. Kiábrándulását Tisza Kálmánok szabadelvűségéből visszavetítette a reformkori nemességre is. Nem tagadta a Fáyékhoz, a Bornáthékhoz hasonló emberek történelmi érdemeit, de gyanakvóan figyelte magát az osztályt. Érezte a nemesség képviselte haladó gondolat korlátait: a hajlamot a megalkuvásra. Még Fáy Istvánnak is joggal dörögte oda a nagy jogtudós, Kövy professzor, aki Peroviczky fondorlatos prókátóri módszerével szemben a harcoss, támadó porvivel mellett állt: „Ti engem azért hívtatok ide, hogy mondjam meg nektek a sasok röpülését, s ti most azou tanácskoztok, hogy mivel kell a rókák gyomrát megtölteni.”

Mikszáth nem látott olyan társadalmi erőt, amely szét tudta volna feszíteni a mágnások és püspökök kovácsolta bőrtön rácsait. Ezért mosódott lirnává a történet romantikus szála. Kevesen tudtak, ha csak néhány odavetett anekdotikus vonással is életszerűbben megjeleníteni egy-egy alakot, mint Mikszáth. . . *

Nádass József dolgozata — «Mikszáth Kálmán: Különös házasság c. regényéről» (1952) — önálló füzetben jelent meg. (*Útmutató városi és falusi előadók számára 6.* Művelt Nép Könyvtkiadó. 34 l.) A füzet, amely a Magyar Irodalomtörténeti Társaság szerkesztésében készült, mindenekelőtt az előadás célját körvonalazza: «A magyar írók legjobbjai évszázadokon át mindig a nép, a hazá érdekében alkoták műveiket és a magyarság jobb életéért harcolva szükségszerűen állást foglaltak a mindenkori uralkodó osztályt kiszolgáló reakciós egyház ellen. Ennek a harcnak egyik legfontosabb állomása MK nagy regénye, a *Különös házasság*, a magyar haladó irodalom egyik legművészebb, legértékesebb antiklerikális alkotása. Mikszáth ebben a művében kemény ítélletet mond az egyházi reakcióról. Túljut a korabeli liberalizmus korlátain, nem általában az egyházat támadja, hanem leleplezi az egyház társadalmi szerepét. Az egyházat, mint a feudális reakció leghívebb fegyvertársát, a haladás ellenségét mutatja be. — Dolgozó népünk érdeklődéssel és szeretettel nyúl Mikszáth kiváló regénye után, amit az is bizonyít, hogy a felszabadulás óta eltelt hét esztendő alatt több kiadása jelent meg, több példányban fogyott el, mint a regény megjelenése és a felszabadulás között eltelt 45 esztendőben. A regényből készült több százszor adták, a filmet százazrek látják. — A mai olvasó nagy segítséget kap Mikszáth regényéből a papi reakció elleni harc megvívásához. Ezt a segítséget a *Különös házasságról* tartott előadással úgy fokozzuk, hogy elmélyítjük a regény tanulságait. . . *

Az előadás gondolatmenetét az előrebocsátott *szöveg* szabja meg, melynek szakaszai: A haladó irodalmi hagyomány jelentő-

sége. A regény társadalmi háttere. Mikszáth előadási módja. Mikszáth társadalomrajzának jelentősége. Mikszáth művészetének nagysága.

A népszerűsítő célzatú ismertetést a szerző az előadóknak szánt módszertani tanácsokkal is ellátja: »Jobban megértjük a *Különös házasság* jelentőségét, ha igyekszünk megismerni a kort, amelyben játszódik, és azt a korszakot, amelyben Mikszáth megírta regényét. . . A regény meséjének alapja megtörtént esemény. Mikszáth természetesen a valóság nyersanyagát művészi és politikai mondanivalójának megfelelően átforgatta. Az uralkodó osztályok rossz néven vették a regényt, magukra ismertek benne. A felszabadulás előtt irodalom-bírálat is lebecsülte értékét, vagy hallgatott róla. . . « A szerző utasításai szerint: »Helyes, ha az előadó gazdagítja, színesíti, elmélyíti, esetleg helyi vonatkozású tényekkel még közvetlenebbé teszi előadását.«

Végül a népszerűsítő előadáshoz a füzet második felében a következő segédesszközök járulnak: Kronológia MK életéhez és műveihez, Bibliográfia és Javasolt műsoranyag, úgymint: a majd háromszázéves »Papvilág Magyarországon« c. vers, Petőfi két költeménye: »A gyűlölet ifjakhoz« és »Legenda«, valamint a Gyárfás Miklós, Örkény István és Lengyel Balázs által dramatizált regény zárójelenete.

Az 1953. évi kiadás (MK Válogatott Művei) névtelen utószavából (387—390. l.) idézzük:

» . . . A *Különös házasság* a századforduló táján előretörő klerikális és dzsentrif-reakció elevejébe vágott: egyre-másra futottak be a szerkesztőségekbe az aprólékos kifogásokat, gáncsoskodásokat tartalmazó levelek s a durva hamisításoktól hemzsegő, légbőlkapott „rokoni” cáfolatok. Mindegyikük mögött ott lappangott a felbujtó és sugalmazó klerus. A Vasárnapi Újság 1904-es évfolyamában pl. két névtelen cáfolat jelenik meg „Egy történettudós”, illetve „Egy jogász” aláírással. A cikkek írója, Bosits Gábor kúriai bíró, a Döry-lány távoli rokona, megrágalmazza Buttler nemes alakját s azt állítja, hogy Buttler erőszakolta ki a házasságot. De a bizonyítékokról, melyekre hivatkozik, sietve kijelenti, hogy azok időközben sajnos elvesztek. A „lovagias rokon”, e nevetséges feudális gyászvitéz, Mikszáthot is felkeresi és követeli tőle, hogy vonja vissza a regényt. Ezt a nagy író természetesen megtagadja.

A klerikális reakció azóta is megpróbálta többször, az egyik legnépszerűbb magyar regényt, a *Különös házasságot* diadalútjában feltartóztatni: sikertelenül. 1931-ben támadás jelenik meg a jezsuita irányítás alatt működő hírhedt Magyar Kultúrában. A cikk szerzője kétségbevonja a regény történelmi hitelét. Egy másik jezsuita egész könyvet ír cáfolatul (megjelent Pécsen 1931-ben), melyben írói felületességgel, a történelmi tények lelkiismeretlen semmibevevésével, s ami a legfájóbb buzgó szerzetesi szívének, az egyház megrágalmazásával vádolja Mikszáthot.

Az egyház részéről elindított gyalázkodások, a felszabadulás után sem szűntek meg. Amikor a Révai-könyvkiadó 1947-ben a könyvnapra megjelentette a *Különös házasság* ötödik kiadását, az Új Ember cikkírója dühödten kijelenti, hogy a regény „könyvfakasztó irodalmi

korteszésköz", melyre Mikszáth „megbízást kapott, hogy írjon valami nagyágyúnak számító, közhangulatot irányító könyvet a polgári házasság bevezetése mellett." E hazug gyanúsítgatást a történelmi tények egészen megcáfolják: a regény jónéhány évvel a polgári házasság törvénybeiktatása után íródott. A felszabadult dolgozó nép sajtója, a Szabad Néppel az élén, megvédte Mikszáthot e mocskolódásokkal szemben. De megvédi az írók dolgozó népünk szeretetét, amit híven kifejez a *Különös házasság* hallatlan olvasottsága és sikere...

Az 1954. évi kiadás (»Magyar Klasszikusok«, 303—306. l.) utószava felerészben újraközlí az 1953. évi kiadás (MK Válogatott Művei) névtelen utószavát. A »Válogatott Művek« utószavában nem található, önálló szakaszok a következők:

»Ezerkilencszázban, alkotó pályájának csúcán írta meg Mikszáth a „részkei csiny" történetéből regényirodalmunk egyik remekművét, a *Különös házasságot*. Sorrendben az elsőt, nagy kritikai realista regényei közül; ezt követte 1906-ban *A Noszty-füú esete Tóth Marival* és 1909-ben keletkezett, könyvalakban már csak halála után megjelent posthumus regénye, *A fekete város*.

Majdnem húsz évvel az első nagysikerű művek, *A tót atyafiak* (1881) és *A jó palócok* (1882) megjelenése után a *Különös házasság* a *Beszterce ostromával* (1896) megkezdett s a *Gavallérok* (1897), az *Új Zrinyiász* (1898) és *Egy választás Magyarországon* (1898) című kötetekben folytatódó kritikai realista vonal kiteljesedését, tetőpontját jelenti Mikszáth életművében. A „nagy palóc" egyre inkább kiábrándul a nemesi politikából, metsző gúnnyal szemléli a „Tisztelet ház" tevékenységét, a liberalizmus elveinek elposványosodását. Így vall erről egyhelyt: „... Azt a magyar nemzeti politikát, amelyet én hazámra nézve szükségesnek látok, egyik párt elvei által sem hittem megvalósíthatónak." A magyar közéletben középkori hatalommal és módszerekkel uralkodó klérussal és nemesi oligarchiával szemben mindig érzett ellenszenvet ezekben az években tovább fokozódik, egyre átfogóbb társadalombírálatra ösztönző gyűlölettelé mélyül.

Mikszáth szándékosan idézi fel már az első fejezetekben a nemzeti múlt és az európai haladás nagy hagyományait, a diák Kossuth Lajoska alakját és Napóleon nevét a teljesen lezúlló és elaljasodó félfeludális Magyarország püspökeinek és mágnásainak a világával szemben. Ezért, bár az 1890-es évek egyházpolitikai küzdelmei után íródott, a *Különös házasság* jelentőségében és tendenciájában jóval több a pillanatnyi politikai érdekek sürgetésére fogant irodalmi agitációnál...

Korának emberi, erkölcsi csődje mind magasabba szítja benne a tiltakozó szenvedély lángját: így válik a különös téma a nagy mondanivaló, indulat és ihlet szolgálatában vádiratszerű társadalmi regénnyé, amelyben egységes cselekményvonal váltja fel az író korábbi műveiből megszokott, anekdotáról anekdotára kanyargó laza szerkesztésmódot. Király István Mikszáthról írott könyvében találán mutatja ki, hogy Mikszáth művészetének korábbi műveiben elkülönülő két ága, a romantikus idill, s kora társadalmának kritikai-realista bírálatát a *Különös házasság*ban összefonódik: a romantikus mese a realista ábrá-

zolás alkatrészzévé válik. Buttler és Horváth Piroska szerelmének romantikája nem tompítja, ellenkezőleg: kielezi a regény antifeudális és antiklerikális tendenciáját. Ezúttal sikerül megmutatnia a különös történet valóságos tartalmát, a Dőry—Buttler-pórt a reakció és haladás, a feudalizmus és demokrácia pörvévé kiszélesítenie...»

A *könyv* (A Népművelési Minisztérium lapja) 1955. évfolyamában (5. évf. 319—320. l.) »Vihar a Különös házasság körül« címmel névtelen közlemény:

»Amikor 1900-ban a Pesti Hirlap folytatásokban közölni kezdte MK híres regényét, a *Különös házasságot*, a klérus lapjai hevesen támadták a regény íróját. Azt állították, hogy a katolikus főpapsággal szembeforduló írás merő kitalálás — gróf Buttler János egyáltalában nem is élt.

A vita látszólag lecsillapodott, de a regény sikere miatt a haragos püspökök időközben mindent elkövettek a regény kompromittálására, annál is inkább, mert ezekben az években honosodott meg a polgári házasság Magyarországon és a *Különös házasság* története roppant súlyos egyházellenes érv volt. A Vasárnapi Ujság a klérus segítségére sietett és 1904-ben „Egy történetíró” aláírással cikket adott közre. A cikkíró okmányokkal bizonygatta, hogy gróf Dőry Katalint (a regényben Mária volt a neve) Buttler gróf izzó szerelemből vette el és nem erőszakkal kényszerítették a házasságra. A homályban maradt „történetíró” magát Buttler úgy mutatja be, mint garázda, rablítás embert. Két hét múlva egy másik cikkíró „Egy jogász” aláírással folytatta a Vasárnapi Ujságban Buttler gróf sárbatiprását. Kegyetlen, kicsapongó fickó volt — írja róla —, aki éjszaka, zimankós időben kergette ki feleségét a párdányi kastélyból.

De történt egyéb is ebben a sok vihart felkavart ügyben. 1904 novemberében a képviselőház karzatáról egy gyári munkás papírlapokat dobált az ülésterembe. Letartóztatták. Igazolta magát, hogy neve Buttler János, és azt állította, hogy a Mikszáth-regényben szereplő Buttler gróf dédapja volt. Nagypja ennek a Buttler grófnak Bánusz Júliával folytatott viszonyából származott. Buttler gróf azért nem vehette el Bánusz Júliát, mert Dőry bárónővel erőszakkal összeházasították. De a gróf törvényesítette fiát és végrendeletében egész vagyonát ráhagyta. A törvényesített fiút azonban addig üldözték, amíg otthagya vagyonát, egy faluban telepedett meg és maga is parasztelepet élt. Így lett a dédunokából gyári munkás, s a röpcédulákon azt kérte a képviselőktől, juttassák vissza ősi birtokát.

Felvetődött az a kérdés is, miért nem szabadult Buttler gróf a ráerőszakolt bárónőtől úgy, hogy áttér a református hitre? Azért nem, mert az érvényes jogszokások szerint így elvesztette volna vagyonát.

Buttler János gyári munkást kihallgatása után a rendőrség elbocsátotta. A párdányi uradalom, a Buttler grófok ősi birtoka továbbra is azokra szállt, akik a különös házasság révén törvényes örökösöknek minősültek. Hogy kik voltak a törvényes örökösök, mindjárt kiderül.

Egy újságíró ebből az alkalomból szólásra bírta Mikszáth Kálmánt, aki ezeket mondta:

— Regényem megjelenése után a Dőry-család arra kért, semmi-

sítsem meg könyvemem, mert sérti a kegyeletet és nem a valóságot írja meg. Azt kérdeztem a család megbízottjától, van-e erre a célra egy-két milliója, mert a megsemmisítés, ha hajlandó lennék is rá, talán még többbe kerülne, minthogy a könyv már megjelent angolul, franciául, sőt Amerikában is. De nem is vagyok hajlandó visszavonni, amit írtam, mert ez a valóság, sőt enyhítettem is rajta, hiszen például Döry Mária púpos volt és sokkal könnyelműbb, mint amilyennek feltüntettem. Nem is egy, hanem több gyermeke született, de egyik sem Buttler gróftól.»

Király István a *Különös házasság* »Olcso Könyvtár«-beli kiadásához (1956) a következő utószót írta (II. köt. 199—202. l.):

»A századfordulón, 1900-ban kezdte írni Mikszáth a *Különös házasságot*, folytatásokban a Pesti Hírlap számára. S még ugyanabban az évben jelent meg könyvalakban.

Az évszám egy írói műnél iránytű is: az indulatot jelzi, amelyből a mű született. A *Különös házasság* pátoszát a századforduló társadalmi, politikai helyzete magyarázza. Az 1890-es évek elején úgy látszott, hogy a sűrűsödő népi megmozdulásoktól szorongatva előre lép a kormányzó pártok bizonytalankodó, felemás liberalizmusa: tért hódít benne a haladó polgári gondolat. Az egyházpolitikai harcokban mintha ismét egyenesedni kezdett volna a megroppant gerinc, mintha a magyar liberalizmus újból harcba indult volna az ősi ellenség: a klérus s a továbbbélő középkoriság ellen. De mindez csak közjáték volt. Az évtized végén uralomra jutott Széll Kálmán kormánya. A liberális jellemtelenség egyezkedni kezdett a klerikális és a nagybirtokos reakcióval. Beborult a politikai látóhatár. A növekvő elszótetés, a nagypapok és a nagyurak társadalmi befolyásának megerősödése váltotta ki Mikszáth tiltakozó szavát. Felidézte a jelennek a múlt tanúságát. Megszületett a *Különös házasság*.

A regény anyagát a történelem adta. Az 1810-es éveknek széles hullámgyűrűket vető, valóban megtörtént botránya volt Buttler János és Döry Mária kényszerházassága. A groteszk-tragikus nász vádoló adatait őrizte az emlékezet, s őrizték a levéltárak. Mikszáth a Buttler—Döry-ügy egyik főszereplőjének, Bernáth Zsigmondnak a fiától hallotta a *Különös házasság* nyers történetét. A valóságos tényeket alakította tovább az írói fantázia.

Két erő küzd egymással Mikszáth regényében. Az egyik oldalon ott áll a nagyurak és nagypapok világának durva erőszaka. Főúri kastélyokban, papi szemináriumokban, a császári udvarban s a pápai kúrián szövik a Buttler—Döry-ügy eltussolására a fondorlatokat. Titokzatos erők fognak össze, hogy egy aljas tett rejtve maradjon. Nem azért, mintha a pör Buttler-ellenes résztvevői embernek gazok s elvetemültek lennének: az általuk védett társadalmi rend haladásellenes érdekei és clótfételei készítették őket, hogy az igazsággal szembe szálljanak. Bűnük és korlátoltságuk nem egyéni ügy: osztályukat és rendjüket, a bomló feudalizmust vádolja.

A másik oldalon Buttler János mellett felsorakoznak a Bernáthhoz, Fáyhoz hasonló kuruckodó magyar kisurak, s a korai polgárság olyan különcökös típusai, mint az öreg Horváth. Anyagi erőben és

hatalomban gyengébb ez a tábor, de lélekben nagyobb, szabadabb. A magyar múlt szabadságharcainak üzenete él tovább bennük, s a jövő ígérését, 1848 egykor majd fellobbanó tűzét hordják magukban. A kicsiben a nagy: az új demokratikus Magyarország készülődik a rőszkei nász feudális ocsmánysága ellen kiálló konok dacukban.

A szívósan továbbélő középkori erők ellen vívott évszázados történelmi küzdelem figyelmeztető emléket idézi fel a saját korának Mikszáth a *Különös házasságban*. De művész volt, és nem történetíró. Értett hozzá, hogy az ábrázolt társadalmi harc erkölcsi, emberi oldalát is maradéktalanul feltárja. Csöppet sem véletlen, hogy a *Különös házasság* élet-szolgáltatta adataihoz Buttler Jánosnak és Horváth Piroskának egykori krónikákban nem szereplő szerelmi történetét hozzárakta az írói fantázia. Kellott ez a fénylő szerelmi háttér. Az elfűzésre váró középkori árnyak sötétje élesebben ugrott így szembe. A rőszkei nász létrehozóinak és védelmezőinek nem az volt a legnagyobb vétke, hogy Buttleret bekényszerítették és fogva tartották egy szennyes házasság lealázó börtönében. Bűnüket az tetézte meg, hogy tettükkel egy tiszta érzésnek, Horváth Piroska szerelmének is útjába álltak, nem engedték érvényesülni a szív jogait. Nemcsak Buttler ellen, a boldogság, az igaz emberi érzés ellen is harcoltak. Ezen az ellentétet át fogalmazta meg legélesebben Mikszáth a maga elmarasztaló ítéletét az általa vádolt világ felett. Ellensége ez a továbbélő középkori világ az igaz szerelemnek, ellensége a szépségnek, boldogságnak, ellensége az életnek magának, ezért kell elpusztulnia — hirdeti a *Különös házasság* művészi igazsága.

A népmesékből vette Mikszáth Buttler és Horváth Piroska szerelménekrajzához a fénylő színeket. A befejezés sejtető ígérését is onnan kölcsönözte. A valóságban nem tudott győzni a szív igazsága. A regény végén mintha a megváltoztathatatlan végzetet jelezne a mocsaras magyar táj egyhangú béka-brekegése: Urrak a papok, urrak a papok. A nép azonban sohasem hagyja elveszni kedves hőseit: álmaiban, meséiben győzelemre juttatja őket. A népmesékben mindig ott él a diadalmas jövő biztató hite, ott élt ez a hit MK-ban is. Ezért engedi sejtetni könyve végén, hogy valahol messze, egy ismeretlen világban mégiscsak egymásé lesz Buttler János és Horváth Piroska: az ember telenség a boldogságot nem győzheti le. Nemcsak vádolni, s elítélni tudott Mikszáth: humanista optimizmusából eredt társadalombírálatának felemelő pátosza. Nemcsak kritikai látása volt éles és könyörtelen: nagy volt a szíve is: hitét ez emberben, a jó győzelmében éppúgy, mint a nép, soha fel nem adta. Írói egyéniségének ezt a vonását, is szem előtt tartva állhat csak előttünk a maga teljességében a *Különös házasság* szerzőiének művészi és emberi nagysága.«

Döry Ferenc könyve mellett *Pusztai Gyula* kéziratot dolgozta (A *Különös házasság* forrásai. 1958. 138 gépelt lap) a második önálló, nagyobb tanulmány, amely Mikszáth *Különös házasság* c. regényével foglalkozik. Döry Ferenc könyve elsősorban forráskiadvány, amelynek főcélja a fennmaradt levéltári stb. anyag publikálásával a regény és a történet különbségeinek kimutatása s a pörben hozott ítéletek igazo-

lása. Pusztai Gyula dolgozata — jelentős dokumentációs anyaga mellett — a regény geneziséét is vizsgálja s igyekszik megállapítani helyét MK életművében.

II.

A SZÍNPADI VÁLTOZATRÓL (1948)

A *Különös házasság* mozgalmas, színes meséje és jól megmintázott szereplői hálás anyagot nyújtottak a színpadi és film-átdolgozások számára is, amelyek aztán céljaiknak megfelelően továbbformálták a mesét.

Ismételten rámutattunk arra, hogy a sajtó sokkal részletesebben foglalkozott Mikszáth műveivel színpadi és film-átdolgozások bemutatásakor, mint eredeti megjelenésük alkalmával. A *Különös házasság* színpadi és film-változataival kapcsolatosan szintén gazdag és tanulmányos irodalom keletkezett. Eddig is követett gyakorlatunknak megfelelően e kritikákból elsősorban a mikszáthi műre vonatkozó részleteket közöljük, míg a dramaturgiai munkáról és a színészi játékról szóló szakaszokat éppencsak érintjük.

*

Mindenekelőtt közöljük a színmű tartalmát a *Pesti Műsor* c. műsorlap 1948. szept. 10—16. sz. (IV. évf. 38. sz.) nyomán. A tartalmi ismertetés kellőképpen tájékoztatja az olvasót a dramatizált regény meséjének alakításáról:

I. felvonás : Döry báró kastélyába gróf Buttler János sárospataki diák éppen abban az órában téved be, amikor egy véletlen folytán kiderül, hogy a házigazda leánya, Mária és a helybeli plébános között kapcsolat volt, melynek következménye fenyeget. A házigazda a fiatal gróffal megígérteti, hogy újra ellátogat hozzájuk, és pedig boldogan utazik tovább, Bornócra, hogy gyermekkori szerelmét, Horváth Piroskát feleségül kérje. Sok bonyodalom árán az ifjú gróf eljegyzi a leányt.

II. felvonás : Döry báró erőszakkal hurcoltatja a kastélyba Buttler Jánost, aki ezt eleinte tréfára veszi és csak akkor dőbben rá, hogy mégsem ugratás volt, amikor a megfélemlített plébános őt, Döry parancsára a reszkető bárókisasszonnyal erőszakkal összeházasítja. Az ezt követő különös nászéjszaka után felháborodottan rohan vissza Horváthék házába és ott egy furfangos ügyvéd segítségével a válás lehetőségéről tanakodnak.

III. felvonás : Tíz esztendővel a házasságkötés után a szentszék tárgyalótermében találkozik újra a különös házasság minden szereplője. Felvonulnak a tanúk és a kanonokok meghallgatják az egyik koronatanút, Vidonka Jánost [neve a regényben: Vidonka Józsi], a báró belső cselédét, majd Döry bárót és leányát és Szecsenka János plébánost is. Ez utóbbinak vallomása dönti, illetőleg döntené el a pört — hogyha a józan ész és erkölcs parancsával nem szegülne szembe

egy sokkal erősebb akarat. A szentszék a különös házasságot érvényesnek ítéli; de a fiatalok merész elhatározása végül az ítélet ellenére is diadalmaskodik.*

A *Különös házasság* színpadi változatának nyomtatott szövegéhez (Bukarest, 1949) függelék csatlakozik, ily címmel: »Útmutatások a rendező számára« (127—156. l.). E függelék részint a regény mcltátása, részint pedig dramaturgiai tájékoztatás. Kivonatossan közöljük legfőbb szakaszait:

»[A] Mikszáth Kálmán *Különös házasság* című regényéből készült társadalmi vígjáték cselekménye a XIX. század első felében játszódik. Időszzerűsége azonban napjainkig tart. Éppen ezért műkedvelő színházainknak és csoportjainknak nemcsak a történelmi légkör megteremtésére, hanem a darab mai mondanivalóinak hangsúlyozására és kiélezésére is kell gondolniok.

Mikszáth regényének s a belőle írt színdarabnak az időszzerűségét tulajdonképpen a XIX. század végén lezajlott egyházpolitikai küzdelmek adták meg. Mikszáth a liberális és antiklerikális polgárságnak adott hatalmas fegyvert a kezébe abban a küzdelemben, melyet ez a kiegyezés után folytatott a feudalizmust legerősebben képviselő katolikus egyház ellen. MK érdeme azonban az, hogy nagy realista művében felül tudott emelkedni a liberalizmus szűklátókörű korlátoltságán s regényét „az egész Magyarország mély és igaz feltárásává tudta szélesíteni”. Mikszáth regénye hű visszatükröződése a feudalizmus haladásellenességének, romlottságának és aljasságának és ragyogó leleplezése a feudálizmus két vezető tényezőjének: a főnemességnek és papságnak.

A *Különös házasság* lényege nem a rőszkei nász, amikor báró Döry István, a rőszkei földesúr, káplánjától, Szecsenkától teherbe ejtett leányát erőszakkal összeesketi gróf Buttler Jánossal, az ország egyik leggazdagabb fiatal mágnásával. A regényben és a színdarabban az igazán lényeges az, ami a rőszkei gáztett után következik. Az, hogy bár Rőszkén gyalázatos gázság és törvénytíprás történt — s ezt az egész országban és a császári udvarnál mindenki tudta —, mégsem sikerült az igazságnak elégtételt szerezni. Ehhez kevés az ország egyik leggazdagabb főarának minden vagyona, befolyása és összeköttetése. Döry Mária marad mindvégig Buttler felesége. Ez a regény magva, s ennek az ábrázolása a *Különös házasság* igazi mondanivalója.

Mikszáth regényében azt a katolikus egyházat mutatja be, amelynek léte és hatalmi érdekei a legszorosabban összefonódtak a feudális Magyarország és a dinasztia érdekeivel, s amelynek magas bírósági fórumai és papi fejedelmei nem engedik az aljasságokat orvosolni, mert ez az egyház nimbuszán ejtne csorbát. A gázság eltussolásában a szentszék, a püspököket és az érseket teljes erővel segíti a mágnás és dzscentri Magyarország, segíti a császári és a nádori udvar, segíti az úri világ minden tudatos híve. Hiszen a világiak is tudják, hogy az egyház leghívebb és legfontosabb szövetségeseik s az egyházi nimbusz sérthetlensége közös uralmi és hatalmi érdek. . .

A darabnak ma is súlyos mondanivalói vannak. Élesen mutat rá

arra, hogy a katolikus egyház vezetői mindig az uralkodó osztály érdekeit szolgálták és semmiféle eszköztől sem riadtak vissza, hogy ennek hatalmát, tekintélyét, kiváltságos helyzetét a legkisebb mértékben is csorbító törekvéseket kíméletlenül eltapossák. Tűzzel-vassal védtek hatalmas birtokaikat és a közügyek irányításában játszott jelentős szerepüket. A XIX. században, amikor a magyarországi liberális polgárság a főnemesség kiváltságait feszegette, a katolikus egyház az akkor haladó álláspontot képviselő polgársággal szemben a feudális főnemesség legfőbb támasza és harcosa, később azonban — a XX. század első évtizedeiben —, amikor a feudális főnemesség kiegyezett a kapitalista polgársággal és e szövetség eredményeként létrejött a feudálkapitalizmus, az egyház azonnal kibékült a haladást eláruló és a haladás kerékkötőjévé vált polgársággal. . .

Mikszáth darabja politikailag aktuális és mint a klerikális reakciót leplező darab nagyhatású fegyver az osztályharco mai szakaszában is. «

Hírlap, 1948. szeptember 14. (III. évf. 211. sz. 6. l.). — y — jegyű cikkirótól:

«Az új vezetés alá került Pesti Színház idei első gongütésével Mikszáth Kálmánra nyitotta szét függönyét. *Különös házasság* című éles, társadalomrajznak is beillő regényét dramatizáltatta két kitűnő, fiatal íróval: Gyárfás Miklóssal és Örkény Istvánnal, letéve e témaválasztással és feldolgoztatással névjegyét az irodalom csarnokában, az irodalomében, amelynek a színpad bizony nem tartozik gyakori látogatói közé. A híres Mikszáth-regényhez a két dramatizáló nemcsak szerencsés, hanem a remekműveknek kijáró tiszteletteljes és kegyelettel kézzel is nyúlt. Ha formáját természetesen nem tarthatták is meg, de megtartották szellemét s átültették a drámába mindazokat az epizódokat, amelyek Mikszáth oly félreismerhetetlen és jellegzetes kézzel viselik. Mikor a dramatizálásnál elkerülhetetlen sűrítéshez folyamodtak, e szerkesztés-technikai tevékenységük közben sem tévesztették szem elől a mikszáthi szándékot és igényt. Hűségük az írónak több, mint tiszteletreméltó: a legtisztább írói becsület jele. Kezük alól így valódi Mikszáth-mű került ki, amely úgy szórakoztat, hogy közben kegyetlen kritikát is mond. —

Az előadást, amely néhány szereplőtől eltekintve egységes, Egri István rendezte kényes műgonddal. Megteremtette a kor levegőjét és a cselekmény társadalmi hátterét, hogy a színpadi valósághoz és a mű fölött lebegő igazsághoz is mindvégig hű maradjon. . .

A Pesti Színház bemutatkozása remélni engedi, hogy a lassan kicserélődő színházi közönség igényének megfelelő, korszerű műintézetet talál benne. «

Magyar Nemzet, 1948. szeptember 2. (IV. évf. 201. sz. 4. l.) a «Színházi képeslap» c. rovatban *S.Z.* névjelzéssel:

«Az idény első bemutatója, amely talán a legaktuálisabban simul a magyar belpolitikai élet kérdéseire: Mikszáth Kálmán *Különös házasság* című regényéből készült színdarab, amelyet Örkény István és Gyárfás Miklós dramatizált. A regény a múlt század végén készült, amikor a polgári házasság törvénybeiktatása támasztott nagy

vihart. Mikszáth bámulatos élelátással és vitriolos iróniával nyúlt a kérdéshez. . . Miután sok egyházi vonatkozás van a darabban, Szimoni-desz Lajos egyetemi tanár, evangélikus tábori esperes vesz részt a próbákon, mint szakértő.*

Népszava (A Szabad Szakszervezetek központi lapja), 1948. szeptember 12. (76. évf. 210. sz. 7. l.) K. V. beszámolója:

„Szerencsés megoldást választott a megújított Pesti Színház, amikor Mikszáth kíméletlenül szatirikus, korrajznak és irodalomnak is elsőrangú művét, a *Különös házasságot* dramatizáltatta, mégpedig két olyan érzékeny, a mű társadalmi és irodalmi gerincét épségben tartó íróval, mint Gyárfás Miklós és Örkény István. Az epikai folyamatosságból persze nem lehet olyan módon drámát szerkeszteni, hogy a regény szerkezetéből adódó hatást is teljesen átmentsék a színpadra. Itt arról lehet szó, hogy az atmoszferikus ábrázolást átmentve, a társadalombírálat tükrében egy-egy jellemző részletet fejlesszenek ki. Gyárfás és Örkény nehéz munkájukat ebben a felfogásban oldották meg s így valóban színpadi művet alkottak.

Mikszáth derűje mögött ott sötétlik az egész kor az úri Magyarország erkölcsi fertője, a hűbéri világ minden ellentmondása s a papi reakció kegyetlen hatalma.

Ez a kor szülhetett csak olyan történetet, amely a „különös házasság”-on végigvonal, amit az átdolgozók a mondanivaló lényegül fogtak fel: a feudalizmussal szövetkezett egyházi reakció képmutatását, csalárd adakozását, az leginkább a kitűnően felépített harmadik felvonásból tűnik ki.

A Pesti Színház új társulata máris az együttes jó munkáját képviseli. Ebben és a kor hangulatát visszaadó rendezésben elsősorban Egri Istvánnak érdemét kell hangsúlyozni. . .*

A *Szabad Nép* (a Magyar Dolgozók Pártjának központi lapja), 1948. szeptember 12-i száma (VI. évf. 210. sz. 9. l.) két külön cikkben ismerteti a *Különös házasság* csepeli és pesti bemutatóját.

Az első: „Mikszáth — Csepelen” címmel I. J. beszámolója:

„A csepeli Sportcsarnok 1200 személyes nézőterén mintegy 1600 ember tolong. Érdekes úttörő-újítást vezetett be a Pesti Színház: a belvárosi bemutató előtt munkásközönségnek játsszák el a *Különös házasság*-ot.

A színpadon a XIX. századi magyar dzsentrivilág „fénykora” elevenedik meg, s hamarosan kiderül: a csepeli közönség élesen mögéje lát a szavaknak, s szinte hallatlan fogékonysággal rezdül a „nagy palóc” ma is időszerű mondanivalójára. Minduntalan felzúgó taps szakítja fölbe a játékot, s mire befejeződik a felvonás, csak úgy sugárzanak az arcok a bontakozó élmény izalmától.

A szünetben csoportokba verődve mindenki a darabról és a színészekről beszél. Ilyenféleképpen:

- Kiderül itt a régi urak minden huncutsága.
- Megkapják a magukét a képmutató papok is.
- Nagyszerűen adják, de nekem mégis az tetszik legjobban, hogy most már olyan becsülete van a dolgozónak, hogy a pesti színészek ide is lejönnek játszani.

Magas fiatalember áll hallgatagon a csoportban. Kiderül a nagy csendesség oka: most lát először, akkor is itt Csepelen, pesti színházi előadást.

— Minket úgy neveltek itt kint, hogy nem valók vagyunk mi pesti úri helyekre. Tánciskola, mozi, kocsmá, néha egy-egy műkedvelő előadás volt a szórakozásunk. A felszabadulás után persze már lehettem volna, de annyi itt kinn a munka, a tennivaló, hogy nem jutottam hozzá. De most már itt is van kultúréletünk, abból veszem ki a részem.

Ejszakába fordul az idő, amikor elkezdődik a harmadik felvonás. Délután 4-kor a Szabadságharcos Szövetség tartotta a Sportcsarnokban az alakulását, sokan a közönségből azóta egyfolytában itt vannak. Az érdeklődés azonban nem lankad. A cselekmény különben is ebben a felvonásban csúcsoad. A színen az „Egri Szentszék” kanonokjai ülésnek a különös házasság immárom tizedik esztendeje húzódo perében. Tanúkihallgatás folyik, ezúttal a kétszáznegyvenharmadik. Döry hűbér-uraság öreg tót cselédjét hallgatják ki. Forrponon a hangulat, s amikor a megnyomorított nép megtestesítője szemébe kiáltja az igazságot, a sok évszázados elfojtott keserűséget: a nézőkből olyan elemi erővel zúg fel a tetszésnyilvánítás, a tapsorkán, hogy szinte szétveti a falakat . . .

A *Szabad Nép* 1948. szept. 12-i számának másik beszámolója a *Különös házasság* pesti előadásáról szól:

„A hírhedt röszei nász, Döry báró Mariska lányának és gr. Buttler Jánosnak „különös házassága” sokszor kavart már vihart. Először akkor, amikor megtörtént. Mikszáth ugyanis — mint ezt regényének bevezetőjében mondja — hiteles adatok alapján írta meg ezt a történetet. Még nagyobb volt persze a vihar akkor, amikor a regény napvilágot látott, de nyilván nem hagyják szó nélkül ma sem azok, akik évszázadok óta fátyolt szeretnének borítani minden úri huncutságra és minden klerikális törvénytíprásra.

A puskás pandúrokkal, hamistanúkkal, testi és lelki terrorral kikényszerített röszei nász óta másfél-évszázad suhant el Magyarország felett. Az úri bitangokat azóta már legyűrte a nép, amelynek „verítéke füst alakjában szállt ki a kastélyok kéményein”, demokráciánk más viszonyok közt, más eszközökkel és más célokért vívja a harcot az úri és a főpapi reakció ellen, de éppen Mikszáth tanít meg arra, hogyha más is talán a nemesi dolmányok és a papi talárok szabása — a lényeg nem változott.

Mi történik a darabban? Az adomáztató Döry báró időnkint borsos tréfákat is mesél s ilyenkor kiküldi a szobából Mariska lányát, no meg a papot, a fiatal Szecsenka plébánost. A másik szobában azonban úgy látszik, nem magyarazzák, hanem gyakorolják a szeretmet, mert a baronesz egy szép napon anyának érzi magát. Döry báró, a röszei kiskirály segít a bajon: erőszakkal hozzáadhatja a lányát a pandúrral fogott vőlegényhez, Buttler grófhhoz s az esketési szertartást természetesen — Szecsenka plébános végzi el. A püspöki szentszék pedig kimondja az áment erre az úri gáztettre s hiába tüntet a tárgyalások során a törvény és lélektíprás ellen a nép — a házasság szentsége, az igazság és a szeretet törvénye újra és újra megcsúfoltatik ebben az

évtizedes perben, hogy győzzön a képmutatás és elkendőztessék a kléruson esett szegyenfolt. Rőszkén, Egerben és Bécsben akkor az egyházi házasság körül folyt a harc. Ma az iskolák államosítása ellen vonult fel hasonló érvekkel és hasonló lélektípró módszerekkel ugyanez a reakció.

Mikszáth tolla alatt kirajzolódik az egész régi, pipaszó mellett tréfálgató úri Magyarország. A kedélyes felszín alatt sötét bűnök, piszkos érdekek sűrű szövvénye. Ebben a feudális rothadásban meghatározó részvételt mutatja be Mikszáth az áldozatul esett szerelmet, emberséget és becsületet, s meggyőző világossággal mutatja meg a felvilágosultabb polgárság és nemesség és a régivágású oligarchák között egyre mélyülő szakadékot.

Az az embertelenség, amely Buttler-t és szerelmét, Horváth Piroskát egymástól elszakítja, ismerős számunkra a közelmúltból, mint ahogy ismerős a történelem s az igazi, realista irodalom lapjairól a régi Magyarország Mikszáth-rajzolta képe, s mint ahogy ismerősek az úri és klerikális reakció „rőszkei” figurái, módszerei és erkölcei. Ezért több Mikszáth műve, mint a felvilágosult polgár öncélú liberális egyházellenessége. Mikszáth — mint minden nagy realista — a legahadóbb szemlélet szomszédságába jut el azzal, hogy híven mutatja be korát, leleplezi a bűnt, harcol ellene s éberben tartja egy, a magánánál tisztultabb kor számára a szociális lelkiismeretet.

Jó munkát végeztek a regény átdolgozó, Örkény István és Gyárfás Miklós, akik Mikszáth szelleméhez s a dráma törvényeihez híven a harcos elemekből formálják meg ezt a színdarabot. Kár, hogy az első felvonásban túlsúlyra jut a kedélyesség, a nemesi élet idillikus rajza, s kár az is, hogy a második felvonás második jelenete laposan és valószínűtlenül tárja elénk a helyzetet. Az izgalmas harmadik felvonás azonban kárpótol a hibáért, s élénk visszhangra fog találni ez a mű népünknel, amely a múlt jó hagyományaiból is új erőt merít új harcához. — A rendező, Egri István ízléses, meggondolt s ugyanakkor lelkes munkája hozzájárul az előadás sikeréhez. Egri megértette és helyesen közvetítette a Mikszáth-mű lényegét. Hogy a szereplőkből a jó rendezés sem tudott hibátlan és harmónikus együtttest faragni, ez már egyes színészek képességein múlott. . . Mindent összegezve: az új évad jól kezdődött.»

A *Szabadság* c. napilapban (1948. szeptember 12., IV. évf. 209. sz. 4. l.) » Mikszáth Csepelen és a Pesti Színházban« c. beszámoló:

»Mikszáth Kálmán legbátrabb regényét, a *Különös házasságot*, színpadra írta Gyárfás Miklós és Örkény István. Nem könnyű próbálkozás. A regény alakjaival elmondani azt, amit az író elmond róluk s pillanatokba, percekbe zsúfolni azt a feszültséget, ami oldalak hőmpölygése után válik a feszültség örvényévé. Olyan próbálkozás, amely nem is sikerülhet teljesen. Részletekben is ritkán. De ezúttal több történet a részletsikernél: az első és második felvonás első — s nagyobbik — része s a teljes harmadik felvonás olyan, ami színdarabbá változtatta a regény oldalait. S a mikszáthi légtér is nehány, a népszínművek hangulatát idéző jeleneten kívül, a színpad falai közé sűrűsödik.

Nincs magyar dráma? De van magyar próza, amelynek oldalait

szinte szétveti a drámaiság. Olyan drámaiság, amely kényszerből menekült, simult epikába. Mikszáth fiataljainak Buttler Jánosnak és Piroskának szerelme, ha tragikus is, még nem dráma. Az igazi dráma a jellegzetesen feudális-úri-magyarországi dráma: a feudalizmus és a főpapság közös lélekgyilkossága. A regény, és az átírók dicséretére, a színdarab műfajkivánata konfliktusát, a hatalmát életellenes törvényekkel és képmutatással őrző főpapság s vele szemben a szabadulni vágyó fiatalok összecsapása jelenti. Ez pedig — tudjuk — jelenti az akkori valóságot is, a valóságot, amely mindig is ott perzselte a mikszáthi „derű” mélyén.

Az előadás Egri István értő, gondos rendezése. Néhány egészen kitűnő alakítást láttunk. . .

A színdarab hibáival is kitűnő színpadi munka és jelentős, örvendetesen igényes kapunyitása a Pesti Színháznak. De más, nem kevésbé jelentős s örvendetes esemény, hogy ez a kapunyitás valójában, a budapesti előadást megelőzve, a csepeli dolgozók előtt történt. Sajnálhatják ennek a csepeli estének elmulasztását azok a színházi emberek és kritikusok, akik nem érezték meg az — eseményt. Azt a művészi eseményt, amelynek közel kétezer csepeli dolgozó s néhány — nagyon kevés! — színbíráló volt tanúja. . . A színészek mondhatják el igazán, milyen érzés együtt játszani kétezer emberrel, hogy ez a közönség nevetésével és izgalmanak morajló hangjával jelzi, hogy valóban tudja: miről van szó. Siker volt, kétségtelen siker a budapesti előadás is, de hogy miképp s miért kell játszaniok, azt sokkal inkább megtanulták a színészek a csepeli előadáson, mint a próbákon.

„Forró színházi est” — mondták annyiszor a jegyszedők, hozzátartozók, barátok tapsával fűtött előadásokra. Az őszinte lelkesedés, a hozzáértés forrósága a csepeli előadáson csapott arcunkba. S mintha ennek folytatása lenne, hazafelé menet, egy roppant színjáték díszleteként, a béke fényezői világították meg az eget. A WM hegesztői dolgoztak éjszaka, az ő munkájuk dobott reflektorfényt Csepel fölé. . . »

Uo., szept. 17. (213. sz. 4. l.) a »Ma hallottuk . . . » c. rovatban hír a darab sikeréről:

»A *Különös házasság*ot estéről-estére táblás házak előtt játsszák. A honvédség és a rendőrség különböző alakulatai bejelentették a színház igazgatóságának, hogy szeretnék megnézni a haladó szellemű Mikszáth-drámát. Azok a csepeli dolgozók, akik nem lehettek jelen a bemutatón, üzentek, hogy eljönnek! . . . »

Uo., szept. 24. (219. sz. 4. l.) ua. rovatban: »A Pesti Színház nézőterét tegnap este népi kollegisták töltötték meg. A fiatalság hosszasan ünnepelte a *Különös házasság* kitűnő színészeit.«

Szabad Szó, 1948. szeptember 12. (50. évf. 210. sz. 14. l.) k. j. [Kelemen János] tollából:

»Egy kis aggodalommal néztünk a színpadra vitt Mikszáth-regény bemutatója elé. A *Különös házasság*, Mikszáth egyik leghatalmasabb alkotása, elég nehezen képzelhető el a dráma zártabb formájában. Meséje szélesen hőmpölyög, olykor meg-megakad s a közbeszűrt adomák, tréfálkozások éppúgy hozzátartoznak a történet lényegéhez, mint maga az a szörnű és felháborító esemény, amit az író a

maga kedélyes módján elmond. Sőt, ezek a mikszáthi adomák igen sokszor lényegesebbek, fontosabbak, mint maga a mese.

A regény tudjuk, arról szól, hogy valakit erőszakkal összeházasítanak egy lánnyal, akit a szerencsétlen fiatalember — Buttler János — nem is ismer, nem is szeret. A lányt előzőleg egy katolikus pap ejtette teherbe, ezért van szükség a gyors férjhezmenésre. Megkezdődik a harc a házasság érvénytelenítéséért. Mikszáth írói lángelméje ebből a sovány történetből hatalmas társadalmi körképet alakított ki. Mint patak az őserdőben, úgy tűnik el ez a magábanvéve jelentéktelen mese az úri és papi Magyarország, a feudális társadalom rettenetes hazug szövevényében. A nagy pörben felvonul az egész régi magyar világ. Iratsikkasztások, megvesztegetések, csalások és hamistanúzások tömege kezdődik, az egész nemesség két pártra szakad. De még azok is, akik az igazságot képviselik, akik tehát a házasság érvénytelenítése mellett vannak, azok is végeredményben nemes urak, népnúzóok. S csak érdekből, legjobb esetben virtusból állnak az igaz ügy mellé. Így válik teljessé Mikszáth regényében a régi világ társadalmi képe. A regény kegyetlen, olykor az iszony határait súrolja, az író hangja azonban derűs, telve gúnnyal, megvetéssel az úri Magyarország iránt.

A színpadi átdolgozás ennek a végtelenül tárgyilagos és kegyetlenül gúnyos mikszáthi szemléletnek csak egy részét tudta átmenteni.

Gyárfás Miklós és Örkény István — a regény átdolgozói — így is igen komoly munkát végeztek. A darab olykor külsőségeiben erősen elrugaszkozik Mikszáth regényétől, de majdnem mindig hű marad Mikszáth szelleméhez. Derűs és kegyetlen, kacagtató és megborzongtató. Egyes jelenetei talán túlságosan kiélezettek — Vidonka vádbeszédére gondolunk —, de három felvonás keretében mégis tömördek mikszáthi ragyogást, játékoságot sikerült a nézők elé vinniök. Elmondhatjuk a legnagyobb dicséretet: nem hamisították meg Mikszáth Kálmánt.

Természetesen ez a színdarab nem pótolja a regényt. Az efféle feldolgozásoknak csak egy feladatuk lehet: felhívni a figyelmet a nagy írókra, a nagy remekművekre. Gyárfás és Örkény átdolgozása Mikszáthot idézi fel, Mikszáth felé fordítja a magyar közönség figyelmét. Önmagában nem teljes műalkotás, azt hisszük, nem is ezzel az igényvel készült. Hanem két igen tehetséges fiatal író legnemesebb értelemben vett hírverése Mikszáth Kálmán mellett. Ennek a darabnak az a legnagyobb érdeme, hogy a néző elhatározza: „most már elolvasom Mikszáth regényét”.

A darabot Egri István rendezte. A szereplők nagyrésze kitűnően játszott. . . Neogrády Miklós díszletei — a harmadik felvonás kivételével — nem a legsikerültebbek. »

Szabad Esti Szó, 1948. szeptember 12. (50. évf. 209. sz. 6. l.)
(— —) jegyű cikkirótól:

»Mindig kísértő feladat volt regényből színdarabot írni, hát még akkor mennyire izgalmas a feladat, ha egy olyan regényről van szó, mint amilyen Mikszáth Kálmán *Különös házasság* című regénye, melyben a pipafüstös, adomázó, levendulaillatú és jovialis „mikszáthi

légkör" majdnem önmagának mond ellent. Mert ez a regény nemcsak regény, hanem szociográfia, ügyészi vádbeszéd, leleplezés.

Örkény Istvánnak és Gyárfás Miklósnak, akik a Pesti Színház részére dramatizálták a darabot, különösen nehéz feladata volt: a klasszikusnak számító Mikszáthot hamisítás nélkül, az eredeti mondandóvalók költői aranyfedezetének figyelembevételével kellett megszólaltatniuk a ma embere előtt, az örök mondanivalókon túl a ma problémakörének megfelelően. Természetes, hogy az ilyen dramatizálások során Örkény és Gyárfás is kianalizálta a szerves ötvözetből azt, amit időszerű s ezeknek az időszerűségükben is örökebb igényű mondanivalóknak adtak éles, erőteljes, következetes és dültbetűs szedőű hangszlyt. Így lett a színpadi Mikszáth vádló valóság a XIX. század elejének egész társadalmi rendje, sőt továbbmenően az egész magyar úriosztály — dzsentrí, arisztokrata és klérus — ellen.

Egy pap teherbejejt a báró lányát, akit botcsinálta egyházi esküvőn hozzáerőszakolnak egy grófhöz. A földön megszületik a házasság. Vajon megszületik-e az égben is — veti fel a kérdést a darab: látta-e a jó Isten, mi történt a báró erőszakos házasság kötelezvényo idején, szuronyos pandúrok között és hallotta-e az Isten az égben, mit mondott és mit nem mondott a stólával, erőszakkal összekötöttközű „pár”. És megelevenedik a pénzért nemességet vásárló vidéki dzsentrí, pörölycsapások alá kerül a csak egyházi esküvő intézménye, adják-vesszük az erkölcsöt, pénzzel megfertőzik a háziszlógtát, elnémítják az igaz szót, ledorongolják a tisztességet és tisztaságot. Mindez egyetlen hatalmas freskóba tömörítve, a színpadi időszerűség igényeinek megfelelően. . . *

Színház és Mozi, 1949. április 13. (II. évf. 15. sz. 21. l.) *Zs. O.* riportja:

»*Madách, Móricz és Mikszáth darabjaival ünnepelték meg a soproni színjátszás 150 éves fordulóját.* Nemcsak Sopronnak, de a magyar színjátszásnak is ünnepe volt az elmúlt héten. A soproni magyar színjátszás 150 éves évfordulója alkalmából Sopron városa színházát Petőfiről nevezte el és ez alkalmából a színtársulat és a város közös rendezésében egyheti ünnepi műsorral ülte meg a nevezetes évfordulót.

Az ünnepi műsor megnyitó darabja Madách „Az ember tragédiája” volt, amelyet új díszletekkel, szép kiállításban mutattak be. Előadták az „Uri muri”-t és a *Különös házasságot*. Az előadás után Egri István vezetésével vita volt a *Különös házasságról* és a zsúfolt nézőtér éjfélt után vitakozott Mikszáthról és a klerikális reakcióról. . . *

Az *Új Idők* 1948. szeptember 18-i számában (54. évf. 38. sz. 170. l.) *H. Gy.* [*Hámos György*] beszámolója:

»Az évadnyitó színházi bemutatóknak ezidén különös jelentősége van. Új igazgatók, újjászervezett társulatok élén, új célokkal zászlóikon indulnak a közönség meghódítására. Bemutató darabjaik már izelítőt adnak szándékaikból, a színház atmoszférájából: s többé-kevésbé kijelölik azt a szellemi szektort, mely a színház jellegét, egyéniségét megadja majd. Egri István színháza a dramatizált Mikszáth regénnyel, a haladószellemű, bátor, szinte kíméletlenül őszinte szin-

játszás mellett kötelezte el magát, azzal az okos engedménnyel, hogy a színpadszerűségéből és a szórakoztatásból nem enged. Úgyes érzékkel szemelték ki első szerzőjüknek a magyar anekdota mesterét, felfedezvén ennek a sajátosan magyar műfajnak meglepő rokonságát a drámával, szinte miniatűr drámaiságát.

Úgy látszik, a válsággal küszködő magyar drámaírásnak klasszikusaink sietnek segítségére. Gárdonyi után most Mikszáth került színpadra: mégis, azzal a lényeges különbséggel, hogy Mikszáth nemcsak szórakoztató, hanem sok mai frónál időszerűbb is. A tehetséges átdolgozók: Gyárfás Miklós és Örkény István alá is húzták ezt az időszerűséget. A századvégének súlyos politikai harca az egyházi és polgári házasság körülhlette Mikszáthot a *Különös házasságra*; s az írói leleménynek és ötletességnek olyan erejével dönti el a kérdést a haladás javára, hogy a néző nosztalgiával gondol arra: hol késik a mű, amely méltó művészi igazolást, hitelt és segítséget nyújtana a haladás mai harcosainak.

A század végén lezajlott s az imént befejeződött kultúrharo valóban meglepő azonosságokat mutat: lényegében mindkettő politikai küzdelem volt, mely közvetlen céljainál sokkal messzebbre hatott. S íme, ma — a mikszáthi mű tükrében — a hajdani ádáz küzdelem szinte érthetetlennek tűnik, annyira természetes, emberi és egyedül elképzelhető számunkra a házasságkötés mai formája. A darab tehát, látszatra, nyitott ajtókat dőnget, de éppen ebben rejlik érdekes tanulsága, mely így szól: az elkövetkező évtizedek színházi közönsége éppen úgy fog ámulni azon, hogy ez a szenvedélyes küzdelem, mely most a demokratikus erők győzelmével befejeződött, hogyan kelthetett egyáltalában szenvedélyeket.

Egri István rendezése megszabadítja az előadást az epika minden terhétől; a spiritizista manifesztáció azonban, ha dramaturgiaiilag mégoly hatásos is, ellentétben áll a darab friss, felvilágosult szellemével... (Kép: egy jelenet az előadásról.)

Világ, 1948. szeptember 14. (1985. sz. 4. l.) *Kristóf Károly* cikke: »Ketten a *Különös házasságról*.

Milyen a Pesti Színház új darabja? — Nagyon érdekes. Mikszáth Kálmán *Különös házasság* című regényét dramatizálta Örkény István és Gyárfás Miklós. Nehezen indul, de a második felvonás már hatásosabb, a harmadik remek. — Mindvégig a regényt követi? — Nem, a végefelé elszakad tőle. — Mikszáth szellemével ellentétben? — Nem. Emlékszem Mikszáth egyik nyilatkozatára, éppen erről a regényéről. Azt mondta, hogy egész Magyarországon éltek ilyen figurák, csak éppen történetük volt más és más... »

Világosság (a Magyar Dolgozók Pártja napilapja), 1948. szeptember 11. (4. évf. 208. sz. 4. l.) (v) jegyű cikkírótól:

»*Bemutató Csepelen*. Csütörtökön este zajlott le az ideai színházi évad első igazi bemutatója — Csepelen. A Pesti Színház társulata, a budapesti premiért megelőzve, a csepeli Sportcsarnokban a Weiss Manfréd gyár dolgozói előtt mutatta be a Mikszáth Kálmán *Különös házasság* című regényéből dramatizált Örkény—Gyárfás-darabot.

A csepeli Sportcsarnok zsúfolásig megtelt. Az előadás kezdete

előtt pillanatonként hoztak új és új pótszékeket, de végig a falak mentén s a nyitvahagyott ajtóknak is álltak a nézők. Legalább ötször annyian voltak, mint ahányan a Pesti Színházba befértek volna...

A Pesti Színház műszaki gárdája csütörtök délután teherautókon szállította ki Csepelre a *Különös házasság* díszleteit. Néhány órás rohammunkával nagyszerűen oldották meg a nehéz feladatot s amikor a vörös függöny felfutott, tökéletes színpadkép tárult a nézők elé.

Ünnepi, forró hangulatban peregetek az előadás első percei. A színészek először, mintha egy kicsit elfogódottan mozogtak volna a Sportcsarnok színpadán. Aztán felcsattant az első taps, viharrá nőtt, ütemesen zúgott a falak közt. Csepelen kemények a kezek s nagyon tudnak tapsolni... A színészek meghatottan, boldogan játszottak.

Ugyancsak a *Világosságban* (szeptember 12., 209. sz. 4. 1.) *Hárs László* kritikája:

„Az elbeszélőművek drámai „műfordítója” úgyszólván mindig a hűség vagy drámaiság alternatívája elé kerül. Különösen éles a vagy-vagy kérdése ama klasszikus remekművek esetében, amelyeket a világirodalom, avagy a nemzeti költészet számon tart s a dramatiszálótól számon is kér. Kétségtelen, hogy Mikszáth kegyetlen derűjű regénye, a *Különös házasság* ezek közé a művek közé tartozik s a két kitűnő dramatiszáló, Gyárfás Miklós és Örkény István minden helyzetén és minden dialógusán látszik és hallik a kegyelet, a tisztelet s a hűségretörkés igyekezete, különösen az első három képben. A kérdés most már csak az, hogy egyrészt a kegyeletes hűség egyúttal a mű valódi szellemének hűségét is jelenti-e, másrészt, hogy akár a legdrámajobb hatású epikai részletek is drámaiak maradnak-e, ha a papírról a színpadra kerülnek? A *Különös házasság* dramatiszálása nem felel határozott igen-nel ezekre a kérdésekre. Magának az elbeszélésnek a menete arra kényszerítette az átdolgozókat, hogy néhány „hűséges” jelenet után eltérjenek az eredeti műtől s csupán szellemét és lényegét igyekezzenek új formába, a dráma formájába önteni. A történet addig, amíg Döry báró fegyverrel kényszeríti Horváth Pirooska jegyesét, az ifjú Buttler gróft, hogy egy komédiaesküvőn feleségül vegye a házi káplán által megejtett Döry Máriát, színpadon is követhető.

Az esküvő után azonban megkezdődik a küzdelem a házasság érvénytelenítéséért s a küzdelem során feltárul a katolikus főpapság s az uralkodó főnemesei osztály érdekeinek bonyolult szövevénye. Mégpedig olyan módon, amely lehetetlenné teszi drámai sűrítését. Örkény István és Gyárfás Miklós itt az egyetlen lehetséges módszerhez folyamodtak s egy-egy eredeti epizód felhasználásával a mű szellemét és lényegét megőrző, de teljesen új felvonást szerkesztettek:

Itt teljes egyensúlyban vannak a különböző mikszáthi elemek-anekdota és a kíméletlen kritika, a líra és a társadalom bírálata. Míg az előző két felvonásban ezek az elemek, a hitelesség ellenére, nem vegyülnek, hanem külön-külön állnak s jelenetről-jelenetre váltakoznak. S ez aligha is lehet másképp, mivel Mikszáth

regényei, minden kínálkozó lehetőségük ellenére, igen súlyos feladatot jelentenek az átdolgozó számára. Súlyos, de nagyszerű feladatot.

S különösen nagyszerű feladatot jelent a *Különös házasság*, amely egyszerre kedélyeskedő adoma, lázító vádirat és pontos társadalomrajz. De ugyanakkor jelkép is, mert Mikszáth bebizonyítja, hogy az igazi írónak igenis hallatnia kell szavát kora legaktuálisabb kérdéseiben, még a napi politika kérdéseiben is. Hiszen amikor Mikszáth megírta a *Különös házasságot*, a klerus éppen a polgári házasság ellen folytatott harcot minden eszközzel. A *Különös házasság* megmutatta, mit jelent az egyházi házasságkötés és mit jelent a főpapi praktika s a regény utolsó mondatában, ha csupán a brekegő békákkal is, de kimondatja a feudális Magyarország egyik alapigazságát: „Urrak a papok! Urrak a papok!” A két bátor átdolgozó ennek az utolsó mondatnak a szellemében formálta meg a kemény, erőteljes harmadik felvonást.

Az újonnan alakult s új társulattal bemutatkozó Pesti Színház az ügyszökhöz méltó buzgalommal vitte színpadra Örkény István és Gyárfás Miklós Mikszáth értelmezését. Egri István rendezése néhány megkurtítandó jelenettől eltekintve megteremtette a kor és a játék levegőjét. Neográdi Miklós ügyes díszletmegoldásokkal tette teljessé a friss, harsányan pezsgő évadnyitány lendületes együttesét. »

Uo., szeptember 15. (211. sz. 4. l.) rövid közlemény »A *Különös házasság nagy sikeréről*. Az a kirobbanó siker, amely a pesti bemutatót megelőzően a csepeli dolgozók körében kísérte Mikszáth regényének színpadi változatát a városi premieren, még fokozottabban jelentkezett. A hírhedt röszkői nász története nem tévesztette el hatását, a színházat zsúfolásig megtöltő közönségre, amely fokozódó figyelemmel kísérte a kitűnő színészegyüttes játékát. A Pesti Színház a *Különös házassággal* jó időre elvetette az új premier gondjait. »

A *Különös házasság* színpadi előadásával, illetőleg a *Szabad Népek*nek a pesti előadásról szóló beszámolójával kapcsolatosan az 1931. évi polémiahoz hasonló vita keletkezett. Egyes sajtószervek felújították a »történeti« hitelesség kérdését, mások a mű »realizmusát« vitatták.

Ennek az 1948. évi polémianak menete a következő volt :

Hazánk (a Demokrata Néppárt lapja), szept. 17. (III. évf. 37. sz. 1. l.), névtelen cikk.

Új Ember, szept. 19. (IV. évf. 38. sz. 4. l.), *Kézai Béla* cikke : »Különös játék a „Különös házasság”-gal.«

Szabad Nép, szept. 19. (VI. évf. 216. sz. 9. l.) »Kiknek nem kell Mikszáth« c. cikk.

Hazánk, szept. 24. (38. sz. 2. l.) »Záróhang a Mikszáth-vitához« c. névtelen cikk.

Új Ember, okt. 3. (40. sz. 5. l.), *Kézai Béla* válasza: »Valóság és hamisság a „Különös házasság” körül.«

•

Örkény István és Gyárfás Miklós színművét az 1948. évi bemu-

tató után még sokszor adták elő a fővárosban és a vidéken. Ezeknek az előadásoknak számbavétele további elvégzendő feladat. Íme két adalék :

A *Művelt Nép* 1950. júniusi száma (I. évf. 4. sz. 5. l.) a színész-képző főiskola növendékei által bemutatott előadásról egy színpadi képet közöl a következő tájékoztató szöveggel: »A Színháztudományi és Filmművészeti Főiskola vizsgálóelőadásain bemutatja a *Különös házasság* színpadi változatát. A főiskola bemutatóelőadásai az új színészi munka kialakítását tartják szem előtt. A fiatal, dolgozó népből származó növendékek azt tartják legfőbb feladatuknak, hogy előadásaik az új közönségnek — munkásoknak, parasztnak, haladó értelmiségieknek — az igényeit elégítsék ki. Állandó kapcsolat a néppel: így nevelődik az új szocialista színész-nemzedék. — Képünk a *Különös házasság* egyik jelenetét ábrázolja a főiskola növendékeinek előadásában. A színpadi változatot Mikszáth regénye alapján Gyárfás Miklós és Örkeny István írták.«

A Szegedi Nemzeti Színház 1960. évi előadásairól a *Szegedi Tükör* c. lap (a Szegedi Nemzeti Színház műsorfüzete) 1960. márciusi száma részletesen tájékoztat. (A szereposztást előbb, a »Kézirat, kiadások, fordítások és átdolgozások« c. fejezetben közzöltük.) Az előkészületben levő előadásról a *Szegedi Tükör* említett számában névtelen cikk számol be (1—3. l.):

»Ha a legnépszerűbb magyar írók listáját valaki összeállítaná, ebben a névsorban bizonyára igen tisztes hely jutna Mikszáth Kálmánnak, a regény nagy magyar mesterének. Valamennyi könyve közkézen forog, s valamennyi regénye azok közé az olvasmányok közé tartozik, amelyekre azt szoktuk mondani : „Nem lehet letenni . . .” *A Noszty fiú esete Tóth Marival, Beszterce ostroma, Különös házasság, Új Zrínyiász, Fekete város . . .*, hogy csak a legismertebbeket soroljuk, mind-mind csupa közkezen forgó munka — s csupa-csupa dráma. Nem véletlen, hogy regényeinek jórésze filmművészeket és drámaírókat ihletett meg filmváltozat, illetve színpadi változat megírására. Nagy filmek és nagy drámák születtek Mikszáth-művekből, s ezeknek mindig és mindenütt nagy közönségsikerük volt.

Az irodalmi és színházi közvélemény azonban ebben az évben az eddiginél is fokozottabb figyelemmel fordul Mikszáth életműve felé. Májusban emlékezünk a csodálatos tehetség halálának 50. évfordulójára, s erre a jubileumra országsgazerte méltó ünnepléssel készül minden kulturális és művészeti intézmény. A jubileumi ünnepségsorozat megrendezésében különösen előkelő szerep jutott Szegednek, ahol országos ünnepségek, megemlékezések szerepelnek a jubileumi Mikszáth-hét programjában. Ebbe a nagyszerű programba illőn bekapcsolódik a Szegedi Nemzeti Színház, amely talán éppen az ünnepi esemény fénypontját adja majd a *Különös házasság* előadásával. . . .« stb.

III.

A FILMVÁLTOZATRÓL (1951)

A forgatókönyv írója, *Háy Gyula* a *Különös házasság* filmváltatójáról, a kifűzött feladatokról és a végzett munkáról részletesen nyilatkozott a *Művelt Népb*en (A kulturális tömegmozgalom folyóirata. Kiadja a Népművelési Minisztérium), 1951. március (II. évf. 3. sz., 29. l.):

„... Mit talál az olvasó ebben a regényben és mit kellett a filmnek különösen kiemelnie? Mindenekelőtt a haladásba, a magyar nép jobb jövőjébe vetett törhetetlen hitet és a harcok gyűlöletet azokkal szemben, akik a népet elnyomják, kiuzsorázzák, külső hatalmaknak áruba bocsátják. Mikszáth tisztán látta azokat a haladó erőket, amelyek a múlt század elején a sötétség, az elnyomás, a bécsi udvar ellen felvették a harcot. Értette és értékelte a magyar jakobinusokat, akik a francia forradalom eszméit hintették el a feudális járomban nyögő magyar nép lelkében. Medve doktor derűs és mégis megalkuvást nem ismerő, a természettudományok alapján álló, a babonák és a babonák haszonélvezői ellen kiálló alakja képviseli a könyvben ezt az erőt; a filmben még élesebbre kellett rajzolniuk a körvonalait.

Tökéletes pontossággal látta Mikszáth a reakciós erők összefonódottságát. Fischer érsek a filmben így jellemzi ezeket az összefüggéseket: „Egy táborban van itt a pápa, a császári ház, a földbirtok és — mivel nagybirtokos és magyar mágnás — ön is, édes fiam...” Mikszáth tehát látta a koronás fők és az áruló főpapok, a Bécshez húzó magyar mágnások érdekközösségét. Vajon a mai nézőnek nem jut-e akaratlanul is eszébe az a bonyolult érdekközösség, amely a nép mai esküdt ellenségeit egy táborba tereli? az amerikai háborús bűnösök táborába?...

A feladat ma az, hogy a klasszikus író szerzteágazó, a regény eszközeivel előadott mondanivalóit a film viszonylag szűk kereteibe sűrítve, a legfontosabbat úgy válassza ki, hogy az mégse váljék kivo-natossá, a lényeg mellett az attól elválaszthatatlan dísz is megőrizze és mindezt a film különleges eszközeivel úgy hozza a néző elé, hogy nyugodt lélekkel elmondhassuk: ha a nagy író élne és a film műfaját magáévá tenné, lényegében ugyanezt a megoldást választaná.

Ehhez elkerülhetetlenül szükséges a forgatókönyvíró és a rendező újszerű együttműködése. Meg kell hogy szűnjék a rendezés öncélúsága és a forgatókönyv alárendeltsége. Mind a kettő egyaránt és egy „rangban” a művet szolgálja és a mű *mondanivalóját*. Széles néptömegeket megmozgató, harcok, pártos művet csak egységes „haditerv” szerint lehet megalkotni, ez pedig a kollektív munkának új, magasabb fokát követeli meg.

Ha a néző a *Különös házasságban* új, a magyar filmművészetben még nem látott értékeket fedez fel, ez elsősorban ennek az új, kollektív szellemnek köszönhető...

A film egyik leghatásosabb jelenete, amikor a hat kanonok elindul, hogy elfoglalja helyét a tárgyalóteremben. A forgatókönyv-

ben ez a kép csak így jelenik meg: „A kanonokok lassan, Iaza sorban egymás mögött jönnek lefelé a székesegyház lépcsőjén.” Emellett a könyv jobboldalán még az olvasható: „Zene.” Ennyi az egész. De ahhoz, hogy ez a jelenet azt a helyet foglalhassa el a film egészében, amelyet szántunk neki, az kellett, hogy a forgatókönyv e szűkszavú néhány sorának leírásakor lássuk, hogyan fogja ezt Keleti Márton, a rendező megvalósítani, milyen építészeti háttérrel választ ki hozzá Pán József, hogyan öltözteti fel a színészeket Nagyajtai Teréz, hogyan fogja be a színészeket a kamerájába Hegyi Barna. Hallani kellett, ha mégoly homályosan is, Szabó Ferenc akkor még meg sem írt zenéjét, sőt érezni kellett a hat színész testi megjelenését, arc-kifejezését . . .

A *Különös házasság* készítésekor szinte mindenki újtó volt . . .

(A cikk élen jelenet a filmből: Benkő-Buttler és Tolnai Klári.)

A filmet 1951. február 15-én mutatták be a fővárosban. Közöljük az előzetes híreket s főbb sajtóvisszhangokat:

A *Magyar Nemzet*ben (1951. február 21., VII. évf. 43. sz. 5. l.)

Mátrai-Betegh Béla filmkritikája:

„Magyarország végre is Európában van! — így okoskodik Buttler János, mikor a kényszerű, különös házasságot megkötötték vele egy éjszakán a rőszkei kastélyban Dóry Máriaival, a Pázmány-féle ritus valóságos paródizálásával és a házasság szentségének bűnös megcsúfolásával. Vannak még törvények Magyarországon!

Szegény ifjú nem tudja, hol él. Nem tudja, hogy Magyarország a francia forradalom másnapján, a XIX. század elején és még sokáig azután is, nincs Európában, hanem egy vad, emberevő világrészben, neve: feudalizmus. Törvényei feudális törvények, amelyek nem törődnek az ember jogával és a természeti igazsággal, kisebb gondjuk is nagyobb annál, hogy a nép boldog legyen, hát még annál, hogy egy sárospataki diák megtalálja a boldogságát, azzal kötve házasságot, akit a szíve kiválasztott: Horváth Piroskával. A Marseillaise-t énekelgető pataki juristák a kollégiumban azt a jogot és igazságot tanulják tudós Kövy professzor uramtól, amely magyar földön csak elméleti, a kurucjárta zempléni dombokon annak a szabadságnak a tájai között szedik a virágot, a nótát és az eszméket, amelyet Rákóczi hagyott itt emlékül és emlékeztetőül. De maga a szabadság hej, de messze van a múltban és a jövőben! Kossuth Lajos gyermek még, rajongó és szenvedélyes arcocskájával a pataki nagydiákok legfeljebb akkor találkozhatnak, ha benéznek Újhelyre, de akkor se nagyon veszik észre a kisfiút. Ferenc a császár és Metternich az úr, egy-egy magyar nagybirtokos a bosa, és a nép a szolga. Négylovas földesúri hintók futnak a rozoga országutakon, de a féderes kocsikban terpeszkedők nem érzik a zökkenőket; a kúriák asztalán jár a kártya és a hegyaljai, a jobbágytelkeken meg a pandúr. Örökös a vendégjárás a kastélyokban és örökös a tiboroi panasz a viskókban, örökös a hideg tűzhely a nép fiainál és örökös a sütés-főzés a nép urainak konyháján. „Tömérdek izzadsága ment ki a parasztnak a nemesi kéményeken konyhafüst alakjában” — írja Mikszáth Kálmán ebben a regényében, amelyben azt is elmondja, hogyan ment füstbe egy szerelmespár, János és Piroska boldogsága.

is ugyanazon az úton: a hazai oligarchák és a bécsi zsarnokok palotáinak kéményein át.

Ez a történelmi-társadalmi háttere a *Különös házasság* című regénynek, amelyet Mikszáth — saját szavai szerint — „egy még nem is nagyon megsárgult krónika után” írt. Igaz minden sora.

„Igaz hát minden sora” — ezzel a mikszáthi, sajátkezű hitelessítéssel kezdődik a regény színes filmváltozata is. Irodalmi hitelén kívül ez a bevezetés adja meg a filmnek a történelmi hitelét s a továbbiak úgy festenek, mintha a nézők „még nem is nagyon megsárgult” okmányok közt lapoznának, egy megtörtént, nagy pör jegyzőkönyveiben, jobban mondva egy vádiratban.

A pör sértettje Buttler János és Horváth Piroska, sértettje az emberi szív, sértettje a nép és az erkölcsi világrend. Vádlottja pedig egy rendszer, amely kegyetlenül beletiport nyilvánvaló jogokba és igazságokba abban a hiszomben, hogy erőszakosságával megvédheti önmagát, holott éppen az erőszakosságai ásták meg lassú kapavágásokkal a saját sírját. Vádlottja a feudalizmus. Ellene és szövetségesei ellen szolt Mikszáth Kálmán regénye és ellene szól most ez a belőle készült, kiváló film, a magyar filmgyártásnak ez a legújabb büszksége.

Mikszáth nyomán a vádlottak padjára ülnek a XIX. századbéli Magyarország vezetői, azok, akiket, az író szavaival élve, „Bécsben csináltak Magyarországnak”; a film leleplezi azt a szövevényt, amely titkos utasítások, parancsok, kétféjű sasos pecsétekkel lezárt levelek és kitüntetések útján behálózta és fojtogatta ezt a nemzetet. Leleplezi úgy, hogy mindvégig Mikszáth ölesszemű társadalomszemlélete mellett maradva pártállásra készíti a ma nézőjét és szenvedélyesen meggyűlölteti vele azokat a praktikákat, képmutatásokat és hazugságokat, amelyeknek markában népünk vergődött. És leleplezi úgy, hogy a filmművészet szemléltető nyelvére fordítja le a regény igaz sorait, drámai egységbe foglalva Mikszáth verőfényes, csak az ég alján villámoktól súlyos felhőket gyülekeztető epikáját.

A drámai sűrítés kitűnően sikerült a forgatókönyvben. A cselekmény érdekében a forgatókönyv-író néhány jellegzetes Mikszáth-alakot tovább életben tartott, mint maga az évtizedek eseményeit szélesen tárgyáló regény. De ezek a figurák a film kockáin is aszerint a karakterük szerint élnek tovább, amelyet Mikszáth megrajzolt és további sorsuk is saját jellemük szerint alakul. A voltaireiánus Medve doktor például, aki a regény lapjain már korán meghal, a filmben hosszú darabon át részese és alakítója marad a cselekménynek, de végig annak a szabad gondolatnak, annak a természettudományos álláspontnak, azoknak a „rebellis” eszméknek a képviselőjeként, ahogyan Mikszáth őt útnak indította. Sorsa is úgy telik be rajta a filmben, mint azoké, akik egy korlátolt, elítéletekkel teli korban és alattomos hatalmi rendszerben megpróbálnak szabad jellemük és „lázadó” eszméik szerint élni: orvul meggyilkolják.

Helyesen tömöríti a forgatókönyv az eseményeket egyéb tekintetben is. Vidonka alakját például Mikszáth egy mellékesen elejtett célzása nyomán az országban akkor szerte kallódó népi tehetségek,

az érvényesüléstől elzárt talentumok jellegzetes képviselőjévé emeli, s rajta is megmutatja az elnyomás könyörtelen módszereit. Általában a film jól választotta ki a regény drámai csomópontjait s köréjük rakta az idillikus, vagy gúnyoros, vagy anekdotázó, vagy kritikai élfü, korra jellemző epizódokat.

A forgatókönyv alkalmas volt arra, hogy alapja legyen az egyik legkimagaslóbb, a kritikai realizmus hagyományaira híven támaszkodó, de már a jövőbe mutató magyar filmalkotásnak. Mikszáth szeleme lebeg fölötte, de átítatja, irányítja az az új irodalmi, társadalmi és történelmi szemlélet is, amely az igazságot keresi és amely alapvetően különbözik attól a szemlélettől, amelyről Mikszáth oly keserűen jegyzi meg ugyanebben a könyvében: „Jaj, szegény történelmünk, de nagyon megváltoztattak...”

A Mikszáth-regény nagyszerűen sikerült filmváltozatában ez a szemlélet akként érvényesül, hogy a múltban lezajlott küzdelmek a jelen harcaihoz is megedzik a fegyvert, s levonva Mikszáth társadalomkritikájának tanulságait, mutat egy nyúgeitől, ellenségeitől megszabadult, felvilágosult és tiszta társadalom fejlődése felé. A nézők a filmben tehát nem pusztán a letűnt kor ábrázolását látják, hanem irányítást is kapnak a korunkban való, helyes tájékozódásra, feleletet mai problémákra. A film haladó hagyományainkat szerves alkotórészévé teszi jelenlegi életünknek s erőteljesen rámutat, hogy népünk mai útja egyenes folytatása annak az ösvénynek, amelyet legjobb íróink, legszabadabb gondolkodóink, a magyarság legnagyobb fiai vágtak a feudalizmus kusza és gonosz vadonában a szabad jövő felé.

„Höst festek, igazat kell mondanom” — írta Mikszáth ugyan-csak ebben a regényében s ezt a film alkotói kötelezőnek ismerték el magukra nemcsak a cselekmény követése, a történelmi kor ábrázolása, hanem a szó szoros értelmében, csakugyan a festés terén is. A *Különös házasság* színes film, bizonyos mértékben tehát képzőművészeti alkotás, festmény is. Színei igazak, mint maga a történet, amelyet megfestenek, és művésziek, mint Mikszáth kifejezési módja...⁶

A *Népszavában* (1951. február 18., 79. évf. 41. sz. 7. l.) *Vézei Endre* recenziója:

„Új magyar filmet mutattak be, a Mikszáth Kálmán *Különös házasság* című klasszikus regényéből készült művet. Az új magyar színesfilm ünnepi esemény a szó lényeges értelmében, mert azt bizonyítja, hogy a szocializmus útjára lépett filmgyártásunk egyre merészebb és nagyvonalúbb témákhoz nyúl; hogy új filmgyártásunk lektüzdötte a magyar filmnek még a múltból itmaradt átkát: a kisserfűsége, a lokális érdekességre korlátozottságot. A *Különös házasság* azt bizonyítja, hogy fejlődő új filmgyártásunk mind eszmeileg, mind művészeileg, mind technikailag néhány esztendő alatt óriási utat tett előre.

Mikszáth *Különös házasság*ából filmet készíteni nagyszabású, igényes vállalkozás. Mikszáth e műve egyike a magyar prózairodalom legkiemelkedőbb remekműveinek. A *Különös házasság* című regényben az a Mikszáth szólal meg, aki nemcsak élesen és világosan, balzaci nagyvonalúsággal látja a feudális kiskirályok és a császári zsarnok-

ság alatt nyögő Magyarországot, hanem van bátorsága mindezt a nagy regényíró eszközeivel félreérthetetlenül kifejezni. Ebben a regényben nincsen megbocsátó humor: ellenkezőleg, a derűt beárnyékolja a maga viharfellegeivel a nemesi társadalom, az urak és a főpapok álnok cinkosi szövetkezése. A *Különös házasság* Magyarországnak uralkodói, a nagyurak és a klerus, minden igazságot üldöznek, fölmagasztalják az álszenteskedést, a hazugságot, a csalást; törvényesítik a gyilkosságot, a szentség oltalma alá vonják a szajhát. Mikszáth ebben a művében lenyűgözve és megrettenve néz szembe a valósággal s nemcsak Medve doktorában, aki a francia forradalom és a felvilágosodás híve, foglal állást, hanem minden szereplőjével.

Mikszáth művének filmváltozata nemcsak megértette a mikszáthi mondanivalót, nemcsak átértette az író mesteri korrajzát, hanem mindezt kifejezésre is juttatta. A filmfeldolgozás jelentős erénye, hogy a mikszáthi műből biztos politikai és művészi érzékkel a leglényegesebbet ragadta ki és formálta filmmé. Ugyancsak a forgatókönyv érdeme, hogy a *Különös házasság* mondanivalóját kiemelte a történetes szövevényes, epikus bonyolultságából és egészen közérthetővé tette a film közönsége számára. Gondja volt arra, hogy a népelnyomó urak és a főpapság cinkosságának összefüggéseit is megmutassa. Markánsan, élesen fejezi ki, hogy az urak Magyarországon még akkor sem juthatott érvényre az igazság, ha történetesen egy gróf képviselte azt.

A filmfeldolgozás, a forgatókönyv további érdeme, hogy ahol a film műfajának megfelelően bizonyos mértékig eltér a regénytől, ott is nem az eltérés a lényeges, hanem az, hogy ezek a motívumok is Mikszáth mondanivalójából sarjadnak.

A *Különös házasság*, mint a film is világosan elénk tárja, egy kicsit több mint „különös”. Döry báró, ez a félelmetes, álkedélyessége mögött fenevadszerű jobbágyúzó, miután megtudja, hogy leánya teherben van (Döryék házipapja a ludas ebben) — erőszakkal lefoghatja Buttler grófot és összeesketteti leányával. Az eskettető pap pedig maga a titkos atya. Buttler gróf megindítja a harcot a törvény- és jogellenes házasság felbontása érdekében. Hiába van mellette az igazság, hiába áll rendelkezésre hatalmas vagyon, melyet nemrég örökölt, hiába támogatniák öt felvilágosodott barátai, társai — úgyse nem győzhet, mert beleütközik a császári ház és a főpapság érdekeibe. A szentszéki tárgyaláson, mely a törvénytelen házasság felbontását kéri Buttler gróf ügyét vizsgálja, éppúgy bedugják az igazságszolgáltatás fülét, mint ahogy azon az emlékezetes kényszeresküvön Döry báró vattával gyömködte be cselédeinek fülét, hogy ne hallhassanak, tehát nyugodt szívvel vallják: nem hallottak semmit.

Közben feltáruv elöttünk az egyházi „igazságszolgáltatás” minden fondorlata, cselészövénye, az érsek, majd később prímás, a kanonokok fekete maffiája: az urak és a főpapok szövetségének elvetemült cinizmusa. Aki az igazság mellett áll, azt bérgyilkosok fenyegetik, meghurcolják, tönkreteszik. Fischer érsek, ki Buttler gróf pénzén lesz Esztergom prímása [?], az utolsó pillanatban hitszegően cserbenhagyja az igazát kereső fiatal grófot és ezt így okolja meg: „Ez egy hatalmas

harc volt, gróf uram, mely az egyház és a papságot rossz szemmel méregető elemek között folyt. Igen szomorú, hogy a hadihajón, amelyet elsüllyesztettünk, rajta volt az ön búzája is, de el kellett süllyesztenünk, uram, mert rajta voltak ellenségeink is.” Ez a summázat világosan mutatja, hogy miről van szó. A főpapság ebben a törvénytelen házasságban természetsszerűleg a reakciós Döry báró mellé állt, amellé, aki a törvényt és a nép jogait egyként lábbal tiporta. Az is természetes, hogy a haladás hívei az önkény, az elnyomás, a zsarnokság ellen harcolók, Buttler gróf ügyét, az erőszakos és törvénytelen házasság feloldására irányuló harcát támogatták. E látszólag kis kérdésben — amely, mint Mikszáth és a film megmutatja, országos, sőt nemzetközi ügygé nőtt, mert a külföldi főpapság is beavatkozott — a haladás és a reakció ütközött össze, de végül az igazságot a reakció eltiporta.

Az átdolgozás jelentős erényei mellett rá kell mutatnunk néhány hibára is. Ilyen például az a hiányérzetünk, amelyet Döry báró alakjának filmbeli ábrázolása kelt. Mikszáth Döryje félelmetes ember, sokrétfű és gazdag alak. Nyájaskodó, kedélyes, jó házigazda, ha úgy szükséges, megtévesztően barátságos, hazugan „vendégszerető” — ugyanakkor igazi arcát nézve, vadállatiasan kegyetlen, cinikus, erőszakos, olyan ember, aki gyilkossággal is elteszi láb alól ellenfelét, apai érzései gyorsan kereskedelmi érzékké változnak, amikor arról van szó, hogy túladjon teherbeesett leányán. Fennhéjázó arisztokrata gőg és a legocsmányabb aljasság — ez jellemzi Döry bárót, aki Mikszáth ábrázolásában a főpapság mellett a reakció igazi képviselője. Dörynek, ennek a fontos alaknak ilyen sokrétfű, mélyreható jellemzése hiányzik az átdolgozástól. Ugyancsak hiányzik annak a megmutatása, hogy az eleinte riadt Döry-leányból hogyan válik tudatos, kegyetlen, bestiális némbor. Végül még egy hiányosság, ami kicsit a leegyszerűsítés módján hat: amikor Bernáth Zsiga — Buttler barátja — kimegy a szentszéki tárgyalás idején a püspöki palota előtt várakozó tömeg közé és ott valóságos kis beszédet intéz az emberekhez a népjogokról és a szabadságról. Ez így nem hiteles. Bernáth Zsiga nem forradalmár, minthogy Buttler sem az, hanem az ő ügye válik a haladás és a reakció csataterévé. Sem Mikszáth és más helyütt a film átdolgozója sem tulajdonít Buttlernek forradalmár jellemet.

A sikerült átdolgozást helyesen, nagyvonalúan, gondosan részletező művészi munkával vitte filmre a rendező.

A színészek közül elsősorban három művészt kell kiemelnünk: Somlay Artúrt, aki Fischer érseket játssza; Pécsi Sándort, Medve doktor alakdóját és Major Tamást egy jezsuita szerepében . . .

Mindent egybevetve: a *Különös házasság* filmváltozata újabb jelentős állomás filmművészetünkben. Az átdolgozás, a rendezés és a színészi munka magas színvonala, az író halhatatlan művét tisztelő munkája, a regény pártos, népünk javát és haladását szolgáló feldolgozása új művészetünk és egyben a népnevelés fontos eszközévé teszik. «

A *Szabad Nép* (A Magyar Dolgozók Pártjának központi lapja. 1951. február 18. 9. évf. 41. sz. 10. l.) filmkritikája:

„Egy még nem is nagyon megsárgult krónika után írom ezeket a dolgokat úgy, amint következnek. Annyira biztosak és hívek az események egyes főadatai, hogy a neveket sem tartom szükségesnek megváltoztatni és semmi círadát, semmi írói arabeszket nem teszek hozzá. Az, aki a naplójában feljegyezte e történetkét, sohasé szokott hazudni másoknak se. Hát [még] saját magának minek hazudott volna? Igaz hát minden sora. Minek [Mikszáthnál: Miért] rontsam én el nem igazra?” Ezekkel a szavakkal kezdődik Mikszáth Kálmán regénye, a *Különös házasság*. Több mint félszázada annak, hogy a regény megjelent. Az a krónika, amely után írták, alaposan megsárgult azóta, ha ugyan még megvan egyáltalán. De az igazság, ami belőle sugárzik, él — és tündöklőbben világít, mint valaha.

Mikszáth regénye — irányregény. Azokban az években, amikor írta, heves vita dúlt a parlamentben és országszerte a polgári házasság bevezetéséről, arról, hogy a házasságkötés és bontás az állam ügye legyen és ne az egyház monopóliuma. Mikszáth a klérus, a konzervatívok álláspontjával szemben a szabadelvűek pártján állt, a polgári házasság mellett tört lándzsát az egyházzal szemben: ezt példázza a *Különös házasság*. De a mű messze túlnőtt az alkalmon, amely kiváltotta, mint ahogy Mikszáth túlnőtt a szabadelvűek táborán, amelyet könyvével támogatott. A *Különös házasság* nem valamiféle regényesített vitairat a házassági kérdésben, hanem állásfoglalás, harcos és művészi kiállás a magyar feudalizmussal és mindenekelőtt a klerikális reakcióval szemben.

Majd 50 évig rejtegették, eltagadták, agyonhallgatták Mikszáth remekművét. A népi demokráciának kellett szinte kiánsnia: a felszabadulás óta több új kiadás vitte el ezekhez és ezekhez. Dramatizálták és a színdarabokkal tízezrek ismerkedtek meg. S most a megfilmesített regény milliók kincsévé teszi a pompás mikszáthi alkotást.

Új filmgyártásunk egyik legsikerültebb műve a *Különös házasság*. Nem könnyű feladat irodalmi remekműből filmet készíteni, olyan filmet, amely méltó eredetijéhez. S Mikszáth, a maga sajátos írói módszereivel, széles kiterjedéssel, bőkedvű adomázásával, meleg szívvel és kegyetlen iróniájával, különösen kemény dió. A régi magyar filmgyártásnak nem egyszer beletört a foga. A meghamisított *Nosztalgia*-film éppúgy nem ért egy fabatkát sem, mint a népszínművé alakított *Vén gazember*, vagy a *Szent Péter esernyője*. De még a felszabadulás után filmrevett *Beszterce ostroma* is olyan alma volt, amely bizony messze esett a fájától. A *Különös házasság* az első olyan Mikszáth-film, amely valóban Mikszáth-film. Ebből a filmből Mikszáth beszél a mához, ő tanít, ő buzdít, ő leplez le.

Mikszáthé a mese, ez az érdekes, fordulatos történet, amely a film viszonylagos hosszúsága ellenére is mindvégig lekötö a nézőt. És Mikszáthé a mondanivaló, annak leplezetlen őszintesége és élessége.

Miről szól a *Különös házasság*? A múlt század elején vagyunk. Dóry Mária, a Habsburgokhoz húzó Dóry báró lányát megejtí a bárói család házi papja, Szecsenka plébános. A báró csellel foglyulejti a fiatal Buttler Jánost, s fegyveres erőszakkal összeesketteti a lányával. Buttler, akinek jegyese, szerelme van: Horváth szeszőző lánya,

Piroska, hiába küzd éveken át, hogy a házasságot semmisnek mondják ki. A különböző papi bíróságokon, kanonoki, érseki, pápai szentszékeken megbukik minden próbálkozás. Miért? Miért nem veheti el Buttler János azt, akit szeret, miért van örök boldogtalanságra kárhoztatva egy számára idegen és gyűlölt asszony oldalán?

Mikszáth Kálmán nagysága éppen abban van, hogy nemcsak a történetet mondja el végtelenül színesen, változatosan, hanem csalhatatlan éleslátással tárja fel azokat a belső összefüggéseket, bogozza ki azokat a rejtett szálakat, amelyek az események igazi mozgatói. Buttler Jánosnak és Horváth Piroskának boldogtalannak kell lennie, mert így kívánja — mint Zichy Ferenc gróf mondja —: „a béke, a csend, az egyházi funkciók iránti tisztelet, melyet nem szabad lerombolni a közhitben”. Hamis tanúknak kell felsorakozniok, hamis esküknek kell elhangzaniok Döry Mária igaza mellett, mert „a papság vigyázott magára, s óvatos volt az egyház belső életének szellőztetésében. Inkább elleplezték a papi bűnököt, mintsem hogy felderítsék, nehogy egyesek hibája az egész papságnak ártson”. Hiába könyörög és fenyegetőzik, ajándékozik és veszteget főpapokat és főurakat Buttler gróf, aki egyike az ország leggazdagabb embereinek, neki, a főúrnak is el kell buknia. Az egri érsek így oktatja ki erről: „Hát a kérdés úgy áll, kedves grófom, hogy amit ön kíván, az merő lehetetlenség. Ez már nem pusztán az ön ügye. Ami az öné belőle, az liliputi dolog, amit meg se lehet látni. Ez egy hatalmas harc volt, gróf uram, mely az egyház és a papságot rossz szemmel méregető elemek közt folyt. Igen szomorú, hogy a hadihajón, amelyet elszüllesztettünk, rajta volt az ön búzája is, de el kellett süllyesztenünk, uram, mert rajta voltak ellenségeink is, akik a mi hajónkat roncsolják vala össze”. Így nő Buttler János és Döry Mária „különös házassága” országos ügygé, hatalmi kérdéssé, amelyben nem hátrálhat meg a klérus, mert a tekintélye forog kockán, s nem tűr meghátrálást a Habsburg császári ház sem, mert attól tart: ha ma kétségbevonják a papi stóla szentségét, holnap talán már a korona szentségét sem fogják elismerni. És hasonlóképpen vélekednek a magyar főurak, a „világi nagyok”. Két szomszédos tarisznyához hasonlítják a papságot és önmagukat és „mindig összerezzenek, ha valaki az egyik tarisznyához nyúl, mintha attól tartanának, hogy akkor mindjárt rákerül a sor a másikra is”. Mint a hinár indái, úgy fonódnak össze a császár, a főpapság, a főnemesség érdekei.

Ennek az összefonódottságnak az ábrázolásában a film bizonyos mértékig elmarad Mikszáth éleslátása mögött. Igen helyes az a képsor, amely azt mutatja meg, milyen fontosnak tartja az erőszakolt házasság további fenntartását a Habsburg-császárnő, a magyar-gyűlölő Metternich herceg és a jezsuita rend. De ezeknek a jeleneteknek az értékét, erejét a film egészétől elütö, gyenge színészi játék lerontja. Másrészről a filmben úgy tűnik, mintha Döry báró egyedülálló, elszigetelt alakja lenne az udvarhoz húzó magyar főnemességnek, az összes többi főurak szembenállnak vele. A regényben — helyesen — nem így van. Mikszáth megmutatja, hogyan sző csejt Buttler és Horváth Piroska szerelme ellen a nádorispán, hogyan agitál a tör-

vénytelen házasság mellett „a hatalmas Zichy Ferenc gróf, a nagybefolyású Mária Erzsébet főhercegnő intimusa” — azaz, hogy a magyar főnemeselek jelentős része sem különb a Deákné vásznánál.

A forgatókönyv előtt az a feladat állt, hogy a regényadta nagy anyagból kihámozza azt, ami a legcélrátörőbb, ami a leglényegesebb, s ami elfér egy kétórás film keretein belül. Hágy Gyulának sikerült ezt a feladatot jól megoldania. Világosan, egyenesen, nem lankadón ezt a film a kibomlás felé, a lényegét, az alaptémát sosem veszti el és — ami nagyon fontos — nem tartja a kérdést egy szinten, hanem mindig több és több oldalról mutatja meg, egyre jobban elmélyíti. A két szembenálló tábor állandó mozgásban és állandó fejlődésben van. Döryék és a papok egyre elvetemültebbek, egyre alávalóbb eszközökkel dolgoznak. A kezdeti képmutatásból és álszenteskedésből egyre nyíltabban tör elő az orgyilkosságtól sem visszariadó banditizmus. Ugyanakkor Buttlerék a harcban — harcosokká edződnek. Medve doktor, a voltaireianus orvos, a gúnyolódó, tréfálkozó kövér emberke, az igazság keményen verekedő katonája lesz, Vidonka, a megfélemlített falusi ezermester sem enged többé lakatot tenni a szájára, még aranylakatot sem: a szentszék asztalára vágja a hallgatását megfizető ezer aranyat. Bernáth Zsiga, Buttler barátja is mind hangosabban áll ki az igaz ügyért. S mindennek nyomán a nézőkben is egyre vérforralóbb a gyűlölet az elnyomókkal, a gazemberekkel, a bérgyilkosokkal szemben és egyre mélyebb a rokonszenv az ellenük harcolók iránt. A néző is egyre tudatosabbá lesz, maga is tanul: megtanulja, kinek hihet és kinek nem. Főképpen azt: kiknek ne higgyen.

Ezt a célját — és ez volt a főcélja — kitűnően eléri a film. De két dolgot hiányolunk belőle, amellyel a hatást fokozni, az elmélyülést növelni lehetett volna, két olyan dolgot, amivel Mikszáth nagyszerűen élt. Az egyik a regényben lényegesen gazdagabb, szebb, megfogóbb Buttler János és Horváth Piroska szerelme, mint a filmben. Fontos kérdés ez — a művészeti hatás és a politikai hatás szempontjából egyaránt. Minél szebben, költőibben sikerül ábrázolni a két fiatal forró szerelmét, annál világosabbá válik, mit akarnak tönkretenni, milyen őszinte és igaz boldogságot akarnak megsemmisíteni a főurak és a főpapok. A másik kérdés: a gazdag, aprólékosan kidolgozott mikszáthi jellemek több esetben túlságosan elhalványodnak a filmen. A részletezés olyan módszere, amit a majd 400 oldalas regény használ, természetesen nem másolható a filmre. De éppen maguk a film alkotói mutatták meg Medve doktor esetében, hogyan lehet egy regénybeli alakot néhány erőteljes vonással jól, hitelesen visszaadni, sőt — nagyon helyesen és nagyon ötletesen — még tovább is fejleszteni. Ugyanakkor azonban Horváth Miklós, Horváth Piroska alakja például sajnálatosan szegényebb, mint a regényben.

Azt mondtuk: a *Különös házasság* az első olyan Mikszáth-film, amely valóban Mikszáth-film. Igen, legnagyobb erénye a Mikszáth szelleméhez való hűség. De nem lebecsülhető erénye az sem, hogy ugyanakkor film is. Nem lefényképezett regényről, hanem önálló,

teljesértékű filmalkotásról van itt szó. Feszült és drámai, sűrített és erősütemű, él a film sajátos kifejezőmódjával, különleges eszközeivel . . .

A *Különös házasság* arról a korról szól, amelyben még a békák is azt brekegték a mocsárban: „Urrak a papok”, amikor „töméredek izzadsága ment ki a parasztnak a nemesi kéményeken konyhafüst alakjában”, s az urak „jól megszedték magukat a nép zsírján”. De ha a múltról is szól — a mához szól. Ahhoz a néphez, amely legyőzi a múlt sötét erőt, amely immár ura és gazdája hazájának, amelynek munkája, szerelme, boldogsága szabadon és szépen virágozhat, s amely tiszteli, magáénak vallja és milliók kincsévé teszi a múlt minden értékét, közte Mikszáth Kálmán nagy örökségét is.»

A *Szabad Nép* ugyanezen számának (1951. február 18.) képes melléklete egy jelenetet közöl a filmből: Buttler Jánost erőszakkal esketik össze Döry Máriával.

A *Szabad Szó* 1951. február 11-i számának (53. évf. 6. sz. 6. 1.) híradása:

„Új, színes magyar film: *Különös házasság*. Rövidesen bemutatják az új magyar filmet a *Különös házasság*ot. — Ez a film hatalmas fejlődést jelent filmművészetünkben. A tartalmas mondanivalót művészi ábrázolásában, pergő jelenetek sorozatában tárja a néző elé. Mikszáth Kálmán e műve most kerül igazán közel a dolgozó tömegekéhez . . .» Kép: Buttler János (Benkő Gyula) és Horváth Piroska (Örkényi Éva).

A *Szabad Szó* 1951. február 18-i számában (53. évf. 7. sz. 7. 1.) —ős jegyű ciklrő beszámolója:

„A demokratikus magyar filmgyártás egyre biztosabban és eredményesebben halad célja felé. A most bemutatott új színes film, a *Különös házasság*, újabb bizonyítéka annak, hogy filmgyártásunk eleget tud tenni azoknak a feladatoknak, amelyeket az egyre jelentősebb lépésekkel előrehaladó magyar kultúrforradalom tőle megkövetel . . .

A magyar nép kíváncsi a múltjára. Érdeklí az az út, amelyet megtett, tudni akarja nemcsak azt, hogy milyen irányban halad, hanem azt is, hogy milyen harcok, milyen küzdelmek árán jutott el oda, ahol ma áll. Haladó hagyományaink, a magyar klasszikusok ápolása nemcsak az irodalomnak, hanem a filmművészetnek is elsődrendű kötelessége. Természetesen nem a múlt a döntő, hanem a jelen. A filmgyár tervében elsősorban olyan filmprodukciók szerepelnek, amelyek a ma küzdelmét, a ma problémáját viszik vászonra, hogy az ország minden dolgozója tanulhasson, okulhasson.

A *Különös házasság* az egyik legnagyobb magyar klasszikusnak, Mikszáth Kálmánnak regénye alapján készült. A feudális és polgári irodalomkritika, amely mindig, mindenkit valahová beskatulyázott, ezt a magyar író-t joviális, ártatlan anekdotázónak könyvelte el. Oka volt rá, hogy ne lássa meg Mikszáthban, a mikszáthi „anekdotában» a maró gúnyt és elhallgassa, hogy Mikszáth ezzel a legélesebb és legkönnyörtelenebb fegyverrel támadta szenvedélyesen és következetesen a XIX. század rothadó feudális társadalmának minden aljasságát

minden visszasságát. Ez a kritika csak azt látta, hogy Mikszáth milyen remekül „rajzolja” a magyar dzsentrit, de hallgatott arról, hogy éppen azért, mert remekül rajzol, milyen kíméletlenül rántja le a leplet a dzsentrivilág hazugságairól, a főurak, főpapok törvénnyitiprásáról és milyen éles színekkel ábrázolja a kisemmizott magyar parasztot. Amint élesedtek a feudalizmus ellentmondásai, annál élesebben világitottak rá Mikszáth Kálmán politikai-társadalmi regényei arra az igazságra, hogy az a társadalom megérett a pusztulásra.

A népi demokrácia elsőrendű feladatának tartja a haladó hagyományoknak, így a magyar klasszikusoknak is ápolását, igazi arculatának, valódi értékeinek bemutatását. Nemcsak könyvalakban jelenteti meg egymásután a magyar klasszikusokat, hanem színpadra viszi műveiket, a filmfelvevőgép elé állítja, hogy a „legfontosabb művészet” segítségével valóban a dolgozó nép közkincsévé tegye. Ezért végzett kitűnő munkát a Magyar Filmgyártó Vállalat, amikor elkészítette ezt az új magyar filmet. A *Különös házasság*, mint ismeretes, valódi történet alapján mondja el, hogyan akarta tönkretenni a Habsburg-ház a vele szövetséget egyházi reakció és az őket támogató főurak szövetsége két szerelmes boldogságát. A forgatókönyv híven követi a regényt. Természetesen tekintetbe kellett venni a színesfilm technikai adottságait, de Háy Gyula jól oldotta meg feladatát, a film hiánytalanul tolmácsolja a regényt . . .*

A *Világosságban* (A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Pártbizottságának lapja) előbb két rövid cikk, majd pedig részletes beszámoló múltatta a filmet.

1951. február 10. (8. évf. 35. sz. 6. l.) :

„Hétfőn rendezik a magyar filmművészet legújabb alkotásának, a *Különös házasság*nak a díszbemutatóját. A film bemutatója elé nagy várakozással tekintenek a dolgozók. A klasszikus Mikszáth-regénynek kiemelkedő sikere volt. Két esztendővel ezelőtt a *Különös házasság* színpadi változata is hozzásegített a klerikális reakció leleplezéséhez. Ezzel a filmmel vizsgálják a magyar filmművészet azon a téren is, milyen utat tett meg a „Ludas Matyi” — első színesfilmünk — óta.”
(Kép: Örkényi Éva és Benkő Gyula a *Különös házasság* egyik jelenetében.)

Február 17. (41. sz. 6. l.) :

„Budapest dolgozói nagy szeretettel fogadták a magyar filmgyártás második színes alkotását, a Mikszáth regénye nyomán készült *Különös házasságot*. Csütörtökön mutatták be a filmet a fővárosi filmszínházak és már az első napokban zsúfolt házak előtt vetítették. Különösen nagy sikere van a film nagyszerű technikával készült, igen szép színeinek. S természetesen annak is örülnek a dolgozók, hogy hamisítatlanul láthatják filmen egyik legkedveltebb írójuknak, Mikszáth Kálmánnak az egykori uralkodó osztályt és a klerikális reakciót élesen leleplező regényét.”

Kép : Buttler Jánost (Benkő Gyula) esküvőre kényszerítik Döry báró hajdú.

Február 20. *Demeter Imre* filmkritikája a *Világosságban* (43. sz. 4. l.) :

•A *Különös házasság* az író egyik legjobb, legmerészebb regénye. Nem véletlen, hogy éppen ebből nem készített filmet vagy színművet a burzsoázia, sőt titkolni igyekezett évtizedeken keresztül. A múlt rendszernek ezt a magatartását már a könyv bevezetője is indokolja: „Igaz minden sora”. Terjesztése nem lett volna előnyös azok számára, akiket az író leleplezett: a feudalista Magyarország urait, elsősorban a klerikális reakciót . . .

A Buttler Jánosra erőszakolt házasság világosan mutatja egyrészt a népelnyomó földbirtokos nagyúr zsarnoki kegyetlenségét, másrészt a klérus szemfényvesztő aknamunkáját. A házasság már nem János és Piroska ügye; olyan üggyé dagad, amelyben a feudalizmus képviselői a kiskirály Dörytől a reakciós kléruson keresztül egészen a Habsburg elnyomóig latbavetnek mindent nem csupán egy törvénytelen ügy törvényesítésére, hanem az egész törvénytelen — és már bomló — hatalmuk foltozására. A házasság kapcsán fény derül arra: kik küzdenek a haladás ellen és kik szállnak szembe a hazugsággal. Mikszáth Kálmán a kritikai realizmus tükrében mind ezt nagyszerűen érzékelteti és megőrökíti azt is: a nép rokonszenve, támogatása a Medve doktorokat, Bernáth Zsigákat és Buttler Jánosokat övezi — a kiskirályok, a reakciók ellen . . .

A *Különös házasság* filmművészetünk értékes, erényekben gazdag alkotása. Szép és művészi film ez, amely hűen tolmácsolja Mikszáth Kálmán remekének bátor és harcos, az emberi haladást szolgáló mondanivalóját. Arra tanítja a mai nézőt, hogy az igazságért szívvel és lélekkel kell küzdeni a sötétség erői ellen. A régmúlt idők alakjainak a jobb életért vívott becsületes harca a ma nézőjét is buzdítja, neveli. Ez a film arról is beszél népünknek: így kell megbecsülnünk azokat a nagy mestereket, akiknek művei örök értékei a magyar irodalomnak. E műveket közkinccsé tenni nagyszerűen alkalmas a legfontosabb művészet, a film. •

A KÉPMELLÉKLETEKRÓL

Az I. kötetben :

- I. A *Különös házasság* kézirattdredékének egyik lapja. (Az OSzK kézirattdrában; jelzete: Quart. Hung. 2973.)
- II. A regény első nyomtatott szövege (Pesti Hirlap, 1900).
- III. Gróf Buttler János. Barabás Miklós festménye a Ludovika-akadémia részére. (Közölte 1 : Vasárnapi Ujság, 1901. febr. 10. sz. 81. l. 2; Képes Folyóirat, 1901., 29. köt. 691. l. 1; 3; Döry Ferenc: •Gróf Buttler János házassága• c. könyvében, 1931.)
- IV. Gróf Döry Katalin. (Közölte 1 : Vasárnapi Ujság, 1904. ápr. 3. sz. 217. l. 1; 2; Képes Folyóirat, 1904., 36. köt. 56. l. 1; 3; Döry Ferenc id. könyvében.)

- V. Az első kiadás (1901) egyik korrektúralapja. (A korrektúrapéldányt a MTAK kéziratára őrzi; jelzete: Ms 46/I—II.)
- VI. Gróf Buttler János levele Fáy Bertalanhoz. Kelt Girincsen, 1792. aug. 16. (Hiteles másolata az Egri Érseki Levéltárban; jelzete: 4097. II. 1.)
- VII. A girincsi Döry kastély. (Közölte »Zemplén vármegye monográfiaja.« Szerk. Borovszky Samu. 1906., melléklet a 48—49. l. között.)
- VIII. Gróf Buttler János levele feleségéhez. Párdány, 1802. június 9. (Az eredeti német nyelvű levél hiteles magyar fordítása, az Egri Érseki Levéltárban; jelzete: 4097. II. 1.)

A II. kötetben :

- IX. A bodrogolaszi kastély. A »különös házasság« regénybeli színhelye. (A sárospataki Nagykönyvtár levelezőlap-gyűjteményéből.)
- X. A bozosi Buttler kastély. (Közölte 1: Vasárnapi Ujság, 1901. febr. 24. sz. 115. l.; 2: Képes Folyóirat, 1901., 29. köt. 697. l.)
- XI. Bernáth Zsigmond tarnóci kúriája. (Közölte 1: Vasárnapi Ujság, 1901. febr. 17. sz. 102. l.; 2: Képes Folyóirat, 1901., 29. köt. 695. l.)
- XII. Gróf Buttler János levele az egri érsekhez, 1821. január 19. (Eredetije az Egri Érseki Levéltárban.)
- XIII. Gróf Buttler Jánosné levele az egri szentszékhez, 1821. december 6. (Eredetije az Egri Érseki Levéltárban.)
- XIV. Rajzok a Buttler—Döry-pőr iratainak egyik lapján. (Az Egri Érseki Levéltárban.)
- XV. A dobóruszkai Buttler kastély. (Közölte 1: Vasárnapi Ujság, 1901. febr. 24. sz. 115. l.; 2: Képes Folyóirat, 1901., 29. köt. 695. l.)
- XVI. Jelenet a filmből.

ZÁRÓSZÓ

Mikszáth Kálmán Összes Művei kritikai kiadásának munkálatai között a *Különös házasság* igényelte a legtöbb kutatómunkát. Sajtó alá rendezése és jegyzetanyagának összeállítása több mint két esztendőbe teit (1958—1960). Ez a magyarázata annak, hogy a jelen 13. és 14. kötetre csak a 15—21. kötetek megjelenése után kerülhetett sor.

B. Gy.

TARTALOM

Első fejezet: Nagy baj gyógyítja a kicsit.....	5
Második fejezet: A brachium.....	13
Harmadik fejezet: A híres Kövy professzor és Pereviczky....	25
Negyedik fejezet: Fegyverkezések.....	34
Ötödik fejezet: Krok apó megjelenik.....	42
Hatodik fejezet: A Griby ruhái.....	51
Hetedik fejezet: Lakodalom a »Griff«-ben.....	57
Nyolcadik fejezet: Krok apó kombinál.....	64
Kilencedik fejezet: A valóságos tehénke.....	71
Tizedik fejezet: A láthatatlan kezek.....	82
Tizenegyedik fejezet: Két szép szelíd asszony a falon.....	90
Tizenkettedik fejezet: Lázás napok Egerben.....	96
Tizenharmadik fejezet: A szentszék tárgyal.....	104
Tizennegyedik fejezet: Az ostoba ólom.....	114
Tizenötödik fejezet: Az ünnepelt tanú.....	121
Tizenhatodik fejezet: A szentencia.....	129
Tizenhetedik fejezet: Rügyek a hó alatt.....	134
Tizennyolcadik fejezet: Császári királyi napfény.....	143
Tizenkilencedik fejezet: »Ne várj többé, galambom, engemet«..	150
Husadik fejezet: A kedves Pyrker érsek.....	154
Huszonegyedik fejezet: Céltalanul megy a hintó.....	160
Huszonkettedik fejezet: A földpiszkált parázs.....	165
Huszonharmadik fejezet: Váratlan esemény.....	174
Huszonnegyedik fejezet: Az utolsó pompa.....	180
Huszonötödik fejezet: Tace.....	186

JEGYZETEK

Szövegváltozatok.....	191
Tárgyi magyarázatok.....	212
Irodalom	
I. A regényről.....	241
II. A színpadi változatról (1948)	294
III. A filmváltozatról (1951).....	307
A képmelléletekről	318

